TÜRKİYE'DE DİN POLİTİKALARI VE DİN-SİYASET İLİŞKİSİ

SİNAN ATEŞ

Sadece İncelemek İçindir
Ücreti Yoktur
İncelediğiniz Sonra Silin ve Bulursanız Satın Alınız.

Levent Sahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

TÜRKİYE'DE DİN POLİTİKALARI VE DİN-SİYASET İLİŞKİSİ

CUMHURİYET DÖNEMİNDE DİN POLİTİKALARI VE DİN-SİYASET İLİŞKİSİ (1946-1960)

Sinan Ateş

ÖTÜKEN

Levent Şahverdi Arşivi

YAYIN NU: 1315
KÜLTÜR SERİSİ: 764

T.C.
KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI
16267

ISBN 978-605-155-696-3

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği
akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde,
kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz;
hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez,
çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12
İnternet: www.otuken.com.tr
E-posta: otuken@otuken.com.tr

Editör: Ayşegül Büşra Çalık
Kapak Tasarımı: Zafer Yılmaz
Dizgi-Tertip: Ötüken
Kapak Baskısı: Yeditepe Ofset
Baskı: GD Ofset Matbaacılık A.Ş.
Atatürk Bulvarı Deposite İş Merkezi, A5 Blok, 4. Kat, No:407
İkitelli OSB – Başakşehir – İstanbul
Sertifika Numarası: 32211 Tel: (0212) 671 91 00
İstanbul- 2018

Levent Şahverdi Arşivi

SİNAN ATEŞ; 1984 tarihinde Bursa'da dünyaya geldi. İlköğrenimi Bursa'da tamamladı. Liseyi Ahmet Hamdi Gökbayrak Anadolu Öğretmen Lisesi'nde okudu. Üniversite eğitimi için Ankara Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi'ni tercih etti. 2002 yılında girdiği Sosyal Bilgiler Öğretmenliği bölümünü 2006 yılında bitirdi. 2007 yılında Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü'nde Sosyal Bilgiler Öğretmenliği bölümünde yüksek lisansa başladı ve 2009 yılında "Sosyal Bilgilerde Sınıf İçinde Tarih Diyagramlarının Kullanım Türlerinin Öğrenci Başarısına Etkisi" isimli tezi ile yüksek lisansını tamamladı. 2018 yılında Hacettepe Üniversitesi Türkiye Cumhuriyet Atatürk İlkleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsünde doktora eğitimini "Cumhuriyet Dönemi Din Politikası ve Din-Siyaset İlişkisi (1946-1960)" teziyle tamamladı.

Üniversite öğrenimine başladığı günden beri çeşitli internet siteleri, gazete ve dergilerde yazıları yayımlandı. Ayrıca birçok akademik makale ve bildiri yayımladı. Yazar, evli ve Bengisu ile Banuçiçek adında iki kız çocuk babasıdır.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

İÇİNDEKİLER

Takdim 13
Önsöz 15
Giriş 17

Birinci Bölüm
Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Din ve Siyaset İlişkisi (1946'ya Kadar)

Cumhuriyet'in İlk Yılları ve Türkiye'de Laikleşme Yönünde Atılan Adımlar 33
Osmanlı Devleti Son Döneminde "Din-Siyaset" İlişkisi 33
Dünya Savaşı'ndan Sonra Milliyetçilik Ruhu, Din ve Siyaset 64
Yeni Türk Devletinde Laiklik Tartışmaları 66
Laikleşme Yönünde Atılan Adımlar 74
Soğuk Savaş Dönemi ve Dünyada Din-Siyaset İlişkisi 89

İkinci Bölüm
Demokrat Parti'nin Muhalefet Yıllarında
Din Politikası ve Din Siyaset İlişkisi (1946-1950)

Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinin Sosyo-Ekonomik Arka Planı 109
Demokrat Parti'nin Kuruluşu 121
Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde İnönü Dönemi ve Din-Siyaset İlişkisi 131

Levent Şahverdi Arşivi

Üçüncü Bölüm
1950-1960 Yılları Arasında
Türkiye'de Din ve Siyaset İlişkisi

Demokrat Parti'nin İktidarında Dini Politikalar 169
Arapça Ezan Yasağının Kaldırılması 189
Radyoda Kur'an Yayınları 202
1954 Seçimleri Sonrasında Demokrat Parti ve Din Politikaları 204
Din Eğitimi Alanında Yapılan Çalışmalar 219
Demokrat Parti Döneminde Dini Kurumlar ve Hareketler 225
- İmam-Hatip okulları ve Kur'an Kursları 225
- İlahiyat Fakültesi ve Yüksek İslam Enstitüleri 228
- DP Döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı 233
- DP Döneminde İslami Hareketler ve Cemaatleşme 240
- Diğer İslamcı Yayınlar 273
- İslamcı Yayıncılığa Alternatif Yaklaşım: Dinimizde Reform Kemalizm 275

Sonuç 277
Kaynakça 282

Levent Şahverdi Arşivi

KISALTMALAR

ABD	:	Amerika Birleşik Devletleri
BDC	:	Büyük Doğu Cemiyeti
CHP	:	Cumhuriyet Halk Partisi
CFR	:	Council on Foreign Relations (Dış İlişkiler Konseyi)
CIA	:	Central Intelligence Agency (Merkezî İstihbarat Teşkilatı)
CMP	:	Cumhuriyetçi Millet Partisi
DP	:	Demokrat Parti
FRASCO	:	Sosyal ve Sivil Nizamda Dinî Hareket Kurumunun (Foundation for Religious Action in the Social and Civil Order)
HP		Hürriyet Partisi
İDP		İslam Demokrat Partisi
MEB		Milli Eğitim Bakanlığı
MP		Millet Partisi
NATO		North Atlantic Treaty Organization (Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü)
SSCB		Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM		Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCK		Türk Ceza Kanunu
TKP		Türkiye Köylü Partisi
TSEKP		Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi
USIA		United States Information Agency (Birleşik Devletler Enformasyon Dairesi)
YSK		Yüksek Seçim Kurulu

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

Kıymetli evdeşim Ayşe'ye...

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

TAKDİM

DİN VE SİYASET aslında bütün devlet yönetimleri için hep var olagelmiş bir münasebeti ifade eder. Bir ülkede birlikte yaşayan toplumun tanımlanmasında din en önde gelen unsurlardan biridir. Bu sebeple siyaset toplumu yönetebilmek amacıyla bu unsuru dikkate almak durumundadır. Rönesans, reform ve aydınlanma sürecinde o güne kadar ki din-siyaset münasebetinin klasik seyrini değiştiren ve yeniden konumlandıran gelişmeler ortaya çıktı. Halk, din ve yönetim arasında cereyan eden münasebetlerin yapısı derin bir şekilde sarsıldı ve yeniden yerini bulabilmek amacıyla büyük bir çatışmanın içerisine girdi.

Bütün bu süreçler sonucunda ortaya çıkan ve insanı daha fazla dikkate alan demokratik yönetimlerin gelişmesi ile din ve siyaset münasebetinin daha fazla görünür hale geldiğinin altını çizmek gerekir. Modernleşme sürecinde konum kaybeden din unsurunun daha mütevazi bir halde de olsa modern yönetimler açısından dikkate alındığını, siyasetin buna göre şekillendiğini söylemek gerekir.

Türkiye'nin modernleşme tarihinin önemli bir yönü de din-siyaset münasebetlerinin yeniden düzenlenmesidir. Osmanlıdan Cumhuriyet'e geçişin sancıları arasında din alanında yapılan düzenlemeler bulunmaktadır. Bu düzenlemelerin II. Dünya Savaşı'na kadar olan kısmının ortaya çıkardığı bir gerilimin izleri savaş sonrasına da damgasını vurdu. Demokrasinin gündeme gelmesi ile siyasetin din alanı ile ilgili politikalarında bir dönüm noktası oldu.

1946 yılında ortaya çıkan çok partili sürece geçilmeden önce siyasî iktidarlar, toplumun genel istek ve taleplerini dikkate almaktan ziyade bu taleplerin yönünü de değiştirdi. Çok partili hayatın devreye girmesi din-siyaset münasebetlerini travmatik bir yönde etkiledi ve değiştirdi. Çok partili ilk seçimlerin yapılması ve bu seçimin sonuçları siyaset kurumunun din siyasetini değiştirmesine

Levent Şahverdi Arşivi

yol açtı. Çünkü bir sonraki seçimde mağlubiyete uğramamak için bu alanda geniş anlamda hürriyet bahşeden düzenlemeler öngörüldü ve hızlı bir şekilde uygulandı. Hem iktidarın hem de muhalefetin bu konuda aynı yönde hareket etme eğilimi din-siyaset münasebetlerinde yeni bir dönemin de başlangıcını oluşturdu. Böylece 19. yüzyıldan II. Dünya Savaşı sonrasına kadar ki zaman diliminde ortaya çıkan laiklik uygulama ve anlayışlarında bu dönemde artık yeni bir safhaya ulaştı ve bir dönüm noktasını oluşturdu. Laiklik anlayışı ve onun ortaya çıkardığı uygulamalar, din ve siyaset münasebetlerinin derin etkisi ile yeni bir şekil aldı.

Elinizdeki bu çalışma Osmanlı klasik dönemi din uygulamalarından Tanzimat dönemine oradan da Cumhuriyet döneminde din-siyaset münasebetlerine bir göz atarak asıl vurguyu 1946 yılından 1960 darbesine kadar geçen süreçte ortaya çıkan laiklik tartışmaları ile bunu ortaya çıkaran din-siyaset münasebetlerini devrinin kaynakları ile isabetli bir şekilde ele almakta ve konuyu aydınlatmaktadır. Böylece geçmişten günümüze bu konudaki değişme ve gelişmeler konusunda bir altyapı sağlanmaktadır. Eser günümüzde yeniden ortaya çıkan tartışmalara son verecek mahiyettedir.

Doç. Dr. Seyfi Yıldırım

Levent Şahverdi Arşivi

ÖNSÖZ

Çok partili döneme geçiş tartışmaları Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren 1946 yılına dek sürerken, din-siyaset tartışmaları çok daha eskilere dayanmaktadır. Tanzimat döneminde başlayan tartışmalar, günümüzde de güncelliğini korumaktadır. Bilindiği üzere çok partili sürece geçilmeden önce siyasî iktidar, toplumun onayını dikkate almak zorunda değildi. Fakat 1946 yılı itibariyle çok partili hayata geçilmesi, toplumun onayını ve rızasını ön plana çıkartmıştır.

Demokrat Parti'nin (DP) 1946 yılındaki seçimlere girdiği sürece kadar ülkenin kurucusu konumundaki Cumhuriyet Halk Fırkası, rejimin kendini güçlendirmesi için otoriter bir yöntem uygulamıştır. Çok partili hayata geçilmesi aynı zamanda, söz konusu iktidar partisinin ideolojisinin ve oluşturmuş olduğu kurumların da adeta onaya sunulması anlamına gelmekteydi. Öte yandan 1950 yılı itibariyle DP'nin iktidara gelmesi ise aynı zamanda toplumun ve toplum rızasının ön plana çıkması açısından da oldukça anlamlıdır.

DP'nin kuruluşu ve bilhassa bu partinin iktidara gelişi, demokratikleşme açısından önemli bir gelişme olmanın yanı sıra, Türkiye Cumhuriyeti dönemi din-siyaset ilişkisi açısından da oldukça önemli bir dönemi teşkil etmektedir. 19. yüzyıl ile başlayan ve Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte devletin temel siyasetini oluşturan laiklik uygulamalarının seyri/şiddeti, bu dönemle birlikte yeni bir istikamete oturmuştur. Bu bağlamda 19. yüzyıl ile başlayıp erken Cumhuriyet döneminde oldukça farklı bir rotaya evrilen din-siyaset ilişkisinin izah edilmesi, çok partili hayata geçişle birlikte bazı din politikalarında nasıl değişiklik yapıldığının ortaya çıkarılması ihtiyacını da doğurmuştur.

Bu düşüncelerden yola çıkarak araştırmada, 1946-1960 döneminde Türkiye'de çok partili hayata geçiş politikaları ve bu süreçte din-siyaset ilişkisinin gelişimi doküman analizi yöntemiyle incelenmiştir. İlgili kişi, kurum ve olayları ele alan birincil kaynaklardaki yazılı ve görsel materyallerin içeriği çözümlenerek din ve siyaset arasındaki bağ yorumlanmıştır. Bu inceleme, 1946-1960 dönemine ait Meclis tutanakları, Meclis konuşmaları, kanunlar, parti kongrelerindeki tartışmalar, seçim mitingleri, gazete haberleri, biyografiler ve süreli mecmua yayınlarına

Levent Şahverdi Arşivi

dayanmaktadır. Çalışma temel olarak siyaset ve din arasındaki ilişki ve etkileşimler kapsamında, tek partili ve çok partili dönem iktidarlarının politikalarına dayanarak hazırlanmıştır. Din-siyaset ilişkisinin boyutları, Cumhuriyet dönemi politikalarının dönemsel farklılaşmasına göre incelenmiştir.

İdarî dönüşüme bağlı değişimler üç bölümde ele alınmıştır. İlk bölümde, Osmanlı Devleti'nde yenilik hareketlerinin doğuşu olarak kabul edilen "Tanzimat" döneminden Cumhuriyet'in ilk yıllarına din ile devlet arasındaki münasebet, küresel olaylarla ilişkilendirilerek incelenmiştir. Yeni bir Türk devletinin kurulması ve Dünya savaşlarının din ve laikleşme konusundaki politikalara olan yansımaları değerlendirilmiştir. İkinci bölümde, çok partili hayata geçiş ve DP'nin kuruluşuyla dinin siyasî hayattaki konumunun dönüşümü tartışılmıştır. Üçüncü bölümde ise DP'nin muhalefetten iktidara gelişiyle birlikte demokratik düzene geçiş çabalarının din-siyaset ilişkisine olan etkileri incelenmiştir. Bu üç bölümde yapılan incelemeden, 1946-1960 arasındaki süreçte yaşanan zihnî dönüşümün ve siyasî olayların din-siyaset ilişkisinin yumuşamasında önemli rol oynadığı sonucuna varılmıştır. Çok partili hayata geçişle birlikte siyasî rekabet artmış ve bu rekabette avantaj elde edebilmek için Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren siyasî otoritenin kontrolü altında tutulan dine yönelik tutumda yumuşamaya gidilmiştir.

Bu çalışmanın yürütülmesinde çok değerli fikirleri ve yönlendirmeleri ile katkılarını esirgemeyen kıymetli hocam Doç. Dr. Seyfi YILDIRIM'a, saygıdeğer hocam Dr. Bahadır Bumin Özarslan'a, eğitim hayatım boyunca katkı ve desteklerini her zaman yanımda hissettiğim hocam Prof. Dr. Kırali MÜRTEZAOĞLU'na, doktora eğitimimde hiçbir zaman desteklerini esirgemeyen kıymetli hocalarım Prof. Dr. Mustafa YILMAZ'a, Prof. Dr. Yonca ANZERLİOĞLU'na, Doç. Dr. Hasan OKTAY'a ve kıymetli büyüğüm İsmet BÜYÜKATAMAN'a, bütün çalışmalarım boyunca sabırla bana destek olan anneme, babama, sevgili eşime ve çocuklarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Sinan ATEŞ

Levent Şahverdi Arşivi

GİRİŞ

KURTULUŞ SAVAŞI'nın ardından Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte 1946-1960 arası dönem, demokrasinin vücuda gelmesi olarak adlandırılabilir. Çünkü genel olarak Türkiye'deki demokratikleşme süreci 7 Ekim 1808 Sened-i İttifak'la başlatılmakla[1] birlikte, tam anlamıyla demokrasinin uygulanması ve seçimlerin demokratik bir ortamda gerçekleşmesi 1950 seçimlerine kadar gerçekleşmemiştir. Türk ve İslam coğrafyasında meydana gelen bu ilk demokratik seçim, tarihî açıdan önem arz etmektedir. Türkiye bu seçimle birlikte otoriter bir yapıdan demokratik bir yapıya geçiş yapmıştır denebilir. Osmanlı Devleti döneminden Türkiye Cumhuriyeti döneminin ilk yıllarına kadar demokrasi sürecindeki siyasî yaşam, bütün dünyada olduğu gibi Türkiye'de de "din" merkezli politikalarla şekillenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yılları ve İnönü dönemi, "din-siyaset" ilişkisi bağlamında radikal uygulamalara sebep olurken, bilhassa II. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı toplumsal talepler, din politikalarında da değişiklileri beraberinde getirmiştir. Bu sebeplerden dolayı bu çalışmanın konusu *"Cumhuriyet Dönemi Din Politikası ve Din-Siyaset İlişkisi (1946-1960)"* olarak belirlenmiştir.

Bu çalışma, yukarıda da izah edildiği üzere, erken Cumhuriyet dönemi din politikalarının değişim gösterdiği 1946 ve 1960 yılları aralığını konu almıştır. Bundan ötürü çalışmanın hedefi, söz konusu tarihler arasında uygulanan din politikalarını inceleyip bu politikaların dönemin siyasetiyle ilgisini ortaya koymaktır. Çalışmada belirlenen zaman aralığı Demokrat Parti'nin (DP) kuruluşuyla başlamaktadır ve 1960 askerî darbesi sonrasında DP'nin kapanma sürecine kadar devam etmektedir. Çok partili hayata geçiş[2] süre-

[1] Rifat Önsoy, "Sened-i İttifak ve Türk Demokrasi Tarihindeki Yeri", *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, Sayı: 4, Cilt: 1, s. 25.

[2] Çok partili siyasal yaşama geçtikten sonra kurulan ilk parti, 1945'te kurulan Millî Kalkınma Partisi'dir. İstanbul'da yaşayan zengin bir iş adamı tarafından kurul-

Levent Şahverdi Arşivi

cinde ülke gündemini belirleyen iki parti olmuştur: Bunlardan biri tek parti döneminin de partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), diğeri ise DP'dir.

DP'nin kurulma süreci 7 Haziran 1945'te *"Dörtlü Takrir"*[3] olarak anılan önergenin CHP Meclis Grubuna verilmesiyle başlamıştır. 7 Ocak 1946 tarihinde "Dörtler"[4] den Refik Koraltan'ın İçişlerine Bakanlığına başvurusu sonucu DP resmen kurulmuştur. Her ne kadar kuruluş sürecinde majör bir aktör olmasa da DP tarihinin en önemli isimlerinden birisi olacak olan Adnan Menderes'in, DP'nin kuruluşu sebebiyle yapmış olduğu konuşma, DP'nin siyasî görüşünü ve dolayısıyla bu çalışmanın tasarımında önemli bir bölümün yönünü tayin etmektedir:[5]

> *"Bugün Demokrat Parti resmen kuruldu. Şimdi Türk siyasî hayatında yepyeni bir sahife açılıyor. Bu tarih gelecek kuşaklar için asla unutulmayacak bir kilometre taşı olacak. Artık tek parti şef sisteminin egemenliği yalnız devlet hayatımızın dar kalıpları arasından çıkmakla kalmayacak; aynı zamanda milletimiz yıllarca özlemini çektiği demokrasinin en ufuklarından özgürce nasibini alacak. Ülkemizin kalkınmaya, ekonomik açıdan gelişmeye ihtiyacı var. Demokrasi ve kalkınma hamleleri Demokrat Partinin iki temel felsefesi olacak. Kurucusu olduğum bu partinin, politik hayatımızda sonsuza kadar devam edeceğini ümit etmek istiyorum. Bizden sonra bu partinin başına geçecek yöneticilerin, 1946 ruhunu daima hafızalarda canlı ve uyanık tutmaları en büyük ümidimdir."*

Adnan Menderes'in yapmış olduğu açıklamadaki heyecanı son ana kadar devam etmiştir. Kritik durumlarda vermiş olduğu kararlar ve söylemiş olduğu sözler onun milli değerlere ilişkin düşünceleri-

---

muştur. Görüş olarak liberal muhafazakâr bir görüşe sahiptir. Hüseyin Şeyhanlıoğlu, Adnan Menderes ve Demokrat Parti, *Türk Tarihinde Adnan Menderes*, Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları, Aydın, Cilt:1, s. 268.

[3] Bu önergeyi dört vekil verdiğinden dolayı bu isimle anılmıştır. Bu CHP'li dört vekil Celâl Bayar, Refik Koraltan, Adnan Menderes ve Fuad Köprülü'dür. Daha sonra "Dörtler" şeklinde isimlendirildikleri de olmuştur. A.g.e., s. 268-269.

[4] Bkz. 3.

[5] Taşkın Tuna, *Adnan Menderes'in Günlüğü: Belgesel Roman; Siyasete Karışan Kan*, Şule Yayınları, İstanbul, 2002, s. 15.

Levent Şahverdi Arşivi

ni ortaya koymaktadır. Kıbrıs meselesi konusunda Yunanistan ve Türkiye başbakanları Zürih'te uzlaşma metnini imzalamak üzere bir araya geldiklerinde Ada'da bulundurulacak Türk askerinin sayısı konusunda nihai kararavarılamamıştır. Yunanistan tarafı Türkiye'nin 50 asker bulundurması konusunda ısrarcıyken, Türkiye 650 asker bulundurulması taraftarıydı. Yunan Başbakanı Karamanlis'in bu ısrarından vazgeçmemesi üzerine Adnan Menderes, Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu'yu çağırır:[6] *"Git söyle arkadaşına[7] bavullarımızı açmadan derhâl döneriz Ankara'ya."* demiştir. Bu tavır üzerine, Karamanlis önerisini geri çekmek zorunda kalmış ve 650 asker mutabakat metninde yerini alarak taraflar tarafından imzalanmıştır.[8] Kıbrıs görüşmeleri esnasında 17 Şubat 1959 tarihinde Türkiye'den İngiltere'ye giden Türk Hava Yolları'na ait uçak İngiltere'ye 40 kilometre kala düşmüştür. Uçakta bulunan 16 kişi hayatını kaybetmiştir. O sırada İngiltere'de bulunan Mehmet Akif Demirer'in babası da Adnan Menderes ve Türk heyetiyle birlikte uçakta bulunmaktadır. Demirer o anları şu şekilde aktarmaktadır:[9]

> *"Benim o günler hakkında unutamayacağım sahne ne babamın ormandaki hâli ne de daha sonra Menderes ve babamın London Clinic'e geçtikten sonra o hastanedeki koşuşturmalar, MacMillan ve Karamanlis'in gelip hastane odasında antlaşmaları imzalamaları idi. Unutamayacağım sahne, 20 Şubat günü Menderes'i ziyarete gelen*

---

[6] Bu görüşme hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Arif Demirer, *Fatin Rüştü Zorlu Gerçeği*, Profil Yayıncılık, İstanbul 2009.

[7] Mutabakat sağlamadan evvel konu, Birleşmiş Milletler tarafından ABD'de görüşülür. Bu görüşmeler çok gergin ve yorucu bir ortamda tarafların (Yunanistan ve Türkiye Cumhuriyeti) mücadelesi şeklinde geçmektedir. Görüşmelerde gerginlik en üst seviyededir ve savaş kaçınılmaz bir son olarak görülmektedir. Görüşmelere ara verildiğinde Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu koridora çıkar, bu esnada Yunanistan Dış işleri Bakanı Averof'u üzgün ve yorgun bir biçimde koltukta oturduğunun görür. F. R. Zorlu gayet dostane bir şekilde Averof'un yanına gider ve konuyu kendi aralarında halletmelerinin daha iyi olacağını ifade eder. Çözüm olarak da bağımsız bir Kıbrıs Devleti olması gerektiğini ifade ederek Averof'u ikna eder. Bu yüzden Menderes, Averof'u Zorlu'nun arkadaşı olarak nitelendirmiştir.

[8] İhsan Tayhani, Kıbrıslı Türklerin Varoluş Mücadelesinde Adnan Menderes'in Yeri, *Türk Tarihinde Adnan Menderes*, Cilt: 1, Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları, Aydın 2012, s. 335.

[9] *A.g.e.*, s. 222.

Levent Şahverdi Arşivi

Makarios'u, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı'nın kendisi ile görüşmeden geri çevirmesi olmuştu. 'Ben Kıbrıslı Türkleri hunharca katleden adamın elini sıkmam.' demişti, Menderes!"

Bu sözlerden de anlaşıldığı üzere Menderes'in millî konularda çok hassas olduğu söylenebilir. Atatürk ile Aydın'da görüştükten sonra Atatürk'ün Menderes hakkında söylemiş olduğu "şayan-ı dikkat bir genç" şeklindeki ifade, bu tür durumlarda daha anlamlı hâle gelmektedir[10]. Bununla birlikte, DP içerisindeki tek etkili isim Adnan Menderes değildir. Dörtlü Takrir'e imza atan ve DP'nin kurucuları olan "Celâl Bayar, Adnan Menderes, Fuad Köprülü ve Refik Koraltan" dönemin önemli siyasî aktörleridir. Celal Bayar, Atatürk'ün Cumhurbaşkanlığı döneminin son başbakanıdır. Gerek CHP için gerekse DP için önemli bir isimdir. Bazı konularda Adnan Menderes ile fikir ayrılığına düşseler de genel olarak ortak hareket etmişlerdir. Türkiye Cumhuriyeti'nin üçüncü Cumhurbaşkanı olan Bayar, Kurtuluş Savaşı'nı yaşamıştır ve Atatürk ile birlikte siyaset yapmıştır. Cumhuriyetin kurulmasının ardından halk nezdinde Atatürk, İnönü ve Bayar en bilinen siyasî liderlerdir. Nitekim DP ve CHP arasındaki hizipleşme sırasında söylediği "Türk milleti Müslüman'dır, Müslüman kalacaktır. Allah'ına Müslüman olarak gidecektir."[11] sözü bilinmektedir. DP, millî duyguların yanında din konusundaki düşüncelerini de zamanın zor şartları altında karşılaştığı zorluklara rağmen vücuda getirmeye çalışmıştır. 16 Haziran 1950'de CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'nün ret oyu vermesine rağmen Arapça ezan yasağı kaldırılmıştır.[12] Üç hafta sonra, Temmuz 1950'de ise devlet radyolarında Kur'an yayınını başlatmıştır.[13] 4 Kasım 1950'de ilkokul programına din dersleri dâhil edilmiştir. 1951 yılında Atatürk heykellerine Ticani tarikatı tarafından din kis-

[10] *Aydın Halkevleri Broşürü*, İzmir Nefaset Matbaası, İzmir, 1933, s. 5.

[11] Nazmi Sevgen, *Celal Bayar Diyor ki (1920-1950)*, Tan Matbaası, İstanbul 1951; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler (1859-1952)*, Arba Yayınları, İstanbul 1952, s. 681.

[12] Şaban Sitembölükbaşı, *Türkiye'de İslâm'ın Yeniden İnkişafı, 1950-1960*, İslam/İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1995, s. 45-74.

[13] Yusuf Alemdar, "11. Türkiye Tefsir Akademisyenleri Toplantısı "Medya Ve Kur'an" Sempozyumu", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2014, Cilt: 16, Sayı: 29, s. 246.

Levent Şahverdi Arşivi

vesi altında saldırılar düzenlenmesi sonucunda Atatürk'ü Koruma Kanunu'nu çıkarmıştır. 1951-1952 eğitim-öğretim yılında İmam Hatip okulları tekrar öğretime başlamıştır. 1953 yılında Toplanma ve Vicdan Hürriyetini Koruma Kanunu çıkarılmıştır. 13 Ağustos 1956 tarihinde ortaokul programlarına din eğitimi dâhil edilmiştir. 1959 yılında Yüksek İslam Enstitüsü açılmıştır.[14] Yapmış olduğu uygulamalar hem laik hem de dindar kesim tarafından zaman zaman sert eleştirilere maruz kalmıştır. Dönem içerisinde yaşanan siyasî gelişmeler ışığında *"Cumhuriyet Dönemi Din Politikası ve Din-Siyaset İlişkisi (1946-1960)"* başlıklı çalışmada İnönü Dönemi'nde din ve siyaset ilişkisi genel hatlarıyla anlatıldıktan sonra DP'nin muhalefet döneminde dine, din eğitimine bakışını ve sürdürülen din politikasını irdelemek amaçlanmıştır. Ayrıca, çok partili döneme geçiş süreci, bu süreci etkileyen iç ve dış dinamiklerin yanında DP'nin kuruluşu, iktidara gelişi, iç politika ve DP'nin takip ettiği din siyaseti literatür çalışmasıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır.

DP'nin kuruluşu ve bilhassa bu partinin iktidara gelişi, demokratikleşme açısından önemli bir gelişme olmasının yanı sıra, Türkiye Cumhuriyeti dönemi din-siyaset ilişkisi açısından da oldukça önemli bir dönemi teşkil etmektedir. 19. yüzyıl ile başlayan ve Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte devletin temel siyasetini oluşturan laiklik uygulamalarının seyri/şiddeti, bu dönemle birlikte yeni bir istikamete oturmuştur. Bu çalışma 19. yüzyıl ile başlayıp, erken Cumhuriyet döneminde oldukça farklı bir rotaya evrilen din-siyaset ilişkisini izah ederken, çok partili hayata geçişle birlikte bazı din politikalarında da nasıl değişiklik yapıldığını vurgulamaya çalışacaktır. Bu meyanda Soğuk Savaş süreci bağlamının da irdelendiği çalışma dâhilinde, DP'nin muhalefet ve iktidar döneminde tatbik edilen "dini siyaset" tahlil edilerek yaşanan süreklilikler ve değişimler ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Araştırmada birincil kaynak olarak, zikredilen kişilerin yazdığı ve ismi geçen kişilere yakın olan araştırmacıların ele aldığı çalışmaların yanında, bu konuda yapılan daha önceki araştırmalar da taranarak

[14] Adem Efe, "Adnan Menderes'in 1950-1960 Yılları Arasında Yapmış Olduğu Konuşmalarında Din ve Vicdan Özgürlüğü'ne Bakışı ve Demokrat Partinin Uygulamaları", *Türk Tarihinde Adnan Menderes*, Cilt: 1, Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları, Aydın 2012, s. 77-81.

Levent Şahverdi Arşivi

veriler toplanmıştır. Veri toplama sürecinde TBMM tutanakları, hem birincil kaynak hem de resmî kaynak olması bakımından önem taşımaktadır. İleride belirtileceği üzere araştırmadaki verilerin tamamı dokümanlarda bulunmaktadır. Böylece araştırmanın doğası gereği nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Doküman analizi, araştırılması hedeflenen olgu ve olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar. Yazılı ve görsel materyaller, geçmiş hakkında bize bilmediğimiz pek çok şey sunabilmektedir. Bu materyallerden yola çıkarak araştırmacı, elde ettiği kalıntıları belirli bir çerçeve içerisinde ve birbiri ile ilişkilendirerek ilgili kültür ve medeniyete ilişkin bütüncül bir resim elde etmeye çalışır.[15] Bu araştırma öncesinde literatür taranmış ve ulaşılan kaynaklar doküman incelemesine tâbi tutularak, konuyla alakalı veriler elde edilmiştir. Elde edilen bu veriler araştırmanın konusuna uygun olarak yorumlanmış ve bu çalışmanın meydana getirilmesine katkı sağlamıştır.

Çalışmanın temelini çok partili hayata geçiş sürecinde iktidarda bulunan CHP ile iktidara alternatif olan DP'nin 1946-1960 yılları arasındaki program, söylev ve icraatlarından din ve siyasetle ilgili olanları oluşturmaktadır. Çalışmanın konusuyla ilgili olarak ulaşılan doğrudan ve dolaylı kaynaklarla ilgili bilgilere bu bölümde yer verilmiştir. Çalışmada birincil kaynak olarak dönemin gelişmelerinin takibi açısından incelenen zaman aralığına (1946-1960) ait gazete haberleri, kanunlar, Meclis konuşmaları, parti kongreleri tartışmaları ve seçim mitingleri incelenmiştir. Bu meyanda TBMM Zabıt Ceridesi, Meclis Tutanakları, DP Tüzüğü, CHP Tüzüğü gibi resmi yayınların haricinde Ayın Tarihi, Cumhuriyet, Tan, Ulus, Vatan, Yeni İstanbul ve Zafer gazeteleri de dâhil olmak üzere mebzul miktarda süreli yayın taranmıştır.

Araştırmanın konusuyla ilgili belli başlı çalışmalar içerisinde, Şerif Mardin'in *"Türkiye'de Din ve Siyaset"* adlı eseri din-siyaset ilişkisi açısından çalışmamıza genel bir çerçeve çizmesi adına ilgili okumalarımızın önemli bir parçasını oluşturmuştur. Bu eserde iktidar, din ve siyaset ilişkisinin politik dinamiklerin önemli bir

[15] Sosyal bilimlerde yöntem hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Yıldırım, Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2016.

Levent Şahverdi Arşivi

parçası olduğuna vurgu yapılmaktadır. "İslamcılık, Türkiye'de Din ve Laiklik, Modern Türkiye'de Din, Modern Türkiye'de Din ve Siyaset, Türk Devriminde İdeoloji ve Din, Türkiye'deki Cemaatler, Türk Aydınları" gibi başlıkların işlendiği kitap, dönem hakkında önemli bilgiler ortaya koymaktadır. Türkiye'de dinin sosyo-kültürel varlığının siyasî açıdan nasıl etkileri olduğunu da ele alarak din ve laiklik gibi güncelliğini yitirmeyen konuları irdelemiş ve yaşanan toplumsal olayları arka planlarıyla ortaya koymaya çalışmıştır.

Yukarıda çerçevesi sunulan verilere ilaveten, 10 yıllık kesintisiz bir süreçte iktidarda kalan DP'nin ideolojisini ve felsefesini yansıtması bakımından ve aynı zamanda ilgili dönemde Türkiye içindeki mevcut siyasî, sosyal ve ekonomik durumun anlatıldığı Cem Eroğul'a ait *"Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi"* adlı eser, çalışmamızın kompozisyonunda oldukça faydalı olmuştur. Bu eserde, dönem içinde gündemde yer alan olaylar ele alınmış; bilhassa din-siyaset ilişkisine vurgu yapılmıştır.

Ali Dikici'nin, "İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler" isimli makalesinde ortaya koymuş olduğu tespitler, Türkçe ezan konusunun Cumhuriyet ile birlikte ortaya çıkmadığı, bu uygulamanın düşünsel temellerinin Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde yaşanan "milliyetçilik ve ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi" tartışmalarına kadar uzandığını göstermektedir. Yine Ali Dikici'nin *"Millî Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları"* adlı eseri, hem İnönü hem de DP dönemi laiklik uygulamaları hakkında önemli bilgilere ulaşmamıza imkân sağlamıştır.

Din, siyaset ve eğitim alanındaki araştırmalarımıza katkı sağlayan çalışmalardan Sabahattin Nal'ın Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisinde 2005 yılında yayımlanan *"Demokrat Partinin 1950-54 Dönemi Din Siyaseti"* adlı makalesi, oldukça önemlidir. Bu çalışmada DP'nin Yükselme Devri olarak adlandırılan 1950-54 dönemi din siyaseti incelenmiş, bu dört yıllık dönem ele alınmıştır. Böylece, dar bir dönem ele alınarak daha derinlemesine inceleme yapılması amaçlanmıştır. Çok partili siyasal yaşamla birlikte Türkiye'de din siyasetinde meydana gelen değişikliği anlamak açısından istifade edilen bir kaynaktır.

Levent Şahverdi Arşivi

Dönemin eğitim anlayışını yansıtmak için incelenen yayımlardan bir diğeri, İrfan Bozanlı'nın TESEV Yayınlarından çıkan *"Devlet ile Toplum Arasında Bir Okul: İmam Hatip Liseleri... Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı"* başlıklı eseri olmuştur. İmam Hatip liselerinin kuruluşu ve bu liselerle ilgili yaşanan tartışmaların yer aldığı eser din ve eğitim anlayışını yansıtmak bağlamında önemli katkılar sağlamıştır. DP döneminde çalışmamıza konu olan din vurgusunun etkileri tespit edilmiş, bunun önemli bir mekanizmasını oluşturan eğitim kurumları ve İmam Hatip liseleri tartışmaları ve din politikalarının önemli bir taşıyıcısı olan eğitim kurumlarında din olgusunun işleyişi ele alınmıştır.

Bunların yanı sıra, konumuzla alakalı yapılan incelemelerde istifade edilen araştırmalar arasında şu çalışmalar yer almaktadır:

Sabit Duman, *"Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası (1950-1960)*, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 1990" künyeli çalışmasında Türk dış politikası ve içeride yaşanan olayları yorumlamada önemli bilgiler sunmuştur. Özellikle Birinci Dünya Savaşı ve ardından dünya devletlerinin sergilemiş oldukları politikalar üzerinde durulmuştur. Bu politikalara karşı Türkiye Cumhuriyeti'nin "Yurtta sulh, cihanda sulh" politikasının önemi ve 1950-1960 dönemine yansımaları ele alınmıştır.

Leyla Torcu'nun *"Demokrat Partiyi 27 Mayıs'a Götüren Nedenler*, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 1994" künyeli yüksek lisans tezinde DP, çoğulcu demokratik sisteme geçişin öncüsü olarak tanımlanmış ve 10 yıllık iktidarı döneminde DP'nin kendi sonunu hazırlayan sebepler ortaya konmuştur.

Filiz Gülsevin'in, *"Demokrat Parti Döneminde Nadir Nadi Gazeteciliği*, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2009" künyeli tezinde dönemin, basın-yayın tarafından nasıl algılandığının tespitleri ortaya konmuştur. Bu çalışmada Nadir Nadi'nin dönemin siyasî karakterleriyle yaşamış olduğu tecrübeler ifade edilmiştir. Ayrıca bu eserde, dönemin basın ve siyaset ilişkisi ortaya konmaya çalışılmıştır.

Ertuğrul Dalmış'ın, *"Demokrat Parti Döneminde İslami Yaşam Tarzının Tanzimi: İslam'ın Nuru Dergisi Örneği*, Pamukkale Üniversitesi, Denizli, 2013" künyeli tezinde, İslamcılık akımının başlangıcı ve zaman içerisinde geçirmiş olduğu evreler anlatılmıştır. Laik ve pozitivist Cumhuriyetin ilmihal bilgilerinde meydana getirdiği boşluklar

Levent Şahverdi Arşivi

doldurulmaya çalışılırken Cumhuriyetin "laiklik", "ulus devlet" gibi değerlerine karşı temkinli bir duruş sergilenmektedir. Bu şekliyle, çatışmacı-politik alandan uzak durmaya çalışan derginin, Türkiye İslamcılığının, zorunlu bir tercihe de bağlı olarak kültürel İslamcılık noktasında yer aldığı gözlemlenmiştir.

İdris Tetik, "*Demokrat Partinin 1950-1960 Yılları Arasında Uyguladığı Siyasî Politikaların Türk Demokrasisine Yansımaları*, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2015" künyeli çalışmada, çok partili hayata geçişte DP'nin 1950-1960 yılları arasında uyguladığı siyasî politikaların, Türk demokrasisine yansımalarını değerlendirmiştir. Bu araştırma kapsamında ilk olarak DP'nin kuruluş dönemi ve DP'nin kurulmasıyla birlikte Türkiye'de çok partili yaşama geçiş, henüz çok partili hayatın acemisi olan iktidar ve muhalefet partilerinin hem kendileri hem de Türk milleti açısından tüm siyasî ve toplumsal alanlarda acı tecrübeler yaşayarak demokrasi ile tanışmaları anlatılmıştır. Bu geçişin CHP'ye yansıması ve CHP'nin vermiş olduğu mücadele konu edilmiştir. CHP'nin 1955'ten sonra değişen siyasî anlayışla DP iktidarına tam anlamıyla muhalefet etmeye başlaması ortaya konmuştur. 1957'den itibaren ülkede şiddetlenen ekonomik daralma, her gün artan enflasyon oranı ve hükümet tarafından yapılan zamlar karşısında gittikçe bunalan Türk halkı, DP hükümetinin bu dönemde daha fazla arttırdığı dinî söylemleriyle şekillenen siyasî dönem anlatılmaya çalışılmıştır.

Osman Sait Dikilitaş, "*Demokrat Parti Hükümetlerinin Sosyo-ekonomik Alandaki İcraatları (1950-1960)*, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2007" künyeli doktora tezinde 1950'de gerçekleşen seçimle iş başına gelen DP'nin yaptığı hizmetlerle 1954 ve 1957 seçimlerini de kazanmasının yanında, 1960 yılında Türk Silahlı Kuvvetleri tarafından başta Atatürk ilkelerinden koptuğu gibi sebeplerle DP'nin bir hükümet darbesi ile Türk siyasî hayatından uzaklaştırılması ele alınmıştır. Bu araştırmada 1950-1960 yılları arasında üç defa yapılan milletvekili genel seçimlerinde tek başına iktidara gelen DP hükümetlerinin bu dönem içerisindeki sosyo-ekonomik alanlardaki icraatları konu edilirken, din- siyaset ilişkisine dair de önemli bilgiler yer almıştır.

Hikmet Çolak, "*Demokrat Parti Döneminde Yerel Seçimler*, Ankara Üniversitesi, 2013" künyeli doktora tezinde 1950-1960 yıllarını

Levent Şahverdi Arşivi

kapsayan ve DP Dönemi olarak da tanımlanan bu zaman dilimi, İkinci Dünya Savaşı'nın bittiği, halkın savaş döneminin zor ve imkânsızlık şartlarından kurtulmaya başladığı, tarımda makineleşmenin, şehirlerde alt yapı ve hizmetler yönünden kalkınmanın yaşandığı bir süreç olarak tanımlanmıştır. Köylerde makineleşmeye bağlı istihdam şartlarının değişmesinin, izlenen ithalat politikaları ile cazibesi artan şehirlerin köyden kente göç ve gecekondulaşmayı beraberinde getirdiği ifade edilmiştir. Aynı zamanda savaş yıllarının ortaya çıkardığı ve zenginleştirdiği sermaye kesiminin de politikada aktif rol oynayabilecek konuma geçtiği belirtilmiştir. Ülke genelinde hem çok partili, farklı ve alışılmamış bir demokratik ortam meydana gelmiş olduğu; hem de yerel demokrasi ve seçim sistemimizin geliştirilmesi ile ilgili bir sürece imkân sağlanmış olduğu belirtilmektedir.

Araştırma dâhilinde tetkik edilen çalışmalardan bir diğerini ise Recep Büyüktolu tarafından kaleme alınan *"Milletvekili Genel Seçimlerinde Demokrat Parti'nin Seçim Politikaları (1946-1957)"* başlıklı doktora tezi teşkil etmiştir. Bu çalışma dâhilinde DP'nin seçim propagandalarında din olgusunu ne surette işlediğine dikkat çekilirken, söz konusu süre zarfında kullanılan seçim retoriğindeki süreklilik ve değişime odaklanılmıştır.

İncelenen bu çalışmalar, 1946-1960 dönemini farklı açılardan ele almıştır fakat Cumhuriyet dönemi din politikası ve din-siyaset ilişkisi hâlen gündemde olan bir tartışma olmasına rağmen bu konuda herhangi bir çalışmaya ulaşılamamıştır. Bu sebeple de, yapılan bu çalışmanın alanda var olan bu boşluğu dolduracağı düşünülmektedir.

Bu çalışmada başlangıç olarak 1946 yılı tercih edilmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği 1940'lı yıllarda dünyada meydana gelen siyasî ve politik gelişmeler Türkiye'de de etkisini bu dönemde göstermektedir. İki kutuplu bir dünyaya doğru hızla ilerlenirken kutuplar arası mücadele açık şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu kutuplar arasında hangi tercihi yaptığını Amerika'nın Marshall Planını kabul ederek ortaya koyan iktidarın bu tercihi, ülkede her anlamda bir hareketliliğe sebep olmuştur. Bu dönemin başlangıcında ortaya çıkan ve ülkeyi yönetme görevini halktan demokratik bir biçimde alan DP'nin kuruluşunu ve kuruluşuna kadar olan dönemin getirdiklerini daha iyi analiz edebilmek adına 1946-1960 dönemleri ara-

Levent Şahverdi Arşivi

sında yaşanan olaylar incelenmiştir. Çok partili hayata geçiş dönemi ile beraber Türkiye'de din-siyaset ilişkisinin geçirdiği dönüşüme değinilmiştir. Bu bağlamda, öncesinde Soğuk Savaş döneminin rejimin ilk yıllarında benimsenen laikleşme politikalarını hangi yönde etkilediği tartışılmıştır. Ardından, çok partili düzene zemin hazırlayan sebepler göz önünde bulundurularak din olgusunun yeni siyasî ortama hangi şartlar altında dâhil edildiği incelenmiştir.

1929'da Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) cereyan eden ve bütün dünyaya yayılan "Büyük Bunalım'da"[16] olduğu gibi 1 Eylül 1939'da Almanya'nın Polonya'ya saldırmasıyla başlayan ve Avrupa'ya yayılarak Türkiye'yi de etkileyen İkinci Dünya Savaşı'nın olumsuz yansımaları hayatın her alanında etkisini göstermiştir.[17] Siyasî yaşama yansıması ise devletçi uygulamaların hissedilir biçimde artması şeklinde olmuştur. 1950'li yıllarda ekonomik kalkınmada bir düzensizlik hâkimdi. Bu yılların başlangıcındaki yüksek büyüme oranı daha sonra süratle geriledi. Yatırımların kaynaklarla uzlaştırılmaması sonucu enflasyon hızla yükseldi. Yaşanan iktisadi güçlükler, siyasî sorunlara zemin hazırladı ve 1960 Mayıs'ında ordunun siyasete müdahale etmesiyle yeni bir dönem başlamış oldu.[18]

1950'de iktidara gelen DP, CHP'nin politikalarını şiddetle eleştirmiştir. Bu politikaların bürokratik ve tekelci uygulamalarla ekonomiyi felce uğrattığını ileri sürerek özelleşme ve liberalleşmeyi savunmuştur.[19] DP hükümeti dönemine bakıldığında savunduklarını tam olarak gerçekleştiremediği görülmektedir. DP iktidara geldiğinde uğraştığı tek sorun ekonomi olmamıştır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın ardından ortaya çıkan ve günümüz dünyasında hâlâ önemli olan *"Psikolojik Harp"*, 1950'li yılların en önemli tehdidi olarak tanımlanabilir. Bu niteleme, SSCB'nin komünizmi yayma çalışmaları olarak da tanımlanabilir. Bu dönemde cereyan eden olaylar ve komünizmin kat ettiği mesafe, uygulanan taktik ve teknik-

---

[16] Ahmet Atıl Aşıcı, *İktisadi Düşüncede Çevrenin Yeri ve Yeşil Ekonomi: Karşılaştırmalı Bir Analiz*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul 2012, s.35.

[17] İrfan Bülbül "İkinci Dünya Savaşı'nın Türkiye'de Sosyal Hayata Olumsuz Yansımaları", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı: 9, 2006, s. 1-2.

[18] Demir Demirgil, "Türkiye Ekonomisi Dün-Bugün-Yarın", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün-Bugün-Yarın*, Cilt: 1, Sayı: 1, 1985, s. 55.

[19] *A.g.e.* s. 55-56.

Levent Şahverdi Arşivi

ler, karşı mücadelede meydana gelen güçlük ve başarısızlıklar göz önünde bulundurulduğunda psikolojik harbin gelişi güzel sınıflandırılamayacağı, faaliyetlerin ne kadar güçlü olduğu ortaya çıkmaktadır.[20] Dünyada ve Türkiye'de vuku bulan olumsuzluklar hayatın her safhasında etkilerini göstermiştir. Ekonomi, kalkınma ve sosyal yaşamda gerçekleştirilemeyen hedefler siyasî hayata da yansımış ve belirli dönemlerde çalkantılar meydana getirmiştir. Dündar Taşer (1974) bu dönemi şu şekilde tasvir etmektedir:

> *"CHP iktidarı bir kurum iktidarı şeklinde ortaya çıktı. Halkın iradesi sorulmadığı için de bir problem çıkmadı. Ufak tefek kıpırdanmalar gayet sert şekilde önlendi.*
>
> *1950 hareketi, halkın iktidara uzanması idi. Ancak, iktidara gelen grup kurum kökenli olduğu için, 1957'ye kadarki devre bazı kavgalara rağmen bir çekişme devresi oldu.*
>
> *1957'den sonra halkın iktidara müdahalesi arttı ve kurumların da direnmesi saldırı şeklini aldı.*
>
> *1960'ta bir anlık bir devre kurumlar üstün geldi gibi göründü.*
>
> *1961-63 arası kurumlarla halkın yeni bir çekişme devresi oldu. 1965'ten sonra halkın iktidara müdahalesi yeniden arttı"*[21]

Türk siyasetinin yaşamış olduğu çalkantılı dönemi bu ifadelerle anlatan Dündar Taşer, Tanzimat'tan sonra kurulan kurumları Türk milletinin tarihî köklerine bağlı olmayan, milletin menfaatlerine hizmet amacı gütmeyen, aksine ıslah etme misyonunu yüklenen, yegâne amaçları Batı'ya benzemek olan kökünden kopuk bir zümre olarak nitelendirmiştir.[22] Devlet kurumları ve halk arasındaki bu uçurumun döneme damgasını vurduğu görülmektedir. Dünyada yaşanan ekonomik ve siyasî çalkantılar siyasete yön vermiştir. Siyasî yaşam iki kutuplu hâle gelmiştir. Bu kutuplardan ilki komünizm yanlıları ve ikincisi ona karşı olanlardır. Dünya genelinde bu iki kutup, ABD ve SSCB önderliğinde yön bulmaktadır. Komünizme

---

[20] Selim Yavuz Turganoğlu, Sovyet Psikolojik Harp Tehdidi, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün-Bugün-Yarın*, Cilt: 1, Sayı: 1, 1985, s. 65.

[21] Ziya Nur Aksun, *Dündar Taşer'in Büyük Türkiye'si Osmanlı Devlet Anlayışı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 60.

[22] *A.g.e.* s. 59.

Levent Şahverdi Arşivi

karşı olan siyasî görüşler, dinî değerlere vurgu yaparak siyasî hareketlerini şekillendirmiştir. Küresel anlamda cereyan eden siyasetin bilhassa din politikalarına olan tezahürü, Türkiye'ye de yansımıştır. SSCB'nin uygulamaları ile de hâkim olan mütalaaya göre komünizm, "dinsizlik" olarak nitelendirilmiş[23] ve bu düşünceye karşı siyasî mekanizmalar oluşturulmuştur. Dönemin bu misyonunu yüklenen parti olarak DP ortaya çıkmıştır. DP ve Adnan Menderes'in siyasî hayatı iç içedir. Bu sebeple Adnan Menderes ve DP'nin gelişim çizgisi birbirinden bağımsız olarak ifade edilemez.[24] Bir dönemin (1946-1960) siyasî hayatında çoğunlukla iktidar partisi olan ve bunun doğal bir sonucu olarak o dönemde ülkenin yönetim anlayışına yön veren parti DP ve Başvekili Adnan Menderes'in siyasî hayatları birbirine paralel olarak devam etmiştir. Adnan Menderes'in bir öğretmeni onun hâlet-i ruhiyesini şu şekilde aktarmıştır: *"Derli, toplu, çalışkan fakat orta vasıfta bir çocuktu. Hassas ve heyecanlıydı. Millîyetçilik duygularını, Türklüğe ait her şeyi evvela o devrede ve bu mektepte aldı. Fıtri (Allah vergisi) bir talakatı vardı."*[25] Öğrenim döneminde bu şekilde tasvir edilen Menderes'in siyasî yaşamdaki karakterinin de benzerlik gösterdiği ifade edilebilir. 1946'da kurulan DP'nin ilk yıllarda yaptıkları, halkın tepkisini dile getirmekti. Hareket noktası bu tepkileri bir araya getirip muhalefet yapmaktı ve mevcut uygulamalara muhalif olan grubu peşinden sürükleyerek bu harekete hız kazandırdı denebilir.[26] Çok partili siyasî hayatın başlamasıyla bu strateji daha da önem kazanmıştır. 14 Mayıs 1950 seçimleri Türk ve İslam dünyasında iktidarın ilk kez halkın özgür iradesi ve demokratik yöntemle barış içinde sorunsuz bir şekilde değiştiği gün olarak tanımlanmıştır.[27] Bu seçimi sol kesim *"karşı devrim"*, muhafazakâr sağ kesim ise

---

[23] Mehmet Aygün, "Türkiye'de Anti-Komünizmin Kaynakları-4: 1950'lerde Anti-Komünizmin Uluslararasılaşması ve Muhafazakâr Güçlerin Mücadeleye Dâhil Olması", *Sosyologca*, Sayı: 5, 2013, s. 67-81.

[24] Celal Bayar, *Baş Vekilim Adnan Menderes*, (Der: İsmet Bozdağ), Baha Matbaası, İstanbul, 1986, s. 51.

[25] Şevket Süreyya Aydemir, *Menderes'in Dramı: 1899-1960*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984, s. 73.

[26] Mehmet Cem Şahin, "Demokrat Parti Dönemi Türkiye'sinde Din, Siyaset ve Eğitim İlişkileri." *Toplum Bilimleri*, Sayı: 6, Cilt: 12 2012, s. 31-54.

[27] Bedrettin Kolaç, "Türk Siyasî Tarihinde Demokrat Partinin İktidara Gelişinin Algılanması Problemi", *Türk Tarihinde Adnan Menderes*, Cilt: 1, Adnan Menderes

Levent Şahverdi Arşivi

"beyaz ihtilal, kan dökülmeden yapılan ihtilal" olarak nitelendirmiştir.[28] CHP döneminin dinî gruplara karşı yürüttüğü katı politika ve laiklik anlayışına rağmen, DP'nin dine daha hoşgörülü yaklaşımı, köylü ve taşralıların bu yeni partiyi desteklemelerinde diğer önemli bir vesiledir ve halkın teveccühünü kazanmıştır.[29]

1950-1960 döneminde Adnan Menderes tek başına iktidarda bulunmuştur. Bu dönemde serbest piyasa ekonomisine geçişe hız verilmiş, ekonomi yıllık ortalama %7.8 oranında büyümüş, gayri safi millî hâsıla binde 7.522 yükselmiştir. Kıbrıs'ta yaşayan Türklere mezalim yapan "EOKA'ya" karşı halkın mukavemet gücünü arttırmak amacıyla çeşitli küçük gruplar kurulmuştur. Yine bu dönemde Adnan Menderes'in talimatıyla *"Türk Mukavemet Teşkilatı"* kurulmuştur. Bu mukavemet örgütünün giderleri, örtülü ödenekten karşılanmıştır. Menderes hükümetinin gerçekleştirdiği antlaşmalarla Kıbrıs Cumhuriyeti kurulmuştur. Türkiye yine bu dönemde NATO'ya üye olmuş ve Truman yardımları kapsamında ABD'den 25 milyon dolarlık yardım almıştır. Güney Kore'ye yardım amacıyla asker gönderilmiştir. Bu dönemde Rusların boğazlar üzerinde yeniden ortaya çıkan ideallerinin önü, bu şekilde kesilmeye çalışılmıştır. Atatürk'ün naaşı ebedî istinatgâhı olan Anıtkabir'e nakledilmiştir. Atatürk'ü Koruma Kanunu, Arapça Ezan Yasağının Kaldırılmasına Dair Kanun, Menderes hükümeti döneminde çıkarılmıştır. "555K" parolasıyla düzenlenen protesto mitingi ve 21 Mayıs'ta gerçekleşen Harp Okulu öğrencileri ve subaylarının hükümet karşıtı yürüyüşü de bu dönemdedir.[30] Yaşanan siyasî olaylar göz önünde bulundurulduğunda bu dönem, Türk siyasî tarihi ve Türk tarihi açısından önemli olayları barındırmaktadır.

Üniversitesi Yayınları, Aydın 2012, s. 144.

[28] *A.g.e.*, s. 145.

[29] Yusuf Ziya Keskin "Demokrat Parti İktidarı ve Günümüze Yansımaları", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 5, Sayı:1, 2012, s. 110.

[30] Gürkan Avcı, *Adnan Menderes ve Demokrasi*, Cilt: 1, Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları, Aydın, 2012, s. 235-247.

Levent Şahverdi Arşivi

Birinci Bölüm

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Din ve Siyaset İlişkisi (1946'ya Kadar)

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

Cumhuriyet'in İlk Yılları ve Türkiye'de Laikleşme Yönünde Atılan Adımlar

Din ve siyaset ilişkisi üzerine yapılan tartışmalar Cumhuriyet devrine, Osmanlı Devleti'nden miras olarak kalmıştır. Din ile siyaset arasındaki etkileşim ve sözde karşılıklı güç savaşı, Osmanlı Devleti'nde yenilik hareketlerinin doğuşu olarak kabul edilen *"Tanzimat"* dönemiyle başlamıştır. Yavuz Sultan Selim döneminden itibaren Osmanlı padişahının yalnızca en yüksek siyasî kurum ve Osmanlıların metbuu olmasının ötesinde peygamber halefi rolünü üstlenmesi ve en yüksek dinî ve ruhani kişilik hâline gelmesi ile Tanzimat Devri'ne kadar dine bağlı devlet anlayışı varlığını sürdürmüştür. Ancak din ile devlet arasındaki münasebet her zaman aynı kuvvette ilerlememiş, yenileşme hareketleriyle beraber gittikçe azalan bir ünsiyet gözlemlenmiştir.

Osmanlı Devleti Son Döneminde "Din-Siyaset" İlişkisi

Osmanlı Devleti, kurulduğu zamandan itibaren hiçbir döneminde tamamen "İslam devleti" olarak addedilmemiştir. Zira tarih boyunca şeriatın bütün hukuku içine aldığı, idari ve hukukî yapı içinde sınırsız bir şekilde kabul edildiği tam anlamıyla bir İslam devletinin varlığından söz etmek mümkün değildir. Ancak özellikle Halifelik makamının Osmanlı Devleti'ne geçmesinden itibaren İslamlığın hukukî yapıdaki etkisi daha da belirginleşti. İslamiyet, literatürde *"yasa dinî"* olarak geçmekte ve *"Müslümanlara hayatın*

Levent Şahverdi Arşivi

bütün sorularının karşılıklarını Peygamberin aracılığıyla Allah'tan almalarını ve her yaptıklarında en kesin kurallara tam tamına uymalarını emreder... Onlar bunu Allah'ın kulları, aile üyeleri, teokratik devletin uyrukları olarak yapmak zorundadırlar". Osmanlıcada "şer'i şerif" ya da "şeriat" olarak geçen İslamiyet anlayışına göre "İslam dinini kabul etmiş olanların tüm dinsel, politik, sosyal, ailevî ve kişisel hayatlarını istisnasız ve sınırsız olarak" dinî temayüllere göre düzenlemesi icap etmekte ve başka dinlere mensup kişilerin yaşam biçimleri İslamlığa karşı gelmediği sürece hoşgörü ile karşılanmaktadır.[1]

Osmanlı Devleti'nde hukuk sistemi çok kültürlü ve çok dinli toplumsal yapının getirileri göz önünde bulundurularak dengede tutulmaya çalışıldı. Hukuk sistemi sadece şer'î kurallara göre düzenlenmeyip üç ana esasa dayandırıldı. Bunlar sırasıyla, "İslam hukuku (şeriat)", "örfi hukuk" ve "ele geçirilen yerlerin mahalli hukukudur". Bu hukuk sistemi dinî hukuk anlamına gelen şer-i şerif ile âdet ve gelenekleri kapsayan "kanun-i münif" denilen iki hukuk kodunu ortaya çıkarmış olmasına karşılık idari düzende İslam dinini kabul etmiş bir devlet olarak toplum düzeninin sağlanmasında şeriat hukuku temel alındı. Şeriat hukukunun kural ve kaidelerinin belirlenmesinde faydalanılan kaynaklar ise Kur'an, hadis, icma (içtihat) ve kıyastır. Diğer yandan, kamu hukuku gibi alanlarda örfi hukuk daha ön planda oldu. Böylelikle devlet hayatı temel kurumların düzeni, devletle ve birbirleriyle olan ilişkileri, toprak düzeni gibi konular daha çok örfi kanunlar, gelenekler ve süregelen teamüllerle düzenlendi.[2] İmparatorluk özellikleri gereği toplumsal yapıya hükmeden ırk, din ve kültür çeşitliliği Osmanlı Devleti'ni zamana ve şartlara göre hukuk yapma zorunluluğuna itti.[3] Üç kıtaya ve çok fazla topluma yayılan İmparatorluk, sınırları fethettiği her bölgede kendi hukuk kurallarını uygulamaktan ziyade fethedilen bölgede mevcut olan kanun ve nizamları koruma yoluna gitti. Yalnızca şerî ve örfi hukukla uyuşmayan düzenlemeleri kaldırdı. Hukukun düzenlenmesi yetkisi padişaha ait olup şeriat, padişaha askerî, idari

---

[1] Gotthard Jaschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1972, s. 11.

[2] İlber Ortaylı, *Türk İdare Tarihi*, TODAİE Yayınları, Ankara 1979, s. 138.

[3] Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi (Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci 1839-1939)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 39

Levent Şahverdi Arşivi

ve mali konularda kanun koyma yetkisi tanıdı. Padişah bu yetkisini özel hukuk alanında kullanamamaktaydı. Özel hukukun kapmasına giren tüm düzenlemeler, İslam hukuku çerçevesinde gerçekleşti.[4]

"Din-devlet" veya "din-siyaset" arasındaki ilişkinin samimiyetini kaybettiği söylemindeki kasıt, Gülhane Hattı Hümayunu ile hukukî olarak resmen yenilenme sürecine giren Osmanlı Devleti'nin dinî vasfı yavaş yavaş yerini yarı dinî ya da kısmi laik devlet düzenine bırakmasıdır. Her ne kadar Tanzimat Devri'nde de İslam dini, ilkesel olarak devlet dinî statüsünü korumuş olsa da yenilik hareketleri etrafında yapılan bazı düzenlemeler eski dinî sisteminin etkisini belli oranda kırdı. Bu kırılmanın belli başlı sebepleri arasında, yeni yapılan kanun ve düzenlemelerde *"İttihad-ı Anasır"* düşüncesi gereği din ve mezhep farkı gözetmeksizin bütün tebaanın hukukî eşitliğinin sağlanması, gayrimüslimlere devlet katında görev alma imkânının sağlanması, nizami mahkemeler ve modern eğitim kurumlarının hizmete geçirilmesi sayılabilir.[5]

Tanzimat Dönemi, "Daire-i Adliye" düşüncesinin yansımalarını taşımakla birlikte, meşruiyet sorunlarına çözüm üretmeye çalıştığı için adalet kavramını yeniden kurgulamaya çalışmıştır. Adalet döngüsünün yeni amacı *"Osmanlı vatandaşlığı"* altında toplumu yeniden düzenleyerek bir *"şemsiye kimlik"* oluşturmak ve *"kanun önünde tüm uyrukların eşitliği"* prensibini uygulamaya sokmaktı. Bu amaç doğrultusunda, devletin entelektüelleri arasında dinî ve etnik statünün ötesinde bir kimlik yaratmaya çalışan Osmanlıcılık düşüncesi cereyan etmiştir. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* adlı kitabında Tanzimat sürecinin kanunlaştırma ve eğitim çalışmaları bakımından çağdaşlaşma ve Batılılaşma yönünde yeni bir kapı açtığını belirtmektedir.[6]

Ancak, dinî mevkiinin devlet ve temsiliyet katında arka plana itilmesi, şeriat ve kanunu birleştiren bir sisteme sahip Osmanlı Devleti'nin bir bakıma *"din-ü-devlet"* *"din-siyaset"* ve *"din-medeniyet"* konularında geri dönüşü olmayan bir yola girmesine neden olmuştur. Bu çıkmazı *"Üç Tarz-ı Siyaset"* yazısıyla en iyi özetleyenlerden biri olan Yusuf Akçura, etkileri çok partili döneme kadar uzayan din

---

[4] Bozkurt, *A.g.e.*, s. 40.

[5] Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik*, Yağmur Yayınları, İstanbul, 1991, s. 197.

[6] Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 221.

Levent Şahverdi Arşivi

ve siyaset sorunsalının toplum arasındaki ilk yansımalarını yazısında özetlemektedir. Akçura'ya göre, şer'i yönetimden çağdaş siyasal sistemin özelliklerini temsil eden bir yönetim anlayışına geçilmesini Osmanlı topraklarında yaşayan Müslümanların ve özellikle Türklerin istemediğini dile getirmiştir. Şeriat ile Müslümanların 600 yıl boyunca elde ettikleri üstünlüğün şer'i usullerden vazgeçilmesiyle kaybolacağı endişesi, daha düşük statüye sahip olan halk ve gayrimüslim nüfusla eşit duruma gelme tereddüdü olduğunu yazmaktadır. Müslüman ve gayrimüslim topluluklar arasında hukukî denkliğin sağlanmasını dinin kabul etmediğini söyleyen Akçura, gayrimüslimlerin ikinci basamakta kalması taraftarı olunduğunu belirtmektedir. Diğer yandan böyle bir eşitliği gayrimüslimlerin de Müslüman Türklerin şaşalı geçmişlerini ve yönetimlerini bitirmesinden dolayı istemediğinden bahsetmektedir.[7]

Kısaca, yasal eşitlik ve imkân eşitliği gayesiyle başlatılan Tanzimat süreci, başta Müslüman Türkler olmak üzere toplumun her kesiminden grupların tepkisini çekerek eleştirilmiştir. Tepkilerin merkezinde ise genellikle din olgusu ve dinî farklılıklar yer almıştır. Ülkenin çeşitli bölgelerinde buna tepki olarak ayaklanmalar ortaya çıktı. Osmanlı yönetim geleneğinin önemli bir unsuru olan şer'i hükümlerin tehdit altına girdiği algısı ve gayrimüslimlerin milletlerarası politikanın da desteği ile millî-siyasî bir ayaklanma çabası içine girmesi, bundan sonra Türk politika hayatında modernleşme ve devletleşme hususlarına bağlı olarak din ve siyasetin çalkantılı ilişkisinin temellerini atmıştır. Tanzimat'ın ilânıyla birlikte yaşanan başlıca ayaklanmalar Niş İsyanı, Vidin İsyanı, Bosna ve Bulgar İsyanları, Girit İsyanı olarak sıralanabilir. Bu isyan hareketleri son olarak 1909 yılında 31 Mart ayaklanması ile devam etmiştir.[8] Devletin geleneksel politikasını teşkil eden, din temeline dayanan millet sisteminin sarsılması sadece Müslümanlar için değil gayrimüslimler için de yeni ve köklü birtakım değişikliklerin yapılmasını zorunlu hâle getirdi. Bu süre zarfında, Osmanlı aydınları arasında din-siyaset ilişkisi ve dinin devlet politikaları üzerindeki etkisi

---

[7] Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976, s. 28.

[8] Roderic H. Davison, *The Modernization of Ottoman Diplomacy in the Tanzimat Period*, IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s. 1142-1151.

Levent Şahverdi Arşivi

sıklıkla tartışıldı. Tüm bu tartışmalar dönemin düşün hayatına yön veren siyasî ideolojilerin de başlıca konuları arasında doğrudan veya dolaylı olarak yer almıştı. Tanzimat rejimine karşı toplumda, özellikle entelektüel camiada, artan hoşnutsuzluklar Tanzimat'ın yarattığı sorunlara kalıcı ve birleştirici çözümler bulmak yerine karşıt düşünce olarak gittikçe kutuplaşan ideolojilerin doğmasına neden oldu. İlk başlarda birbirine aykırı görünmeyen "şeriatçılık" ve "anayasacılık" fikirleri, Tanzimat girişimlerinin ilk yansımaları olarak meydana çıktı.[9] Kutuplaşma arttıkça din, siyasetin merkezine biraz daha yakınlaştı ve dine dair tartışmalar, çağdaşlaşma eğilimlerinin temel belirleyicisi hâline geldi.

Din olgusunun siyasî meselelere bir hayli dahline sebebiyet verilmesi, Osmanlı aydınlarının eleştiri oklarının hedefi olmuştu. Özellikle Genç Osmanlılarla beraber yükselen *"vatan"* ve *"vatanseverlik"* gibi kavramlar, Tanzimat döneminin ilk nesil aydınlarının ortaya koyduğu politikaların şiddetle eleştirilmesine neden olmuştu. İkinci nesil Tanzimat entelektüelleri olarak bilinen Genç Osmanlılar (Namık Kemal, Ziya Paşa, Şinasi, Agâh Efendi vb.) ilk modern muhalif grubu oluşturdular. Osmanlıcılık ve Osmanlı Anayasacılığını savunan Genç Osmanlılar, daha önceki Tanzimat paşalarının reform, modernleşme ve çağdaşlaşma gibi kavramları yanlış yorumladıklarını ve bu nedenle daha ciddi sorunlara sebebiyet veren uygulamalar içine girdiklerini eserlerinde ortaya koydular.

Genç Osmanlılar, reform sürecini Batı'nın her türlü faaliyetlerinin taklidi olarak yorumlanmasından ziyade *"geleneğe dayanan"* bir hareket olarak görmekteydiler. Osmanlı Devleti'nin Batı karşısında bilimsel ve teknik açıdan geri kalmışlığını temel almanın ötesinde Müslümanlar adına ve Müslüman halk açısından eserlerini kaleme alarak devletin kendine has geleneklerinin üzerine bir kez daha vurgu yapmışlardı. Bu nedenle yazılarında sık sık dinî terminolojiye yer vererek İslamiyet'in Hıristiyanlık karşısında düştüğü zor durumu eleştirmişlerdir.

Genç Osmanlılar arasında bu konuyu açıkça dile getiren aydınlardan birisi Namık Kemal oldu. O, *"Şark Meselesi"* adlı makalesinde daha önceki dönemlerde atılan yanlış adımların Osmanlı Devleti'ni

[9] Berkes, *A.g.e.*, s. 247.

Levent Şahverdi Arşivi

nasıl Batı'nın açık hedefi hâline getirdiğini dile getirmiştir. Bu hususta, Namık Kemal'in ele aldığı en önemli konulardan bir tanesi reform hareketleriyle Batılı devletlerin, bilhassa Osmanlı bünyesinde yaşayan gayrimüslim uyruklar hakkında talepte bulundukları ıslahat projelerinin Şark meselesinin temel taşlarından birini oluşturduğudur. Namık Kemal ıslahat projeleri yoluyla hedeflenenin Osmanlı Devleti'nin asrın şartlarını yakalayarak siyasî, ekonomik ve sosyal anlamda daha gelişmiş bir devlet olmasını sağlamaktan ziyade devletin iç işlerine müdahalenin kolaylaştırılması olduğunu ileri sürdü. Namık Kemâl, Tanzimat Fermanı'nın ilânını Batı'nın Osmanlı'dan beklediği taleplerin gerçekleştirilmesinde ilk adım olarak değerlendirdi. Mustafa Reşid Paşa'nın fermanı ülkenin dertlerine deva olması maksadıyla ilân ettiğini ancak içeriğinin Batı devletlerinin yönergelerine göre düzenlendiğini belirterek bu durumu, Osmanlı'nın o dönemki problemlerine çare olmasından ziyade Batı'nın yüzyıllardır uğraştığı meselelerin kısa bir sürede çözüme kavuşturacağına inanılan planlı bir reçete şeklinde gördü.[10]

Jön Türklerin hepsini kapsayan genel bir ideolojiden bahsetmek çok zordur. Ancak bir anlamda Jön Türklüğün ve Jön Türklerin ortak noktası, II. Abdülhamid rejiminden duyulan hoşnutsuzluk ve bu rejimi devirerek yerine meşrutî bir rejim tesis etme arzusudur. Kurucu kadrolar itibariyle Jön Türklüğün dünya görüşü pozitivizm ve biyolojik materyalizmden kuvvetli bir biçimde etkilenmiş ve cemiyetin bazı önde gelen liderleri, bilhassa 1905 öncesinde siyasî bir amaçtan ziyade toplumsal gelişmenin önünü tıkadığını düşündükleri dinin yerine bilimi hâkim kılma gibi felsefî mefkûrelerin peşinde koşmuşlardı.[11]

Namık Kemâl'in yorumlamasına ithafen her ne kadar Tanzimat Fermanı devletin su yüzüne çıkan dertlerin çözümüne yönelik bir girişimi olarak görülse de nihayetinde Ferman, Osmanlı Devleti'ni Batılı devletlerin kefaleti altına soktu. Tanzimat çerçevesinde yürürlüğe konması planlanan uygulamalar aslında Batılı devletlerin rahatlıkla Osmanlı'nın iç işlerine karışmaları için bahane yarattı. Namık Kemal'in değerlendirmesinde öne çıkan bir diğer önemli husus ise

[10] Namık Kemâl, "Şark Meselesi II", *Makalât-ı Siyasîye ve Edebiye*, Haz. Erdoğan Kul, Birleşik Yayınları, İstanbul, 2015, s. 20.

[11] M. Şükrü Hanioğlu, "Jön Türkler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 23, s. 587.

Levent Şahverdi Arşivi

Tanzimat Fermanı kaleme alınırken kullanılan kavramların mahiyetidir. Namık Kemal'e göre, Ferman'a Batı medeniyetinin alışık olduğu ve dikkatini çekebilecek maddeler konulmaya çalışıldı. Bu noktada, medeniyetler arasındaki tarihî, hukukî ve geleneksel farklılar göz ardı edildi. Ayrıca hukukî bir nitelik taşıması gereken Tanzimat Fermanı, daha siyasî bir kimliğe büründü. *"Herkesin hayatına, malına, ırzına kâfil olmak"* maddesinin İngiltere'nin etkisiyle fermana dâhil edildiğini savunan Namık Kemal, bu kaydın padişahın ağzından yazılarak gerçekleştirilmek istenen maksadın Reşid Paşa'nın İngiltere ve Fransa'nın takdirini kazanacağı kavramları fermanın içine almak olduğunu belirtti.[12] Diğer bir deyişle, devlete karşı girilecek herhangi bir olumsuz tutumu önlemek amacıyla Avrupa'ya hoş görünmek zorunda kalınmasının bir sonucu oldu. Fermanın kapsadığı maddeler, Osmanlı Devleti tarafından özümsenerek ciddi anlamda gelişmelere ön ayak olmaya çalışmaktan ziyade, devletin zedelendiği düşünülen itibarının Batı nazarında onarılmasının bir gereklilik olarak algılanmasının ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

Namık Kemal bu düşüncelerini sadece Tanzimat Fermanı'na yönelik belirtmeyerek Islahat Fermanı'nın da temel dayanakları ve neden olduğu durumlar bakımından Tanzimat Fermanı'ndan farksız olmadığını söylemektedir.[13] Islahat Fermanı'nın 1856 Paris Barış Konferansı öncesi hazırlanarak Avrupalı devletlere sunulmasını ve Paris Anlaşması'nda fermana atıf yapılmasını doğru bir siyaset olarak nitelendirmeyen Namık Kemal, Islahat Fermanı'nın altında yatan asıl düşüncenin Osmanlı'nın kendisini Batılı devletlere hoş gösterme çabası olduğunu ileri sürmüştür.

> *"Hükûmet-i seniyye bahsettiğimiz mugayeretin zuhûrundan beri her hafta 'arz olunan müdde'â ve müsted'aları mürüvvetmendâne telakkî ederek bu kadar ağrâz-ı mütezâddeyi kırmayacak ve bunca 'amâl-i muhtelifeye birbirine mazarrat verdirmeyecek surette bir tarîk-i tesviye bulmak için elinden gelen himmeti dirîğ etmede mesele*

[12] Enver Ziya Karal, "Namık Kemâl ve Şark Meselesi", *Namık Kemâl Hakkında*, Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Enstitüsü Neşriyatı, 1942, s. 36.

[13] Mustafa Nihat Özon, *Namık Kemâl ve İbret Gazetesi*, Yapı Kredi Yayını, İstanbul, 1997, s. 109.

Levent Şahverdi Arşivi

hâllolunmuş denilecek hâle geldi."[14]

Namık Kemâl'in de belirttiği gibi Islahat Fermanı'nda da asıl amaç, toplumda zamanın getirilerine uygun olarak uzun soluklu ve sağlam yeniliklerin temelini atmak değil Batı'nın baskılarına cevap vermek oldu.[15] Bu durum, bir rıza ve kararlılık politikasından ziyade yanlış yorumlanıp uygulanarak bir mecburiyet politikası şeklini aldı. Namık Kemal, Islahat Fermanı'nı da Tanzimat süreci gibi doğru idrak edilemediğini ve siyaset biliminden bihaber olunduğu şeklinde yorumlamıştı.

Son olarak, Namık Kemal'in kendinden sonraki düşünürlerin incelemelerine etki edecek diğer önemli eleştirisi ise Müslüman halkın bilgisiz oluşu hakkında söyledikleridir. Namık Kemal'in eserlerinde İslami terminolojiyi kullanmasının nedenlerinden biri de bilgisiz olarak nitelendirdiği halkı "doğru düşünceye" itmek oldu. Namık Kemal'in esas amacı, Osmanlı sınırlarında yaşayan Müslüman halkı temsil etmek oldu; çünkü Tanzimat ve Islahat Fermanları gayrimüslimlere Müslüman halkın ayrıcalıklı konumunu zedeleyen pek çok imtiyaz vermişti. Devletin temel sosyal dayanağı olan Müslüman halk, gayrimüslimler karşısındaki üstün konumunu kaybedecek duruma gelmişti.

Müslim-gayrimüslim sınırını belirleyen çizginin giderek belirsizleşmesi ise yüzyıllardır devleti ayakta tutan ve güçlü bir düzende ilerlemesini sağlayan geleneksel yönetim sisteminin bozulmasına neden oldu. Namık Kemal'in ortaya koymak istediği temel sav ise Osmanlı Devleti'nin kendi geleneklerinden uzaklaşarak siyasî ve ekonomik yönetimde yaşadığı belli başlı sorunların çözümünü kendi anlayışıyla neredeyse hiç uyuşmayan Batı medeniyetinde aramasıdır. Makalesinde *"ümmet" "meşveret" "şura"* ve *"baia"* (biat etmek) gibi kavramlara yer vermesindeki amaç, dönemin *"çağdaş"* olarak nitelendirilen düşüncelerinin tamamen yeni ve Batılı düşünceler olmadığını göstermektir. Osmanlı geleneğinin tartışılmakta olan düşünce sistemlerini ve kavramları zaten bünyesinde barındırdığını ve bu kavramlarla toplum arasında bir denge bulması gerek-

[14] *A.g.e.*, s. 90-91.

[15] Musa Gümüş *"Anayasal Meşrûtî Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı'nın Tam Metin İncelemesi"*, *Bilig*, (47), Ankara, 2008, s. 220.

Levent Şahverdi Arşivi

tiğini göstermeye çalışmıştır.

Aydınlar etrafında gerçekleşen bir modernleşme süreci içine giren Osmanlı Devleti'nde "din-siyaset" ve "din-devlet ilişkisi" modernizasyon tartışmalarından belki de en çok nasibini alan kısımlar oldu. Doğrudan ya da dolaylı olarak her modernizasyon girişimi bu iki kavram arasındaki ilişkiyi etkilemiştir. Etki oranı değerlendirildiğinde din-siyaset ilişkisinde Gülhane Hattı Hümayunu, Tanzimat döneminin başlangıcı olarak kabul gördüğünden dönüm noktası teşkil etmiştir.

Gülhane Hattı Hümayunu (Tanzimat Fermanı) ülkenin her yanında geniş yankı yaptı. Tanzimat'ı her zümre kendisine göre yorumladı. Müslüman halk ve ulema, gayrimüslimlere verilen müsaadelerden hoşlanmadı. Balkanlardaki gayrimüslim halk, büyük ümitlere kapılarak yer yer sevinç gösterilerinde bulundu. Ferman bir anayasa ya da kanun olmaktan çok hükümdarın kendi yetkileriyle halkın hakları arasındaki ilişkilerde değişiklik yapılacağını vadeden senet türünden bir belgedir. Fermanın en önemli özelliklerinden birisi de teokrasi ile bütünleşmiş olan mutlak monarşinin yetkilerinin, belli hukuk ilkeleri ve yasalarla sınırlandırılmak istenmesidir.[16] Bu ferman ile devlet kendi yetkilerini sınırlandırarak bütün tebaasının din, mezhep ve ırk gözetilmeksizin kanun önünde eşitliğini sağladı.[17]

Tanzimat devrinde çağdaşlaşma kapsamında yapılan yenilikler, "şibih-laiklik" (yarı-laiklik ya da yarı-dinîlik) düzenini getirdi. Bu düzen, kanuni bir belgeyle uygulamaya konmamakla birlikte teamüldeki değişikliklerden yola çıkılarak gözlemlenen bir sistemdir. Şibih-laik dönemin başlamasıyla Osmanlı Devleti'nde siyasî, idari ve sosyal işlerin ilerlemesinde merkezî bir inanç olan İslam dininin hukukî yol göstericiliği son bulmuş değildi[18] ancak sonlanmaya giden sürecin temelleri atıldı. Önceki döneme nispeten geleneksel din-devlet ilişkisinde bir yumuşama olarak yeni bir devlet tezahürü

---

[16] Mehmet Aktel, "Tanzimat Fermanı'nın Toplumsal Yansıması", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1998, Sayı: 3, s. 177-184.

[17] A. D. Noviçev, "1839 Gülhane Hatt-ı Hümayûnu ve Dış Politikadaki Boyutları", Çeviren: Darhan Hıdırali, *İlmi Araştırmalar*, Sayı: 5, 1997, s. 280.

[18] David Dean Commins, *Osmanlı Suriye'sinde Islahat Hareketleri*, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1993, s. 39.

Levent Şahverdi Arşivi

ve siyasî anlayışın zemini hazırlanıp, meşru din olgusunda rölatif bir zayıflama sağlanarak *"dinsel siyasal kimlikten"* ayrı bir siyasî kimliğin çerçevesi belirlendi.[19] Tanzimat öncesinde devlet, din ve siyaset alanında var olan düzen ve anlayışın bu fermanla birlikte artık sürdürülemez olduğu ve bunun yerine Batı rüzgârının da etkisiyle diğer din ve bu dinin mensuplarına olan devlet bakışının değişmesi ile birlikte devletin de yeni düzenlemeler yapma ihtiyacı hissettiği görülmektedir. Böylece yeni devlet-siyaset ve din münasebeti, Batılı normlara göre düzenlenmek durumunda kalınmıştır.

Tüm tebaanın eşitliği anlayışının tam yasal mahiyet kazanmasını sağlayan 1876 *"Kanuni Esasi"* ile din hürriyeti ve serbestliği devlet güvencesi altına alınarak devlet hayatı dinî hükümlerden ziyade beşerî bir esasa bağlı kılınmış; böylece yarı dinî düzen yasallaşmıştır.[20] Diğer yandan, Kanuni Esasi'nin tam laik yapısı da bulunmamaktadır. Madde 2'de *"Devlet-i Osmaniye'nin dini, Din-i İslam'dır."* ve madde 4'te ise *"Devlet Reisi aynı zamanda, Halife sıfatıyla, İslam dininin hamisi ve en yüksek ruhi reisidir"* ibarelerinin bulunması, dinî vasfın tümüyle terk edilmediğini göstermektedir. Bununla beraber, Kanunu Esasi'nin dinî devlet uygulamasını dönüştürdüğünün göstergesi, içeriğindeki maddelerden ziyade sonuçlarından ve uzun vadedeki etkilerinden yola çıkarak elde edilecek bir sonuç olmuştur.

Yukarıda bahsedildiği üzere, Tanzimat sürecinin din alanında ortaya çıkardığı zorunlu değişim ve bu değişimin zorladığı yeni yaklaşımlar, devlet-din ve dolayısıyla da din ve siyaset hususlarının yeniden ele alınmasına yol açmıştır. Avrupalı devletlerde benzer gelişmelerin bir yansıması olarak devletin dine bakışında ve bu alana dair uygulamalarında yeni yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Özellikle devletin yüzyıllarca uyguladığı millet sisteminin kaçınılmaz şekilde çöküşü ile yeni bir düzen sağlama noktasındaki çabalar,

---

[19] Ejder Okumuş, "Geleneksel Siyasal Kimliğin Çözülmesinde Tanzimat (1839-1856)", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, 2005, s. 12.

[20] Ali Fuad Başgil, Türkiye'de din-devlet ilişkilerini üç kısımda ele almaktadır: Birincisi Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan, daha doğrusu, Hilafetin Osmanlı'ya geçmesinden itibaren 1839 Gülhane Hattı'nın ilânına kadar geçen sürede egemen olan dine bağlı devlet sistemi; ikincisi 1839'dan 1924 yılına kadar sürede egemen olan yarı-dinî sistem ve laikliğe geçiş devleti; üçüncüsü ise 1924'ten beri egemen olan devlete bağlı din sistemidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 178-190.

Levent Şahverdi Arşivi

din ve siyaset ikilisi arasındaki münasebetlerin trajik bir tarzda yükselmesine sebep olmuştur. Özellikle gayrimüslim cemaatlerin devlet içinde Batılıların desteğiyle güçlerinin artmasıyla birlikte birçok zorunluluk ve kısıtlılık altında devletin bekasını sağlamaya çalışan devlet yönetimi, tüm bu zorluklar içinde bir din ve siyaset çizgisi oluşturmaya ve bunu takip etmeye mecbur olmuştur.

Tanzimat süreci, gerek uygulamada getirilen yenilikler gerekse terminolojinin çağdaş anlamlar doğrultusunda dönüşüme uğraması itibarıyla din alanında da zorunlu değişimleri beraberinde getirmiştir. Bu değişimin tetiklediği yeni yaklaşımlar, devlet-din ve dolayısıyla da din ve siyaset hususlarının da yeniden ele alınmasına yol açmıştır. Özellikle devletin yüzyıllarca uyguladığı millet sistemi, Batıdan gelen çağdaş eğilimler neticesinde kaçınılmaz bir şekilde çökmüştür. Yeni bir sisteme geçiş aşamasında, düzen sağlama adına harcanan çabalar ise din ve siyaset ikilisi arasındaki ilişkinin trajik bir tarzda yükselmesine yol açmıştır. Tanzimat'tan önce din ve millet aynı anlamda kullanılıp Şemsettin Sami'nin ifadesiyle millet, "bir dine bağlı olan toplulukların ortak adı"[21] olarak tanımlanmış; din ve mezheplere göre toplumun sınıflandırılmasına dayanan millet sistemi,[22] 19. yüzyıldan itibaren "ulus" anlamında kullanılarak Osmanlı terminolojisini ve millet sistemini de etkilemiştir.

Benzer gelişmeler, Avrupalı devletlerde de yaşanmış; bunların yansıması olarak devletin dine yaklaşımları ve bu alana dair uygulamalarında da yeni sistemler ortaya çıkmıştır. Özellikle gayrimüslim cemaatlerin devlet içinde Batılıların desteğiyle güçlerinin artmasıyla birlikte birçok zorunluluk ve kısıtlılık altında devletin bekasını sağlamaya çalışan devlet yönetimi tüm bu zorluklar içinde bir din ve siyaset çizgisi oluşturmaya ve bunu takip etmeye mecbur kalmıştır. Stanford Shaw, dinlere göre tasnif edilen millet sisteminin ve gayrimüslimlere yönelik hukukun Osmanlı Devleti'ne ait bir icat olmadığını belirtmiş; Osmanlı'nın bu sistem üzerindeki etkisinin kurumsallaşmasını sağlayarak devlet ve toplum yapısını düzenlemek olduğunu ifade etmiştir.[23] Bu sebeple Avrupalı devletlerde

[21] Şemsettin Sami, *Kamus-u Türki*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2014, s. 1400.

[22] İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğunda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, s. 997.

[23] Stanford Jay Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge,

Levent Şahverdi Arşivi

bilhassa 19. yüzyılda yaşanan dönüşümlerin ve din-siyaset münasebetinin Osmanlı Devleti'nde de gözlemlenmesi doğal bir neticedir.

Osmanlı Devleti'nin hukukî yapısı dikkate alındığında, Gülhane Hattı Hümayunu ile resmî olarak başlayan muasırlaşma sürecinin İslamlık ile ters düşen temel prensibinin özel hukukun alanına giren konularda yapılmak istenen değişiklikler olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Diğer bir yandan Avrupa aydınlarının yabancı ülkelere yaptığı gezilerde Avrupa medeniyetinde 19. yüzyıldan itibaren ağırlığını daha fazla hissettirmeye başlayan devlet idaresinde din-siyaset ayrımının oluşturduğu çağdaşlaşma anlayışına dayanarak şeriatın hükmünün sorgulanmaya ve çeldirilmeye başlaması da Türk yönetim tarihinde din ve siyaset çekişmesini daha da derinleştirmiştir. Bazı Osmanlı düşünürleri ve bürokratları da ülkenin çağdaş devletlerdeki gibi teolojik yaptırımlardan uzak dünyevi hukuk kurallarıyla yönetilmesi taraftarı olmuşlardır. *"Şeyhülislamlık"* adlı şiirinde Ziya Gökalp bu durumu şöyle açıklamıştır: *"Kendi hukukunu kendi doğurmayan, yasasını gökten inmiş ve değişmez sayan bir devlet, devlet değildir ve bağımsızlığını sürdüremez; dünya, değişmeyen bir varlığı taşıyamaz".*[24] Osmanlı sınırları içinde alev alan bu gibi düşünceler dinin siyasete ve yönetime ne derece müdahil olması gerektiği yönündeki tartışmaları ve fikir ayrılıklarını arttırmıştır.

1876 yılında ilân edilen Kanuni Esasi'nin Osmanlı Devleti'nde gerçekten de laikleşme yönünde çağrışımlarda bulundurup bulundurmadığını anlamak için incelenmesi gereken önemli bir dönem de İslamcılığın yeniden inkişafı olarak adlandırılabilecek Sultan II. Abdülhamid dönemidir. Abdülhamid, savunduğu görüşler ve uygulamaya koymaya çalıştığı yenilikler bakımından çelişkili bir padişah olarak algılanabilecek olsa da modernleşme olgusuna yeni bir anlayış getirdiğini ve önceki dönemlerin devamı şeklinde bir tutum sergilemediğini söylemek mümkündür. Çelişkinin başlıca nedenlerinden biri İslamcılık düşüncesini savunması ve Osmanlı genelinde uygulamaya koyma taraftarı olmasından dolayı dindar padişah olarak atfedilmesine karşın, Karpat'ın aktardığına göre, yemeklerden önce sakinleştirici niyetine şampanya içmesidir. Diğer bir neden ise

---

1976, C. 1, s. 151.

[24] Ziya Gökalp'in *"Şeyhülislamlık"* adlı şiiri için bkz. Ziya Gökalp, *Yeni Hayat*, Yeni Mecmua, İstanbul 1918, s. 23.

Levent Şahverdi Arşivi

Türk aydınların bir kısmı tarafından gerici ya da yenilik karşıtı bir padişah olarak görülmesine rağmen bilimsel gelişmeleri ve pratik düşünen yöneticileri desteklemesidir.[25]

Anayasal Monarşinin ilânı sözüyle tahta çıkan Sultan II. Abdülhamid, Rusya ile yaşanan 93 Harbi'ni (1877-1878) kendisi için bir dönüm noktası hâline getirmiş; Parlamento'yu 30 yıllığına tatil etmiş ve anayasayı süresiz olarak askıya almıştır. Rusya ile savaşa girme kararını alan Parlamento'nun siyasette etkisizliğini göstererek sarayı yeniden siyasetin merkezi hâline getirmiştir. Sultan Abdülhamid, yenilikçi bürokrasinin anayasayı kendi üstünlüklerini sağlamak ve Avrupa'nın hükümet kararlarına müdahalesini yasallaştırmak için kullandığına dair her zaman şüpheci bir tutum takınmıştır. Padişah'a göre, anayasa insanların siyasî olgunluk kazandığı bir ülkede yürürlüğe konulabilecektir; aksi takdirde anayasa meşru yöneticiye karşı gelmek ve toplumda karmaşaya neden olmak için kolaylıkla suiistimal edilebilir. Her şartta, Sultan herhangi bir kişi veya zümreden ziyade Allah'a karşı sorumlu olduğunu düşündüğü için anayasayla dizginlenemeyeceğini düşünmüştür. Sultan Abdülhamid, Mithat Paşa'nın görevine son verilmesinden sonra alt sınıfların sessiz kalmasını ve elitlerin de teşekkür etmesini, insanların siyaseti çok fazla önemsememesi ve anayasal bir rejimi önemsemeyip takdir etmedikleri şeklinde değerlendirmiştir.[26]

Abdülhamid döneminde Tanzimat ideolojisi ve Osmanlıcılık düşüncesinden uzaklaşılarak İslamcılık görüşüne bir yönelme gerçekleşmiştir. Zira devlet sınırları içerisine dünyanın pek çok yerinden Müslüman göçü gerçekleşmiş ve zaten fazla olan Müslüman nüfus, daha belirgin bir üstünlüğe sahip olmuştur. Diğer yandan, dünyada etkisi gittikçe artan milliyetçilik düşüncesinin Müslüman gruplar arasında da yayılması endişesi, Abdülhamid'i sadece Osmanlı sınırları içindeki Müslümanları birleştirmenin ötesinde Halifelik unvanının gücünden faydalanarak tüm dünyadaki Müslümanların lideri gibi hareket etmeye itmiştir. Abdülhamid, İslam bütünlüğünü emperyalist devletlerin kolonici anlayışına alternatif bir politika olarak kullanabileceğini öngörmüştür. Ancak, Abdülhamid'in savundu-

[25] Kemal H. Karpat, *Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, Oxford University Press, Oxford, 2001, s. 156, 161.

[26] *A.g.e*, s. 165-167.

Levent Şahverdi Arşivi

ğu İslamcılık düşüncesi, emperyalizmin bir başka uyarlaması değil emperyalizme karşı çıkan savunmacı bir politika olarak şekillenmiştir. Böylelikle Abdülhamid tüm İslam coğrafyasının ruhani lideri olarak hareket edebileceğini düşünmüştür.[27]

Abdülhamid, İslamiyet'i bilim ve gelişmeye müsait, ilerlemeci ve dinamik bir din olarak görmüş; yeni Müslüman orta sınıf ile bu sınıfın entelektüel sözcülerinin gelişmeci düşüncelerine cevap verebileceğini düşünmüştür. Abdülhamid'in kızının söylemine göre, Sultan sıklıkla *"hem din hem de bilimin birer inanç olduğunu"* söyleyerek birinin diğerinin yerine geçemeyeceğini ima etmiştir.[28] Her ne kadar Anayasal Monarşiden yana olan Genç Türkler tarafından *"despot"* bir lider olarak görülse de reformu kendi anlayışı çerçevesinde yorumlamıştır. Tanzimat dönemiyle benimsenen *"İttihad-ı Anasır"* (unsurların birliği) anlayışı yanında, *"İttihad-ı İslam"* (tüm Müslüman unsurların birliği) perspektifini sunmuştur. Abdülhamid'i bu anlayışa iten temel düşüncelerden biri de Müslüman toplumlar arasında dinî inancın giderek güçsüzleştiği, Müslümanların bölünmüş olduğu, bilgisizlik ve bilinçsizliğin hâkim olduğu ve Batı işgali tehdidinin varlığı fikri olmuştur.

Abdülhamid'in geleneksel yönetim anlayışından yana tutumu, kendi hatıralarının satır aralarında yer almaktadır. Ahmet Rıza Bey'in Japonya'yı Osmanlı ülkesine benzeterek Japon İmparatoru Mikado'nun benimsediği Batılı sistemi Osmanlı topraklarında uygulanmasına yönelik fikrine karşılık Abdülhamid, Japonya ve Osmanlı Devleti'nin toplumsal ve kültürel olarak benzetilemeyeceğini ileri sürdü. Tek bir kıtada ve tek millet olarak hâkimiyetini süren Japonya'ya karşılık pek çok alt kültür, din ve toplumun yaşadığı Osmanlı Devleti'ne yönelik Sultan Abdülhamid; "Kürtle Ermeni'yi, Rumla Türk'ü, Arapla Bulgar'ı nasıl birleştirirdim?" cevabını vererek, milliyet çabasının din gayretinin üstüne çıkarılmasının yanlış bir politika olduğunu ifade etti.[29] İslam'ın yeniden canlandırılması çabası içine giren Sultan, benimsediği politik çatıda İslami bir atmosferde din ve siyaset arasında sıkı bir münasebeti ve birleşmeyi

---

[27] Karpat, *A.g.e.*, s. 173.

[28] Akçura, *A.g.e.*, s. 49.

[29] İsmet Bozdağ, *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, Pınar Yayınları, İstanbul, 1985, s. 111-112.

Levent Şahverdi Arşivi

öngördü. Böylelikle, 1890'lardan itibaren gözlemlenen hızlı değişim sırasında Sultan Abdülhamid bu iki gücün birleştirilmesinde önemli bir role sahip oldu.

20. yüzyılın başlarına gelirken gelişme ve reform yöntemi hususunda Osmanlı aydınları arasındaki fikir ayrılığı ve görüşlerin keskinliği giderek artmaktaydı. Önceleri daha yumuşak ve bütünleştirici reform programları oluşturulurken II. Meşrutiyet sürecinde farklı düşünce gruplarının ortaya koyduğu yenilik politikalarının arasındaki farklar daha belirgin bir hâl almaya başladı. Konusu geçen bu cereyanlar ise Türkçülük, Garpçılık ve İslamcılıktır. Her bir fikir dalının kendine özgü bir gelişme programı oluşturulmuş ve programlar, gerek doğrudan gerekse dolaylı olarak din ve devlet ya da din ve siyaset arasındaki ilişkiyi etkilemiştir.

Ziya Gökalp, Balkan Harbi'nin sonunda yazdığı *"Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak"* adlı eserinde ülkede üç ana fikir hareketinin varlığından bahsetmiştir. Kronolojik olarak ele alındığında, Osmanlı aydınlarının öncelikle *"Muasırlaşmak"*, yani çağdaşlaşma düşüncesini ortaya attıklarını, ardından meşrutiyetin ilânından sonra "İslamlaşma" fikrinin savunucularının baş gösterdiğini ve son olarak da *"Türkleşme"* yönünde fikir akımlarının yaygınlaşmaya başladığını öne sürmüştür.[30]

Yeni Türk devletinin inkılaplarından evvelki münakaşalara değinmenin Cumhuriyet'in din-siyaset ilişkiler bağlamında getirdiği yenilikleri idrak etmekte faydalı olacağı düşünülmektedir. Bu nedenle Türkçülerin, İslâmcıların ve Garpçıların programlarının temel özelliklerinin irdelenmesi, yeni devletin oluştuğu topraklarda varlık gösteren sarih cephelerin sonraki dönemlere etkisi açısından gerekli görülmektedir.

Türkçülerin yenilik hareketine dair bütün neşriyatından bir program çıkarılmak istendiğinde,*"Millî Tetebbular"* ve *"Türk Yurdu"* gibi dergilerde, Darülfünun takrirlerinde ve kitaplarında bulunabilecek esaslar şunlardır: *"Büyük Türk Birliği (Pantürkizm), Türk tarihi ve harsı, Türk dili, İslam beynelmileliyeti, muasırlaşma, millî iktisat ve millî edebiyat"*.[31] Din ve siyaset hususunda programda özellikle üzerinde

[30] Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010, s. 75.

[31] Safa, *A.g.e.*, s. 35-37.

Levent Şahverdi Arşivi

durulması gereken nokta, İslam'ın evrensel niteliğine olan vurgudur. Türkçülerin programına göre, İslam topluluklarında ortak bir terbiyenin sağlanması adına İslamiyet'in öngördüğü yaşam ve düşünce biçimden faydalanılması gerekmektedir. Ziya Gökalp'ın deyimiyle *"Türklerin millîyeti Türklük, beynelmileliyeti İslâmlıktır."* Türk dili ve tarihine yapılan vurgu programın dinî hususları göz ardı edeceği düşüncesini doğurabilecek olsa da Türkçüler aslında, İslamiyet'in Türk tarihi içindeki yerine vurgu yapmış ve bu nedenle de Müslüman toplumlarda ortaya çıkan cemaat teşkilatları arasında dinî bir bağlılığın bulunması gerektiğini düşünmüşlerdir.[32]

Garpçıların programı ise İçtihad dergisinde yayımlanmış *"Pek Uyanık Bir Uyku"* başlıklı iki yazıda açıkça ortaya konmuştur. Şehzade ve padişahların yaşam biçimlerinden evliliklerine, kadınların toplumdaki konumu, işlevi ve giyimlerine, fabrikaların çalışma şekillerine, eğitimden dinî kurum ve kuruluşların akıbetine kadar pek çok konuya değinen program, din ve siyaset arasındaki ilişkide oldukça net bir tavır sergilemektedir. Dr. Abdullah Cevdet, Ahmet Rıza, Celal Nuri, Satı Bey ve Kılıçzade Hakkı Bey gibi önemli ve etkili isimler tarafından temsil edilen Garpçılık (Batıcılık) akımında da dine karşı tutumda fikir ayrılıkları olmasına rağmen dinin siyasî ve sosyal konular üzerindeki belirleyici etkisinin kaldırılması konusunda mutabakat gözlemlenmektedir.

Tam anlamıyla Batılı usul ve kaidelerle modernleşmenin gerekliliğini savunan Garpçılık akımının programına göre medreselerin, tekke ve zaviyelerin kapatılması, dinî kıyafetlerin giyilmesinin yasaklanması, tıbbi tedavi yöntemi dışında uygulanan tüm çare yollarının engellenmesi, şerî mahkemelerin ilga edilmesi, Latin harflerinin kabul edilmesi ve Mecellenin kaldırılarak Avrupa tarzı medeni kanunların kabul edilmesi gibi Cumhuriyet dönemi inkılaplarının da şeklini belirleyen uygulamalar büyük önem arz etmektedir.[33] Bu politikalar, Garpçı programın dinî taassuba karşı asri ihtiyaçların sezilişinden cereyan eden bir yenilik anlayışı olarak ortaya çıktı. Tüm bu uygulamaların benimsenmesinin temelinde yatan düşünce ise Dr. Abdullah Cevdet'in de belirttiği gibi*"Bizim hasm-ı canımız kendi atâletimiz, kendi cehâletimiz, kendi fakirliğimiz, taassubumuz, göre-*

[32] *A.g.e.*, s. 36.

[33] *A.g.e.*, s. 39-41.

Levent Şahverdi Arşivi

neğe körcesine bağlanmamızdır"[34] fikri oldu. Diğer bir deyişle geleneksel açıdan dinî inançlara bağlı olmak, gelişmenin önündeki en büyük engellerden biri olarak algılandı. Abdullah Cevdet modernleşmenin kilidini akıl, mantık ve bilim olarak görüp modernleşme tartışmalarına pek çok yeni düşünceyi getirdi. Kadınların kamu alanında rolü ve modernleşme sürecine katkısı gibi toplumu dönüştürecek fikirler ortaya attı. Cevdet'in en iddialı söylemlerinden biri de düşmanın dışarıda değil içeride aranması gerektiğidir.

Abdullah Cevdet, modernleşmeyi sadece ekonomik ve bilimsel açıdan ele alınabilecek teknik bir problem değil aynı zamanda insanların düşünme biçimlerinin de değiştirilmesi gereken sosyal bir sorun olarak görmüştür. Bu nedenle Batı'nın sadece teknik ve bilimsel altyapısının alınmasının yeterli olmadığını; Osmanlı Devleti'nin Avrupa'nın tarihi, fikirleri, kültürü ve geleneğinden de faydalanmasını gerektiğini şu sözlerle dile getirmektedir: *"İkinci bir medeniyet yoktur; medeniyet Avrupa medeniyetidir ve tüm gülleri ve dikenleriyle alınmalıdır."*[35] Osmanlı, halkında, bilhassa aydınlar ve Müslümanlar arasında *"gaflet uykusunun"* var olduğunu belirterek halkın dönüştürülmesi gerektiğini söylemiştir.

Dr. Cevdet'e göre bilhassa din siyaseti açısından bu dönüşüm, Avrupa medeniyetlerini temel alarak yapılması gerektiğinden din-siyaset ve din-devlet ilişkisini nasıl etkileyeceğini tartışmak için iki ana soru sormak mümkündür. Birincisi, Avrupa medeniyetlerine bağlı bir dönüşüm gerçekleştirmek, İslamiyet'ten Hristiyanlığa doğru bir kaymayı gerektirecek mi? İkincisi ise bu dönüşüm dinî hiçbir şekilde kapsamayacak şekilde din olgusunu tamamen devletten ve siyasetten çıkarmak anlamına mı gelecek? Dr. Cevdet'in Avrupa medeniyetinden başka bir medeniyeti kabul etmemesi, bu sorularla beraber ortaya çıkan ikilemi daha da belirsiz hâle getirmektedir. Aslında Cevdet, dinin devletten ve siyasetten tamamen uzaklaştırıldığı Batılı zihniyette bir laikliği benimsemektedir. Ancak, topyekûn bir medeniyet dönüşümünün dinî dönüşümü içine almayarak nasıl gerçekleşeceği ayrı bir tartışma konusudur. Din-siyaset ilişkisinin boyutu çeşitli görüşleri doğursa da herhâlde inkâr edilemeyecek bir

[34] *A.g.e*, s. 53.

[35] Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (çev. Metin Kıratlı), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007, s. 236.

Levent Şahverdi Arşivi

husus vardır ki o da din olgusunun toplumların medeniyetlerinin önemli bir parçasını oluşturduğudur. Dinî değerlerin bir bakıma toplumların sosyal ve ahlaki değerlerine de katkıda bulunduğu göz önüne alındığında devletlerin siyasî dönüşümü de içinde barındırdığı halkın din haritasından tamamen bağımsız olmasını beklemek güçtür. Din olgusunu Dr. Cevdet'in bakış açısına benzer bir şekilde yokmuş gibi kabul etmek, Osmanlı Devleti gibi dine bağlı bir devletin tebaasında dinsel direncin doğmasına neden olacaktır. Nitekim Cumhuriyet'in ilk yıllarında uygulanmak istenen çeşitli reformlar toplumun bazı kesimlerinin şiddetli dinsel direnciyle karşılaşmıştır.

Garpçıların tüm temsilcileri, Abdullah Cevdet gibi tam Garpçı bir tutum sergilemedi. Akımın önde gelen simalarından Celal Nuri, Abdullah Cevdet'e nazaran millî kültür ve değerlerin korunması gerektiğini düşündü. 1331 tarihinde kaleme aldığı Tarih-i Tedenniyât-ı Osmanîye ve Mukaddesât-ı Tarihiyye'de; *"Gitgide millî ahlakımızı şiddetle muhafaza şartıyla Avrupa'nın amelî usullerini almak mecburiyetindeyiz."*[36] ve Hürriyet-i Fikriye mecmuasında arkadaşlarıyla kaleme aldığı *"Mecmuamız"* başlıklı makalede *"...gâye-i emelimiz teceddüd, tekâmül, an'anâtımızı istifa ettirerek terakkidir"*[37] cümleleriyle modernleşmeyi teknik boyut ve manevi boyut olarak ikiye ayırdı. Manevi boyutun Batı medeniyetinden bağımsız olarak millî gelenek ve değerlerle, İslami ahlak ve öğretilerle gerçekleşebileceğini, teknik boyutunun ise evrensel kural ve uygulamalarla çelişmemesi açısından Avrupa'dan alınması gerektiğini düşünmüştür.

Fikir ayrılıklarına ve modernleşme kavramına yaklaşımlardaki farklılıklara rağmen Garpçılık, laiklik yönünde en sert tavrı gösteren fikir dalıdır. Celal Nuri gibi modernleşmeyi iki boyutlu ele alan aydınlar olsa da Garpçı düşüncede din olgusu siyasî düzenin dışında tutuldu. Bu nedenle din-siyaset ilişkisi arasındaki çizginin netleşmesinde rolü oldukça büyüktür. Garpçıların fikirlerinin ve programlarının 20. yüzyıl Türk tarihi açısından önemi, Mustafa Kemal ve CHP'nin fikirlerinin temelini oluşturmasıdır.

Türkçülük ve Garpçılık dışında bir diğer önemli fikir akımını

---

[36] Safa, *A.g.e*, s. 55.

[37] Celal Pekdoğan, *Batıcı Bir Düşünür Olarak Kılıçzade Hakkı (1872-1960)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 1999, s. 182.

Levent Şahverdi Arşivi

İslamcılık oluşturdu. Garpçı akımda gözlemlendiği gibi İslamcılık düşüncesini savunanlar arasında da gözle görülür bir ayrım bulunmaktaydı. Bir grup Şeyhülislâm Musa Kâzım, Mahmut Esad gibi tam anlamıyla şeriat yanlılarından oluşurken diğer kısmı Mehmet Akif, M. Şemseddin, Said Halim Paşa gibi yabancı dil bilen ve bu nedenle Batı kültürüne dair bir fikre sahip olan aydınlar oluşturmaktaydı. Mesela Mehmet Akif'e göre, şer'i hukukun ana kaynaklarını oluşturan Kur'an ve hadislerin serbestçe yeniden incelenmesine izin verilmeli ve yanlış yorumlamaların düşün ve yönetim hayatına olumsuz etkide bulunması engellenmeliydi.[38] Ne Batı'nın birebir taklidini ne de Osmanlı'nın yüzünü tam olarak Türk dünyasına çevirerek *"Moğollaşmasını"* bir çözüm yolu olarak gören Mehmet Akif, Sait Halim Paşa'nın öne sürdüğü *"İslamlaşma"* programıyla paralel olarak var olan yanlış dinî öğretilerin engellenmesi adına yenileşmiş bir İslam eğitimi ile ilerlemenin gerçekleşebileceğini düşündü.

İkinci topluluk, Batı kapısının kapatılmaması gerektiğini ve İslamiyet'in değil Müslümanlığın yanlış öğretilmesinin gelişmenin önünde engel olduğunu savundu.[39] Tüm bu görüş farklılıklarına rağmen İslamcıların ortak bir programını çıkarmak gerekirse şu hususlarda hemfikir olduklarını söylemek mümkündür: *"Büyük İslam birliği, İslam ve terakki mutabakatı, teknik açıdan muasırlaşma, şer'i kurallar çerçevesinde kadın hakları, zorunluluktan doğan çok eşlilik ve dinî hükümler etrafında boşanma hakkı."*[40]

Bu üç cereyanın programı, belirtilen temel maddelerde de görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'nin hem iç şartlarını hem de uluslararası düzendeki konumunu göz önünde bulundurarak devleti kötü gidişattan kurtarmak ve muasır medeniyetler arasındaki gücünü arttırmak adına geliştirildi. Üç düşünce sisteminin de aralarındaki ayrılıklara rağmen devlet, iç ve dış siyasî gelişmelere bağlı olarak hepsinin belli noktalarında bu fikir akımlarından istifade etti. Ancak fikir akımları devletin sorunlarına birer reçete mahiyetinde oluşturulduğu için sistemli ve etkili olamamış, peşinden cereyan eden olaylar var olan akımın geçerliliğini bitirmiştir. Örneğin İslamcılık hareketiyle benimsenen *"ittihad-ı anasır"* ilkesi, Balkan Harbi ile

[38] Jaschke, *A.g.e.*, s. 17.

[39] Safa, *A.g.e.*, s. 43.

[40] Safa, *A.g.e.*, s. 43-46.

Levent Şahverdi Arşivi

etkisini kaybetti. Türkçülük politikası ise çok kültürlü bir yapıya sahip olan devlet yapısı için tartışmalı bir konumdaydı. Garpçılık düşüncesi ise şer'i adalet düzeninin yüzyıllardır devam ettiği siyasî kültürle çelişkiler içindeydi. Sonuç olarak Osmanlı son dönemlerine denk gelen bu üç ana akımın ne merkezini din-siyaset ilişkisi oluşturmaktaydı ne de aralarındaki farkları yönetim erkânı arasında birinden birini modernleşme çemberinin dışında bırakıyordu. Çöküş sürecinin aydınlar ve yönetim mensupları arasında iyice hissedilmeye başlamasından Millî Mücadele ve devamında yeni rejimin oturtulmasında benimsenen temel politika, güncel şartlara bağlı olarak siyasî anlayışın dönüştürülmesi şeklinde gelişmiştir.

Önce Tanzimat, daha sonrasında ise Kanuni Esasi ile şeriat dışında maddeler ihtiva etmeleri hasebiyle "laikleşme" yolunda atılan adımlar, 1909'da Kanuni Esasi'nin geniş tadiller geçirmesi ve devamında 1920'de Büyük Millet Meclisi hükümetinin yönetimde söz sahibi olmasıyla devam etti. Başlangıçta din ve şer'i yönetime kanun üstü bir değer atfeden Millet Meclisi, yarı dinî devlet yapısının özelliklerini korudu. Millet Meclisi'nin öngördüğü yarı dinî/yarı seküler devlet anlayışı, kısa sürede yerini laik ilkeleri benimseyen *"devlete bağlı din"*[41] sistemine bıraktı. Yeni sistem, siyasî ve hukukî olarak kanun ve devlet kurumlarının düzenlenmesiyle, sosyal ve kültürel olarak da eğitim, kıyafet ve dinî düsturlarda yapılan değişiklikler yoluyla toplumla kaynaştırılmaya çalışıldı. Yapılan düzenlemelere değinmeden önce Türkiye muasırlaşma önderlerinin düşünce ve uygulamalarının din olgusunu neden siyasî merkeze taşıdığı üzerine kısa bir inceleme yapılması uygun görülmektedir.

Millî Mücadele hem Halifelik ve mukaddesatı koruma yönünde bir seyir izlemiş, hem de pek çok İslam ülkesi için sömürgecilere karşı bir mücadele örneği teşkil etmiştir.[42] İstanbul'un işgalinden sonra açılan TBMM de Halife-Sultan'a bağlılığını teyit etmiştir. Bu durum halk nazarında, sembolik de olsa hâlâ bir yere sahip olan bu makama sahip çıkılması olarak algılanmıştı.[43] Bu gelişmelere rağ-

[41] Başgil, *A.g.e.*, s. 200.

[42] Atatürk'ün bu konuya ilişkin görüşleri için Bkz. Atatürk, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I (1919-1938)*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1961, s. 5-6.

[43] Suna Kili, *Türk Devrim Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001, s. 105-108. Lewis, *A.g.e.*, s. 251. Nicole Pope ve Hugh Pope, *Turkey Unveiled: A*

Levent Şahverdi Arşivi

men, özellikle Damat Ferit Paşa hükümetleri döneminde İstanbul ve Ankara arasında bir mücadele başlamış; işgal yanlısı bir tutum sergileyen bu hükümetler, halkın gözünde Kuvayı Millîye unsurlarını saf dışı bırakmak için dini, bir araç olarak kullanmışlardı. Millî Mücadele karşıtı söylem ve eylemler, din adamlarından alınan fetvalarla desteklenmişti. TBMM hükümetlerinin buna karşı geliştirdiği politikalar ve alınan kararlar da yine dinî makamlarca verilen fetvalarla desteklenmiştir.[44] Bu dönemde TBMM'ye karşı çıkan ayaklanmaların pek çoğunda da din yine önemli bir dayanak oluşturmuştu.[45] Yukarıda verilen düşüncelerin, Osmanlı Devleti'nin son döneminde ve Cumhuriyet döneminde şekillenen din ve siyaset politikalarının oluşmasında derin etkileri bulunmaktadır.

Yeni devlete giden süreçte din ve siyaset ilişkisinin dikkate değer önem kazandığı dönemlerden biri de Millî Mücadele dönemidir. Bu dönemde hem mücadele taraftarı hem de aleyhtarı düşüncelerin yayılmasında dinin rolü bir hayli önemlidir. Millî Mücadele zamanı din-siyaset münasebetinin artan etkisini Mustafa Fehmi (Gerçeker) Efendi'nin günlüklerinde görmek mümkündür. Şeyhülislam Dürrizade Abdullah tarafından Nisan 1920'de İstanbul'da yayımlanan aleyhtar fetva hakkında *"Teşkilât-ı millîye*

History of Modern Turkey, Overlook Duckworth, New York ve Londra, 2011, s. 56.

[44] Bu duruma bir örnek olarak, Mustafa Kemal ve arkadaşları için çıkarılan ve Müderris Mustafa Sabri Efendi tarafından kaleme alındıktan sonra, şeyhülislam Dürrizade Abdullah Efendi tarafından da onaylanan idam fetvası ile buna karşılık Ankara tarafından Ankara Müftüsü Börekçizade Mehmet Rifat Efendi eliyle ilân edilen fetva gösterilebilir. Lewis, *A.g.e.*, s. 251-252. Necdet Aysal *"Türkiye'de İslâmi Düşüncenin Örgütlenmesi ve Hedefleri (31 Mart Olayı'ndan DP'nin İktidara Gelişine Kadar, 1909-1950)"*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, AÜ TİTE, Ankara, 2004, s. 170-182. Fetvaların metni için bkz. Kili, *A.g.e.*, s. 142-143 ve 146-147.

[45] Bu ayaklanmalar Bozkır (Eylül-Kasım 1919), Şeyh Eşref (Ekim-Aralık 1919), Aznavur (Ekim 1919-Nisan 1920), Düzce (Nisan-Eylül 1920), Beypazarı (Nisan 1920), Safranbolu (Nisan 1920), Konya Delibaş (Ekim-Kasım 1920), Yozgat (Mayıs-Aralık 1920) ve Zile (Mayıs-Haziran 1920) ayaklanmalarıdır. Aysal, *A.g.e.*, s. 186-223. Millî Mücadele dönemindeki bu ayaklanmalar için ayrıca Bkz. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbi, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara, 1974, s. 52-201. Doğu Ergil, *Millî Mücadelenin Sosyal Tarihi*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1981, s. 241-306, 391-407. Kenan Esengin, *Millî Mücadelede İç Ayaklanmalar*, 2. Baskı, Ağrı Yayınları, İstanbul, 1975, s. 28-40, 53-94, 132-180.

Levent Şahverdi Arşivi

aleyhinde İstanbul'da sadır olan fetvaları ihtiva eden gazeteler Bursa'ya gelmiş, telâşı mucip olmuş, mukabil fetvalar tanzimine memur olduk."[46] notunu düşen Mustafa Fehmi Efendi, karşı fetvaların da mücadeleye destek amaçlı kullanıldığını savunmuştur. Mücadeleye halkın desteğinin sağlanması amacıyla, dinî öğelere, duygulara ve din adamlarının nüfuzuna da müracaat edilmiştir. Millî Mücadeleyi bir din savaşı olarak adlandırmak doğru olmasa da dinin manevi gücünden politik amaçlar için faydalanılmış ve din, siyasetin bir unsuru hâline gelmiştir.

Yeni devlet idari, hukukî, siyasî, ekonomik ve sosyal politikalarla kimliğini ve sistemini oluşturmaya ve yerleştirmeye çalışırken din ile siyaset kavramlarını bilinçli ve istemsiz olarak karşı karşıya getirdi. Bu iki kavram deyim yerindeyse düşün hayatı ve siyasî aktörler arasında yer yer rekabet hâline dönüştü. Bu rekabet ortamına zemin hazırlayan faktörlerden ilki, Osmanlı Devleti'nin hukukî yapısının önemli bir unsuru olan şeriatın zamanla geri plana itilmesi olmuştur. Osmanlı Devleti'nde farklı dinlere mensup bireylere hizmet sunan çeşitli mahkemeler kurulmuş bu durum, hukuk sistemi içinden çıkılamayacak şekilde karışmıştır. Bu karışıklıkları gidermek için "Mecelle" çıkarılmış fakat bu kanun karışıklıkları gidememiştir.[47]

Din-siyaset ilişkisini esas olarak en karmaşık hâline sokan, Avrupa'da yükselen ve etkisi Osmanlı Devleti'ne maddi ve manevi verdiği zararla daha fazla artan milliyetçilik dalgası sonucu özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti yönetimiyle güçlenen, Türkçülük akımının uygulamadaki getirileri oldu. Türkçülük akımı idari, hukukî, ekonomik ve sosyal hayatın *"millîleştirilmesi"* gerektiği düşüncesini doğurdu. Millîleştirme politikası gereği başlıca hedeflerden birinin din ve dinî kaynaklar olması, şaşılması muhtemel olmayan bir sonuçtur. Hem dinî öğretilerin hem de şer'i hukukun en önemli kaynağı olan Kuran'ın millî dil Türkçede okunmaması ve ibadetlerin Arapça olması, İttihatçıları ve sonrasında Cumhuriyet idarecilerini din olgusunun millî bir niteliğinin olamayacağı yönünde düşüncele-

[46] Mustafa Fehmi Gerçeker, *Karacabey'den Ankara'ya*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1982, s. 35.

[47] Taner Zorbay, *Demokrat Parti Döneminde Din ve Devlet İlişkileri*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi, 2016, s. 20.

Levent Şahverdi Arşivi

re sevk etmiştir.[48] Modernleşme süresinde Osmanlı Devleti'nin ana rotasını oluşturan Batı tecrübesinin dikkate alınması bu düşünceleri daha da pekiştirmiştir.

Burada vurgulanan "yeni dünya düzeninde", özellikle 19. yüzyılda, dinin artık yönetimlerin temel referansı olmaktan çıkması, onun yerine modern milliyetçilik düşüncesinin geçmesinin getirdiği zorunlu bir sonuç olarak dinin milliyetçi anlayışın bir aracı hâline gelmesi sonucuna ulaşmıştır. Bu durum, Osmanlı Devleti içindeki özellikle Ermeni ve Rum cemaatleri için daha da geçerlidir. Patrikhaneler, 1862 ve 1863 nizamnameleri ile kendi cemaatlerinin yönetimlerindeki tartışmasız yönetme yetkisini kaybetmiş ve laik kesimin bu cemaatlerin yönetimlerinde söz sahibi olmalarının yolu açılmıştır. Muhtelit Meclislerde yer alarak kendi halkının yönetimi üzerinde söz sahibi olan laik kesim ise çoğunlukla milliyetçi düşünceye sahip kişilerden oluşmaktaydı.

Batılı devletler, kutsal kitapların millî dillere çevrilerek ve ibadetlerin millî dillerde yerine getirilerek toplumların benliklerini bulacağına inandığından, Osmanlı aydınları arasında da İslam'ın millîleştirilmesini savunan isimler arttı. Millî bir dinin oluşturulmasının yolunun da öncelikle Kur'an'ın Türkçeye çevrilmesi; hutbe, ezan ve selaların Türkçe okunması ve son olarak da namazın Türkçe kılınmasıyla gerçekleşebileceğine inanıldı. Ancak yapısı, içeriği ve hitabı gereği evrensel bir vasfa sahip olan din olgusunun bu millîleştirme politikalarıyla ne denli uyum sağlayacağı, halktan ne derece destek göreceği ya da mahiyeti itibariyle din ve milliyetçilik arasındaki ilişkinin hangi oranda birebir örtüşeceği etraflıca tartışılmamış ve sağlam bir temele dayandırılmamıştı. Dinin millî bir kalıba sokulmaya çalışılmasındaki sakıncaları *"Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat"* adlı eserinde dile getiren Mehmed İzzet, din tabanlı düşünce sistemine olan meyil azalmadığı sürece milliyet duygusunun güçlenmediğini, bu nedenle de İslam ya da Hristiyanlığın milliyetçilik düşüncesini gözeten inançlar olmadığını iddia etti. Ayrıca şu gözlemler de ona aittir:

> *"Siyasî mesailde bu dinî cemaatler, millîyet hissine –prensip itibariyle yabancıdırlar. Müderris Ahmed Naim Bey diyor ki: "Asabiyet-i*

[48] Dücane Cündioğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Din ve Siyaset*, Kapı Yayınları, İstanbul 2012, s. 4.

Levent Şahverdi Arşivi

kavmiyye ve cinsiyye...vücud-i İslam'ın dau's-sill'i denecek kadar mühlik bir bid'at-ı ecnebiyyedir... asabiyyet-i Türkiyye ile asabiyyet'i İslamiyye i'tilaf-ı muhayyelini bizim havsala-i idrakimiz almıyor."[49]

İslamlaşma ve Türkleşme kavramlarını siyasî hayatta karşı karşıya getirmenin, millî ve evrensel ayrımının göz ardı edilerek pek manasız bir *din ve siyaset yarışı* meydana getirdiği görüldü. Bu yarışın varacağı noktanın dönemin düşünürleri ve siyasîleri tarafından hesaplanamamasının doğal bir netice olduğunu söylemek mümkündür. Çağdaşlaşma düşüncelerinin şiddetli bir şekilde zuhur ettiği döneme dek imparatorluk prensibiyle ve şer'i hukukun meşruiyetiyle yönetilen Osmanlı Devleti için etnik kökene ve millî kimlik anlayışına dayanan bir siyaset ve yönetim modeli yeni bir uygulamadır. Milliyetçilik ideolojisinin siyasî bir teori ve yönetim dayanağı olarak yükselmesine kadar böylesi bir din ve siyaset ayrımının herhangi bir Türk devleti tarafından tecrübe edilmemiş olması, Osmanlı düşünür ve bürokratlarının da sistemli bir çağdaşlaşma modeli oluşturamamasına neden oldu. Yusuf Akçura, imparatorluk sistemiyle örtüşen bir şekilde II. Mahmud zamanında *"millet-i Osmaniye"* siyasetinin doğduğunu ancak bu düşüncenin uygulamada başarısız olmasının üzerine İslamiyet politikasının ortaya çıktığını söylemektedir. Bu iki fikir akımına kıyasla ırk üzerine inşa edilmiş bir Türk Milliyetçiliği siyasetinin oldukça yeni bir düşünce olduğunu belirten Akçura, Osmanlı Devleti dâhil tarihte görülmüş hiçbir Türk devletinde böyle bir anlayışın belirmemesinden ötürü kapsamının belli olmadığını ve taraftarının da çok olamadığını dile getirdi.[50]

Diğer yandan, 20. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin parçalanma süreci içine girmesi ve İslam camiasında millî devletlerin kurulmaya (Afganistan, Mısır, Suudi Arabistan, Pakistan vs.) başlaması, Osmanlı Devleti'ni ister istemez milliyet asrının yeni ürünü olan Türkçülük düşüncesine itmiştir. Ancak o dönemde milliyet duygusunun gerek yönetim kadrosuna gerekse halka ne kadar hâkim olduğu tartışılabilir bir konudur. Bu yüzdendir ki Türkleşmek ve millileşmek yönünde atılan adımlar, esas itibariyle

[49] Mehmed İzzet, *Millîyet Nazariyeleri ve Millî Hayat*, Dilek Matbaası, İstanbul 1969, s. 154.

[50] Yusuf Akçura, *Üç Tarzı Siyaset*, s. 26.

Levent Şahverdi Arşivi

Cumhuriyet idarecileri tarafından oluşturulmaya çalışılsa da geçmişi II. Meşrutiyet devrine hatta Tanzimat'a kadar uzanmaktadır.

Millileşme projesinin üç temel ayağı olan "Türkçe Kur'an", "Türkçe hutbe" ve "Türkçe namaz" uygulaması fikrinin Osmanlı son dönemlerindeki yansımaları dikkate alındığında, bu uygulamalar kimi zaman resmen istenmiş ancak hayata geçirilmemiştir. Ubeydullah Efendi, Talat Paşa'dan bir ricasında namaz surelerini, tekbirlerini ve salalarını Türkçe okumak için izin istemiş fakat bu teklif Talat Paşa tarafından daha sonra uygulanması gereken bir fikir olduğu ileri sürülerek geri çevrilmiştir.[51] Türkçe namaz tartışmalarının haricinde dönemin müşkül konularından biri de Türkçe Kur'an ve Türkçe tefsir meselesi oldu. Kur'an'ın Türkçeye çevrilmesi eğilimi ilk ürünlerini Tanzimat'tan hemen sonra II. Meşrutiyet'in ilânı, özellikle İttihatçı söylemlerin etkisiyle verdi. Ahmet Mithat Efendi'nin 1894'te kaleme aldığı şu yorumlar o dönemde Türkçe Kur'an yönündeki tartışmalar hakkında az da olsa fikir vermektedir:

> *"Maahaza, ehil olanlar için Kur'an'ın tefsir ve te'viline cevaz vardır. Ezcümle Tefsir-i Mevakib ve Tefsir-i Tibyan gibi bazı tefasir o kadar mücmeldir ki tefsirden ziyade birer tercüme olmak üzere telakki olunabilirler. Acemler dahi Kur'an'ın bir satırı Arabi ve bir satırı Farisi olmak üzere istinsahı yolunu [satırarası terceme] icat eylemişlerdir. Lakin İslam'dan hiçbir kimse, metn-i Arabi bulunmaksızın safi Kur'an tercümesine ve bu tercümenin 'Kitabullah' makamında telakkisine cevaz vermemiştir. Cevaz verilmemekte dahi pek isabet edilmiştir."*[52]

Türkçe namaz önerisi ile yeni bir uygulama yönünde Talat Paşa'dan müsaade isteyen Ubeydullah Efendi'ye göre dinin gerekliliklerinin Türkçe yerine getirilmesinin, dinin öğretisi ve uygulaması bakımından önem arz ettiği düşünülmüştür. Ubeydullah Efendi savını, *"Arapçanın inhisarından kurtulmak ve dini Türkçeden öğrenmek"* gerekçesine dayandırdı. Kur'an'ın ve hadislerin Türkçeye çevrilmesini bir mecburiyet olarak gören Ubeydullah Efendi, dinin Arapçaya

[51] İsmail H. Baltacıoğlu, "Hacıbeyzade Ahmet Muhtar Yeytaş ile Görüştüm", *Yeniadam*, Aralık 1943, s. 6-8.

[52] Cündioğlu, *A.g.e*, s. 21.

Levent Şahverdi Arşivi

münhasır tutulmasını uygun bulmayıp *"Arapça bilmeyip hakayık-ı diniyeyi öğrenmek isteyenler Kur'an'ı Fransızcadan, İngilizceden okuyup anlamaya çalışıyorlar."* şeklinde açıklamaya çalıştı.[53]

Fatih Müderrisi Mustafa Sabri Bey, 3 Eylül 1908'de *"Millet"* gazetesinde yayımlanan *"Kur'an-ı Kerim için Türkçe Bir Tefsir Yazmak Meselesi"* adlı yazısında, Türkçe tefsirin yayını konusunda çeşitli tartışmaların işitildiğini; bu hususta ilgili bir heyet oluşturulması istendiğini ve bu heyete ulemadan zatların da dâhil edilmesi düşünüldüğünü belirtmiştir. Garpçılık akımının önemli temsilcilerinden Kılıçzade Hakkı 1912 yılında, *"Kur'an-ı Kerim ile beraber ehadis-i şerife'nin sahihlerinin Türkçeye tercüme edilip hutbelerin Türkçe ve ihtiyac-ı asra göre irad edilmesi"* gerektiğinden söz etmiştir.

Türkçe Kur'an meselesi hakkında cereyan eden tüm bu tartışmalar dikkate alındığında, konunun II. Meşrutiyet'ten I. Dünya Savaşı'na kadar geçen sürede yoğunlaşarak gündemde kaldığı gözlemlendi. 1914 yılında ise müstakil bir çeviri yayımlanmaya başladı. Bu çeviri, Suriyeli bir Katolik olan Zeki Meğamiz'e yaptırıldı.[54] 1918 yılına gelindiğinde Ziya Gökalp'in *"Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur'an okunur/ Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Hüda'nın"* dizelerinde belirttiği gibi millîleşme ve millîleştirme politikaları çerçevesinde Kur'an'ın Türkçeye tercümesi yönündeki ısrarlı tutum devam etti. Cumhuriyet'in ilânından bir yıl sonra ise Cemil Said tarafından bir Kur'an çevirisi yayımlandı.

Türkçe namaz ve Türkçe Kur'an meselesinde olduğu gibi Türkçe hutbe meselesi de II. Meşrutiyet'ten itibaren gazete ve dergilerde ayrıntılı bir şekilde tartışılmıştır. Hutbelerin Türkçeleştirilmesi düşüncesi, aslında hutbe ve vaazların siyasî ve dünyevi bir karaktere ve içeriğe dönüştürülmesi yönünde bir tutum olmuştur.[55] Bu nedenle dinin daha anlaşılır bir dile sahip olup daha kolay öğrenilebilmesinden ziyade, ruhani vasfından uzaklaştırılıp siyasî tartışmaların merkezinde insani ve maddi bir boyuta indirilmesi endişesi Türkçeleştirme/Millîleştirme politikalarına yönelik eleştirileri arttırmıştır.

Yöneltilen tüm eleştirilere rağmen *Sırat-ı Müstakim* dergisinde

[53] Cündioğlu, *A.g.e.*, s. 22.
[54] Cündioğlu, *A.g.e*, s. 23.
[55] Cündioğlu, *A.g.e*, s. 25.

Levent Şahverdi Arşivi

yayımlanan makalesinde, hutbelerin hem anlaşılmaması hem de dinleyen halk tarafından özümsenmemesi hakkında eleştirel bir yorum yapan Halim Sabit, hutbelerin ezbere okunduğunu belirterek döneme, şartlara veya sünnete uygunluğunun üzerinde durulmadığını dile getirdi. Bu durumun neticesi olarak halkın Cuma'ya gelip hutbeyi dinlediklerinde hutbeden hiçbir şey anlamadığını iddia eden Halim Sabit, yazısında dile getirdiği düşüncelerle Türkçe hutbe düşüncesinin hayata geçirilme sürecine ivme kazandırdı[56].

Halim Sabit'in bu yazısının yayımlanmasının ardından hutbelerin Türkçeleştirilmesinin caiz olup olmadığı yönündeki tartışmaların gündemdeki yeri artmıştır. Buna istinaden Arapça hutbe örneklerinin yanı sıra Türkçe hutbeler de yayımlanmaya başlanmıştır. Sadece imam ve dinî görevlilerin konuya dair ilgisini arttırmanın ötesinde ulemanın da meseleyi ele alması beklenmiştir.

Halim Sabit'in söylemlerinin daha çok dinin doğru anlaşılması ve ifa edilmesine yönelik bir inceleme olduğu düşünülebilecek olsa da 1913 yılında İslam Dünyası mecmuasının ilk sayısında konuya dair yayımlanan yazıda, Türkçeleştirme/millîleştirme politikalarının siyasî yönü daha açık bir şekilde görülmektedir. Hadimuddin, halkla iç içe geçmek için onları sevmenin, unutmamanın ve onlara fikirlerini sormanın yanı sıra başlıca üç yolun izlenmesi gerektiğini savunmuştur: *"1) İbtidai mektepler, 2) Matbuat, 3) Konferans ve hutbeler."*[57]

Bu cümlelerle dinin millîleştirilmesi arkasındaki asıl maksat açıkça dile getirilmese de hutbelerin Türkçeleştirilerek halkın dilinde okutulmak istenmesi, sadece halkın dini daha iyi anlamasını sağlamak değil hutbeler aracılığıyla düşünce sistemlerini de etkilemeye çalışmak olmuştur.

Düşünce hayatında günden güne daha fazla yer etmeye başlayan Türkçe hutbe tartışmalarının ardından, ülke genelinde birçok cami ve cemaatte hutbeler Türkçe olarak okunmaya başlandı. Her ne kadar Gümüşhane halkı tarafından 1914 yılında *Bab-ı Vala-yı Fetva*'dan Türkçe hutbe okutulması hususunda fetva istenmesine cevaben hutbelerin Türkçeleştirilmesinin dinde vâcib ve sünnet-i müekkede olan emirleri kasten, bilerek ve özürsüz terk etmek anlamına gelen *"tahrimen mekruh"* kararı çıkmış olsa da bu karar,İslam

[56] Cündioğlu, *A.g.e*, s. 28.

[57] Cündioğlu, *A.g.e*, s. 29.

Levent Şahverdi Arşivi

Mecmuası tarafından eleştirilmiş ve bazı bölgelerde Türkçe hutbe okutulması girişimleri engellenememiştir. Kazan'da Necib Efendi, Belgrad'da Mehmed Remzi ve Silistre'de Kırımzade İsmail Sıdkı, Cuma ya da bayram hutbelerini Türkçe olarak okumuşlardır.[58] Türkçe hutbe akımı, bu yerlerle sınırlı kalmamış, İstanbul'un bazı mahallerine, Bolu'ya[59] ve Ankara'ya[60] yayılmıştır.

Bu tartışmalardan da anlaşılacağı üzere II. Meşrutiyet döneminin başlattığı seküler reformlar ve millîyetçi tartışmalar, din ve siyaset alanında laikleşme yönünde çizgi değişikliklerine neden olmuştur. Batıcılık, İslâmcılık ve Türkçülük akımlarının Meşrutiyet döneminin ana akımlarını oluşturması; kısmen ortaya çıkan serbestlik ortamından faydalanılarak yüzlerce gazetenin yayımlanmaya başlaması ve özellikle Garpçı aydınların laik reformları, Cumhuriyet döneminin politikalarına ve reformlarına ışık tutmuştur.

I. Dünya Savaşı'na kadar kişisel tercihlerin ötesine geçemeyen hutbelerin Türkçeleştirilmesi meselesi, Osmanlı Dönemi'nde hiçbir zaman resmi bir nitelik kazanmadı. 1925 yılında Diyanet İşleri Riyaseti bütçesinin TBMM'de görüşülmesi sırasında hutbelerin Türkçeleştirilmesini zorunlu kılmak adına Kangırı (Çankırı) Mebusları Ziya ve Talat Beyler bir önerge vermiştir.[61] 1926 yılına kadar hutbelerin Arapça okunduğu göz önünde bulundurulursa bu önergenin Meclis'te kabul edilmediği sonucu çıkmaktadır.[62] 1927 yılına gelindiğinde Diyanet İşleri Başkanlığı, Müşavere Heyeti üyeleri arasında bulunan Ahmet Hamdi Akseki'ye hutbelerin *mev'iza* (öğüt) kısımlarının Türkçe okutulması için Türkçe hutbe örnekleri hazırlatılmış[63] ve böylece kısmen de olsa Türkçe hutbe meselesi resmi vasfa bürünmüştür.

19. yüzyıldan itibaren modernizasyon gelişmeleri doğrultusunda çeşitli siyasî ve ideolojik düşüncelerin ortaya çıkması ve ideolojik tartışmalar ekseninde din-siyaset ilişkisinin bu denli önemli bir

---

[58] Cündioğlu, *A.g.e.*, s. 33.

[59] Cündioğlu, *A.g.e*, s. 35.

[60] Cündioğlu, *A.g.e.*, s. 36.

[61] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: II, İctima Senesi: II, İctima: 61, Cilt: 14, s. 220, 21-2-1341.

[62] Lewis, *A.g.e*, s. 390.

[63] Lewis, *A.g.e*, s. 391.

Levent Şahverdi Arşivi

rol oynamasının nedenlerinden biri de devletin din haritasıdır. Bir başka deyişle nüfus yoğunluğu hususu ve demografik özelliklerdeki değişim, siyasal ideolojiye de etki ederek dinin politik bir aktör haline gelmesine neden olmuştur. Nüfus yoğunluğu ve siyasî hâkimiyet arasındaki sıkı ilişki, 19. yüzyılda ivme kazanan millîyetçilik ve ulus-devlet düşüncesiyle perçinlenmiş; etnik ve dinî alt kimliği oluşturan topluluklar kendi niceliksel değerleriyle ilgilenmeye başlamıştır.[64] Avrupa'da hızla baskın düşünce hâline gelmeye başlayan ve bölgesel çeşitli isyanları tetikleyen ulus-devlet projesi, aşırı millîyetçi yaklaşımla yoğrularak etnik ve dinî kimliği farklı gruplara karşı dışlayıcı bir politika izlenmesine neden olmuştur. Bu durumun, Osmanlı modernizasyon teorilerine yansıması da kaçınılmaz bir hâl almıştır.

Bu gelişmelerden yaklaşık bir asır önce Reis'ül-Küttab Akif Efendi, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu buhranı ve var olan tehditler karşısında tercih etmek zorunda kalacağı ihtimalleri tartıştığı yazısında üç seçeneği ele aldı. Akif Efendi'nin değerlendirmeye aldığı üç seçenekten ilki, dinî kural ve kanunları göz önünde bulundurarak şeriata bağlı kalıp elde kalan toprak parçalarını sonuna kadar savunmak oldu. Bu seçenek tercih edilmezse ya da mümkün olmazsa Anadolu'ya çekilme ihtimalinden bahsetti. Son olarak ise her ne kadar Allah'ın emirlerine uygun düşmeyeceğini belirtse de Kırım, Hindistan ve Kazan toplumlarının yaptığı gibi teslim olmak durumunda kalınacağını dile getirdi.[65]

"Savunma", "çekilme" ve "teslim olma" seçeneklerini tartışan Reis'ül-Küttab'ın incelemesinden yola çıkarak Osmanlı Devleti, Balkan Savaşlarından Büyük Harbe kadar askerî ve siyasî tüm savunma yollarını denedi fakat ister istemez hâkimiyet alanlarını terk etmek zorunda kalarak Anadolu'ya çekildi. Çekilme durumunun başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından seyredecek ihtimalin ise teslim olma durumu olacağı açıkça görüldü. Bu yüzden, I. Dünya Savaşı'ndan sonra ayakta durabilecek ve devletin elinde kalan Türk topraklarını ve Türk ekseriyetini Batı'nın tam işgalinden ancak milliyetçi bir irade kurtarabilecekti. Anadolu merkezli bu milliyetçi düşünce *"dönüm devrindeyiz", "ümmet devrinden millet devrine geçiyo-*

[64] Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 124.
[65] Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 323.

Levent Şahverdi Arşivi

ruz", "eski zevkler yıkılıyor, yerine yenileri gelemiyor, içtimaî vicdan şimdi böyle bir buhran geçiriyor" gibi cümlelerle günlük gazetelerde yer almaya başlamıştı.[66]

Balkan Savaşları ayrıca, nüfus değişim oranları ve kimliğe bağlı politikaların gözlemlenmesi bakımından 19. yüzyıl tarihinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Seyfi Yıldırım'ın ifadesine göre I. Balkan Savaşı patlak verdiği sıralarda Yunanistan haricinde ele geçirilen toprakların hiçbirinde ağırlıklı nüfus, ele geçiren devletin etnik grubuna mensup değildi.[67] Bu nedenle işgalci devletler, ele geçirdikleri topraklarda etnik ve dinî bir kıyım yaptı; ulus-devlet projesine uymayan alt gruplar sınır dışı edildi. Gelinen bu nokta aslında çok öncesinde, Osmanlı aydınları tarafından öngörüldü. Tanzimat ile ortaya çıkan ittihad-ı anasır düşüncesi, Osmanlı topraklarında dağınık bir şekilde ikamet etmekte olan Rumlar, Sırplar, Bulgarlar ve diğer farklı etnik grupları Osmanlı çatısı altında bir bütün içinde tutmayı amaçladı. Zamanla çoğunluk konumundaki Müslümanlar Balkan coğrafyasının dışına çıkarılmış ve bu durum üzerine Osmanlı aydınları da Tanzimat'ın ileri sürdüğü *"şemsiye kimlik"* yaklaşımından milliyetçi yani Türkçü bir düşünceye doğru yöneldi. Savaş öncesinde bölgede yaklaşık 4.695.200 Hristiyan ve 2.315.293 Müslüman yaşarken,[68] savaş sonrasında 1 milyon 445.179 Müslüman Türkiye'ye göç etti.[69] Türkiye sınırları içinde yoğunlaşan Türk ve Müslüman nüfus, yeni devletin de ideolojisini şekillendirmiş; din-siyaset ilişkisine bambaşka bir boyut eklemiştir.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde diğer coğrafyalardan Anadolu'ya gerçekleşen ve Cumhuriyet döneminde de devam eden göçler dolaylı da olsa din-siyaset ilişkisine etki etmiştir. Anadolu'da Hristiyan nüfus azalırken aynı zamanda bu coğrafyadaki İslam nüfusu artmıştır. Göçlerle gelen Müslüman nüfus bu durumu daha da net bir hâle getirmiştir. Bu durum döneme göre değişiklik göstermiştir. Cumhuriyet öncesi dönemde etnik olarak Türk olmasa da

---

[66] Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, s. 56.

[67] Seyfi Yıldırım, "Balkan Savaşları ve Sonrasındaki Göçlerin Türkiye Nüfusuna Etkileri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 16, 2012, s. 81.

[68] Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yayınları, İstanbul, 2006, s. 345.

[69] Yıldırım, *a.g.m.*, s. 84.

Levent Şahverdi Arşivi

Müslüman olan gruplar göç edenler arasında yer alırken Cumhuriyet döneminin genel eğilimi Balkan Türkleri'ni Anadolu'ya göç ettirme yönündedir. Böylece Cumhuriyet ideolojisinin millîyetçi (ulus-devletçi) amacıyla uyumlu olarak Anadolu topraklarında, İslam eksenine tabii ve Türk kültürüne yatkın, homojen bir nüfus oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu sebeple göç hareketleri yöneticilerin yönetim anlayışına ve politikalarına etki eden önemli bir etkendir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e doğru Anadolu'da dinî farklılıkların azaldığı gözlemlense de[70] Cumhuriyet'in ilk yıllarında da ülkedeki nüfus eksikliğini gidermek amacıyla sınır dışındaki Müslümanların ülkeye göçünün gerçekleştirilmesi için vergi muafiyeti, sigorta ve toprak sağlanması gibi politikalar benimsendi. Dolayısıyla doğrudan olmasa da din ve siyaset yeniden iç içe geçti. 1920'li yıllarda ise bu dinî kıstas daha çok etnik şarta dönüşmüştü ve özellikle Balkanlardaki Türk nüfusun Anadolu'ya göç ettirilmesini teşvik etmeye çalıştı. Bir başka deyişle din ve siyaset münasebeti, Cumhuriyet'in ilk yıllarının nüfus politikalarına bağlı olarak göç ekseni etrafında yeniden artmaya başlamıştır.[71]

Tanzimat Dönemi ile başlayarak II. Meşrutiyet'te kişisel ve bölgesel uygulamalarla tatbikine imkân sağlayan dinin ve dinî vazifelerin millîleştirilmesi meselesi üzerine yukarıda verilen bilgilerin esas amacı, Cumhuriyet Dönemi ile devlet politikası hâline dönüşen millîleştirme/Türkleştirme/Türkçeleştirme çabalarının özünde yeni uygulamalar olmadığını, hatta geçmişteki tecrübelere istinaden geliştirildiğini göstermektir. Mustafa Kemal ve arkadaşlarının pratiğe dökmek istediği düşünceler 20. yüzyılın başlarından itibaren çeşitli tartışmalara konu oldu fakat sistemli bir program ve devlet politikası hâline dönüşmedi. Yeni bir Meclis, yeni bir hükümet, yeni bir yönetim, kısaca yeni bir devlet oluşturma süreci içine girildiği andan itibaren millîleştirme yanlısı olan siyasîler ve düşünürler, düşünce biçimlerini gerçekleştirmeye başlamışlardır.

---

[70] Seyfi Yıldırım, "Cumhuriyet Dönemi Nüfus Politikaları Çerçevesinde Göç ve Göç Politikaları (1921-1960)", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 24, 2016, s. 274.

[71] Yıldırım, *a.g.m.* s. 275-280.

Levent Şahverdi Arşivi

Dünya Savaşı'ndan Sonra Milliyetçilik Ruhu, Din ve Siyaset

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yenik düşmesi ve Mondros Mütarekesi'ni imzalaması sebebiyle karşı cephe alınan İttihat ve Terakkiye muhalefet olarak Hürriyet ve İtilâf Partisi iktidara gelmişti. Parti, genel itibariyle bünyesinde içerisinde İslâmcıların da bulunduğu, İttihatçı muhaliflerini barındırmaktaydı. İşgal altındaki halktan da Osmanlı Devleti'ni bilhassa Halifelik makamını koruma düşüncesine sahip şeriatın savunucuları olan gruplar oluşmaya başlamıştı.

Tüm bu şartlar altında, Garpçılık düşüncesi yalnızca içsel bir ıslahat prensibinin ötesinde bir destek bulamadı, akıma mensup kişiler de ya İslamcılara ya da Türkçülere dâhil oldu. Sonuç olarak Millî Mücadele dönemine gelindiğinde varlığını siyasî olarak sürdüren iki düşünce akımı kalmıştı: İslamcılık ve Türkçülük (Türk Millîyetçiliği). İslâmcılık fikri *"hilâfet ordusu"* hâlinde Anadolu'ya ve Anadolu'da yükselen Millî Mücadele ruhuna muhalefet ederken milliyetçilik fikri, *"Kuvayı Millîye"* örgütleri hâlinde İslamcılığa direnmeye başlamıştı.

23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılması ve Kuvayı Millîye mücadelesinin tek merkezi hâline gelmesi daha resmen yıkılmamış olan Osmanlı Devleti'nde iki başlı bir yönetimi doğurdu. Bu çift başlılık İtilaf Devletleri'ne karşı birlik içinde hareket etmekten ziyade dış mücadeleye ek olarak iki merkez arasında ülke içi mücadeleye de neden oldu. İslamcılığı temsil eden İstanbul'a karşı Ankara, Türk milliyetçiliğini temsil etmekte ve içinde bulunduğu kurtuluş hareketini *"Millî Mücadele" "Millî İstiklâl" "Millî Hareket" "Millî Zafer", "Büyük Millet Meclisi", "Hâkimiyeti Millîye", "Kuvayı Millîye"* gibi tabirlerle ifade etmekteydi.[72] Mustafa Kemal Paşa Konya'da Türk Ocağı'nda yaptığı bir konuşmada, milliyet fikrini dağıtmaya çalışanların başarılı olamayacağını belirtti. Milliyetçilik düşüncesinin baskın geleceğine dair inancının temel nedenini ise *"tarih, vukuat, hadisat ve müşahedat"*ın sürekli milliyetçiliğin hâkim geldiğini gösterdiğini söyledi; karşıt düşünce ve eylemlerin mevcut olmasına rağmen milliyet

[72] Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, s. 59.

Levent Şahverdi Arşivi

duygusunun baki kaldığını belirtti.[73]

Mustafa Kemal Paşa'nın izahında yer alan *"inhilale sevk etmek isteyen"* tabiriyle milliyetçilik düşüncesinin karşısında duran tüm fikirler kastedildiğinden şüphesiz İstanbul'un taraftarı olduğu İslamcılık fikri de buraya dâhil edildi. Her ne kadar İslamcı düşünce Ankara'nın mücadelesini verdiği hareketin baş muhalifleri arasında yer almış olsa da Kurtuluş Savaşı'nda din ve milliyet fikirlerinin birbirinden ayrıldığını söylemek mümkün değildir. O dönemde millî duygulara dinî duyguların da karıştığını belirtmek doğru bir düşünce biçimidir. Büyük Harp sonuçları itibariyle yeni dönem, Haçlı işgali mahiyeti taşıdığından Hıristiyan Batı kuşatmasına direnen Millî Mücadele'nin bir açıdan Müslümanlık ruhu taşıdığına şüphe edilemez. Fakat bu Müslümanlık ruhu, İslamcı akımın temsil ettiği *"klerikal"* bir anlayışın ürünü olmamış, milliyetçiliği merkez alan bir karaktere girmiştir. Bir başka deyişle imparatorluk düşüncesini ayakta tutan Osmanlılık kimliği, millî mücadeleci önderler tarafından kesilmişti. Yeni devletle beraber savunulan tek gaye, Anadolu topraklarında Türklerin ve Türklere ait bir devletin varlığını Avrupa devletlerine kabul ettirmekti.

Laik sistemi getirecek asıl düzenlemeler uygulamaya konmadan önce Mustafa Kemal Paşa, şartların gereği kadar olgunlaşması için temkinli bir yol izlenmesi gerektiğini düşündü. Kurtuluş Savaşı boyunca Ankara Hükümeti'nin yaşadığı en büyük sıkıntılardan biri, ülkede iki başlı bir yönetimin olmasıydı. Bu yüzden, esas uygulanmak istenen politikalardan önce bu durumun sonlandırılması gerekiyordu. Öncelikle yeni hükümetin ana fikirlerini ve rotasını belirleyen *Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*, 20 Ocak 1921'de çıkarıldı. Kanunun 1. maddesinde *"Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir. Yönetim şekli, halkın mukadderatını bizzat ve fiili olarak yönetmesi ilkesine dayanır."* ibaresine yer vererek Ankara Hükümeti artık saltanat rejimine dayalı bir yönetim anlayışından yana olmadığı gösterdi. 1. maddeyi destekler nitelikte olan 2. maddede ise *"Yürütme kuvveti ve yasama yetkisi, milletin tek ve gerçek temsilcisi olan Büyük Millet Meclisinde belirir ve toplanır."*[74] ifadesiyle tüm kanun koyma ve uygulama yetkisini

[73] Atatürk, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, s. 31.

[74] Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 25. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 276.

Levent Şahverdi Arşivi

bünyesinde topladığını ilân etti. Her ne kadar rejimin adı, temel ilkeleri ve gelecek uygulamaları açıkça dile getirilmemiş olsa da Teşkilat-ı Esasiye gelecek dönemlerde Ankara'nın takınacağı tutumun sinyallerini vermişti.

Ülkenin düşman işgalinden kurtarılmasının ardından, Mustafa Kemal ve destekçileri, devlet ve sosyal hayatı laikleştirmek üzere bir dizi radikal reformlar sürecini başlattı. Bunlardan ilki, ardından rejimi doğuracak olan 1922 yılında saltanatın kaldırılması kararı oldu. Saltanatı kaldırmakla yalnızca İtilaf Devletleri hükmü altındaki İstanbul yönetimine son vermek değil laik sistemin başlangıcının yapılması istense de Halifelik makamının devamı uygun görüldü. 29 Ekim 1923'te ise yeni devletin rejimi resmen açıklandı ve Cumhuriyet ilân edildi. Aslında Cumhuriyet'in ilânı, Ankara'nın başkent ilân edilmesi ve Mustafa Kemal Atatürk'ün Cumhurbaşkanı seçilmesiyle şer'i hukuk muhtevasını kaybetmiş ve Halifelik makamı işlevsiz bir hâle gelmişti.[75] Ancak hilafet makamının iç ve dış politikadaki konumu, tüm İslam dünyasındaki temsili ve koruyucu pozisyonundan ötürü *"dini lider"* statüsü korunmuştu.[76]

Bu aşamada, şu soruların cevap bulması gerekmektedir: Dinî bir ayrılığa gitmeyen Millî Mücadele ruhunun doğurduğu Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni, kendinden önceki siyasî düşüncelere istinaden din olgusuyla bu kadar karşı karşıya getiren neydi? Hangi tutum ve politika hâlâ daha tartışma gündemi olan din-siyaset ilişkisini perçinlemişti? Bu politikanın yeni devlete olan yansımaları neydi? Tüm bu soruların cevabını ararken karşılaşılan belki de en önemli siyasî sistem, *"laiklik"* ve *"laikleşme"* düşüncesidir. Bu nedenle yeni Türk devletinin kimliğini ve karakterini şekillendiren laiklik anlayışının Kemalist düşüncedeki yerini incelemek gerekmektedir.

Yeni Türk Devletinde Laiklik Tartışmaları

Laiklik, literatürdeki anlamıyla Fransız dünyeviliği manasına gelen *laïcité* kavramından doğan, devlet işlerine dinî müdahalenin olmaması, özellikle devlet politikalarında dinî etkinin yasaklanması,

---

[75] Jaschke, *a.g.e.*, s. 21.

[76] Nesim Seker, "Vision of Modernity in the Early Turkish Republic: An Overview", *Historical Actual Online*, Sayı:14, 2007, s. 51.

Levent Şahverdi Arşivi

ilaveten dinî işlere de devletin müdahil olmaması ve özellikle dinî saptamalarda devlet etkisinin ortadan kaldırılması durumudur.[77] Fransız laikliği uzun bir tarihe sahip olsa da var olan rejim, 1905 yılında kabul edilen Kilise ve Devletin Ayrılması Üzerine Fransız Kanunu'na dayanmaktadır. *Laicité* veya laiklik, bazı sözlüklerde ve araştırmalarda *"dünyevilik"* ya da *"çağdaşlaşma"* ile aynı anlamda sekülerizm ile eşdeğer kullanılsa da ikincisi siyasî bir sistem olarak karşımıza çıkmakta ve eş kullanım bazı akademisyenler tarafından eleştirilmektedir. Laiklik kavramı, 19. yüzyıldan itibaren genel olarak kamu kurumlarının, özellikle okulların Katolik Kilisesi etkisinden kurtarılması anlamında kullanıldı. Laikliğe yöneltilen en büyük eleştiri ise *"klerikal"* yasaya ve düşünceye karşı geldiği ve bireylerin dinî ifade özgürlüğünü ihlal ettiği ve bu yüzden de düşünce ve din özgürlüğünü teşvik etmek yerine inançlı insanları dinî vazifelerini yerine getirmede engellediği yönünde oldu.[78]

Laikliğin Türkiye uygulaması incelendiğinde, bu eleştirilerin bir ölçüde doğru olduğu söylenebilir. Türkiye, Fransız *laicisme* (laiklik) modelini takip eden ülkeler arasında sayılsa[79] da aslında yukarıdaki tanımlanan laiklik kavramından ayrılmaktadır. Cumhuriyet laikliği, tanımda belirtildiği gibi din ve devlet işlerinin keskin bir biçimde ayrılmasını değil devletin din üzerindeki kontrolünün devam etmesini savundu.[80] Kemalist düşünceye göre İslami dogmatizm, modernleşme ve ilerlemenin önündeki en büyük engeldir. Bu nedenle devletten ve toplumdan çıkarılması gerekmektedir.[81] Bu bağlamda, şeriatın kamu hayatından çıkarılması yönünde hızlı adımlar atabilmek adına Mustafa Kemal Atatürk, kurmuş olduğu CHP'nin 9 Eylül 1923 tarihinde, nizamnamesine 3. maddeyi ekledi: *"Parti, itikadat ve*

---

[77] Rene Remond, *Religion and Society in Modern Europe*, Blackwell Publishers, Malden, MA, ABD, 1999, s. 23.

[78] Damon Linker *"The Benedict Option: Why The Religious Right is Considering an All-Out Withdrawal From Politics"*, *The Week*, 19 Mayıs 2015, http://theweek.com/articles/555734/benedict-option-why-religious-right-considering-allout-withdrawal-from-politics, Erişim Tarihi: 12.11.2017.

[79] Ian Burma, *Taming the Gods: Religion and Democracy on Three Continents*, Princeton University Press, ABD, 2010, s. 111.

[80] Özgüç Orhan *"The Paradox of Turkish Secularism"*, *Turkish Journal of Politics*, C: 4, Sayı:1, 2013, s. 29.

[81] Jaschke, *Yeni Türkiye'de...*, s. 96.

Levent Şahverdi Arşivi

vicdaniyet (inanç ve vicdan) meselelerini politikadan kurtarmayı, ...devlet ve millet işlerinde dinle dünyayı tamamıyla birbirinden ayırmayı en önemli ilkelerinden sayar."[82]

Cumhuriyet laikliği din karşıtı değildir, dinin devlet işleri üzerindeki etkisine karşıdır. Ancak Mustafa Kemal Atatürk'ün öngördüğü laiklik anlayışının sadece devlet boyutu bulunmamaktadır. Bireyleri ve geniş ölçekte toplumu hedef alan sosyal boyutu da vardır. Bu boyut, eğitimden kültüre ve ekonomiye, yaşamın her alanına müdahil olmuştur. Bu görüşe göre hem devlet hem de birey, batıl inançlardan kurtulmak ve aklını, mantığını kullanmak için laik olabilir ve olmalıdır. Mustafa Kemal Atatürk'e göre laik bir rejimi oluşturabilmek için tarihimize eleştirel bir bakışla yaklaşmalı ve din-devlet dengesini ona göre yerleştirmeliyiz. Mustafa Kemal dini Türk milletinin ve devletinin ilerlemesi önündeki engelleyici bir faktör olarak değerlendirmedi. Din kisvesi altında bazı grupların toplumu yanlış yönlendirmeye çalıştığını ve böylelikle şeriat iddialarıyla halkın vicdani ve manevi saflığından istifade ettiğini söyleyerek tarihteki olayların ışığında *"Milleti mahveden, esir eden, harap eden fenalıklar hep din kisvesi altındaki küfür ve melanetten gelmiştir."*[83] yorumunda bulundu. Her türlü siyasî ve sosyal hareketin din ile karıştırıldığının vurgusunu yapan Mustafa Kemal; *"Hâlbuki Elhamdülillah, hepimiz Müslümanız, hepimiz dindarız. Artık bizim dinin icabını öğrenmek için şundan bundan derse ve akıl hocalığına ihtiyacımız yoktur"*[84] sözleriyle de dini eğitim ve örgütlenmelerin bir düzenlemeye tabi tutulacağının sinyallerini verdi.

Her ne kadar Mustafa Kemal, laik bir devlet inşa etmek istemişse de kendisi din düşmanı olmadı. Aşırıcılar ile dinî ve şer'i hukuku siyasî bir araç olarak yönetim idaresinde güç çekişmesi içine girenlerin karşısında oldu.[85] Alman düşünür Ernest Jackh'a göre Mustafa Kemal ayrıca İslam'a bir Batı anlayışı getirmeye çalıştı.[86] Benzer bir şekilde, Atatürk'ün bir biyografisini yazan Andrew Mango, *"Atatürk'ün amacı evrensel medeniyeti taklit etmek değil bu medeniyete*

---

[82] *A.g.e.*, s. 96.

[83] Sadi Borak, *Atatürk ve Din*, Kırmızı Beyaz Yayınları, İstanbul, 2004, s. 63.

[84] *A.g.e.*, s. 63.

[85] *A.g.e.*, s. 27.

[86] *A.g.e.*, s. 177.

Levent Şahverdi Arşivi

katkıda bulunmaktı" ifadesinde bulunmuştur.[87]

Bu yorumlardan da anlaşılacağı üzere, Mustafa Kemal'in yerleştirmeye çalıştığı düşünce, "İslam'ın rasyonelleştirilmesi" olmuştur. Diğer bir deyişle kendisinin de 31 Ocak 1923'te İzmir'de, eski gümrük binasında yapılan bir toplantıda belirttiği üzere *"Bizim dinimiz en makul ve en tabii bir dindir. Ve ancak bundan dolayıdır ki, son din oldu. Bir dinin tabii olması için akla, fenne, ilme ve mantığa tetabuk etmesi lazımdır. Bizim dinimiz bunlara tamamen mutabıktır."*[88] Atatürk, İslam'ın "hurafelerden", "batıl inançlardan" ve "çıkarcı kimse ve faaliyetlerden" arındırılmasını istemiştir. Kaynağındaki saf şekliyle alınması gerektiğini düşünmüş fakat o devirde var olan şartlar altındaki İslamlığın kaynağındaki saf şeklini kaybettiğini belirtmiştir. Dolayısıyla devlet, siyaset ve hukukun dinî muhteva ve meselelerden ayrılması gerektiğini öne sürmüştür.

Laiklik düşüncesi, Mustafa Kemal'in söylemlerinde ilk olarak şu şekilde yer buldu: *"Mensubu olmakla iftihar ettiği İslamlığın yüzyıllardan beri içinde bulunduğu politikadan kurtarılması ve hukukun boş inançlara dayanan tasarımlarından sıyrılması zorunludur"*[89]. 3 Mart 1924 tarihli, 429 sayılı Kanunun kabulüyle TBMM, yasama yetkisinin tek otoritesi hâline gelmiş; şeriat zımnen sadece dinî konuda inhisar ettirilmiştir. Yeni devletin ilk Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün benimsediği laiklik anlayışı, 14 Mayıs 1931'de CHP programına eklendi. Programdaki tanımına göre laiklik bir yandan kanunlar, düzenlemeler, yönetmelik ve bilimsel gelişmeler göz önünde bulundurulurken çağdaş medeniyetler esaslarına göre hareket etme ve zamanın ihtiyaçlarına cevap verme olarak değerlendirilirken; diğer yandan da dinin vicdani sınırlar çerçevesinde kalmasını sağlayarak dini düşünce ve usullerin devlet yönetimi ve siyasî meselelerden bağımsız olması şeklinde ifade edildi.[90]

600 yıl geniş bir coğrafyada hükümranlık süren güçlü bir devle-

---

87 Baki İlkin, Dış İşleri Bakanlığında Müsteşar Yardımcısı, Amerikan Atatürk Topluluğu Konuşması, *Mustafa Kemal Atatürk: The Liberator, The Nation-Builder and The Statesman*, 18 Mayıs 2003, http://www.ataturksociety.org/asa/voa/remarks_ilkin.html.

88 Kemal Aytaç, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk: Din Politikası Üzerine Konuşmalar*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1986, s. 11.

89 *A.g.e*, s. 14.

90 Jaschke, *Yeni Türkiye'de...*, s. 96.

Levent Şahverdi Arşivi

tin yıkılmasının ardından yeni, asri ve seküler bir devlet kurmak pek tabii kolay olmadı. Laikliğe kavramsal olarak bir tanım getirmek, yönetime ve topluma tanıtarak insanların bu yeni siyasî düzeni içselleştirmesini beklemek yeterli bir çözüm değildir. Kaçınılmaz olarak devlet ve din ayrımı yüzlerce yıldır şer'i hukukun egemenliği altında yönetilen bir toplumda köklü değişiklikler yapılmasını gerektirdi. Giyim kuşamdan alfabeye, eğitimden kadın haklarına, Osmanlı Devleti'nin yönetimi boyunca din ile iç içe olan her şey, laik bir rejim kurmak için ayrıldı. Bunu yaparken Atatürk ve destekçilerinin hedefi, Türk milletini çağdaş medeniyetler seviyesine yükseltmek oldu. Cumhuriyet reformcuları, bir dizi modernleşme inkılâpları uygulayarak, yüzyıllardır topluma hâkim olan köktenci bir olgu olarak değerlendirdikleri dogmatik zihniyeti milletten ayırma düşüncesiyle *"Türk milletini, Batılılar gibi değil de Türk olarak yeniden yaratmak"* istediklerini öne sürmüşlerdir.[91]

Cumhuriyet'in ilk 10 yılını, peşi sıra takip eden reformlara ayıran Atatürk ve arkadaşlarının önceliği, yeni rejimin ve siyasî düzenin daha çabuk kabul edilebilmesi için laikliği hızlandıracak girişimler oldu. CHP Genel Sekreteri Recep Peker, 16 Ekim 1931 tarihinde bu yoğun inkılap dönemi hakkında şu açıklamayı yapmıştır:

> *"Dinî telakkilerin memleket işlerini düzenlemede yaptığı tesir, başka birçok memleketlerde olduğu gibi Türkiye'de de yüzyıllar boyunca çok zararlı oldu. Bu sebeple partimiz, ilk inkılapçı tedbirler arasında din ve dünya işlerinin ayrılmasına büyük değer verir."*[92]

Dönemin şartlarına paralel olarak, Cumhuriyet inkılâpçılarının da laik sistem hakkında bazı endişeleri yok değildi. Toplum için oldukça yeni bir kavram olduğu düşünüldüğünde, çok kolay yanlış yorumlara mahal verebileceği ve yeni kurulmakta olan bir devlet için belki de en sakıncalı durumlardan olan iç karışıklıklara ve ayaklanmalara neden olabileceği düşünüldü. Bu nedenle laiklik üzerine yapılan hemen hemen her açıklamada, kavramın hiçbir suretle dinsizlik anlamına gelmeyeceği ve bireylerin dinî inanç özgürlüklerine kısıtlama getirmeyeceğine vurgu yapılmaya çalışıldı. 1931 yılında

[91] Borak, *a.g.e.*, s. 177.

[92] Jaschke, *a.g.e.*, s. 96

Levent Şahverdi Arşivi

yayınlanan resmî *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*'nde laiklik ve din serbestisi arasındaki ilişki şu şekilde izah edilmektedir: ***"Laiklik din ile dünya, din ile devlet işlerinin ayrılmasını anlatan bir tabirdir. Bunu dinsizlik manasına almak çok yanlıştır. İnkılâbımızın laiklik esaslarını hâkim kılan safhası başlı başına en büyük ehemmiyeti haiz bir bahis teşkil eder."***[93] Laikliğin ateizme denk tutulmaması için oldukça dikkatli ve yerinde hareket etmeye çalışan inkılâpçılar, yine de çeşitli muhalif görüş ve hareketlerle karşı karşıya kalmışlardır.

Daha Cumhuriyet'in ilânından bir yıl sonra, Terakkiperver Cumhuriyet Partisi parti beyannamesinde ***"Parti, efkâr ve itikadat-ı diniyeye hürmetkârdır"***[94] ifadesine yer verildi. Bir önceki yıl CHP Nizamnamesi'nde kendisini laik bir parti olarak tanımladıktan sonra, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın yaptığı bu açıklama, kısa sürede partinin laiklik karşıtı odakların merkezi haline gelmesine ve ülke siyasetinde yeni rejime karşılık şer'i hukuk ayrılığının ortaya çıkmasına neden oldu. Hem yönetim katında hem de tabanda hissedilen bu fikir ayrılığı, kısa zaman içinde fikri bir çekişmenin ötesine geçerek ülkenin bazı bölgelerinde önemli isyanlara dönüşmüştür.

1 Şubat 1925 tarihinde Diyarbakır'da asker ve bir grup Nakşi arasında başlayan çatışmayla patlak veren Şeyh Said isyanı, yeni rejime yöneltilen ayaklanmaların ilk etkili örneğidir. 16 Şubat tarihine gelindiğinde Şeyh Said, Genç ilinin merkez ilçesi Darahini'de vilayet valisi ve diğer görevlileri esir aldı; ayrıca "Cibranlılar" "Haydaranlılar", "Hasenanlılar", "Mistan" ve "Botan" aşiretlerinin de desteğini alıp Maden, Siverek ve Ergani'yi ele geçirdi.[95] Ayaklanmayı bastırmak için gönderilen ilk ordu birlikleri Şeyh Said kuvvetlerini durdurmakta başarılı olamayınca hükümet, bir hafta sonra doğu vilayetlerinde sıkıyönetim ilân ederek Hıyanet-i Vataniyye Kanunu'nun da tadiline gitti.[96] Kısa zamanda uluslararası medyada da ilgi görmeye başlayan isyan, iki ay sonra engellenebildi.

---

[93] İbrahim Kafesoğlu ve Mehmet Saray, *Atatürk İlkeleri ve Dayandığı Tarihi Temeller*, Bilim Kitabevi, İstanbul, 1983, s. 37.

[94] Jaschke, *a.g.e.*, s. 96.

[95] Esra Sarıkoyuncu Değerli, "Amerikan Basınında Doğu İsyanları 1925-1938", *Akademik Bakış*, C:3, Sayı: 6, 2010, s. 100.

[96] *A.g.m*, s. 101.

Levent Şahverdi Arşivi

İsyanın nedenleri üzerine çeşitli tartışmalar yapıldı. Kürt milliyetçisi ve dinî bir hareket olan Şeyh Said isyanı, Amerikan basını tarafından milliyetçi ve şeriat yanlısı bir isyanın ötesinde ekonomik bir karaktere de sahip bir kalkışma olarak nitelendirilmiştir. *"San Antonio Express"* gazetesine göre, ayaklanmanın Musul meselesiyle yakından ilgisi vardır.[97] Şeyh Said'in insanları İslam dinî namına isyan çıkarmaya çağıran bir bildiri yayımladığı göz önüne alındığında, isyanın temelde iki nedeni olduğu görülmektedir: Teokratik yönetimin oluşturulması ve Kürt devletinin kurulması.[98] Şeyh Said isyanın ardından Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, isyana destek verdiği gerekçesiyle kapatıldı ancak parti, ayaklanma ile herhangi bir alakasının olmadığını belirtmişse de isyanla bir ilişkisi olup olmadığı tam olarak bilinmemektedir.

Laik Cumhuriyet düzenine karşı gelen tek isyan Şeyh Said isyanı olmadı. 16 Mayıs 1926'da başlayıp dört yıl boyunca Yusuf Taşo ve çetesinin eylemleriyle süren Ağrı isyanları da erken dönem dinî ayaklanmalar başlığı altında ele alınması gereken konulardandır. Taşo ve ekibinin İran sınırını geçerek Beyazıd köylerine gelmesi ve sonrasında da Ağrı yaylalarına sığınması ile başlayan ayaklanmalar, yeni devleti doğu vilayetlerinde huzuru sağlama hususunda oldukça uğraştırdı. Askerin isyancılara harekât düzenlenmesi üzerine isyancılar İran'a sığınınca Türk hükümeti İran'dan sınır bölgelerinin güvenliğine dair önlem almasını istemiş fakat hükümetin isteğinin aksine İran ayaklanmacılara destek vermiştir.[99] Şeyh Said isyanıyla benzer bir biçimde, Ağrı ayaklanmaları da laik yönetimden hoşnutsuz olan Kürt isyancılar tarafından tetiklendi. Üçüncü ayaklanma sırasında Türk devletinin daha sert bir tutum takınması ve İran sınırını geçmesinin ardından Türkiye ve İran arasında asilere karşı uzlaşmanın sağlanması üzerine ayaklanmanın en önemli temsilcilerinden İhsan Nuri'ye İran'dan giden lojistik destek son bulmuş ve ayaklanma bastırılmıştır.[100]

Genç devlet, bir yandan isyanlarla boğuşurken diğer yan-

---

[97] *A.g.m*, s. 101.

[98] *A.g.m.*, s. 101.

[99] *A.g.m.*,s. 104.

[100] Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de "Kürt Sorunu", 1924-1938*, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Ankara, 1975, s. 89.

Levent Şahverdi Arşivi

dan da demokratik ve laik düzenin sağlamlaşması için uğraştı. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası deneyimi başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen çok partili yeni rejime geçiş sürecinde ısrarcı davranıldı. Bu doğrultuda atılan ikinci adım Mustafa Kemal'in bizatihi teşviki sonucu Serbest Cumhuriyet Fırkasının kuruluşu ile gerçekleşti. Mustafa Kemal, ülkenin baş etmeye çalıştığı sıkıntılardan yalnızca resmî muhalif bir oluşuma, yani siyasî partiye, imkân tanınmasıyla çıkabileceğini; sorunların Meclis'te demokratik bir yolla tartışılarak çözülebileceğini düşündü.[101] Partiyi yakın arkadaşı Fethi Okyar'a kurdurmasının arkasındaki maksadı da şu sözlerle dile getirmektedir: *"Bir parti kur, başına geç ve düşüncelerini Meclis'te müdafaa et. Bu suretle particilikten beklenen faydayı da temin etmiş olursun."*[102] Böylelikle asıl istenen, muhalefeti ve Cumhuriyet karşıtlarını alternatif bir parti kanadıyla susturmak oldu. Daha önceki deneyimden farksız olarak bu girişim de Türk siyasî hayatında din ve siyaset, din ve devlet tartışmalarını yeniden alevlendirdi.[103]

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasıyla Mustafa Kemal Paşa'nın istediği tek şey *"laik Cumhuriyet esaslarına sadık"* kalınmasıydı ancak 1929-1930 yıllarında tüm dünyayı sarsıntıya uğratan Büyük Buhran, Ege bölgesinde ekonomik sıkıntılara neden olmuş ve bu durumdan yararlanan İslamcı çevreler, yeni partiyi fırsat bilmişlerdir.[104] Bu durumdan Mustafa Kemal'in rahatsız olması üzerine Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın dağılmaya karar vermesinden yaklaşık bir ay sonra tekbir sesleri ve "Şeriat isteriz!" sloganlarıyla 23 Aralık 1930'da dinî yönetim taraftarları İzmir'e bağlı Menemen ilçesinde bir kez daha isyan başlattı.[105] Manisa'da kendisini *"Mehdi"* ilân eden Giritli Mehmet, arkadaşları ile *"Din elden gidiyor!"* söylemiyle harekete geçti.[106] Bu durumu lehine çevirmek isteyen Derviş

[101] Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*, Ankara, Başnur Matbaası, 1972, s. 277.

[102] Hamza Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, Ankara, Savaş Yayınları, 1990, s. 242.

[103] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, İstanbul, Arba Yayınları, 1995, s. 613-614.

[104] Vehbi Tanfer "İrtica Olayları Karşısında Atatürk", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C: 6, Sayı: 17, Mart 1990, s. 318.

[105] Hikmet Çetinkaya, *Kubilay Olayı ve Tarikat Kampları*, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 4. B., 1997, s. 16.

[106] Goloğlu, *a.g.e.*, s. 303.

Levent Şahverdi Arşivi

Mehmet, arkadaşlarıyla beraber 23 Aralık 1930'da Menemen'e geldi, halka kendisini Mehdi olarak tanıttı ve tekbirler getirmeye başladı. Olayları bastırmaya gelen Asteğmen Kubilay ve askerlerinin kullandıkları manevra mermilerinin isyancılara bir şey yapmaması üzerine Derviş Mehmet ve müritleri yaraladıkları Asteğmen Kubilay'ın kafasını keserek sancağın direğine bağladı.[107] Bu olaylar üzerine Alay Komutanlığı'ndan daha büyük bir birliğin gönderilmesiyle isyan bastırılabilmiştir.

Laik düzene karşı yapılan tüm bu ilk ataklar, yeni rejimin ülkede kabul edilmesinin ve sağlamlaştırılmasının ne denli zor bir süreç olduğunu göstermektedir. Laik sistem, hem yönetici seçkinler arasında hem de sıradan halk içinde birçok karşı tepkiye neden oldu. Şer'i hukukun etkin olduğu Osmanlı Devleti'nin yönetiminin ardından laik bir sistem hususunda deneyimsiz olan genç rejim, sistemin oturması için radikal inkılaplara yönelmek zorunda kaldı. Ayrıca bu tecrübesizliğin getirdiği sorunlar ve anlam karmaşıklıklarıyla da uğraşma mecburiyetini yaşadı.

Türkiye Cumhuriyeti'nde laiklik olgusunun ortaya çıkışı ve karşılaştığı ilk tepkiler incelendikten sonra, bir sonraki alt bölümde laikliğin yeni devlet modeline uyumunun sağlanması yönünde uygulamaya konan ve tüm bu tepkilere neden olan girişimler ele alınacaktır. Yapılan araştırma sonucu laikleşme yönünde atılan adımların dönemin şartlarına göre oldukça radikal ve hayatın her alanını kapsayan bir biçimde olduğu gözlemlenmektedir.

Laikleşme Yönünde Atılan Adımlar

Laikleşme yönünde atılan en önemli adımlar, Cumhuriyet'in ilânından bir yıl sonra gerçekleşti. Başlarda Hilafet yanlısı grupların ayaklanmalarını önlemek adına korunan Halifelik makamı, 3 Mart 1924'te kaldırıldı. 1924 yılının başlarında Halifeliğin kaldırılmasını mazur gösterecek gelişmeler yaşandı. İlk olarak Halife Abdülmecid, İstanbul'a gelen hükümet üyelerinin kendisini ziyarete gelmemelerinden üzüntü duyduğunu belirtti. Böylelikle kendisinin hâlâ daha

[107] Necdet Aysal, "Yönetsel Alanda Değişimler ve Devrim Hareketlerine Karşı Gerici Tepkiler 'Serbest Cumhuriyet Fırkası – Menemen Olayı'", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 44, Güz 2009, s. 604.

Levent Şahverdi Arşivi

yönetim mertebesinde önemli bir pozisyona sahip olduğunu göstermek istedi. İkinci olarak, Halifelik hazinesinin gücünü aşacak ve görevi dışında kalan harcamalar için devlet bütçesinden pay istedi. Başbakan'ın durumu Mustafa Kemal'e iletmesinin ardından Mustafa Kemal, devlet hazinesinde ikilik yaşanamayacağını belirtti ve talep edilen bütçenin sağlanamayacağını söyledi.[108] Aslında bu gerekçeler, hilafetin kaldırılmasını meşru göstermek adına öne sürülen bahaneler olarak kabul edilebilir. Temel nedenin, Hilafetin Osmanlı soyuna ait olması rejimin geleceği için tehlike olarak görüldüğünden yeni yönetimin gücü sağlamlaştığı an hem hilafetin kaldırıldığı hem de Osmanlı soyunun ülkeden uzaklaştırıldığını söylemek mümkündür.

Bu gelişmeler, esasında en kuvvetli etken olan toplumsal ve laik devrimlerin sağlanması için gerekli şartların oluşturulması düşüncesine yardım edecek gerekçelerden öte değildir. Çünkü hilafetin varlığının yarattığı asıl sorun ne ziyaret ne de bütçe talepleriydi. Halifelik makamı yeni devlet için rejim sorunuydu.[109] 15-20 Şubat 1924'te Ordu ve Kolordu Komutanlarının[110] İzmir'e toplantıya çağrılarak yapılan görüşmelerde Halifelik makamı ile "Şer'iye ve Evkaf Bakanlığının" kaldırılarak öğretim kurumlarının birleştirilmesine karar verildi.[111] 2 Mart'ta CHP içinde onaylanan üç önergenin 3 Mart'ta Meclis'e sunulmasının ardından yaşanan tartışmalar sonucu, 429 sayılı Kanun ile Şer'iye, Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Bakanlıkları kaldırıldı; 430 sayılı Kanunla, *Tevhid-i Tedrisat Kanunu* (eğitim ve öğretimin birleştirilmesi) kabul edildi. Tevhid-i Tedrisat Kanunu, modern ve laik bir eğitim oluşturmak adına atılan bir adımdı. Kanun ile tüm eğitim birimleri, tek bir merkez (Maarif Vekâleti) altında toplandı. Eğitim ve öğretimin birleştirilmesi sonucu, dinî okullar ve medreseler kapatılmıştır.

431 sayılı Kanun ile ise Halifeliğin kaldırılmasına ve Osmanlı Hanedanı'nın Türkiye dışına çıkarılmasına karar verildi.[112] Böylece

---

[108] Oğuz Aytepe, "Yeni Belgelerin Işığında Halifeliğin Kaldırılması ve Hanedan Üyelerinin Yurtdışına Çıkarılmaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 29-30, Mayıs-Kasım 2002, s. 22.

[109] Aytepe, *a.g.m.*, s. 22.

[110] Başbakan İsmet Paşa, Savunma Bakanı Kâzım Özalp Paşa ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak da katılanlar arasındaydı.

[111] Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. II., s. 480.

[112] Naşit Hakkı Uluğ, *Halifeliğin Sonu*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1975, s. 8.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı Devleti'nin yeni devlete son mirası ve laik Cumhuriyet rejimi için tehdit olarak algılanan Halifelik makamı kaldırılmış oldu. Kaldırılan bakanlıkların yerine, Başbakanlığa bağlı Diyanet İşleri Başkanlığı ile Genelkurmay Başkanlığı kuruldu. İdari yapı içinde Diyanet İşleri Başkanlığının oluşturulması, Cumhuriyet rejiminin benimsediği laiklik anlayışını daha belirgin hâle getirmektedir. Diyanet'in kurulmasının temel nedeni, Türk modelindeki laiklik düşüncesinde din ve devlet işlerinin kesin bir çizgiyle ayrılmış olmamasıdır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın devlet bünyesindeki varlığıyla planlanan amaç devletin din üzerindeki kontrolünü sağlamlaştırmak, din hem sosyal hem de siyasî bir olgu olduğundan din şemsiyesi altında insanların kişisel çıkarlar doğrultusunda yönlendirilmesini engellemek ve son olarak "özünden uzaklaştırıldığını düşündüğü" İslam'ı modernleştirmektir. Atatürk'e göre laikliğin en büyük görevlerinden biri modern, medeni, rasyonel ve Türk tarzı bir İslam yaratmaktır. İslamiyet'i reformlarla yeniden düzenleyerek batıl inançları ortadan kaldırmak ve ilerlemenin önündeki olası her engeli aşmaktır.

Hilafetin kaldırılması girişimiyle ulaşılmak istenen amaç yalnızca İslami makamların sonlandırılması olmadı. Mustafa Kemal Paşa, ülke sınırları içinde iç ve dış müdahalelere meydan verebilecek hiçbir oluşumu barındırmak istememekteydi. Herhangi bir dinin siyasî meselelere araç olmasını önleme niyetini,4 Mayıs 1924 tarihinde *New York Herald* gazetesi muhabiriyle yaptığı görüşmede açıkça dile getirdi. Gazeteye verdiği mülakatta sadece halifeliğin değil Ortodoks ve Ermeni kiliseleriyle beraber patrikhane ve hahamhanelerin de kaldırılması gerektiğini belirterek bu kuruluşların varlığının ve faaliyetlerinin Avrupa'ya kıyasla Türkiye'nin geride kalmasına neden olduğunu öne sürmüştür. Bu durumun esas sebebinin ise özellikle patrikhanelerin yardım amacıyla başka devletlere sığınmaları ve dolayısıyla diğer devletlerin de Türkiye'nin iç işlerine müdahil olmalarına imkân sağlamaları olduğunu ifade etmiş, Türkiye'deki okul ve kiliselerin tarikat ocaklarına döndüğünü söylemiştir.[113]

Siyasî sebeplerden ötürü patrikhanenin kaldırılamaması, bütün dinlere karşı tam laik bir tutumun sergilenememesine neden olsa da

[113] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt. 3, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1989, s. 102-104.

Levent Şahverdi Arşivi

Mustafa Kemal, Hilafetin kaldırılmasıyla gelinen noktada ülke siyasetinin dinî meselelerle meşgul edilemeyeceğini belirtmiştir. Bu tarz bir söylemin dile getirilmesinde artık bu oluşumların eski gücünün de olmaması etkili oldu. Cumhuriyetin yıldönümü münasebetiyle yaptığı konuşmasında *"Artık Türkiye din ve şeriat oyunlarına sahne olmaktan çok yüksektir. Bu gibi oyuncular varsa kendilerine başka taraflarda sahne arasınlar."*[114] şeklindeki ifadelerle yeni rejimi iç huzursuzluklar çıkarmak suretiyle suiistimal etmeyi hedefleyen iç ve dış gruplara uyarıda bulundu. Zaman zaman yeni devlet, sahne verilmek istenmeyen bu oyunlarla sarsılmaya çalışılmışsa da Atatürk'ün ifadesinde de belirtildiği gibi bu oyunların gayelerine ulaşması engellenerek ciddi müdahalelerle bastırılmıştır.

Hilafetin kaldırılması kararı, akabinde hukukî alanda şeriatın tüm etkisini yok etme zorunluluğunu doğurdu. Şeriatın hukukî, idari veya dinî hiçbir davanın ya da kararın yetkili makamı olmamasını sağlamak adına Meclis-i Vükelanın şer'i mahkemeleri yeniden Şeyhülislamlığa bağlama kararının ardından şeriat mahkemelerinin tamamen kaldırılması gündeme geldi. Bu düşünceyi kanuna bağlamakta gecikmeyen Ankara Hükümeti, 8 Nisan 1924 tarihli kanunla şeriat mahkemelerini kaldırmış; böylece bu mahkemelerin baktıkları ve yeni medeni Kanunun uygulanmasına kadar (4 Ekim 1926) görülecek olan şer'iye davalarına nizamiye mahkemeleri bakmıştır.[115]

Daha yeni rejimin ilk yılında bir devlet sistemi hakkında en önemli makamlar üzerine bu denli radikal düzenlemeler yapılması, yeni bir anayasa taslağının hazırlanmasını zorunlu kıldı. Üç önemli Kanunun onaylandığı Mart ayından hemen bir ay sonra, Cumhuriyet'in yeni anayasası yürürlüğe girdi. 1960 yılına kadar yürürlükte kalan 1924 Anayasası, dönemsel değişikliklere uğradı.[116] Türkiye Cumhuriyeti tarihinde hâlâ en uzun ömürlü Anayasa özelliğini korumakta olan 1924 Anayasası, laik rejimin ilk ürünleri arasında yer almasına rağmen laiklikle örtüşmeyen maddelere yer verdi. Bunlardan en önemlisi ise *"Türkiye Devletinin dini İslam'dır."*

---

[114] Aytaç, *a.g.e.*, s.137.

[115] Jaschke, *a.g.e.*, s.23.

[116] Suna Kili ve Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri: Sened-i İttifak'tan Günümüze*, Ankara, 1983, s. 91-93.

Levent Şahverdi Arşivi

ifadesi bulunan 2. maddedir. İlk etapta din olgusunun anayasaya dâhil edilmesinin nedeni bir ay önce Hilafetin kaldırılmasına ilişkin karara yönelik toplumda neden olabilecek ayaklanmaları önlemektir. Laikliğe uymayan maddeler daha sonra değişikliklerle kaldırılmıştır. 10 Nisan 1928'de 2. maddede düzenleme yapılarak *"devletin dini"* kısmı, anayasa içeriğinden çıkarılmıştır.

10 Nisan 1928'de yapılan değişiklikler 2. madde ile sınırlı kalmadı. 16. maddede yer alan mebusların yemin metni *"Vatan ve milletin saâdet ve selâmetine ve milletin bilâkaydüşart hâkimiyetine mugâyir bir gâye takib etmeyeceğime ve Cumhuriyet esaslarına sadakatten ayrılmayacağıma 'vallah'"* şeklindeyken, 10 Nisan 1928 tarihli değişiklikle *"Vatan ve milletin saâdet ve selâmetine ve milletin bilâkaydüşart hâkimiyetine mugâyir ve gâye tâkib etmeyeceğime ve Cumhûriyet esaslarına sadâkatten ayrılmayacağıma nâmûsum üzerine söz veririm."* olarak dinî muhtevadan arındırıldı. Aynı düzenlemelerle anayasada laiklikle bağdaştırılabilecek bir başka değişiklik, 26. madde üzerinde gerçekleştirildi. Meclis'in görevlerinin sıralandığı maddede geçen *"ahkâm-ı şer'iyyenin tenfîzi"* şeklindeki ifade, 10 Nisan 1928 tarihli değişiklikle kaldırılmıştır. Bu değişiklikle dünyevi bir vasıf yüklenmesi amaçlanan yeni rejimin temsil kurumu olan TBMM'nin din işlerini düzenleme yetkisi son bulmuştur. Böylece Türkiye Cumhuriyeti, laiklikle örtüşen bir anayasaya sahip olmuştur.

1924 Anayasası'nın laikle örtüşen kısımları ele alındığında ise vatandaşlara gerçek anlamda din ve vicdan özgürlüğü tanıyan bir anayasa olduğunu söylemek mümkündür. 75. maddede *"Hiçbir kimse mensup olduğu din, mezhep tarikat ve felsefî içtihadından dolayı muâheze edilemez. Asâyiş, âdâb-ı muâşeret-i umûmîye ve kavânine mugâyir olmamak üzere her türlü âyinler serbesttir."* şeklinde bir ifade kullanılarak kişisel tüm dinî inanç ve ibadetler bireylerin hürriyetine bırakılmıştır.

Ayrıca, 1924 Anayasası laik bir vatandaşlık tanımına sahiptir. 88. maddede *"Türkiye ahâlisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibâriyle (Türk) ıtlak olunur. Türkiye'de veya hariçte bir Türk babanın sulbünden doğan veyahut Türkiye'de mütemekkin bir ecnebî babanın sulbünden Türkiye'de doğup da memleket dâhilinde ikâmet ve sinn-i rüşde vusûlünde resmen Türklüğü ihtiyar eden veyahut Vatandaşlık Kanûnu mûcibince Türklüğe kabûl olunan herkes Türk'tür. Türklük sıfatı kanûnen muayyen*

Levent Şahverdi Arşivi

olan ahvâlde izâa edilir." ifadeleriyle Türk'ün ve Türk vatandaşının anayasal tanımı kapsamında etnik ve dinî ayrıma gidilmemiştir.

1924 Anayasası'nın sahip olduğu bu özellikler ve geçirdiği değişikliklerden hareketle laiklik kavramına sadece bir kez değinilmiş olmasına rağmen, din ve vicdan serbestisi vermesi ve din-devlet ayrımının gerçekleştirmesi anlamında bu anayasa, nitelik olarak laik bir anayasadır.[117] Laiklik yönünde siyasî düzen, devlet sistemi ve hukukî altyapı olarak birinci aşamadaki inkılâplar gerçekleştirildikten sonra siyasî, ekonomik, hukukî, kültürel ve sosyal yapıya dair ilave düzenlemelere gidilmiştir. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, Ağustos 1925'te Kastamonu'da yaptığı bir konuşmada; *"Yaptığımız ve daha da yapacağımız devrimlerin hedefi Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamıyla modern ve tam anlamı ve bütün şekilleriyle medeni bir toplum hâline getirmektir."* açıklamasında bulunmuştur. Medeni seviyelere yükselmenin ön şartlarından birinin de uluslararası kılık kıyafet uygulamalarını benimsemek olduğunu belirtmiştir.[118] Bakanlar Kurulu'nun 2 Eylül 1925 tarihli bir kararnamesiyle ordu ve donanma mensuplarıyla ulemanın ve hâkimlerin dışındaki memurların takım elbise ve şapka giymeleri zorunlu kılınmıştır. Aynı yıl içinde bir başka düzenleme daha yapılarak dinî kılık kıyafeti, din adamları dışında kimsenin giyemeyeceği kararlaştırılmış ve halktan herhangi bir kimsenin sarık, fes, külah gibi dinî içerik taşıyan örtüler giymesi yasaklanmıştır.[119] 5 Aralık 1934 tarihinde çıkarılan Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun ile *"Ruhaniler, hangi mezhepten olursa olsunlar, mabet ve ayinler dışında herhangi bir ruhani kisve giyemezler."* kararı alınmış, bu karardan sadece sekiz dinî cemaatin başı istisna edilmiştir.[120] Basın, çıkarılan Kanunu *"Diyanet İşleri Reisi, Rum, Ermeni Patriklerine ve Rum Katolik Reisine dinî elbise giymelerine müsaade edilmiştir"* şeklinde kamuoyuna duyurmuştur.[121]

---

[117] Temuçin F. Ertan, "Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Laiklik", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 39, Mayıs 2007, s. 412-13.

[118] Jaschke, *a.g.e.*, s. 28.

[119] Sibel Ercan, "Yerel Basına Göre İzmir'de 1930'lu Yıllarda Laiklik Uygulamaları", ÇTTAD, Cilt: 11, Sayı: 23, 2011, s. 40.

[120] Mazhar Erüreten, *Türkiye Cumhuriyeti Devrim Yasaları*, Yenigün Haber Ajansı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 98-99.

[121] *A.g.e*, s. 100.

Levent Şahverdi Arşivi

Şapka Kanunu'nun yalnızca kıyafet düzenlemesi ve asri giyim modellerine uygun kuşanma olarak değerlendirmek, kanunun maksadını oldukça basite indirgemek olacaktır. Şapka Kanunu, Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılan her inkılap gibi laik düzen doğrultusunda atılmış bir adımdır. Her ne kadar kanunun dış politikada Türkiye'nin modern devletlerden farksız olduğunu gösterme niyeti olsa da bir diğer önemli amacı ise kanuna müteakip olarak yapılan ek düzenlemelerde dinin siyasî hayattan çıkarılmasıdır. Kanunun asıl amacı şapkayı getirmekten ziyade, fesi yasaklamak olarak değerlendirilebilir. Özellikle din adamlarının, kılık kıyafetlerinin verdiği toplum üzerinde nüfuz ve baskı kurma gücü engellenmek istendi.[122] Dinî usul ve sembollerin sadece ibadet hayatında yerinin olduğu mesajı verildi. Tüm bu düzenlemelere rağmen, çıkarılan kanunlara uymayıp dinî kıyafetleri belirtilen şartlar altında giyerek dinî vasıflarını ön plana çıkaranlar, siyasî ve dinî maksatlarla hareket edenler oldu. Bu durumlarla başa çıkabilmek adına devlet, *"Kanun ve nizamlara göre, yetkili makamlar tarafından verilmiş olan emre itaatsizlik suçundan"* bir aya kadar hapis cezasına çarptırma kararı aldı.[123]

Kisve Kanunu ülke sınırları içinde zuhur eden tüm dinleri kapsadığından laiklik yönünde bir eğilim olsa da bazı Batı devletleriyle ilişkilerin gerilmesine neden oldu. Özellikle Türkiye ve Yunanistan arasında kısa süreli bir husumet yaşandı. Yunanistan, kanunun yürürlüğe girmesinden rahatsızlık duyduğunu belirtmiş ve resmî kanallar yoluyla kanun hakkındaki düşüncelerini iletmiştir. *Le Temps* gazetesinin yaptığı bir habere göre Yunan Başvekili M. Çaldaris, kendisine yöneltilen Kisve Kanunu ile ilgili soruya, gerekirse bu kanun hakkında Ankara'da bazı girişimlerde bulunacaklarını çünkü Kanunun uygulamaya geçmesinin tüm Ortodoks halkların manevi duygularına zarar vereceği cevabını verdi.[124] Yunanistan Kisve Kanunu'nu, Ortodoks toplumlara yönelik bir saygısızlık olarak değerlendirdi. Konuyla ilgili ayrıca Yunanistan Dışişleri Bakanı Mösyö Maksimos, Kisve Kanunu tedbirlerinin Ortodoks camiasına da uygulanmasının iki ülke arasındaki ilişkileri bozabileceğini bildirdi.[125]

---

[122] Ercan, *a.g.m.*, s. 52.
[123] Jaschke, *a.g.e.*, s. 29.
[124] Ercan, *a.g.m.*, s. 52.
[125] *A.g.m*, s. 52.

Levent Şahverdi Arşivi

Cumhuriyet reformları genel itibariyle Anadolu'da yeni bir devletin varlığını hem iç hem de dış topluma kabul ettirmek adına yeni düzenlemelerle Osmanlı Devleti'nden bağımsız bir yapılanma olduğunu göstermeyi hedefledi. Kisve Kanunu da Osmanlı'daki eski, saf hâlinden sapmış ve siyasî mevzulara malzeme olmuş alışkanlıkları değiştirmeye yönelik çıkartıldı. Laikliğin sadece devlet erkânı arasında anlaşılan ve benimsenen bir anlayış olması istenmediği için toplumun zihnine de yerleştirilmeye çalışıldı. Dış politikada da kısmen de olsa önemi olan Kisve Kanunu, aslında belirli bir topluma, millete ya da ülkeye karşı yapılmış bir engelleme değil Türkiye'nin konuyu iç politikada önemli bir adım olarak görmesinden kaynaklandı. Türkiye ve Yunanistan arasındaki geçici gerginlik Yunanistan Başbakanı Venizelos'un karara gösterilen tepkinin gereğinden fazla olduğunu belirtmesiyle son buldu.[126]

Kisve Kanunu, toplumda dinî veya herhangi bir vasıftan kaynaklı belli bir sınıf ayrımının önlenmesine ve oluşan sınıf farklılıklarından bazı kesimlerin menfaat sağlamasına karşılık, iç siyaset gereği çıkarılan bir kanun olduğundan Türkiye, kanuna gösterilen dış tepkileri gereksiz bir müdahale olarak değerlendirdi.[127] Özgürlükleri kısıtlama veya engelleme amacıyla atılan bir adım olmamasına rağmen, siyasî bir gereklilik olarak görülmesinden ötürü Kisve Kanunu da laikleşme yönünde din ve siyaseti karşı karşıya getiren bir düzenleme olmuştur.

Dini siyasetin merkezine taşıyan bir diğer inkılap ise 30 Kasım 1925 yılında kabul edilen Tekke ve Zaviyelerin Kapatılmasına Dair Kanun'dur. Kanunun 1. maddesinin ilk cümlesinde, tekke ve zaviyelerin kapatıldığı belirtilmekteydi. Ülkede vakıf başlığı altında veya mülkiyeti şeyhin tasarrufuna bağlı tekke ve zaviyelerin toptan kapatılması kararına varıldığı söylenerek kapatılan kuruluşların mülk sahiplerinin varlıklarını başka amaçlar için kullanabilecekleri belirtildi.[128] Kanunun ana maksadı, ilerlemenin önünde ciddi bir engel olduğu ve halkı yanlış düşünce ve inançlara ittiği düşünülen "büyücülük, üfürükçülük, falcılık ve nüshacılık" gibi faaliyetlerin

[126] *A.g.m*, s. 53.

[127] Ercan, *a.g.m.*, s. 53.

[128] Cemil Hakyemez, "Tekke ve Zaviyeler Kanunu Çerçevesinde Alevîlik-Bektaşilik", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: 13, Sayı: 25, 2014, s. 162.

Levent Şahverdi Arşivi

önlenmesidir.[129] Bu tarz eylemlerin merkezi hâline dönüşen dinî tarikatlar kapatılmış ve saptırılmış emellere mahal verebileceği düşünülen *"şeyhlik, dervişlik, müritlik, dedelik, seyitlik, çelebilik, babalık, emirlik, naiplik ve halifelik"* gibi unvanlar yasaklanmıştır.

Tekke ve zaviyelerin vaziyeti ilk kez Cumhuriyet döneminde gündeme gelmedi. Osmanlı döneminde de bu oluşumların yapısı, faaliyetleri ve maksadına yönelik endişeler cereyan etmiş ve bu nedenle 1812 yılında tekke vakıfları devlet kontrolüne alınmıştır. Yeniçeri Ocağı'nın 1826 yılında dağıtılmasıyla birlikte neredeyse tüm Bektaşî tekkelerine kilit vurulmuştur. Sonrasında atılan pek çok adımla beraber en son kertede 1918 yılında İstanbul ve taşra ayrımı yapılarak İstanbul'daki tekkeler Meclis-i Meşâyih, taşradakiler ise müftülerin başkanlığında oluşturulan Encümen-i Meşayih'in kontrolüne bırakılmış; böylelikle tekkeler hem mali hem de idari özerkliklerini kaybetmiştir.[130]

Mustafa Kemal Paşa, 30 Ağustos 1925 tarihinde Kastamonu'da yaptığı konuşmasında *"Ölülerden istimdat etmek medeni bir heyeti içtimaiye için şindir... Efendiler ve ey millet, iyi biliniz ki, Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler, mensuplar memleketi olamaz. En doğru, en hakiki tarikat, tarikatı medeniyedir."*[131] açıklamasıyla tekke ve zaviyelerin kapatıldığını halka beyan etti. Bu netice itibarinde, Diyanet İşleri Başkanlığının kurulması neticesinde cami ve mescitlerin yanında yönetimi bu kuruma aktarılan tekke ve zaviyelerin kapısına DP iktidarına kadar kilit vurulmuştur.

Öncesinde şer'i hükümlerle yönetilen bir toplumu belki de en fazla etkileyecek düzenleme 4 Ekim 1926'da yürürlüğe giren İsviçre modeli Medeni Kanunun kabulüyle gerçekleşti. Medeni Kanunun kabulü, aile hayatı ve yapısına yönelik atılan ilk adım oldu. Osmanlı Devleti yönetimi sırasında özel hukuk kapsamında değerlendirilen ve şer'i hukukun alanına bırakılan tüm konular Medeni Kanun ile tekrar düzenlendi. Medeni Kanunun içeriğinde şeriat bakımından ele alınması gereken temel noktalar şunlardır: Madde 1, kanun ve gelenekte yeri olmayan durumlarda yargıca, yasaman olarak kendinin koyacağı kurala göre yargılama yetkisini verir. Bu noktada,

[129] *A.g.m*, s. 161.

[130] *A.g.m*, s. 162.

[131] Aytaç, *a.g.m.*, s. 145.

Levent Şahverdi Arşivi

İsviçre'deki uygulamadan farklı olarak, İsviçreli yargıç *"herkesçe kabul edilmiş öğreti ve geleneği"* göz önünde bulundurması gerekirken Türkiye'deki yargıç *"bilimsel araştırmaları ve yargıçların vermiş oldukları kararları"* değerlendirme altına almak zorundadır.[132] Kanunun İsviçre'den alınmasına rağmen uygulamada böyle bir farklılığa gidilmesinin nedeni, eskiye dönüşün tamamen önlenmesi için *"gelenek"* kavramının kullanılmasından kaçınılması oldu. Nikâh şekli hakkındaki düzenlemede de İsviçre'nin benimsediği uluslararası özel hukukun hükümlerinin yerine *"Code Napoleon"* sisteminin benzeri bir örfi hukuk geliştirilmiştir.

Medeni Hukuk'un getirdiği önemli yeniliklerden bazıları olarak şu ilkeler sıralanabilir: "Kadın ve erkek arasında toplumsal ve ekonomik eşitliğin sağlanması, kadınlara meslek seçme hürriyetinin verilmesi, devlet kontrolünde evlilik uygulaması ve resmi nikâh zorunluluğu, poligaminin (çok eşlilik) yasaklanması, mirasta cinsiyet ayrımının engellenmesi, boşanmanın bazı şartlara bağlanması, kanunun tüm vatandaşlara uygulanması kararıyla vatandaşlar arasındaki din ve mezhep farkının önlenmesi".

Medeni Kanunun yürürlüğe girmesi, kabul edilen diğer kanunlara nazaran daha fazla zorluğa neden oldu. Bunun nedeni, tamamen yabancı bir hukuk sistemine halkın ve hukukçuların alışmasından öte, şer'i hukukun yerini alarak Avrupa hukuk ilminin kavramlarıyla düşünmeyi gerektirmesi oldu. Bu kanunun şeriatla olan en keskin ayrılığı, Müslüman olmayan bir erkeğin Müslüman bir kadınla nikâhının tamamıyla hükümsüz sayılmasına dair olan kayıtların kalkmasıyla, 18 yaşını doldurmuş kişilerin istedikleri dinî seçme hakkının tanınmasıydı (madde 266). Tüm bu zorluklar ve karşıtlıklara rağmen, laik sistemi yerleştirmeye çalışan Türk hükümetinin İsviçre modelini benimsemesinin nedeni, kanunun dönemin şartlarına göre insan hakları, kadın-erkek eşitliği, çocuk hakları gibi konularda devrimci, laik ve çağdaş nitelikleriyle devrin en ileri medeni kanunlarından biri olarak mütalaa edilmesidir.[133] İsviçre'den aynı zamanda Borçlar Kanununun ithal edilmesi, İtalya'dan Ceza Kanununun alınması, Ticaret Kanununun Almanya ve İtalya örneklerinden faydala-

[132] Jaschke, *a.g.e.*, s. 23.

[133] Tahir Büyüktanır, "Türk Medeni Kanunu: Değişiklikler ve Yeni Düzenlemelere İlişkin Açıklamalar", *Ankara Barosu Dergisi*, Sayı: 2, 2002, s. 55.

Levent Şahverdi Arşivi

nılarak oluşturulması ile hukukta birliğin sağlanması ve hukuk sisteminin laikleştirilmesi kapsamında önemli düzenlemeler yapıldı.[134]

İlim, fen ve medeniyet vurgusuyla eski sistemi ve İslami düzeni çağrıştıracak her türlü uygulamanın önüne geçebilmek adına hayatın her alanında peşi sıra reformlar yapıldı. 1926'dan itibaren uluslararası saat ve miladi takvim kullanılmaya başlandı. Saat ve tarih uygulamasında diğer devletlerle farklılıkların olması elbette pratikte, özellikle ticari hayatta, bazı zorluklara neden oldu ancak bu değişiklikler daha çok simgesel bir anlam taşıdı.[135] 1931 yılında Avrupa tarzı ağırlık ve uzunluk birimleri kabul edilerek Batı devletleriyle olan iletişim daha da kolaylaştı; buna karşılık İslâm dünyasıyla olan bağlar zayıfladı.[136]

1 Kasım 1928 tarihinde Latin harflerinin kabul edilmesi laiklik yönünde en ileri uygulamalardan biri oldu.[137] Harf devrimi belki de geleneklere en ters düşen inkılâplardandı. Latin harflerinin kabulüyle hedeflenen sonuç, Cumhuriyet toplumunun okuryazar oranının arttırılması olarak ifade edilmişse de[138] harf inkılâbıyla İslam dinine ait simgelerin belki de en somut ve etkili unsuru olan Arap harflerinin kullanılması laik sistem içinde sonlandırılmaya çalışıldı. Yazıda Arapçanın etkisiz hâle getirilmesinin ardından 1932 yılında Arapça ezan ve kametin "millileşmesi" projesi doğrultusunda Türkçe okunması zorunlu kılındı.[139] Bu değişikliklerin devamı niteliğinde, 1935 yılında İslam inancına göre kutsal bir önemi olan Cuma günü olan tatil uygulaması Pazar günü olarak değiştirildi.[140] Böylelikle dinin

---

[134] İştar B. Gözaydın, "Türkiye Hukukunun Batılılaşması", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, Cilt 3, Modernleşme ve Batıcılık, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 291.

[135] Bünyamin Kocaoğlu, "Atatürk Dönemi Laiklik Uygulamalarına Yönelik Bazı Toplumsal Tepkiler", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C: 2, Sayı: 4, Güz 2007, s. 1299.

[136] Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, s. 273.

[137] Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 230.

[138] Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1995, s. 118-119.

[139] Tuncay, *a.g.e.*, s. 230-231.

[140] Tuncay, *a.g.e.*, s. 229.

Levent Şahverdi Arşivi

yazılması, okunması ve ritüellerle yaşatılmasına yönelik tüm kanallar laikleşme politikası sonucu kapatıldı.

Vicdan ve ibadet hürriyetinin millîleştirilmesine yönelik atılan adımlar, yumuşak bir dönüşüm süreci şeklinde yaşanmadı. Özellikle Arapça ezan yasağı halk arasında tepkilere neden oldu. Bu tepkilerin kitlesel bir harekete dönüştüğü en önemli olaylardan biri de 1 Şubat 1933 tarihindeki Bursa olayıdır. Ulu Cami'de kılınacak olan cuma namazını cemaat Türkçe kılmak istemeyince henüz gelmemiş olan müezzinin yerine Topal Halil ezanı Arapça okudu ve Kazanlı Tatar İbrahim de Arapça kamet getirdi. O sırada namaz kılanlar arasında bulunan polis görevlilerinin bu duruma müdahale etmek istemesi üzerine cemaatten *"Türkçe ezan istemiyoruz." "Arapça ezan okunsun." "Dinini seven bizimle gelsin."*[141] gibi cümleler yükseldi ve bir grup önce Evkaf Müdürlüğüne, ardından Vilayet önüne yürüyerek eylem yaptı. Eylemlere polis müdahale ederek grubu dağıttı[142] ve olay Vali tarafından Atatürk'e telgraf çekilmek suretiyle bildirildi. Atatürk'ün telgraf karşısında verdiği tepkiyi yakın yaveri Cevdet Tolgay ve Umumi Katibi Hasan Rıza Soyak'ın söylemlerinden yola çıkarak anlamak mümkündür. Tolgay, 1 Aralık 1966 tarihinde *Millîyet* gazetesinden Mustafa Ekmekçi'ye verdiği mülakatta, Atatürk'ün olaydan haberdar olduğu anda oldukça sinirlendiğinden bahsederek devrimlere karşı gelinmesinden hiç hoşnut olmadığını ifade etmiş ve Bursa'ya baskın yapmak üzere hazırlık emrini verdiğini söylemiştir. Soyak da Falih Rıfkı Atay'a gönderdiği mektupta, Tolgay'ın söylemleriyle benzer bir şekilde Atatürk'ün bu haberden bir hayli etkilendiğini ve Bursa'ya hareket emri verip yola çıktığını ve yolculuk sırasında da yönetimin yeterince ciddi olmamasından ve yeni neslin de ilgisiz kalmasından yakındığını yazdı.[143] Daha Atatürk zamanında Türkçe ezan uygulamasına kitlesel bir tepkinin verilmesi aslında, halkın laiklik yönünde atılan bazı adımları benimsemediğini göstermektedir.

---

[141] Ali Dikici, "İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı: 10, 2012, s. 85.

[142] *A.g.m*, s. 87.

[143] Hasan Rıza Soyak'ın kendisine gönderdiği mektuptan aktaran Falih Rıfkı Atay, "Bursa Nutku ve Gerçekler", *Milliyet*, 1 Aralık 1966, s. 1-7.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu uygulamaların haricinde 1930 yılında kadınlara oy kullanma hakkı tanınmasının ardından, 1934 yılında seçilme hakkının verilmesi modernleşme ve laikleştirme yaklaşımları arasında en radikal olan reformlardandır. Kadın haklarının siyasî alana da kaydırılması, sadece eşitlik ve özgürlük mahiyetinde atılmış adımlar değil aynı zamanda, hatta belki de daha çok, geleneksel toplum yapısının şekillendirdiği kadın biçiminin anlamını değiştirmek oldu.[144] Atatürk'ün sağlığında tasarlanan ancak uygulamaya konamayan laikleşme politikasının ürünlerinden en çok ses getirenlerinden biri de Köy Enstitüleri projesidir. Köy Enstitüleri, Cumhuriyet reformlarının eğitime yönelik tasarladığı özgün sayılabilecek ama diğer yandan da en çok tartışılan uygulamalarından biridir. Köy Enstitüleri projesinin hazırlıkları 1935 yılında başlamış, 1937 yılında denemesi yapıldıktan sonra da 1940'ta yasal olarak yürürlüğe girmiştir.[145] 3803 sayılı Köy Enstitüleri Kanunu'na göre bu eğitim merkezleri, yalnızca köy öğretmeni yetiştirmek için değil aynı zamanda sağlık görevlileri ve teknisyenler gibi çeşitli meslek grubuna mensup kişilere eğitim vermek için de oluşturulmuştu. Enstitülerin müfredatları bakımından getirisi ise tarım ve modern eğitime dair tüm modern tekniklerin öğretilmesi ve asri ilmi ve fenni gelişmelerin kırsal alandaki insanlara ulaşmasını sağlayarak hem bölge halkının sorunlarını ortaya koymak hem de modern bir kuşağın yetişmesini sağlamaktır.

Köy Enstitülerinin hem fikir babası hem de kurucusu olan İsmail Hakkı Tonguç Bey, köy meselesinin düşünmeden, planlamadan kalkışılan bir kalkınmadan ibaret olmadığını; köylerin anlamlı ve bilinçli bir şekilde canlandırılması gerektiğini ancak bu şekilde köylerin istismar konusu olamayacağını izah ederek *"Cumhuriyet vatandaşlığı şuuru"*nu oluşturmak gerektiğini savundu.[146] Tonguç Bey'in açıklamasından da anlaşılacağı üzere Cumhuriyet'in ilk yıllarında yeni bir siyasî sistemin ülkede etkili bir şekilde uygulamaya konulması için devlet ileri gelenlerinin belli bir politikayı benimsemesi ve bu doğrultuda reformlar yapması yeterli görülmemiş, aynı zamanda yapılan inkılapları doğru bir şekilde idrak edecek bir toplumun yetiştirilmesi

[144] Zürcher, *a.g.e.*, s. 273.

[145] Erol Kapluhan, "Atatürk Dönemi Eğitim Seferberliği ve Köy Enstitüleri", *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı: 26, Temmuz 2012, s. 172.

[146] İsmail Hakkı Tonguç, *İlköğretim Kavramı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1946, s. 212.

Levent Şahverdi Arşivi

gerekli görülmüştür. Bir başka deyişle, gerçekleştirilen inkılaplarla toplumun tüm alanlarında laikleşme sürecine girilmiştir.

Atatürk döneminde modernleşme yönünde atılan adımlar değerlendirildiğinde çağdaş bir ulus-devlet yaratmaya çalışılırken temel alınan görüşün laiklik olduğu görülmektedir. Yalnızca siyasî, hukukî ve idari alanda sınırlı kalmayan sosyal, kültürel alanların yanında ve eğitim alanını da kapsayarak hayatın hemen tümü üzerinde doğrudan etkiye sahip olan laiklik anlayışı, Osmanlı Devleti ve şer'i yönetimden kalan tüm gelenek ve uygulamaları sonlandırma yönünde çeşitli inkılapları beraberinde getirdi. Dönemin şartlarına göre oldukça köklü ve sistemli reformlar dizisi, aynı hız ve sayıda pek çok karşıt tepkiyle karşılaşsa da yeni rejim, laiklik uygulamasından kesinlikle taviz vermedi. Yeni kurulan devletin temel hedefi modern, Batı tarzı, homojen ve merkezi bir ulus-devlet meydana getirmekti ve bu hedefin ana kaynağı ise laik bir sistemdi.

Şeriatın yönetimde, hukukî mertebede ve sosyal alanda önemli bir rolünün olduğu Osmanlı Devleti'nin ardından laik bir sisteme geçilmesi yumuşak ve sorunsuz bir sürecin aksine oldukça sancılı bir dönemin ardından gerçekleşti. Etkisi günümüze kadar devam eden reformların ilk aşamadaki neticesi, Cumhuriyet elitleri arasında gerilim ve laik-muhafazakâr şeklinde hizipleşme oldu. Refet Bele, Hüseyin Rauf, Adnan Adıvar, Kazım Karabekir gibi pek çok etkili kurucu aktörler arasında anayasal monarşiye destek verenler oldu. Alternatif sesleri ve eskiye dair herhangi bir uygulamaya dönülmesini engellemek adına Hükümetin laiklik yönünde takındığı kararlı ve sert tutum, 1930'lara gelindiğinde CHP'nin otoriter rejimine dönüşmüştür.

Atatürk'ün 1938 yılında ölümünün ardından ve 1945 yılında çok partili hayata geçişle o döneme kadar süregelen pek çok uygulamada değişiklikler olmaya başladı. Atatürk inkılâplarının laik temelde olmasından ötürü din-siyaset ikileminin devrin merkezi tartışması hâline gelmesi, yeni dönemde gündeme gelen ilk olgunun din olması sonucunu doğurdu. 1946 yılından itibaren CHP ve yeni kurulan DP arasındaki ana çekişme konularından birisini de dinin Türk siyasî hayatındaki yeri ve rolü olduğu gözlemlenmektedir. Dahası muhalefet partisinin baskılarına karşılık CHP'nin laiklik yönünde önceki yıllarda atılan adımlardan yer yer ödün vermek zorunda kal-

Levent Şahverdi Arşivi

dığı görüldü. Örneğin CHP iktidarı, özel okullarda ailelerin isteği üzerine dinî eğitime izin verdi. Ayrıca bazı türbelerin yeniden halka açılmasını onayladı. Cumhurbaşkanı İnönü, Ankara'da bir İlahiyat Fakültesi açılması ve imamların yetiştirilmesi konusunda yetki verdi. Bağnazlık ve gericiliğe karşı alınan bu önlemler, Türk siyasî hayatında yeni bir din-siyaset mücadelesini başlatmıştır.

1930'lu yılların sonunda laiklik girişimlerinin otoriter bir rejime nasıl dönüştüğü, Atatürk'ün ölümünün ardından İsmet İnönü'nün nasıl bir politika izlediği ve DP muhalefetinin devlet politikaları ve siyasî sisteme nasıl yansıdığını ele almadan önce, o dönemde yavaş yavaş sinyalleri verilen II. Dünya Savaşı ve akabinde girilen Soğuk Savaş devrinde, dünyada din olgusunun siyasete yansıma şekli tartışılacaktır.

Levent Şahverdi Arşivi

Soğuk Savaş Dönemi ve Dünyada Din-Siyaset İlişkisi

"Soğuk Savaş" kavramı genel olarak 1945-1989 yıllarında, ABD ve SSCB'nin siyasî, ekonomik ve askerî sistemleri arasında yapılan büyük mücadeleyi tanımlamak için kullanılmaktadır. Nükleer silahlarla donanmış *"süper güçlerin"* çatışmasının potansiyel sonuçları ve bu çatışmanın yaygın kalıcı etkileri Soğuk Savaş dönemini, akademik çalışmaların rağbet gören konuları arasına taşımıştır. Soğuk Savaş üzerine yapılan çalışmalar çoğunlukla dış politika ve askerî stratejiler üzerine odaklandığından bu dönem, uluslararası hükümetlerin ve elit otoriteler (devlet adamları, askerî kurumlar ya da asri entelektüeller gibi) arasında yapılan büyük ama soyut bir oyun görünümü almıştır. Bu görünüm de dönemin halkları ve sonraki nesiller üzerinde Soğuk Savaş'ın gerçek hayatla çok alakalı olmayan *"dışarıdaki"* bir gelişme izlenimine sahip olmasına neden olmuştur.

Oysaki Soğuk Savaş sadece siyasî ve askerî bir oyun değil aynı zamanda kültürel bir süreç, bir yaşam biçimidir. Benimsenen ve doğrudan veya dolaylı olarak dayatılan kültürel değerler de siyasî ve askerî hamlelere yön vermiştir. Soğuk Savaş süresince devletler, millî kimliklerini oluşturma çabası içine girmiş ve bu kimlikleri, uygulamaya koydukları politikalarla sergilemiştir. Kimlik politikalarının oluşturulmasında önemli rollerden birini de din olgusu oynamıştır. Özellikle Amerikan liderlerin Soğuk Savaş sürecini anlamlandırmak, süreç içindeki aktörleri örgütlendirmek ve Soğuk Savaş'ın maliyetli ancak büyük kötülük olarak nitelendirilen "dinsizliğe karşı", meşru bir mücadele olduğunu göstermek için din olgusuna sıklıkla vurgu yaptığı görülmüştür. Din ve siyaset ilişkisi sadece ABD ile sınırlı kalmamış, blok taraf devletlerinin iç politikaları üzerinde de etkili olmuştur.

Levent Şahverdi Arşivi

Religion and the Cold War (Soğuk Savaş ve Din) kitabının editörü Dianne Kirby'e göre, din-siyaset ilişkisine Soğuk Savaş tarihçileri tarafından gerektiği ölçüde değinilmemiş ya da çoğu zaman göz ardı edilmiştir. Ayrıca Kirby, dinin Soğuk Savaş boyunca inançtan öte kültürün bir sembolü olarak kullanıldığını; bu durumun aksine dönemin tarih yazarlığının Amerikan laik üniversiteleri tarafından yönlendirilmesinden dolayı din olgusunun akademik çalışmalarda yer almadığını belirtmektedir.[147] George Egerton'ın *"Entering the Age of Human Rights: Religion, Politics and Jurisprudence in Early Cold War Canada, 1945-1950"* adlı yazısındaki iddiasına göre pek çok Batı devletinde özellikle 1960'lara kadar dinin oldukça önemli siyasî bir fonksiyonu olmuş ve siyasîler de dinî kaynaklardan yararlanmaya heves etmiştir.[148] Buna karşılık Hıristiyanlık, komünist ülkelerin hükümetleri tarafından bir tehdit olarak algılandı. Doğu Almanya Devlet Güvenlik Bakanı Erich Mielke kiliseyi *"düşmanlarının yasal örgütü"* olarak tarif etti.[149] Bu nedenle Kirby Soğuk Savaşı *"dindar ve dinsiz arasındaki küresel problem"* olarak tanımladı.[150] Soğuk Savaş, en çok ABD'de *"Hıristiyanlığı Batılı propagandacılar ve kural koyucuların anti-komünist cephaneleri olarak tahsis ettikleri"* bir savaş hâline geldi.[151] Ancak Hıristiyanlık, sadece psikolojik savaşın basit bir aracı olarak kalmadı. Kilise liderleri siyasî oyunun yalnızca piyonları değil ayrıca aktif katılımcıları hâline geldi.

Frank Coppa, Papa XII. Pius'un, dolayısıyla da Vatikan'ın Batı bloğuyla müttefik olduğunu ve bu ittifakın bilhassa II. Dünya Savaşı sonrası Hıristiyan demokrat partilerin İtalya ve Almanya'daki zaferine çok büyük katkıda bulunduğunu belirtmektedir.[152] Papa, hem

---

[147] Dianne Kirby, "Britain and the Origins of the Religious War, 1944-47", John W. Yung, Effie G.H. Pedaliu and Michael D. Kandiah (eds.) *Britain in Global Politics, Volume 2* içinde, Palgrave Macmillan, New York, 2013, s. 7.

[148] George Egerton, "Entering the Age of Human Rights: Religion, Politics and Jurisprudence in Early Cold War Canada, 1945-1950", Dianne Kirby (ed.) *Religion and the Cold War*, Palgrave Macmillan, New York, 2013, s. 164.

[149] Klaus Schroeder, *Der SED-Staat. Partei, Staat und Gesellschaft 1949-1990*, Carl Hanser, Münih, 1998, s. 474.

[150] Kirby, *a.g.e.*, s. 1.

[151] *A.g.e.*., s. 2.

[152] Frank Coppa, "Pope Pius XII and the Cold War: Confrontation between Catholicism and Communism", Dianne Kirby (ed.) *Religion and the Cold War* içinde,

Levent Şahverdi Arşivi

Katolik hem de komünist olmanın mümkün olmadığı doğrultusunda uyarılar yaparak halkı can evinden vurdu. ABD Merkezî İstihbarat Teşkilatı (CIA) ve Vatikan, Beyaz Saray'da Ulusal Güvenlik Konseyi, Psikolojik Strateji Kurulu, Operasyon Düzenleme Kurulu, ABD Bilgi Ajansı ve Sosyal ve Sivil Düzende Dinî Eylem Vakfı'nı kapsayan stratejiler belirledi.[153] Bu stratejiler Soğuk Savaş hikâyesini ahlak üzerinden şekillendirmeye çalıştı ve iyiye karşı kötü, özgürlüğe karşılık kölelik, dindar demokrasiye karşı dinsiz, despotik komünizm gibi ayrımları ortaya attı. Tüm bu stratejiler doğrultusunda, dindar bürokratik ve siyasî liderler, hevesli ve uyumlu rahipler, dine karşı ılımlı medya patronları ve dindar büyük iş adamları oyuna dâhil olmaya başladı.

5 Mayıs 1946'da Winston Churchill, Fulton Missouri eyaletindeki Westminister Üniversitesi'nde yaptığı ünlü *"demir perde"* konuşmasında Sovyet bloğunu kastederek *"Kıtanın üzerine bir demir perde inmiştir."* ifadesiyle Soğuk Savaş sürecini ilân etti.[154] Churchill'in demir perde konuşmasının ardından ABD Başkanı Truman, Federal Kiliseler Konseyi'nde *"Eğer bizim bildiğimiz manadaki medeni dünya ayakta kalacaksa"*, Amerika'nın *"nükleer enerjinin devasa gücünden"* ziyade *"muazzam büyüklüğün ruhani gücüne"* sahip olması gerektiğini belirtti. Böylelikle Truman, *"ahlaki ve tinsel uyanışa"* ve *"dini inancın yeniden canlanmasına"* vurgu yaptı. Truman aynı konferansta yenilenmiş dinî inanç olmadan Amerikalıların kaybolacağını söyledi ve Protestan Kilisesi, Katolik Kilisesi ve Yahudi Sinagogu'nu Amerikan kardeşlik birliği altında ahlaki ve ruhani uyanışı sağlamak adına kenetlenmeye davet etti.[155]

Sovyetler Birliği gözünden de din olgusu genellikle Batı, özellikle ABD kültürünün bir parçası olarak algılandı. Josef Stalin, Amerikan kültürel hayatında dinin önemini fark ettiğinden Amerikan düşünce yapısı ve değerlerini daha iyi anlamak için ABD'deki Sovyet Büyükelçisi Andrei Gromyko'dan her pazar kilisedeki ayinlere katı-

---

Palgrave Macmillan, New York, 2013, s. 53.

[153] James J. Wallace, "A Religious War?: The Cold War and Religion", *Journal of Cold War Studies*, C: 15, Sayı: 3, 2013, s. 163.

[154] Albert L. Weeks, "Beginning the Cold War" (letter to the editor), *The New York Review of Books*, 29 December 1966, s. 47.

[155] Wallace, *a.g.e.*, s. 162.

Levent Şahverdi Arşivi

lıp vaazlar dinlemesini istedi.[156] ABD kültürel değerleri, 1945'ten sonra çoğunlukla kendini işine adamış bir papaz olan ve hem Tanrı hem de tarihin kendisini Sovyet tehdidine karşı Beyaz Saray'a getirdiğine inanan Truman tarafından şekillendirildi.[157]

Truman'ın politikaları ve söylemleri sadece Amerikan değerler sistemini şekillendirmekle kalmadı, ayrıca uluslararası sistemin değerlerini de belirledi. Truman 1951 yılında Presbiteryen Kilisesine yaptığı konuşmada *"Uluslararası komünist hareketi vahşet ve korkunç bir fanatizme dayanmaktadır. Tanrı'nın varlığını reddetmektedir ve bizim dinî inancımız komünizmin yanlış düşüncelerine en iyi cevaptır"*[158] ifadeleriyle ABD ve Sovyetler ayrımını dindar ve dinsiz şeklinde yaptı. Bu konu çerçevesinde önemli çalışmaları bulunan Inboden ve Herzog ise Truman'ın Soğuk Savaş'ı dinî savaştan farksız görmediğini iddia etti.[159]

Soğuk Savaş ve din arasındaki ilişkiye yönelik bu değerlendirme, yalnızca Truman'a ait değildir. Birçok Amerikan üst düzey görevli de aynı doğrultuda değerlendirmelere sahipti. 1946 yılında yazılan ve ABD politika üreticilerinin endişelerini derleyen "Long Telegram"ın yazarı George F. Kennan, anılarını kâğıda döktü ve eserini adeta "18. yüzyıl Protestan vaazı" şeklinde kurguladı.[160] Kitabının dördüncü bölümünde Kennan, Sovyetler Birliği'nin dinî toplumları ve bilhassa Rus Ortodoks Kilisesi'nin ülke dışındaki kollarını komünist amaç doğrultusunda kullandığı yönünde Amerika'yı uyardı. Bir yıl sonra *Foreign Affairs*'da yayımlanan *"X"* adlı makalesinde ise Kennan, ABD'nin Komünizmle olan ideolojik savaşında *"zamanın öne çıkan ideolojileri arasında kendi yerini koruyacağı ruhani bir güç yaratması gerektiğini"* iddia etmiştir.[161]

Truman'ın yerine gelen Dwight D. Eisenhower da politikalarına

---

[156] William Inboden, *Religion and American Foreign Policy, 1945-1960: The Soul of Containment*, Cambridge University Press, New York, 2008, s. 1.

[157] Wallace, *a.g.e.*, s. 165.

[158] Inboden, *a.g.e.*, s. 114-115.

[159] Inboden, *a.g.e.*, s. 118; Jonathan P. Herzog, *The Spiritual-Industrial Complex: America's Religious Battle against Communism in the Early Cold War*, Oxford UniversityPress, New York, 2011, s. 2.

[160] Wallace, *a.g.e.*, s. 165.

[161] George F. Kennan, *American Diplomacy: 1900-1950*, University of Chicago Press, Chicago, 1952, s. 93.

Levent Şahverdi Arşivi

din olgusuna dâhil etti. Eisenhower dönemi, Soğuk Savaş'ın gidişatını önemli ölçüde etkileyen ulusal din duygusunun kabarmasına tanıklık etti.[162] 1952 seçim kampanyasında, başkan adayı Eisenhower açıkça Soğuk Savaş'ı ahlaki ve ruhani bir mücadele olarak karakterize etti: *"Komünizme karşı mücadelemiz, Tanrı karşıtı ve Tanrı'ya inanan arasındaki savaş değildir de nedir? Komünistler bunu bilmektedir. Onlar tanrıyı sistemlerinden çıkarmak zorundadır. Eğer Tanrı gelirse, komünizm gider."*.[163] 1956 yılında ise *"Biz Tanrı'ya güveniyoruz"* sloganı ABD'nin ulusal ilkesi hâline geldi.[164] Her ne kadar Eisenhower başkan olmadan önce kiliseye sıklıkla gitmiyor olsa da 1 Şubat 1953'te ofisinde vaftiz edilen ilk başkan olarak Ulusal Presbiteryen Kilisesi'nin düzenli katılımcısı oldu.[165] Truman dışarıda *"Tanrısız komünizme"*, içeride de *"yozlaşma ve maddeciliğe"* karşı mücadelenin lideri rolünü üstlendiğini belirtmiştir.[166] Böylelikle din olgusu Batı bloğunun temel özellikleri arasında yer almıştır. Aslında bu durum, ABD Başkanlarının çok dindar olmalarından değil iki kutuplu dünyada, iki kutup arasındaki amansız rekabetin en önemli aracının din olmasından kaynaklanmaktadır. Bu sebeple ABD, Ortodoks dünyasına yönelik politikalar geliştirmiş, bu da Türkiye'ye yansımıştır.

Eisenhower'ın dinî düşünceleri sadece retorik olmanın çok ötesine geçti. Dini dış politikanın önemli bir aracı hâline getirme yönünde önemli adımlar atıldı. Eisenhower Orta Doğu'da Müslüman liderlere hitap etmek için Hristiyanlık ve Müslümanlığın tek Tanrı'ya inanmada ortak bir inançlarının olduğunu belirtti ve komünizme karşı ABD ile birlikte *"kutsal savaşa"* katılmaları için onlardan yardım istedi.[167] ABD Savunma Bakanlığı ve CIA, Sovyetler Birliği'ne karşı ABD'nin tarafında yer alacak Arap liderlere para, silah ve diğer yardımlarda bulunmak üzere bir plan geliştirdi. SSCB ve Ortodoks dünyasında ise Ulusal Güvenlik Merkezi, *"ABD Ortodoks Kilisesi Destek Programı"* başlatarak Komünist etkiyi baltala-

[162] Herzog, *a.g.e.*, s. 95.

[163] Inboden, *a.g.e.*, s. 258.

[164] Herzog, *a.g.e.*, s. 92.

[165] Inboden, *a.g.e.*, s. 257.

[166] Martin E. Marty, "A Civic Religion of the American Way of Life", *In Modern American Religion Volume 3: Under God, Indivisible, 1941-1960*. The University of Chicago Press, London, 1996, s. 296.

[167] Wallace, *a.g.e.*, s. 168.

Levent Şahverdi Arşivi

maya ve muhalif rahipleri teşvik etmeye çalıştı. Güneydoğu Asya'da, Çinli komünistlerin girişimlerine karşın Budist ve Müslüman liderlerle ilişkileri geliştirme ve olası komünist yayılmayı önleme çabası içine girdi.[168] Başkanlığının ilk günlerinden itibaren Eisenhower, dini, icraata yönelik bir unsur olarak kullanmıştır.

ABD açısından Soğuk Savaş döneminin ruhani önderleri sadece başkanlarla sınırlı kalmadı. Ruhban sınıfının da savaşın muhteviyatı ve gidişatı konusunda oldukça etkili rolü oldu. En etkili papazlardan biri de Ulusal Presbiteryen Kilisesinin üst düzey rahiplerinden biri olan Edward L. R. Elson'dır. Presbiteryen Kilise, önceki ABD Başkanlarından Andrew Jackson ve Woodrow Wilson'dan saygıdeğer kilise cemaati üyeleri olarak gururla bahsetti. Ayrıca, Eisenhower döneminde J. Edgar Hoover, Tom C. Clark, Willard S. Paul ve Henry Luce gibi önemli savaşçı isimlere de ev sahipliği yaptı.[169] Elson, Eisenhower'ın göreve başlama töreninden bir hafta önce kendisine bir mektup göndererek *"Komünizme ve ahlaki duyarsızlığa karşı yaşanan savaştan"* ötürü her kabine toplantısına duayla başlamasını söyledi.[170] Bunun üzerine, Eisenhower üç hafta sonra kabinesini her toplantıya birkaç dakikalık sessiz duayla başlanması gerektiği hususunda bilgilendirdi.[171]

Elson'ın etkisi başkanla kurduğu papaz-cemaat üyesi ilişkisinin bir hayli önüne geçti. Yönetimin hedeflerini gerçekleştirmek adına pek çok ulusal dinî ve siyasî girişime de liderlik etti. Bunlardan biri, amacı *"özgür dünya ve ateist komünizm arasındaki mücadelede Tanrı'ya inanan herkesi birleştirmek"* olarak ilân edilen Sosyal ve Sivil Nizamda Dinî Hareket Kurumunun (the Foundation for Religious Action in the Social and Civil Order-FRASCO) kurulmasıdır.[172] FRASCO, 1950'lerde ulusal konferanslar düzenledi. Birleşik Devletler Enformasyon Dairesi (USIA), demokrasinin dine olan desteğinin altını çizmek maksadıyla hükümetin bilgi ağlarını kullanarak FRASCO'nun konferanslarını tüm dünyada yayımladı.[173] Orta

[168] Inboden, *a.g.e.*, s. 300.
[169] Wallace, *a.g.e.*, s. 169.
[170] *A.g.e.*, s. 169-170.
[171] Inboden, *a.g.e.*, s. 264.
[172] Wallace, *a.g.e.*, s. 169.
[173] Herzog, *a.g.e.*, s. 162.

Levent Şahverdi Arşivi

Doğu Amerikan Dostları başkanı olarak, Arap-İsrail ilişkileri, Orta Doğu'daki Hristiyan misyonerlerin vaatleri ve ABD'nin Süveyş Krizi boyunca faaliyetleri üzerine konuşmalar yaptı.

1956 yılında Elson, Başkan Eisenhower'ın selam mektubunu götürmek üzere Orta Doğu'ya altı haftalık bir seyahate gitti. Papaz Büyükelçi unvanıyla Suudi Arabistan Kralı İbni Suud, Ürdün'ün genç Kralı Hüseyin, Mısır Başkanı Cemal Abdül Nasır, İsrail Başbakanı David Ben-Gurion ve Lübnan, Suriye, İran, Irak, Pakistan ve Yemen'deki diğer üst düzey yetkililerle tanıştı. Daha sonra seyahatin detaylarını Başkan Eisenhower'a rapor etti ve kendisinin *"özellikle ruhani değerler ve devlet adamlığı hususunda fazlasıyla popüler"* olduğunu vurguladı.[174] Elson diğer bir yandan, İsrail karşıtı düşüncelerini de Başkan'la paylaşmaktan çekinmedi ve Müslüman ülkelere Sovyetler Birliği'ne karşı savaşmak için gerekli desteğin sağlanması adına daha fazla çaba gösterilmesi gerektiğini savundu.[175]

Jeremy Gunn, Soğuk Savaş ve din üzerine farklı bir yaklaşımda bulundu. Gunn *"Amerikan ulusal dininin"* üç temel direk üzerine kurulduğunu belirtti: Hükümet teizmi, askerî üstünlük ve kapitalizm. Gunn'a göre Truman döneminin ilk yıllarında, dua ve ibadet etmek için millî bayramlar ilân edilerek "hükümet teizmi" yaratıldı. Başkanlığa geldiğinin ilk dört yılında, Truman üç resmi ilân yaptı.[176] 1948 yılında *The New York Times* gazetesinde yayımlanan dinî liderlere yazılmış bir mektupla dördüncü millî bayram için çağrıda bulundu ve şu cümleleri dile getirdi: *"Biz her zaman ruhani değerlerimizi savunmamızın ana hattı hâline getirmeliyiz... Devletlerin özgürlüğü ve güvenliği gibi din özgürlüğü de din karşıtı güçler tarafından tehdit edilmektedir"*.[177]

Eisenhower ise 1953 yılında ilk *"Ulusal Dua Kahvaltısı"*na katıldı ve o günden itibaren Ulusal Dua Kahvaltısı her yılın Şubat ayının ilk Perşembesi'nde Başkan, kongre üyeleri, Yargıtay hâkimleri, askerî liderler, kabine mensupları, dinî liderler, meşhur kişiler ve vatandaş-

---

[174] Wallace, *a.g.e.*, s. 170.

[175] Inboden, *a.g.e.*, s. 289.

[176] Wallace, *a.g.e.*, s. 172.

[177] T. Jeremy Gunn, *Spiritual Weapons: The Cold War and the Forging of an American National Religion*. Praeger, Westport, CT, 2009, s. 50.

Levent Şahverdi Arşivi

ların katılımıyla kutlanmaya başladı.[178] Ayrıca, 1954'te kongre müşterek kararla kongre binasında bir dua odasının yapılmasını kabul etti. Dua odasının vitray pencerelerinden bir tanesinde "Bu millet Tanrı'nın gölgesinde" mesajını vermek için George Washington'ın diz üstünde dua eden resmi çizildi.[179] Böylelikle, din unsuru Soğuk Savaş boyunca hükümet eliyle çeşitli yollardan milletin ve devletin en önemli parçalarından bir tanesi olarak yansıtılmıştır.

ABD cephesinde dinin siyasetle ilişkisi, "üstünlük odaklı" savaş stratejisi olarak ele alınırken Sovyetler Birliği'nde de durum benzer doğrultuda ilerledi. Bu paralelliğe rağmen "ABD'nin Sovyet Birliği'ni ve komünist ideolojiyi din karşıtı oluşumlar olarak değerlendirmesine imkân veren nedenler nelerdi?" sorusuna öncelikle cevap verilmesi gerekmektedir. Bolşevik yönetiminin temelini oluşturan Marksist ideoloji, esasında sadece yöneten-yönetilen ilişkisinin temel hatlarını belirlemekle kalmadı; yeni kurulan Rus devletinin sosyo-kültürel özelliklerinin de dayanağını oluşturdu. Marx dini *"toplumun afyonu"* olarak betimlemiş ve *"Komünizm ateizmin başladığı yerde başlar."* iddiasında bulunmuştu.[180] *Komünist Manifesto*'da *"Komünizm ebedi doğruları fesheder, tüm din ve ahlakı kaldırır."* diye belirtti.[181] Bu düşünceler, Sovyet liderler tarafından sistematikleştirilmek ve kurumsallaştırılmak istenmiştir.

Her ne kadar Bolşevik yönetimi sistemli ve kapsamlı bir programa sahip olmasa da yönetime geldikleri andan itibaren yeni bir toplum oluşturma yönünde adımlar atmaktan çekinmedi. Devrimi düzenleyen grupların amacı yalnızca siyasî gücü elde etmek olmadı; Rus kültürünü yeniden yapılandırmayı da amaç edindi. Bolşevik entelijensiya bu yapılandırmayı *"karanlık toplumları"* üst düzey bilinç seviyesine taşıma girişimi olarak adlandırdı.[182] Bu amaç doğrultusunda, Sovyet liderler daha otoritelerini sağlamlaştırmadan yeni

---

[178] Wallace, *a.g.e.*, s. 172.

[179] Gunn, *a.g.e.*, s. 56.

[180] Fulton J. Sheen, *Communism and the Conscience of the West*, Bobbs-Merrill, New York, 1948.

[181] Karl Marx and Friedrich Engels, *The Communist Manifesto*, Penguin Signet Classics, New York, 1998, s. 74.

[182] William B. Husband, "Soviet Atheism and Russian Orthodox Strategies of Resistance, 1917–1932", *Journal of Modern History*, Sayı: 70, Mart 1998, s. 74.

Levent Şahverdi Arşivi

bir vatandaşlık algısı oluşturmaya başladı.[183] Halk eğitimi, hukuk, ceza adaleti ve sosyal refah gibi alanlarda değişikler yaparak toplum algısını değiştirmeye, aile ilişkilerini düzenlemeye ve dinî görüşleri seküler görüşlerle değiştirmeye çalıştı.[184]

Sovyet liderler tüm bu uygulamaları sistemli programlar ve planlı adımlardan ziyade söylemler vasıtasıyla topluma dâhil etmeye başladı. Ekim Devrimi'nin lideri ve Sovyetler Birliği'nin kurucusu Vladimir Lenin *"Bir Tanrı'ya tapınma nekrofilidir (ölüsevicilik)"*[185] ve *"Dinden daha berbat bir şey yoktur"*[186] ifadeleriyle yeni kurulan devletin dine olan yaklaşımını sert ifadelerle özetledi. Kasım 1913'te Maksim Gorky'e yazdığı bir mektupta *"Herhangi bir dinî fikir, herhangi bir Tanrı'ya ait herhangi bir düşünce, tanrıyla flört etme tarifsiz bir bozukluk... en tehlikeli bozukluk, en utanç verici enfeksiyondur."* diye belirtti. Rus bilim adamı James Thrower'a göre Lenin'in mektubunda vurgu yaptığı enfeksiyon kelimesi, zührevi hastalık anlamında kullanıldı.[187]

Lenin'in tüm bu sert söylemleri ve Sovyetler Birliği'nin din karşıtı tutumu kimi zaman söylemlerle sınırlı kalmadı, faaliyete de döküldü. 25 Aralık 1919 Noel Günü, *"Nikola'ya (dini tatil) katlanmak aptallıktır. Cheka (Sovyetlerin ihtilal aleyhindeki eylemleri önlemek için kurmuş olduğu gizli polis örgütü) Nikola yüzünden açılmayan tüm iş yerlerinin kapatılması için tetikte olmalıdır."* emriyle Lenin, dinî inançların sosyal hayata yansımasına neden olan eylemleri yasakladı.[188]

Tepkisel politikaların ötesinde Lenin ve havarileri dine karşı aksiyon almaya başladı. Dışişlerinden Sorumlu Halk Komiserliği görevini ilk defa üstlenen, Kızıl Ordu'nun kurucusu ve komutanı görevlerinde yer alan Lev Troçki ile beraber, din karşıtı propagan-

---

[183] Richard Stites, *Revolutionary Dreams: Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution*, New York, 1989, s. 226.

[184] Sovyet Rusya'daki Bolşevik rejim hakkında geniş bilgi için bkz. William Chase, *Workers, Society and the Soviet State: Labor and Life in Moscow, 1918–1929*, Urbana, C: 3, 1987.

[185] James Thrower, *God's Commissar: Marxism-Leninism as the Civil Religion of the Soviet Society*, Edwin Mellen Press, New York, 1992, s. 39.

[186] J. M. Bochenski, "Marxism-Leninism and Religion," B.R. Bociurkiw(ed.), *Religion and Atheism in the USSR and Eastern Europe* içinde, MacMillan, Londra, 1975, s. 11.

[187] Thrower, *a.g.e.*, s. 39.

[188] Alexander N. Yakovlev, *A Century of Violence in Soviet Russia*, Yale University Press, Londra, 2002, s. 157.

Levent Şahverdi Arşivi

dalardan sorumlu Tanrısız Toplum (Tanrısız Militan Birlikleri) gibi grupların oluşturulmasına öncülük etti.[189] Böylelikle, ateizmin toplumda yayılması ve yükseltilmesi Sovyetler Birliği'nin temel ilkelerinden ve amaçlarından biri hâlini almıştır.

Bolşevikler ayrıca 18 yaşın altındaki kişilere dinî eğitimi yasakladı. Çocuklar, din öğretisi için ailelerinden eğitim almaya teşvik edilmeye başlandı. Ebeveyn/ karı-koca ilişkisi, çeşitli müdahaleci yollarla değiştirilmeye çalışıldı. Evlilik, sivil ve seküler bir törene dönüştürüldü; nikâh, vaftiz ve dinî törenler, *"komünist"* törenler şeklinde uygulanmaya başlandı.[190] Rus Ortodoks Kilisesi'nin uzun zamandır uyguladığı boşanma yasağı kaldırıldı ve değişiklik, boşanma oranlarında patlamaya ve Rus aile yapısının tahrip olmasına neden oldu.[191]

Bunun haricinde, Lenin ve Stalin döneminde pek çok kilise tahrip edildi ve komünist kulüplere, atölyelere, depolara, ofislere ve ateist müzelere dönüştürüldü.[192] 1740 yılında inşa edilen Başmelek Mikail Kilisesi tahıl ambarı olarak kullanılmaya başlandı.[193] Kremlin'in yakınında Moskova Nehri kıyısında bulunan, Moskova'nın en gösterişli kiliseleri arasında yer alan Aziz Vasil Katedrali, Stalin tarafından tasarlanan *"Sovyetler Sarayı"*nın yapımı için patlatıldı. Sovyetler Birliği'nin resmi istatistiklerine göre 1917 arifesinde Moskova'da bulunan 657 kiliseden, 1976 yılına kadar sadece 100-150 tanesi kaldı.[194]

Bilim adamı Gerhard Simon, Katolik Kilisesi'nin tüm kurumlarının Sovyetler Birliği'nin daha başlarında tamamen yok edildiğini belirtti.[195] Bu bilginin paralelinde Papa 11. Pius ve Vatikan, komü-

---

[189] Daniel Peris, *Storming the Heavens: The Soviet League of the Militant Godless*, Cornell University Press, New York, 1998.

[190] Thrower, *a.g.e.*, s. 64.

[191] W. Bruce Lincoln, *Red Victory: A History of the Russian Civil War*, Simon and Schuster, New York, 1989, s. 476.

[192] "A Restored Look for the Long-Ignored Churches of Russia", *Associated Press*, July 23, 1976, B3.

[193] Hedrick Smith, *The Russians*, Sphere, Londra, 1976, s. 396.

[194] "A Restored Look for the Long-Ignored Churches of Russia", *Associated Press*, July 23, 1976, B3.

[195] Gerhard Simon, "The Catholic Church and the Communist State in the Soviet Union and Eastern Europe" in Bociurkiw, *Religion and Atheism*, Macmillan, Lond-

Levent Şahverdi Arşivi

nizmi *"azılı kötülük"*, *"zehir"*, *"dünyayı tehdit eden tufan"*, *"nefretle dolu kolektivist terörizm"*, *"yabani barbarlık"* ve *"tehlikeli veba"*; Marksistleri de *"karanlığın güçleri"* olarak tanımlarken Rusya'da mevcut olan Katolik Kilisesi de komünizmi *"şeytani bela"* ilân etti.[196]

Bolşevikler sadece Katolik Kilisesi'ne karşı değil Ortodokslara karşı da sert bir tutum izledi. Kiliseler ve iman edenlere karşı Bolşeviklerin giriştiği şiddet eylemleri, çok sayıda Ortodoks yetkilisi, din adamı ve din adamı olmayan kimseyi devlete karşı yabancılaştırdı ve başlarda Sovyetlerin benimsediği sosyal imar programının neden olduğu kabalık, kilise ve devlet arasındaki ilişkiyi hırçınlaştırdı.[197] Patrik Tikhon, devlet-kilise-okul ayrımının kabul edilmesi noktasında tepeden emrin gelmesi ve kilise mülkünün kamulaştırılmasından dolayı Bolşevikleri Ocak 1918'de aforoz etti. Din adamları Bolşevik partizanların Ortodoksluk aleyhtarı yürüttüğü şiddet eylemlerinden dolayı 1918-1921 Rus İç Savaşı sırasında Kızılların karşısında yer aldı. 1929 Dinî Dernekler Sovyet Kanunu, ibadet ve dinî propaganda haklarını kısıtlayarak yalnızca toplumdaki tansiyonu arttırdı ve son olarak tarımın zorunlu toplulaştırılması ve kulakların (zengin çiftçiler) ortadan kaldırılması kırsal bölgede dine yönelik saldırılar içerdi ve köy kiliselerinin kapatılması, devlet-toplum arasındaki şiddete zemin hazırladı.[198]

Dinî inanca yöneltilen bu silahlı saldırı sadece Hristiyanlara karşı gerçekleştirilmedi. Yahudiler, Müslümanlar, Budistler ve diğer tüm inanç sistemleri de hedef olarak seçildi. Fidel Castro, Stalin, Pol Pot ve Mao Zedong gibi liderlerin ortak söylemi ise *"Din bir zehirdir."* cümlesi oldu. Din her zaman Marksist düşüncenin bir rakibi olarak görüldü ve maliyetine ve zorluklarına bakılmaksızın mağlup edilmesi gereken bir düşman olarak algılandı.

Sovyetler Birliği'nin dine yaklaşımının anlaşılması için sadece Sovyet liderlerin niyetlerini ve faaliyetlerini değil aynı zamanda güçlerinin sınırlarını da dikkate alarak daha geniş perspektiften bakmak gerekmektedir. Her ne kadar Stalin, diktatörlerin çağı olarak tanımlanabilecek 20. yüzyılda kişisel gücün hâkimiyetini

---

ra, 1975, s. 212-213.

[196] Katolik Kilisesi bu ifadeleri 1937 enklikal *Divini Redemptoris*'te söylemiştir.

[197] Husband, *a.g.e.*, s. 78.

[198] *A.g.e.*, s. 79.

Levent Şahverdi Arşivi

en fazla yaşayan yöneticilerden biri olsa da o bile kendi iradesine karşı somut engelleri dikkate almak zorunda kaldı. Yaygın inanışın aksine, Stalin dahi ne kamuoyunun ne de ideolojik oluşumların baskılarından arınabildi.[199] Gücünü halkı üzerinde ustaca kullanıyor olsa da emirlerini değiştirmeden uygulayabilecekleri konusunda astlarına bile güvenemedi. Stalin'in iradesine en büyük engellerden biri de on milyonlarca köylünün sahip çıktığı dinî inançları oldu. Bu nedenle din olgusu, Sovyet liderlerin kıyıya ittiği marjinal bir faktör değil Kremlin'in ehemmiyetle üstünde durduğu bir kavram oldu. Kremlin, dinî inancı kökten yok etmenin mümkün olmadığının farkına vardı; bu yüzden de Sovyet yöneticiler, bilhassa 2. Dünya Savaşı süreci ile birlikte din olgusunu siyasî bir faktör olarak hem iç hem de dış politikalarının gündemine aldı.[200] Sovyetler Birliği'nin din konusundaki izlediği politikalar, içinde bulunan Türk topluluklarını da olumsuz etkilemiştir. Gerek dini gerek kültürel değerlerini yaşayamayan Türkler, zamanla değer kaybına uğramış ve öz benliklerini kaybetme tehlikesi yaşamışlardır.[201]

Sovyet etkisinin din üzerindeki rolü Romanya örneği ile daha anlaşılır hâle gelmektedir. 30 Aralık 1947'de monarşinin kaldırılıp komünist rejimin kurulması ve Romanya Halk Cumhuriyeti'nin ilân edilmesi, Romanya'da yeni bir dönemin başlamasına neden oldu. Komünist rejim sadece siyasî ve ekonomik politikalarda değil sosyal ve geleneksel alanlarda da kendini gösterdi. Romanya ve Sovyetler Birliği arasındaki siyasî ve ekonomik birleşme, 20 yıllık işbirliği ve dayanışmayı hedefleyen Sovyet-Romanya dostluk anlaşmasının 4 Şubat 1948'de Moskova'da imzalanmasıyla daha belirgin hâle geldi.[202]

İlk başlarda bu birleşmeye ruhban sınıfı da karşı gelmedi. Aksine Romanya Ortodoks Kilisesi yeni rejimle işbirliği içinde hareket etti.

---

[199] Steven Merritt Miner, *Stalin's Holy War: Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941-1945*, The University of North Carolina Press, Londra, 2002, s. 432.

[200] *A.g.e.*, s. 432-433.

[201] Hasan Kala ve Hatice Kala, "Türk Dünyasında Sivil Toplum Kuruluşlarının Amaç, Faaliyet ve Verimlilik Bağlamında Değerlendirilmesi", *Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi*, Ankara, Cilt: VI, s. 553-554.

[202] Lucian N. Leustean, "Between Moscow and London: Romanian Orthodoxy and National Communism, 1960-1965", *The Slavonic and East European Review*, C: 85, Sayı: 3, Temmuz 2007, s. 70.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu durum yeni rejimin ilk zamanlarda dine karşı olan tutumunun Sovyetler Birliği'nden farklı olmasına neden oldu çünkü itaatkâr kilisenin yeni yönetimin gücünün sağlamlaştırılması için etkili bir araç olduğu düşünüldü.[203]

Ancak zamanla Romanya'nın komünist hükümetinin din ve dinî oluşumları hedef alan kanuni düzenlemelerinden ve uygulamalarından dolayı devlet ve ruhban sınıfı arasındaki gerilim arttı. Yeni rejimin dine karşı resmî tutumu, Sovyetlerin propagandacı modeliyle benzerlik gösterdi. Dinî yasaklamaktan ziyade, Anayasa'nın 27. maddesiyle belli düzenlemeler getirildi. 27. madde şu şekildedir:

> *"Vicdan ve ibadet özgürlüğü devlet tarafından güvence altına alınacaktır. Dinî tarikatlar örgütlenmeleri hususunda serbest olacak ve ayin ve faaliyetleri anayasa, kamu güvenliği ve ahlakına aykırı olmadığı müddet serbestçe işlev görebilecektir. Hiçbir dinî tarikat, cemaat veya topluluk genel eğitim maksadıyla herhangi bir kurum açamayacak veya var olan kurumları devam ettiremeyecek; ancak sadece kendi din hizmetleri için gerekli olan rahipleri yetiştirmek adına özel dinî okulları devlet kontrolü altında işletebileceklerdir. Romen Ortodoks Kilisesi kendi örgütlenmesinde müstakil ve üniterdir. Dinî tarikatların örgütlenme yöntemi ve fonksiyonları kanunlar tarafından belirlenmektedir."*[204]

Yeni anayasa dinin toplumdaki siyasî ve sosyal konumu bakımından önemli bir değişikliği temsil etti. Teoride, dinî tarikatlar örgütlenme ve faaliyet özgürlüğüne sahiplermiş gibi görünse de uygulamada devlet, *"kamu güvenliğini tehdit etmek"* gerekçesiyle bu tarikat ve toplulukları bastırmak adına her türlü girişimde bulundu.[205] Romen Ortodoks Kilisesi'nin *"müstakil ve üniter"* yapısının anayasada belirtilmesinin nedeni ise kilisenin varlığı ve güvenliğine karşı bir devlet koruması sağlamak değil Romanya sınırları dâhilinde var olan diğer tüm dinî oluşumları göz ardı ederek kontrollerini

---

[203] *A.g.e.*, s. 305.

[204] Lucian N. Leustean, *Orthodoxy and the Cold War: Religion and Political Power in Romania, 1947-65*, Palgrave Macmillan, New York, 2009, s. 72.

[205] *A.g.e.*, s. 72-73.

Levent Şahverdi Arşivi

kolaylaştırmak adına Ortodoks Kilisesi altında toplama niyetine zemin hazırlamak oldu.

Hükümet 1948 yılında Romanya'da ikinci büyük dinî grup olan Doğu Katolik Kilisesi'ni feshederek zor kullanma yöntemiyle Romen Ortodoks Kilisesi ile birleştirdi.[206] Birleşmeden sonraki ilk bir hafta içinde altı Doğu Katolik piskoposu ve 25 rahip değişime karşı gelmelerinden dolayı tutuklandı. Doğu Katolik Kilisesine ait tüm varlıklara ve kiliselere el konularak Ortodoks cemaatine devredildi. 27. madde gereği Eğitim Bakanlığı, okullardaki tüm dinî objelerin komünist liderlerin resimleriyle değiştirilmesini emretti. Okullardaki din karşıtı eylemler, çocuklarını dönemin başında okula göndermeyerek bazı veliler tarafından protesto edildi. Ayrıca bazı öğretmenler talimatlara karşı koyarak öğrencilerinden dua etmelerini istedi. Ortodoks Kilisesi de devlet politikasıyla çelişmemek adına okullardan kaldırdıkları ikonları ve objeleri kiliselere geri getirmelerini istedi.[207] Böylelikle Romanya'daki komünist rejim Ortodoks Kilisesi'ni tam anlamıyla kontrol altına aldı ve kendi yönetmeliklerinin uygulanması konusunda etkili bir araç olarak kullandı.

1960'lardan itibaren ise devlet, Romen Ortodoks Kilisesi'ne uluslararası görevler yükledi. Kiliseyi Batılı Hristiyanlarla iletişime geçerek Romanya'nın ülke dışındaki imajının düzeltilmesi için kullandı. Özellikle İngiltere'de, Kilise ile ilişkilerin geliştirilmesine odaklanıldı. İngiltere'deki Canterbury şehrinin başpiskoposu olarak Michael Ramsay'in seçilmesinden sonra Anglikan Kilisesi, Romen Ortodoks Kilisesi'ni daha fazla desteklemeye başladı.[208] İngiltere'nin desteği, ülkenin savaş durumlarında önemli bir müttefik olmasından ötürü pek çok devlet için büyük önem teşkil etti. Bu nedenle İngiltere'nin Soğuk Savaş din politikasının da göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Kilise-devlet ilişkisini tek bir formül veya siyasî kural etrafında incelemek çok fazla söz konusu değildir. Ancak İngiltere'deki kilise-devlet ilişkisinin iki odak noktası olduğu gözlemlenmektedir. Bu odak noktaları gerektiğinde karşılıklı fayda için uzlaştırılabilecek iki

---

[206] John M. Kramer, "The Vatican's 'Ostpolitik'", *The Review of Politics*, C: 42, Sayı:3, Temmuz 1980, s. 285.

[207] Leustean, *a.g.e.*, s. 307.

[208] *A.g.e.*, s. 492.

Levent Şahverdi Arşivi

rakip tabiiyet olan Tanrı ve ülkedir. Anglikan Kilisesi'nin devletle olan ilişkisindeki hiyerarşik statüsü üzerine benimsenen yaygın görüş, birinin diğerinin üzerindeki hâkimiyeti şeklinde gelişmesinden ziyade, her ikisinin de eşit oranda faydasına olacak ortaklık biçiminde şekillenmektedir.[209] 1921 yılında Amerika'da kurulan Dış İlişkiler Konseyinin (*Council on Foreign Relations-CFR*) muhtırası şöyledir:

> *"Bu savaştaki deneyimimiz kesin olarak gösterdi ki siyasî amaçlar dinî inançlarla yakından ilgilidir. Çalışma amacıyla bu ikisi ayrı olabilir; ancak her zaman birlikte hareket etmeli ve hiçbir durumda çelişmelerine izin verilmemelidir. Dinî ve siyasî aynı faaliyetin iki yönü olmalıdır."*[210]

Dini ve kiliseye ait alandaki Anglikan faaliyetleri, uzun süre siyasî benzerlerinin aktivitelerini tamamladı. Kilise-devlet ilişkisini şekillendiren ve İngiliz hükümetinin elitleri ve Anglikan hiyerarşisi tarafından benimsenen anlayış, ortak görüş ve karşılıklı duygudaşlık, Amerikan desteğinin sağlanmasında büyük öneme sahip oldu. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın Sovyet etkisi hakkındaki endişesi, SSCB'nin Avrupa'da artan nüfuzuna karşı İngilizlerin direniş göstereceği konusunda Amerika'yı ikna etme girişimlerinin *"aldatıcı"* olacağı yönünde hâkim olmaya başladı.[211] II. Dünya Savaşı sırasında İngiliz politikaları için Amerikan sempatisini sağlamada iyi bir performans gösteren kilise adamları, bu sefer savaş süresince önceki müttefik Sovyetlere karşı oluşturulan olumlu tutumu tersine çevirmek için görevlendirildi. Kilise adamları ayrıca Atlantik'in her iki tarafını da Sovyetlerin dünya barışına potansiyel bir tehdit olduğu konusunda kamuoyunu ikna etmeleri için görevlendirildi.

Oysaki savaş süresince Anglo-Sovyet ilişkisini olumlu yönde etkileyecek etkileşimler gerçekleşti. 1944-45 yıllarında, Stalin etkisi altındaki Ortodoks Kilisesi, Avrupa'da İngiliz nüfuzuna saygı duyuyormuş gibi görünmekteydi. Stalin ve Churchill, Ekim 1944'te imzalanan yüzdeli anlaşmada Yunanistan'ın İngiliz etki alanında kalması

---

[209] Kirby, *a.g.e.*, s. 7.

[210] Dianne Kirby, "The Church of England and the Cold War Nuclear Debate", *Twentieth Century British History*, C: 4, Sayı: 3, 1993, s. 250.

[211] Kirby, *a.g.e.*, 2013, s. 7.

Levent Şahverdi Arşivi

hususunda anlaştı. Ayrıca, İstanbul'daki Ortodoks Patrikhanesinin İngiliz koruması altında kalmasına da karar verildi[212].

Aslında daha savaş sırasında pek çok uzman, Sovyetlerin Rus Ortodoks Kilisesini Orta Doğu'da nüfuzunu artırmak için kullandığını rapor etti. Sunulan raporlarda Sovyetlerdeki kilise-devlet ilişkisinin "Slav tehlikesini" arttırdığı yönündeki şu söylemler dikkat çekti:

> *"Almanya'nın süresiz olarak silahsızlandırılmasının akılsızca olduğunu gösteren bir başka neden ise, Hitler'in Slav ülkelerini Sovyetlere karşı birleştirmesidir. Slavcılık geleceğin gerçek tehditlerinden biridir. Kuşku duyulan gelecek çok uzakta değildir. Komünizm Balkan ülkelerindeki yeraltı faaliyetlerinde oldukça etkilidir."*[213]

Rus Ortodoks Kilisesi'nin savaş boyunca etkili bir rol oynaması pek çok Hristiyan topluluk için Kilise'nin Avrupa'da Ortodoks inancının yaygınlaştırılması konusunda umut verici bulunsa da İngiliz Hükümeti'nin bu yükseliş konusunda tek beklentisi İngiliz çıkarlarının güçlendirilmesi oldu. Ancak II. Dünya Savaşı'nın bitmesinin ardından, İngiliz Hükümeti Rus Ortodoks Kilisesi hakkında yazılan raporları daha fazla dikkate almaya başladı.

Ağustos 1945'te İngiliz elçiliklerine Rus Kilisesi'nin Sovyet Devleti ile olan ilişkisine dair bir uyarı dağıtıldı. Bu uyarının içeriğinde yer alan bazı önemli hususlar şunlardır:

a) Slav topluluklarıyla yakın ilişkilerin oluşturulması,
b) Yakın ve Orta Doğu'da Sovyet nüfuzunun yayılması,
c) Türkiye'ye İstanbul Patrikhanesi'nin eski itibarının sağlanması konusunda baskı yapılması,
d) Sürgündeki Rus Ortodoks topluluklarının Moskova Patrikhanesi ile uzlaşması,
e) Katolik Kilisesi ve Faşizm arasındaki ilişkinin ortaya çıkarılması.[214]

İngiltere Amerika'yı, Sovyet gücüne karşı koruyucu olarak gördü.

[212] Kirby, *a.g.e.*, 2013, s. 10.
[213] *A.g.e.*, s. 8.
[214] *A.g.e.*, s. 11.

Levent Şahverdi Arşivi

Savaş sonrasındaki dünyayı şekillendiren ekonomik kriz ve sosyal çöküntüye karşı dinî inanç ve ABD ile dostluk, Krallık için mümkün çözüm olarak kabul edildi.

Tüm bu gelişmelerin sonucunda İngiltere'deki din politikasının Krallık çıkarları doğrultusunda şekillendiğini söylemek mümkündür. Yaklaşık 17. yüzyıldan itibaren uygulamaya konan devlet politikalarında din-devlet ayrımı, uluslararası menfaatlerde din-devlet uzlaşısı Soğuk Savaş öncesi ve süresince de etkisini gösterdi. Din politikası din olgusu üzerine kurulmaktan ziyade var olan uluslararası konjonktürden en iyi şekilde faydalanmayı sağlayacak biçimde gelişti. ABD ve Sovyet devletlerinde görülen ulusal duruma ve rejim değişikliklerine bağlı devlet politikası, Birleşik Krallık için söz konusu olmamaktadır.

Soğuk Savaş zamanı dünyada benimsenen din politikası incelendiğinde genel itibariyle hem Batı hem de Doğu devletlerinin kiliseleri, din adamlarını ve dinî toplulukları devlet politikalarını etkili bir şekilde yürütmek amacıyla bir araç olarak kullandıkları sonucuna varılmaktadır. Kapitalist toplumlarda din, vazgeçilmemesi gereken bir unsur olarak algılanırken Komünist rejimlerde din ve dinle ilgili oluşumlar daha çok anlık gelişmelere bağlı değişen tutumlara göre konumlanmıştır.

Genel perspektifte Batı toplumları, özellikle ABD, kendisini Savaş'ın ruhani lideri, Sovyetler Bloğunu ise din karşıtı ateist-kötü olarak ilân ederken Moskova, dine karşı oldukça sert bir tutum içine girerek ABD'nin iddialarındaki haklılığını doğrular şekilde davrandı. Diğer yandan dinin oldukça önemli bir rolü olan Soğuk Savaş süreci, önceki yüzyıllarda yaşanan din savaşlarına dönüşmekten ziyade siyasî ve ekonomik vasfını her zaman korudu. Din, ülkelerin siyasî ve ekonomik çıkarlarını destekleyen, kamuoyunu yönlendirici bir güç kimliğine büründü. Soğuk Savaş döneminin özellikle başlangıç yıllarında iki kutuplu dünyanın rekabetinde din önemli bir araç hâline geldi. Dinin bu denli etkili bir silah olarak kullanılması, Soğuk Savaş sürecinde bir blok içinde yer almak isteyen taraf ülkelerin politikalarını da şekillendirmesi bakımından oldukça önemlidir. Türkiye'nin ABD Bloğu yanında yer alma girişimleri, din-siyaset münasebetine de yansımış; II. Dünya Savaşından sonraki süreçte ise dine karşı önceki politikalarında işaret edilen sert tutumda yumuşa-

Levent Şahverdi Arşivi

ma görülmeye başlanmıştır. Cumhuriyet'in ilânıyla birlikte izlenen seküler politikalara rağmen Türkiye'de İslam karşıtı bir politika benimsenmemiştir. Dönem dönem dindarlara yönelik sert uygulama ve yasaklar hayata geçirilmiş ve bu durum genel olarak politik malzeme olarak değerlendirilmiştir. Türkiye'de, Cumhuriyet'in kurulmasıyla başlayan süreçte faaliyet gerçekleştiren birçok siyasî parti, politikalarının temelini dini konulardaki yaklaşımlarına göre belirlemişlerdir. Bu durum, en başta dindar kesime önemli zararlar vermiş ve çoğu zaman mağduriyetlerin oluşmasına neden olmuştur. Bazı siyasî partiler dine karşı olumsuz tutum ve uygulamalarıyla anılırken bazılarının da dini değerlere sahip çıkan bir özellik göstermesi, siyasal çatışma alanı olarak din kavramının oluşmasına neden olmakta ve zamanla bu görüşler devlet politikası haline dönüşmektedir. Örneğin CHP'nin günümüzde, "ezanı Türkçeleştiren" ve "Camileri ahıra çeviren" parti olarak görülmesine karşılık, Menderes liderliğindeki DP'nin ezanı yeniden Arapça okutması tartışılmakta ya da savunulmaktadır. DP'nin dine yakınlığı liberal çizgide devam etmişken 1970'li yıllardan itibaren Milli Nizam Partisi ile başlayan, Milli Selamet Partisi, Refah Partisi, Fazilet Partisi, Saadet Partisi ve Adalet ve Kalkınma Partisi ile devam eden "Siyasal İslam" geleneğinden gelen partiler, parti politikalarını dini değer ve semboller üzerine oluşturmuşlardır. Son olarak, 28 Şubat sürecinde dindar kesime yapılan baskılar sonucunda ortaya çıkan tepki, 2002 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarını ortaya çıkarmıştır. Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarı, ilk günden itibaren gün geçtikçe belirginleşen dini söylem ve politikaların uygulayıcısı haline gelmiştir.[215]

[215] Diren Çakmak, "Pro-Islamic Public Education in Turkey: The Imam-Hatip Schools", *Middle Eastern Studies*. Vol.45, No. 5, s. 825-846.

Levent Şahverdi Arşivi

İKİNCİ BÖLÜM

DEMOKRAT PARTİ'NİN MUHALEFET YILLARINDA DİN POLİTİKASI VE DİN SİYASET İLİŞKİSİ (1946-1950)

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinin Sosyo-Ekonomik Arka Planı

TÜRKİYE savaş sonrasında Batı ittifakına yönelmiş ve SSCB'nin neredeyse tam karşısında bir vaziyet almıştır. Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yönelen tehditkâr tutumu, bu vaziyetin oluşmasında en etkili sebep olmuştur. Savaş sonrasında Batı/ABD, Batı/Türkiye ve Sovyetler Birliği/Türkiye arasında ortaya çıkan ikili ve çok taraflı münasebetler, ülkede iç politikayı da derinden etkilemiştir.

CHP, Cumhuriyet'in ilânından 1950 yılına kadarki 27 yıllık süreçte ülkeyi tek başına, 1945 yılına kadarki süreçte de tek parti idaresi altında yönetti. Atatürk döneminin ilk yıllarında çok partili sisteme geçişin sağlanması adına bazı girişimlerde bulunulsa da bu çabalar, başarısızlıkla sonuçlandı. Siyasî partilerin örgütlenmede yetersiz kalması, muhalif partilerin ülkedeki ayaklanmaların merkezi hâline geldiği veya geleceği düşüncesi ve II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, 1945 yılına kadar tek parti rejiminin devam etmesine yol açan nedenler arasında gösterilebilir.

Ancak bu süreçte dahi CHP yönetimi, dönemsel olarak çok partili demokratik bir düzenin varlığından yana olduğunu düşündürebilecek hamlelerde bulundu. Bu hamlelerin başlıca nedenlerinden biri de halkın kendi kendini yönetmesi gerektiği düşüncesidir. Atatürk'ün girişimi doğrultusunda 1935 Türkiye genel seçimlerinde, CHP dışında bazı bağımsız adaylar da TBMM'ye girdi. Tek partili rejimin kısmen de olsa yumuşatılması ve farklı görüşlere yer verilmesi maksadıyla ayrı bir siyasî parti olmasa da bağımsız bir grubun oluşturulması yönünde adımlar, 29 Mayıs 1939 tarihinde, V. CHP Büyük Kurultayı'nda atıldı. Parti tüzüğünde yapılan değişiklik sonucu, hükümeti eleştirmek ve uygulamaya konan politikaların kontrolünü gerçekleştirmek üzere *"Müstakil Grup"* (Bağımsız

Levent Şahverdi Arşivi

Grup) adıyla İnönü'ye bağlı bir muhalefet grubu kuruldu. İnönü, bu grubun oluşturulmasıyla hedeflenen amacın hükümetin işlerinin meclis denetimine ek olarak bağımsız bir denetim organı tarafından analiz edilmesi olduğunu belirtti. Böylelikle hükümetin daha itibarlı ve başarılı bir performans göstereceğini düşündü. İktidar partisi hükümetini bu tarz bir muhalif grubun denetlemesinin herhangi bir sorun teşkil etmeyeceğine inandı. İnönü'ye göre vatandaşların seçimlerle yakından ilgilenmesi ve TBMM'de haklarını açıkça savunmaları, anarşiyi önleme çabalarına ters bir uygulama değildir. Halkın sağduyulu yapısının, siyasîlerin ve CHP'nin donanım ve tecrübesinin toplumdaki uyum ve huzuru korumaya yeterli olduğunu düşünen İnönü, Müstakil Grup'un varlığının halkın beklenti ve ihtiyaçlarının karşılanmasında yeni bir güvence sağlayacağını belirtti.[1]

II. Dünya Savaşı'ndan sonra sosyal, askerî ve ekonomik hususlar çerçevesinde iç ve dış faktörler parti içi bağımsız bir grubun ötesinde Türkiye'de çok partili düzene geçişi gerekli kıldı. 7 Ocak 1946'da DP'nin kurulması[2] da Müstakil Grup'un işlevinin kalmadığı düşüncesiyle 10 Mayıs 1946'da kapatılmasına neden oldu. CHP Olağanüstü Kurultayı'nın açılış konuşmasında, İnönü *"Müstakil Gruba, bugünkü siyasî gelişmeler karşısında lüzum kalmadığını sanıyoruz."* diyerek grubun kaldırılması yönündeki görüşünü belirtti.[3] Müstakil Grup'un kapatılmasına ilişkin bir diğer sav ise grubun kendisinden beklenen fonksiyonu yerine getirmediği düşüncesidir. Faaliyette bulunduğu süre boyunca eğitim, ticaret, sağlık, savaş sanayii gibi çeşitli konularda toplam 45 rapor sunan Müstakil Grup'un, kurulma amacının aksine raporlarda hükümeti denetleme görevini tam anlamıyla yerine getiremediği söylenmektedir.[4]

---

1 *CHP Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları*, 29 Mayıs 1939-3 Haziran 1939, Ankara, 1939, s. 20.

2 *Cumhuriyet Ansiklopedisi*, C: 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 94.

3 Şerafettin Turan, *İsmet İnönü*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2000, s. 290.

4 21 Milletvekilinin seçildiği Müstakil Grup'un yönetim kuruluna Ali Rıza Türel, Fuat Sirmen, Hüsnü Kitapçı gibi isimler getirildi. Nizamnamenin 128. maddesinde Müstakil Grup'a dair belirtilen görev ve yükümlülükler neticesinde Grup, partinin grup toplantılarına katılacak ama görüş bildiremeyecek ve oy kullanamayacaktır. Diğer yandan ise Meclis'te CHP Grubu'nun aldığı kararlara uymak zorunda olmayıp kendi grup toplantılarında aldıkları kararlar doğrultusunda hareket edebileceklerdir. Hükümete soru sorma, gensoru verme ve güven oylama-

Levent Şahverdi Arşivi

Müstakil Grup hükümet içi muhalefetin oluşturulması yönünde atılan bir adım olarak değerlendirilebilecek olsa da uzun soluklu olmaması ve tam bir denetim mekanizması görevi görmemesi nedeniyle gerçek anlamda bir muhalefet ortamı sağlayamadı. Nitekim II. Dünya Savaşı'nın hemen akabinde çok partili sistem tartışmalarının artması, bu grubun kurulmasının da gerek ülke içi dinamiklerin gerekse dünya siyasetinin beklentilerine etkili bir cevap sağlayamadığını göstermektedir. Bu durum son aşamada, başka siyasî partilerin kurulması için gerekli girişimlerde bulunulmasına neden oldu. Böylelikle Celal Bayar (İzmir Milletvekili), Fuat Köprülü (Kars Milletvekili), Refik Koraltan (İçel Milletvekili) ve Adnan Menderes (Aydın Milletvekili) CHP'den ayrılarak 7 Ocak 1946'da DP'yi kurmuşlardır.[5] DP'nin kuruluş aşamasına değinmeden önce partinin oluşumuna zemin hazırlayan iç ve dış faktörlere değinmek gerekmektedir.

1930'ların sonuna gelindiğinde dünya siyasetinin en önemli konusunu faşist yönetimlerin yükselmesi ve uluslararası ilişkilerdeki gerginliğin 1939 yılında dünya savaşına dönüşmesi oluşturdu. Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nda fiilen rol almamış olsa da savaş süresince dönemin getirdiği siyasî ve ekonomik sorunları yaşadı. Savaş taraflarından biri olmamasına rağmen, ülke savunması gereği Türkiye'nin gelirinin büyük bir kısmı savaş giderlerine ayrıldı.[6] İş gücünün tarım ve sanayi sektöründen çekilmesi,[7] ithalatın kısıtlanması, karaborsanın yaygınlaşması,[8] savaş boyunca sıkı politikalar

---

sı isteme de diğer yetkileri arasındadır. (Volkan Payaslı "Tek Parti İktidarı'ndan Doğmuş Bir Denetim Organı: Müstakil Grup (1939-1946)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C: 14, Sayı: 28, 2014, s. 190. Denetleme görevinin dışında raporlara hükümetin övgüsüyle başlanmış ve İnönü'ye olan bağlılıklarının göstergesi olarak *"Bütün yurt işlerinde eşsiz varlığından daima feyiz ve ilham aldığımız Yüce Şefimiz, Başkanımıza içten bağlılığımızı bu vesile ile de tekrarlarız."* ifadeleri kullanıldı. Hakan Uzun, "Cumhuriyet Halk Partisinin 1946 Olağanüstü Kurultayı", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C: 13, Sayı: 26, İzmir, 2013, s. 153-154.

5 Turan, *a.g.e*, s. 311.

6 Geniş bilgi için bkz. Ertuğrul Baydar, *İkinci Dünya Savaşı İçinde Türk Bütçeleri*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayınları, Ankara, 1978.

7 Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, Savaş Yayınları, Ankara, 1982, s. 217.

8 Leyla Kırkpınar, "Demokrat Parti ve Muhalefet Stratejisi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C: 9, Sayı: 10, İzmir, 2000, s. 86.

Levent Şahverdi Arşivi

izlenmesi ve Almanya ile yürütülen ticari faaliyetlerin aksaması[9] hem savaş dönemini hem de savaş sonrası dönemi etkiledi.

Savaş dönemi şartlarının yarattığı ekonomik sorunlar, iktidar içindeki sınıf farklılıklarını daha belirgin hâle getirerek anlaşmazlıkları arttırdı. Savaş sürecinde ithal ikameci sanayileşme politikaların uygulanamaz hâle gelmesi, ekonomik belirsizlik sonucu savaş rantı sağlayarak şüpheli kazançlar elde eden ticaret ve tarım sınıfının oluşmasına yol açtı.[10] Savaşın Türkiye sınırlarına sıçraması ihtimaline karşılık hükümetin savunma politikalarına yaptığı harcamalar, bir yandan enflasyon oranını arttırırken diğer yandan da doğal neticede temel ihtiyaç ürünlerinin kıtlığına sebep oldu. Kıtlık hâlini fırsata çevirmek isteyen bazı vurguncu gruplar ortaya çıkarken spekülatif kazanç sağlayan kişilerden bazılarının siyasî aktörlerle ilişkisi olduğu konuşulmaya başlandı.[11] Bu durum, ekonomik krizden öte sosyal adalet ve eşitlik gibi kavramların zedelenmesine ve yöneten-yönetilen arasındaki güvenin sorgulanmasına neden oldu.[12] Bu sebeple sosyal ve toplumsal bütünlük, tehlike altına girmeye başladı.

Harp ekonomisi yalnızca tek boyutlu olarak halk tarafında siyasî ve iktisadi bunalıma neden olmadı, siyasal iktidarın varlığı ve sürekliliğini de tehdit etmeye başladı. Toplumdaki huzursuzluk, yönetim kademesinde de kendini hissettirerek hükümeti birtakım önlemler almaya itti. Savaş şartlarının neden olduğu ekonomik buhranı toplumun tek bir kesiminin üstlenmesine engel olmak ve bütünsel bir şekilde bu yükün taşınmasını sağlamak maksadıyla özellikle savaş rantını elde eden ticaret ve tarım burjuvazisinin şüpheli gelirlerini vergilendirmek amacıyla iktisadi politikalar uygulanmaya başladı. Bu doğrultuda siyasî iktidar Millî Koruma Kanunu,[13]

---

[9] Yaşar Özüçetin, "Demokrasiye Geçiş, Demokrat Partinin Kuruluşu, 1946 Seçimleri", (Ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler*, Cilt: 16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 765.

[10] Pınar Kaya Özçelik, "Demokrat Partinin Demokrasi Söylemi", *Ankara Üniversite SBF Dergisi*, C: 65, Sayı: 3, 2010, s. 166.

[11] Özüçetin, *Demokrasiye Geçiş*, s. 765.

[12] Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, Cilt: 2, 4. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979, s. 344-345.

[13] Özüçetin, *a.g.e*, s. 766.

Levent Şahverdi Arşivi

Varlık Vergisi[14] ve Toprak Mahsulleri Vergisi'ni[15] yürürlüğe soktu. Bu müdahaleci hamlelerin temel bazı özellikleri, siyasal iktidar açısından sonuçları ve yönetilen cephesinden alınan tepkiler bir nevi çok partili düzene geçişin ekonomik zeminini oluşturdu.

Artan enflasyon, temel ihtiyaçlar konusunda yaşanan yokluk, ekonomik düzenin bozulmasından kaynaklanan sistemsizliğin yarattığı sıkıntılara karşılık devlet kontrolünü sağlamak amacıyla 18 Ocak 1940'ta *"Millî Korunma Kanunu"* kabul edildi ve bu kanun gereğince hükümet iktisadi alanda oldukça geniş yetkilere sahip oldu.[16] Kanunun 1. maddesinde belirtilen *"fevkalade hâllerde"* ibaresiyle *"genel veya kısmi seferberlik, devletin bir harbe girmesi olasılığı ve Türkiye Cumhuriyeti'ni de alakalandıran yabancı devletler arasındaki harp hâli durumunda"*[17] Bakanlar Kurulu, kanunun getirdiği yetkilerle donanabilecekti.

Hükümetin iktisadi politikalarının bir diğer hedefi ise savaş ekonomisinin dar şartlarından faydalanarak yüksek kazançlar elde ederek servet biriktirenler oldu. Fevkalade kazanç ve servet[18] sahiplerinin kazançları oranında vergi ödemelerini sağlamak maksadıyla[19] 11 Kasım 1942'de *"Varlık Vergisi Kanunu"* kabul edildi. Harp ekonomisinin neden olduğu gelir eşitsizliği ve istifadeci girişimleri kontrol altına almak için yürürlüğe sokulan iktisadi bir kanun olarak tasarlansa da Varlık Vergisi aynı zamanda,siyasî ve kültürel sonuçlar doğuran bir uygulama oldu. Her ne kadar iktidar Varlık Vergisi'ni dönem şartlarında atılmış doğru bir adım olarak değerlendirse de karar aşamasında verginin doğuracağı esas neticeler iyi hesaplanamamış ve bu vergi, bir yandan halkta bıkkınlığa neden olurken diğer yandan da muhalefet eğilimini arttırmıştır.

Varlık Vergisi'ne yönelik sonuç odaklı başka bir değerlendirme yapıldığında ise literatüre dayanarak verginin neden olduğu

---

[14] *A.g.e*, s. 767.

[15] *A.g.e*, s. 767.

[16] Cemil Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, İletişim Yayınları, Ankara, 1986, s. 248-258.

[17] İbrahim Mert Öztürk, "İkinci Dünya Savaşı Türkiye'sinde Olağanüstü Ekonomik Kararlar: Millî Korunma Kanunu ve Varlık Vergisi", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 32, Sayı: 54, 2013, s. 140.

[18] *A.g.m*, s. 141.

[19] Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, Nebioğlu Yayıncılık, İstanbul, 1951, s. 81.

Levent Şahverdi Arşivi

huzursuzluklardan bir tanesinin de din-siyaset tartışmasını azınlıklar üzerinden yeniden gündeme getirmesi olduğunu söylemek mümkündür. Dönemin dış basın kaynaklarında yer alan haberlere istinaden iktidarın *"rövanşist"* bir tutum sergileyerek azınlıkların savaş öncesi ve sonrası dönemlerde ortaya çıkan şartlardan faydalanarak haksız kazanç elde ettiği düşüncesiyle verginin ana hedefinin azınlıklar olarak belirlendiği öne sürüldü.[20] Her ne kadar bu iddia reddedilmiş ve verginin gerekçesi dönem ekonomisinin ülkeyi sürüklediği ağır ekonomik şartlar olarak gösterilmiş olsa da[21] verginin hayata geçirilme aşamasında meydana gelen olaylar ve sonuçları, Varlık Vergisi'ni etnik ve dinî ayrım yapan bir kanun çerçevesine sokmuştur.[22] Kanuni açıdan dinî ve etnik bir farklılık söz konusu olmamasına rağmen Türklerin servetleri, ödeme güçleri ve yükümlülükleri gerçekçi bir şekilde hesaplanırken gayrimüslim azınlıkların gerçek kapasitelerinin oldukça üstünde bir vergiye bağlandıkları gözlemlenmiştir.[23]

Aslında verginin azınlıkların varlıklarına el koyma veya azınlıklara karşı bir mücadele başlatma gibi bir amacı olmasa dahi savaş şartlarında bu vergiden doğal olarak en çok azınlıkların etkilenmesi ve defterdarlıklardaki bazı hesaplamalarda dinî ve etnik bir ayrım yapıldığını düşündürecek uygulamalar, gayrimüslimleri ve dinin siyasetin aracı hâline getirildiğini düşündürdü. Dönemin ekonomik şartlarında azınlıkların mali durumlarının Müslüman Türklere nazaran daha iyi olması ve savaş zamanlarında ticari faaliyetlerine devam etmelerinden ötürü iktisadi şartlara bağlı olarak fevkalade servet edinmiş olmaları,[24] azınlıkların servete yönelik tasarlanan bu verginin temel hedefi hâline gelmesi bakımından kaçınılmaz bir durumdur. Diğer yandan, verginin matrahlarını belirlemede bu olağan neticeyi şüpheye düşürebilecek bir biçimde uygulamaya

[20] Ferudun Ata, "Varlık vergisinin Amerikan kamuoyuna yansıması (New York Times gazetesi örneğine göre)", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 11, 2014, s. 63-78.

[21] Osman Yalçın, "Varlık Vergisi Kanunu ve Uygulaması", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2012, s. 313-354.

[22] Mehmet Şahin ve Çiğdem Özenç, "Varlık vergisi ve toplumsal etkileri", *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, Cilt: 45, Sayı: 516, 2008, s. 87.

[23] Faik Ökte, *Varlık Vergisi...*, s. 75.

[24] Ferudun Ata, *Varlık Vergisinin...*, s. 63.

Levent Şahverdi Arşivi

gidildi. Rıdvan Akar'ın *"Varlık Vergisi, Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği"* adlı kitabında değindiği vergi mükelleflerinin belirlenmesi usulünde öne çıkan birkaç nokta bulunmaktadır. Bunlardan ilki, fevkalade servet sahibi olan azınlıkların ayrıldıkları kategorilerdir. Vergi mükelleflerinin ve varlıklarının tespit edilmesinde öncelikli olarak dört ayrı grup belirlendi: Müslüman (M), gayrimüslim (G), dönme (D) ve ecnebi (E). Müslüman sınıfı sadece Müslüman tüccarları kapsarken gayrimüslimler ülke vatandaşlığına mensup olup aynı zamanda dinî ve etnik kimliklerini koruyan Ermeni, Rum ve Musevi kesimi kapsamaktaydı. Dönme olarak adlandırılan sınıfa ise Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığından önce başka bir vatandaşlığa tabi iken Müslümanlığı kabul etmiş kişiler girerken son grup ecnebiler ise uyruğu başka bir ülkeye ait olan ve bir yandan da Türkiye'de ticari ve kültürel faaliyetlerine devam etmekte olan kişileri temsil etmekteydi.[25] Sadece azınlıklara yönelik böyle bir sınıflandırmaya gidilmesi, Yunanistan başta olmak üzere yabancı basında, siyasette din-millet ayrımı hakkındaki söylentileri arttırdı.[26]

Varlık Vergisi'ne yönelik olumsuz görüşlere neden olabilecek diğer bir uygulama ise mükellefe ait matrahların belirlenmesinde izlenen yöntem oldu. Faydalanılan yöntemler arasında *"çeşitli vergi dairelerinden alınan raporlar, bankalardan alınan imzasız tasdikli bilgiler, parti il ve ilçelerinden alınan raporlar, Millî Emniyet Teşkilatı raporları ve güvenilir tüccarların beyanları"* bulunmaktadır.[27] Bu usuller arasında tartışılması gereken başlıca maddeler parti il ve ilçelerinden alınan raporlar ile güvenilir tüccar beyanları olduğu düşünülmektedir. Bu uygulamaları tartışmalı yapan ise sözü geçen yöntemlerin modern vergi hukukunun benimsediği beyan yöntemi ve vergi mükellefi ile vergi idaresi arasında karşılıklı güven ilişkisine dayanan tarh usulüne[28] karşıt bir tutum sergilenmesidir. Modern tarh usullerindeki mükellefin sorumluluğuna bağlı iktisadi ve mali faaliyetlerin

---

[25] Rıdvan Akar, *Varlık Vergisi, Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği*, Belge Yayınları, İstanbul, 1992, s. 47-48.

[26] Ferudun Ata, *Varlık Vergisinin...*, s. 74.

[27] Rıdvan Akar, *Varlık Vergisi...*, s. 47-48.

[28] Zübeyr Yıldırım ve Serkan Ağar, *Vergi Hukukunda Beyan Sisteminin Etkinliği*, Cilt: II, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, Ankara, 2009, s. 1223-1262.

Levent Şahverdi Arşivi

beyanına dayanan yönteminin aksine dış kaynaklardan toplanan bilgilere göre listeler oluşturuldu.

Tüm bu uygulamalar, Varlık Vergisi'nin esasları ve amaçları doğrultusunda milli ve milletlerarası tepkilere neden oldu.[29] Bilhassa *New York Times* gazetesinin sahiplerinden ve gazeteci Cyrus L. Sulzberg'in 1943 yazında Türkiye'ye yaptığı ziyaret sırasında görüştüğü kişilerden edindiği bilgilere göre 9-13 Eylül 1943 tarihlerinde kaleme aldığı köşe yazılarında, Varlık Vergisi'nin Türkiye'de ticari hayatın önemli bir kısmını oluşturan azınlıkları saf dışı bırakmak maksatlı olduğunu belirtmesi CHP iktidarının verginin bekasını tekrardan gözden geçirmesine neden oldu. Yazılarına *Cumhuriyet* gazetesinden de alıntılar ekleyen ve basını "duyarlılığa" davet eden Sulzberg, hükümete verilen desteğin de değerlendirilmesini istedi.[30] Sulzberg'in yazılarının hükümetin Varlık Vergisi'ne yönelik tutumunda önemli değişikliklere neden olduğu görüldü. Yazıların yayımlanmasının akabinde, 17 Eylül 1943'te toplanan TBMM, Maliye Bakanlığı'na vergiyi ödemeyeceğini ispatlayan *"hizmet erbabı ile gündelik gayrisafi kazançları üzerinden kazanç vergisine tâbi tutulanların"* vergi mükellefiyetlerinin kaldırılması konusunda yetki verdi.[31] Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu ise ABD Büyükelçiliğiyle görüşme yaparak ABD basınında çıkan Türk karşıtı yazılardan duyulan rahatsızlığı dile getirmiş ve benzer bir şekilde Türk basınında da Amerikan karşıtı yazıların kaleme alınabileceği endişesi duyduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine *New York Times* gazetesi sahiplerinden Arthur Sulzberger, Varlık Vergisi'ne yönelik yazılara artık gazetede yer verilmeyeceğini temin etti.[32] Neticede, Varlık Vergisi'ni yürürlüğe sokan kanun, 15 Mart 1944 tarihinde kaldırıldı.

CHP iktidarına karşı muhalefetin oluşumunu tetikleyen diğer bir iktisadi politika ise Toprak Mahsulleri Vergisi'nin yürürlüğe konması oldu. Varlık Vergisi'nin tarımdaki karşılığı olarak değer-

[29] Ferudun Ata, *Varlık Vergisinin...*, s. 72-75.

[30] Ayhan Aktar, "Tax me to the end of my life!: anatomy of an anti-minority tax legislation", Benjamin C. Fortna, Stefanos Katsikas, Dimitris Kamouzis ve Paraskevas Konortas (eds.), *State-Nationalisms in the Ottoman Empire, Greece and Turkey*, Routledge, Oxon, 2013, s. 195.

[31] Sabit Dokuyan, "Savaş Ekonomisi ve Varlık Vergisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 2, 2014, s. 42.

[32] Ayhan Aktar, "Tax me to the end of my life!"..., s. 195.

Levent Şahverdi Arşivi

lendirilen Toprak Mahsulleri Vergisi[33] savaş döneminin üçüncü büyük mali düzenlemesi olarak kayda geçti.[34] Toprak Mahsulleri Vergisi, kanunda belirlenen tarımsal ürünlerin belli bir yüzdesine devletin doğrudan el koymasını ve sınırlı miktarda üretilen mahsulün ise nakdi karşılığının vergilendirmesini öngördü.[35] Kanunun gerekçesi olarak ise "müdafaa tedbirlerinden doğan büyük külfetlerin millet efradı arasında ahenkli ve âdilâne tevzii"[36] gösterildi. Toprak Mahsulleri Vergisi düşük bedelle el koyma yönteminden öteye geçememiş ve çiftçiler açısından kaldırılamaz mali yükümlülükler doğurmuş, bu durum da halk-siyasî iktidar arasındaki güven ve memnuniyet duygusunun zedelenmesine neden olmuştur. Vergi, amacına ulaşamadan 4838 sayılı Kanun ile 01.01.1946 tarihinden başlamak üzere yürürlükten kaldırılmıştır.

Mahiyeti gereği halk ve siyasîler arasında pek takdir görmeyen iktisadi politikaların ardından CHP içinde ve halk arasında asıl kırılma noktası oluşturan ve çok partili hayata geçiş sürecini önemli ölçüde hızlandıran gelişme ise Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu oldu[37]. 1930'larda başlayan toprak reformu tartışmalarını somutlaştıran bu kanun, daha tasarı aşamasında gerek siyasîler ve toprak sahiplerinden gerekse de akademik camiadan tepkilere maruz kaldı. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu başta Adnan Menderes, Emin Sazak, Cavit Oral ve Fevzi Karaosmanoğlu gibi geniş topraklara sahip kişilerin muhalefetiyle karşılaştı.[38] Toprak sahiplerinin Anayasa'nın özel mülkiyeti koruma maddesine aykırı olduğu gerekçesiyle karşı çıktıkları kanunun 17. maddesi gereğince toprak sahibi olmayan veya az miktarda toprağa sahip olan *"ortakçılar, kiracılar veya tarım işçileri"*nin işlediği yer, *"o bölgede 39'ncu madde gereğince dağıtmaya esas tutulan miktarın kendi seçtiği yerde üç katı sahibine bırakılmak şartıyla yukarıda yazılı çiftçi ve işçilere dağıtılmak üzere kamu-*

---

[33] Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*... s. 225.

[34] Şefik Taylan Akman ve İnci Solak Akman, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Hububat Üretiminin Vergilendirilmesi", *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2011, s. 75.

[35] Boratav, *a.g.e*, s. 226.

[36] *A.g.e*, s. 227.

[37] Yahya Tezel, *Cumhuriyet Dönemi'nin İktisadi Tarihi*, Yurt, Ankara, 1986, s. 330.

[38] Asım M. Karaömerlioğlu, "Bir Tepeden Reform Denemesi: Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun Hikâyesi", *Birikim Dergisi*, Sayı: 107, 1998, s. 34-35.

Levent Şahverdi Arşivi

laştırılabilir".[39] Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu tasarısı ardından yaşanan tartışmalar, toprak mülkiyetlerinde ve mülk sahiplerinde yaşanacak olası değişikliklerin yarattığı kaygılarla sınırlı kalmamış, kanun tasarısının ardında ideolojik ya da siyasî birtakım hedeflerinin olduğu ileri sürülmüştür.

Menderes, açıkça ifade etmese de 1930'lardan beri süregelen Toprak Reformu tartışmalarının ancak 1945'te somutlaştırılmasının dile getirilmeyen başka sebeplerden kaynaklandığını ima etti. Menderes'in bu imasını güçlendiren bir diğer benzetmesi ise uygulamaya konmak istenen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile nasyonal sosyalist rejimin toprak kanunu arasında kurduğu ilişki oldu. Kanunun asıl gerekçesinin çiftçi ocakları kurmak ve çiftçiliği profesyonel bir alana dönüştürmek olduğunu dile getiren Menderes, hükümetin planının ilerici değil geriye dönük bir değerlendirmenin tasarısı olduğunu ileri sürdü.[40] Menderes'in tezinin temel dayanağı ise Niyazi Berkes ve Ömer Sarç gibi dönemin önemli akademisyenlerinin yasanın asıl maksadının Nazi Almanya'sındaki "erbhoff" (üretim) yasasının taklidi olması gerekçesiyle "Köylü Ocağı" düzenini ülkede uygulamaya sokmak olduğunu belirtmesidir.[41]

İdeolojik çelişkilerin ve muhalif grupların varlığının hükümet tarafında yanılgılara uğratacak ve aceleci, sonuçları doğru hesaplanamamış birtakım politikalara yönlendirmesinin nedenlerini anlamak için sadece Türkiye özelinde bir değerlendirmenin yapılması yeterli görülmemektedir. Hele ki II. Dünya Savaşı sonrası gibi karışık bir dönemde hükümetlerin tutumlarının uluslararası siyasetten bağımsız olduğunu düşünmek doğru bir tespit olmayacaktır. II. Dünya Savaşı'nın sonucunda Almanya, İtalya ve Japonya'nın yenilgisiyle beraber faşist ve ırkçı ideolojilerin de etkisini kaybetmesi, dünya sistemini demokratik-kapitalist ve komünist ideolojilerin güç savaşına götürmeye başladı. Bir başka deyişle ülkeler, bu iki ideoloji etrafında toplanmaya başladı ve ideolojik

[39] https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc027/kanuntbmmc027/kanuntbmmc02704753.pdf.

[40] Didem Deniz, *1950 Seçimleri Demokrat Parti İzmir Propagandası*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 2006, s. 25.

[41] Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 246.

Levent Şahverdi Arşivi

müttefikler ortaya çıktı. Türkiye de yenidünya düzeni içinde kendi yerini belirlemeye çalıştı. 19 Mart 1945'te SSCB'nin Türkiye ile 1925'te imzalanan Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı feshetmesi, yeni bir antlaşma talep etmesi ve bu antlaşma çerçevesinde boğazların iki ülke tarafından ortak savunulmasını istemesi üzerine Türkiye zamanla Batı demokrasileriyle yakınlaşmaya başladı.[42] 1946'da Missouri Zırhlısı'nın Türkiye'yi ziyareti, 1947'de Truman Doktrini'nin beyanı, 1948'de ABD Marshall Yardımı'na katılım ve 1949'da Avrupa Konseyi üyeliği Türkiye'nin Batı ülkeleriyle siyasî ve iktisadi temasını iyice arttırdı.

Demokratik-kapitalist Batı bloğuyla yakınlaşmanın artması, beraberinde Batı'nın siyasî değerlerine göre bir düzen kurma çabasını ve komünist yaklaşımların önüne geçilmesi gereğini getirdi. Bu nedenle CHP iktidarı, bir yandan demokratik standartlar gereği çok partili hayata geçiş ve muhalefete karşı vereceği sınavı düşünmesi gerekirken diğer yandan da komünizmi çağrıştıracak söylem ve uygulamalardan kaçınması gereken bir durum içine girdi. İktidarın bu iki yönlü çelişkisi ise doğal olarak muhaliflerin mevcut durumu kendi lehlerine çevirmek için başvurduğu birincil sıradaki yollardan oldu. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu da CHP'nin içindeki muhalif seslerin bu kapsamda hedeflerinden biri oldu. Kanunu desteklemeyenler, toprak reformu amacıyla yapılan değişiklikleri komünist politikaların yansıması olarak değerlendirdi.[43] CHP, komünist bir tutum sergilemediğini göstermek adına ise Sovyetlerin yayılmacı politikasının bir parçası olmayarak ABD'nin Ortadoğu ve Balkanlarda uygulamaya çalıştığı stratejiye dâhil olarak ABD ile yakınlaştı.[44]

Türkiye, ABD'nin yanında yer alarak net bir şekilde tutumunu gösterdi. Bu durumun karşılığında ABD, Truman Doktrini(1947) ve Marshall Planı (1948) ile Türkiye'nin güvenliğini sağlayacak yardımlarda bulunmaya başladı. Türkiye de iki devlet arasındaki samimi ilişkiler nedeniyle 1952 yılında Kore'ye asker gönderdi. Böylece

---

[42] Vefa Kurban, "1950-1960 Yıllarında Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasındaki İlişkiler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 28, 2014, s. 254.

[43] *Toprak Reformu...*, s. 37.

[44] Yaşar Baytal, "Demokrat Parti Dönemi Ekonomi Politikaları (1950-1957)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 40, 2007, s. 565.

Levent Şahverdi Arşivi

Türkiye-ABD ilişkileri güven esasına dayanan bir stratejik ortaklığa dönüştü.[45]

Bu açıdan, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu bir yandan da 1945 yılı yedi aylık bütçe görüşmelerine de denk gelmesiyle parti içi muhalefetin iktidara yönelik eleştirilerini açıkça dile getirmesine neden oldu. Toprak Reformu'nun somutlaştırılması sonucu toprak ağalarının da iktidarın karşısında yer almasıyla çok partili sistemin sinyalleri verilmeye başlandı.[46] Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu görüşmeleriyle başlayan muhalefet hareketi nihai noktasına ise 1946 yılında DP'nin kurulmasıyla ulaştı.[47]

[45] Hasan Karakuzu ve Yücel Namal, "Demokrat Partinin İlk Yıllarında Türk Ordusu (1950-1953)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 44, Haziran 2016, s. 456.

[46] Erdal İnce, "Köylüyü Topraklandırma Kanunu'nun Türk Siyasal Yapısının Oluşumu Üzerindeki Etkileri", *ÇTTAD*, Cilt: 5, Sayı: 13, 2006, s. 69.

[47] Serdar Sağlam, "Türkiye'de Toplumsal Tabakalaşma ve Toplumsal Sınıflar (1923-1960)", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 23, 2015, s. 292.

Levent Şahverdi Arşivi

Demokrat Parti'nin Kuruluşu

19 Mayıs 1945 Gençlik ve Spor Bayramı'nda İnönü'nün *"halk idaresine"* dayalı bir sistemin geliştirileceğinin mesajını vermesi,[48] CHP iktidarından hoşnutsuz olan kesimlerin hareketlenmeye başlamasına neden oldu. İnönü'nün mesajının kararlı bir adımın ön hazırlığı olduğu düşüncesi basındaki haberlerle daha da güçlendi. 2 Haziran 1945 günü yayımlanan *Tan* gazetesinin haberinde yer alan *"Bir Demokrat Partisi kurulması için teşebbüse girişildiği haberi teeyyüt etmedi... Yalnız Ankara'da yeni bir muhalefet partisinin iyi karşılanacağı söylenmektedir."* ifadeler, kısmen de olsa yeni bir partinin müjdesi verildi. Muhalif hareketlenmenin ilk yansıması ise 7 Haziran 1945 tarihinde CHP Meclis Grubu'na verilen ve *"Dörtlü Takrir"* olarak siyasî literatürümüze geçmiş olan, altında Celal Bayar, Refik Koraltan, Fuat Köprülü ve Adnan Menderes'in imzalarının yer aldığı metindir. Uzun ve detaylı bir hazırlık aşaması ve ön görüşmeler sürecinin[49] ardından hazırlıkları Meclis Grubu'na sunulan Dörtlü Takrir'de, Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Müstakil Grup gibi CHP iktidarının demokratikleşme yönünde attığı adımların başarısızlığına değinilerek hâlâ millî iradenin tam anlamıyla Meclis'te temsil edilemediğine değinilmiş ve demokratik anlayışın bir an önce sağlam temellere oturtulması gerektiği savunulmuştur.[50] Demokratik-

[48] İsmet İnönü'nün 19 Mayıs 1945 günü yaptığı konuşmasının demokrasiye yönelik kısmında, sarf ettiği *"Harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere lüzum gösteren darlıkları kalktıkça memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir."* sözleri, muhalif sesleri yüreklendirmiştir. Bkz. Taner Timur, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İletişim Yayınları, Cep Üniversitesi Dizisi, İstanbul, 1991, s. 14.

[49] Osman Akandere, "Bir Demokrasi Beyannamesi Olarak Dörtlü Takrir'in Amacı ve Mahiyeti", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 9, 2003, s. 8-9.

[50] Naki Cevat Akkerman, *Demokrasi ve Türkiye'de Siyasî Partiler Hakkında Kısa Notlar*, Ulus Basımevi, Ankara, 1950, s. 72-75.

Levent Şahverdi Arşivi

leşme kapsamında dile getirilen talepleri *"Vatandaş siyasî haklarını anayasanın belirttiği seviyede kullanabilmelidir. Bu amaçlar doğrultusunda parti çalışmaları yeniden düzenlenmelidir. Bu takrir ile CHP'nin ve Türk milletinin tercümanı olduğumuz, Ata'nın yolunda gittiğimiz inancındayız"*[51] cümleleriyle ifade eden Dörtlü Takrir, parti içi demokrasi bakımından önemli ve etkili bir aşamadır.

Şevket Süreyya Aydemir *İkinci Adam* adlı kitabında, Dörtlü Takrir'i şu üç madde etrafında toplamıştır: Meclis'in denetimi, kişisel hak ve hürriyetler, parti içi tanzim.[52] Aydemir'e göre, millî egemenliğin doğal bir sonucu ve en önemli istinatgâhı olarak, Meclis'in her türlü karar ve eylemleri murakabe edilebilmelidir. Meclis'in sorgulanamaz mahiyette çalışması, millî egemenlik anlayışına ters düşmektedir. Bu nedenle denetim esasları anayasada işlemeli ve yeni düzenleme sadece şeklen değil ruhen de murakabe ilkesini güvence altına almalıydı. Ayrıca demokratik bir devlette olması, koruma altına alınması gereken bir diğer önemli unsurun vatandaşların siyasî hak ve özgürlükleri olduğunu belirten Aydemir, Teşkilat-ı Esasiye'nin öngördüğü şekilde kullanılmasını sağlayacak imkânların sunulması gerektiği üzerinde durmuştur. Son olarak, bu esasların sadece kağıt üstünde savunulan düşünceler olarak kalmaması adına parti içi gerekli düzenlemelerin yapılması gerektiğini belirtmiştir. Bu ifadeler, İnönü'nün millî irade ve demokrasi çağrısına rağmen parti içindeki etkisine engel olamamış; Dörtlü Takrir'e imza atan Fuat Köprülü ve Adnan Menderes partiden ihraç edilirken Refik Koraltan ve Celal Bayar da bu ihraçlara tepki olarak CHP'den istifa etmiştir.[53]

Takrir, imzacılarının partiden ayrılmasıyla sonuçlanmış olsa da aslında oluşturmaya çalıştığı anlayış itibariyle Türkiye'nin savaş sonrası politikasından uzak bir görüşü barındırmamaktadır. Çünkü Takrir'in verildiği sıralarda Türkiye, demokratik yaklaşımın yanında olduğunu göstermek maksadıyla Birleşmiş Milletlere katılmış ve San Francisco toplantısına görevlendirilen Türk heyet, İnönü tarafından Türkiye'nin çok partili hayata geçeceğinin açıklanması husu-

[51] Akkerman, *a.g.e.*, s. 72-75.

[52] Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, s. 440-441.

[53] Gökhan Dönmez, "Türkiye'de Parti İçi Demokrasi Olgusunun Gelişimi", *BEÜ Akademik İzdüşüm*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2016, s. 141.

Levent Şahverdi Arşivi

sunda görevlendirilmiştir.[54] Ancak İsmet İnönü'nün başkanlığında CHP üst yöneticilerinin katıldığı bir toplantıda, 12 Haziran 1945'te CHP Meclis Grubu'nda takririn reddedilmesi kararı alınmıştır.[55]

Dörtlü Takrir, ister bilinçli ister kendiliğinden gelişen bir muhalefet olsun, dönemin aydınları tarafından yeni bir siyasî partinin çekirdek oluşumu olarak değerlendirildi. Necip Fazıl Kısakürek, Dörtlü Takrir'i DP'nin zeminini hazırlayan bir hareket olarak değerlendirerek *"Bu hareket, yeni bir parti şuurundan uzak olarak yapılmakta idiyse de, o istikametin rotasını kendi kendisine çizmekteydi"*[56] yorumunda bulundu. Hilmi Uran ise İkinci Dünya Savaşı'nın demokratik devletler tarafından kazanılmasının ardından önergenin Meclis Grubu'na sunulmasını, mevcut hükümete demokratik taleplerin iletilmesinin ötesinde, mensubu oldukları partiden ayrılmanın ve önergedeki istekleri bahane olarak öne sürerek yeni bir partinin hazırlıklarının yapılmasının ilk aşaması olarak nitelendirdi.[57] Nitekim Takrir, Kısakürek ve Uran'ın da öngördüğü gibi parti içi muhalefetin çok ilerisinde, 27 yıllık CHP iktidarını sonlandıracak DP oluşumuyla sonlanmıştır.

CHP iktidarının genel tutumunun aksine İnönü, söylemlerinde çok partili bir düzenin taraftarı olduğunu her fırsatta dile getirdi. 1 Kasım 1945 günü Meclis açılışında yaptığı konuşmasında, muhalif bir partinin gerekliliğinden bahsetti. Cumhuriyet rejiminin ortaya koyduğu karakterin demokratik bir mahiyeti olduğunu söyleyen İnönü, demokrasinin rejimin ilânından beri benimsenen esas ilke olduğunu belirterek yeni bir siyasî partinin gerekliliğine işaret etti. Ancak aynı konuşmasında İnönü, CHP'nin karşısında yer alacak bir partiden yana olmadıklarının da altını çizerek aslında yeni oluş-

---

[54] San Francisco'ya giden heyet üyelerinden biri olan Nihat Erim bir yazısında *"San Francisco Konferansı için ABD'ye giderken İnönü'nün kendilerine "Türkiye'de pek yakında çok-partili hayatın başlayacağını ilân etmek yetkisini verdiğini"* yazmıştır. Rıfkı Salim Burçak, *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş, 1945-1950*, Burçak Yayınları, Konya, 1954, s. 46.

[55] Şevket Süreyya Aydemir, *Menderes'in Dramı (1889-1960)*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1960, s. 138.

[56] Necip Fazıl Kısakürek, *Benim Gözümde Menderes*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1970, s. 50.

[57] Hilmi Uran, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008, s. 362.

Levent Şahverdi Arşivi

turulacak muhalefetin Cumhuriyet'in başından beri savunulan ve uygulamaya dökülen temel politikalara ters düşmemesi gerektiğinin de sinyallerini verdi. Daha önceki deneyimlerin başarısız olmasından dolayı muhalefetten beklentinin bu şekilde olduğunu söyleyen İnönü, demokratik şartların sağlıklı işleyebilmesi adına ülkede diğer siyasî partilerin varlığına ihtiyaç duyulduğunu ve bu nedenle bu doğrultuda adımlar atılabileceğini ifade etti.[58]

İnönü, geçmişteki tecrübelere istinaden bir sonraki demokratikleşme adımının aynı kaderi paylaşmaması vaadiyle çok partili sistemin kalıcı olması adına itekleyici bir rol oynadı. Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun ve CHP'li milletvekillerinin Takrir'in üstünün kapatılması ya da imzalayan isimlerin baskı altına alınması yönündeki görüşlerinin[59] tersine İnönü, parti içi muhalefet yapmaktan çıkarak görüşlerini parti dışı mücadeleleriyle savunmaları gerektiğini belirtti.[60] Bu nedenle Dörtlü Takrir'in 12 Haziran 1945'te reddedilmesini isteyerek parti içi muhaliflerin partiden ayrılıp yeni bir parti kurmasını teşvik etmeye çalıştı. Sonuç olarak DP'nin kısa sürede elde ettiği gözle görülür başarının ardında İnönü faktörünü göz ardı etmemek gerekmektedir.

Hükümetin savaş boyunca yürüttüğü politikaların aldığı tepkilere rağmen böyle bir atmosferde yeni bir partinin kurulması, CHP iktidarı için tehdit olabileceği düşünüldüğünde İnönü'nün muhalefetin varlığı konusunda ısrarının birkaç nedenden kaynaklandığı öne sürülebilir. Birincisi, Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren demokratik bir yönetimden yana olunması ancak demokrasinin en temel uygulamalarından biri olan çok partili hayatın bir türlü başarılı bir şekilde hayata geçirilememesidir. Önceki denemeler ya Cumhuriyet'in bekasına tehdit oluşturabilecek grup ve oluşumların yükselmesine mahal vermiş ya da sağlıklı muhalefet ortamının oluşmasına beklenen katkıyı sağlayamamıştır. Bu yüzden çok partili düzenin Türkiye'de, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bir anda ortaya

---

[58] Ali Rıza Cihan, *İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları (1920-1973)*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 1993, s. 60.

[59] Sabit Dokuyan, "Çok Partili Hayta Geçişte Önemli Bir Adım: Demokrat Partinin Kuruluşu", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 2/1, 2014, s. 153.

[60] Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları-Tek Partiden Çok Partiye (1944-1950)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1998, s. 66-67.

Levent Şahverdi Arşivi

çıkan bir fikir olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Ancak savaş süresince ve sonrasında faşizmin doğal sonucu olarak ortaya çıkan diktatörlük anlayışının olumsuz neticeleri somutlaştığı için demokrasinin ana bileşenlerinin teşvik edilmesi yönünde isteğin arttığı anlaşılabilir. 23 yıldır etkili ve kalıcı bir muhalefetin oluşturulamamasının doğal sonucu olarak Türkiye, bu süre zarfında tek parti düzeninde yönetildi; bu yüzden, var olan muhaliflerde CHP içinde örgütlendi. Parti içi bölünme sadece CHP için değil tek parti sistemiyle yönetilen bir ülkede hükümetin işlerinin ilerleyişi ve devletin geleceği için de tercih edilecek bir durum değildir. Bu nedenle, parti içindeki muhaliflerin görüşlerini CHP içinde tartışıp parti içi ilkeler çarpışmasına neden olmalarındansa ayrı bir parti kimliğine bürünmeleri hem CHP'nin karar alma mekanizmasını hızlandıracak hem de hükümetin politikalarını daha elverişli bir ortamda uygulamalarını sağlayacaktı. Son olarak ise çok partili düzene geçiş denemelerinin başından beri CHP iktidarının istediği en önemli şeylerden biri, Cumhuriyet ilkelerine veya rejime ters düşecek herhangi bir oluşuma fırsat vermemek oldu. Bu yüzden de eğer en nihayetinde tek parti yönetimi terk edilecekse muhalefetin siyasetin dışından birileri tarafından oluşturulmasındansa CHP'den ayrılacak kişilerce kurulması, yeni partinin Atatürk devrimine karşı bir tehdit barındırmayacağı düşünülmüştü.[61]

Muhalifler CHP'den ayrılmadıkları sürece parti içi münakaşa Meclis'e taşınacak ve bu durum da zaten savaş politikaları nedeniyle gerilmiş olan yönetim-halk ilişkisini daha da zedeleyecekti. Böyle bir sonuç mevcut iktidar tarafından hoş karşılanmayacaktı. Olayların gelişimi, olası endişeleri haklı çıkardı ve Meclis'teki çekişme kısa sürede basında yer bulmaya başladı. "*Ulus*" gazetesi yazarı Falih Rıfkı Atay, köşe yazısında muhaliflere yönelerek tâbi oldukları partiyi eleştirmelerinin doğru olmayacağını ifade ederek "*Partide iseler bile bizden değildirler.*" cümlelerini sarf etti.[62] Atay aslında çok partili düzeninin karşısında yer almamaktaydı. Aksine, yeni bir partinin gerekli olduğunu düşünmesine rağmen gelecekte muhalefeti temsil edecek oluşuma bir yandan da gözdağı vermeye çalıştı. Basında sözde bölünmenin yankılarının başlaması, iktidarı harekete

[61] Toker, *a.g.e*, s. 68.

[62] Toker, *a.g.e*, s. 69.

Levent Şahverdi Arşivi

geçirmiş ve Genel Sekreter Nafi Atuf Kansu'nun imzasının bulunduğu bir yazıyla Menderes ve Köprülü'den amaçlarının ne olduğu konusunda açıklamada bulunmaları talep edildi. Menderes'in bu çağrıya olumlu bir cevap vermek yerine parti tüzüğüne aykırı hareket edilmediğini belirtip *Vatan* gazetesinde yazdığı açık mektupta, Başbakan Saraçoğlu'nu demokratik hak ve özgürlükler hususunda daha ayrıntılı konuşmaya davet etmesi[63], 21 Eylül'de toplanan parti divanının iki milletvekilini partiden ihraç etme kararını onaylamasıyla neticelendi.

İhracın gerekçesi ise partiye mensup isimlerin partiden ayrılmadan partinin temel ilke ve tüzüğüne ters düşecek faaliyet içine girmeleri ve bu durumun bir iyi niyet göstergesi olarak kabul edilemeyeceği gösterildi.[64] Gerekçeler arasında ayrıca bu isimlerin parti içi hizipleşmeye neden olacak söylem ve eylemlerde bulundukları belirtildi. Bu tarz cereyanların uyandırılmasının partinin toplum içindeki konumunu zayıflatacağı düşünüldü. Demokrasi talepleriyle ve CHP'nin demokratik olmadığına dair eleştirilerle partiye muhalif olan seslerle birleşerek ayrı bir oluşum teşebbüsünde bulunmadan partiyi yıkma amacının güdüldüğü belirtildi. Tüm bu gerekçelere istinaden Menderes ve Köprülü parti tüzüğünün 147, 148 ve 149. maddeleri doğrultusunda ihraç edildi.

Menderes ve Köprülü'nün CHP'den ihraç edilmesi tek parti baskısının muhalif gruplar üzerinde hissettirilmesi olarak algılanabileceği gibi polemiğin parti sınırlarının dışına, iki ayrı parti olarak siyasî arenaya taşınmasının sinyalleri olarak da değerlendirilebilir. CHP yönetiminin gerçek niyeti ne olursa olsun Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve bütçe tartışmalarıyla başlayan ayrışma süreci, ikinci ihtimalin öngörüsü doğrultusunda sonuçlandı.

Dörtlü Takrir'in bir diğer temsilcisi Koraltan, Menderes ve Köprülü'den yana olduğunu belirttiği 2 Ekim 1945 *Vatan*'daki mülakatında, Takrir'in dört isminin millî egemenlik duygusunun ve parti ilkelerinin güçlenmesi adına her şeyi yaptıklarını ve bu nedenle partinin ilkelerinden ayrılacak herhangi bir faaliyet içinde bulunmadıklarını, aksine ihraç kararını veren kişilerin prensiplerden

[63] Toker, *a.g.e*, s. 70.

[64] Dokuyan, *a.g.m*, s. 155.

Levent Şahverdi Arşivi

ayrılanlar olduğunu belirten[65] ifadeleri, CHP Genel Sekreterliği'nin Koraltan'dan da savunmasını istemesine ve sonrasında 22 Aralık 1945 tarihinde Koraltan'ın partiden istifa etmesine[66] neden oldu.

CHP bir yandan parti içindeki farklı sesleri kendi yollarında ilerlemeye iterken diğer yandan da seçtikleri yolun kontrolünü elden bırakmamaya çalıştı. Milletvekillerinin ihracını bu kontrol mekanizmasının bir parçası olarak değerlendirmek mümkündür. Milletvekillerinin parti ile irtibatının kendilerinin istediği zaman ve şartlarda kesilmesini beklemeden CHP grubu harekete geçti. Bu hamlenin iki nedeni olduğu ileri sürülebilir. Birincisi ve daha iyimser olanına göre CHP, çok partili düzene geçilmesi için daha fazla beklemek istememiş ve sürece ivme kazandıracak her fırsatı değerlendirmeye çalışmıştır. İkinci ihtimale göre ise muhaliflerin parti içinde daha fazla destekçi bulup güçlenmelerine imkân vermeden bir an önce açığa çıkması ve CHP iktidarına göre daha zayıf bir oluşum olarak şekillenmesini istemesidir. Bu argümanlar, ihraçların hemen akabinde yaşanan olaylarla daha da pekişmiştir.

CHP'nin yeni kurulacak partinin iletişim ağına müdahale ettiğini ve imajı yönünde algı yaratmak istediğini düşündüren en önemli olay, 4 Aralık 1945'te gerçekleşen "Tan olayıdır". Kısaca Tan olayı, yeni kurulacak partinin sol görüş ve temsilcileri ile herhangi bir ilişkisinin olmasının önüne geçmek için planlanmış bir adımdır. Dörtlü Takrir'in açıklanmasından itibaren Tevfik Rüştü Aras, Cami Baykurt, Zekeriya Sertel ve eşi Sabiha Sertel gibi solcular Takrir'i imzalayan isimlerle yakınlaşmaya başladı.[67] Bu yakınlaşmanın başlıca sebebi ise Takrir savunucularının görüşlerini dile getireceği bir gazete ya da dergiye ihtiyaç duyacakları düşüncesiydi.[68] Bu maksatla yeni hareketin sözcülüğünü üstlenmesi niyetiyle çıkarılan *Görüşler* dergisinin reklamına Tan gazetesinde yer verildi. Derginin yazarları olarak ise "Bayar, Menderes, Köprülü, Aras, Sertel'ler, Baykurt, Pertev Naili Boratav, Behice Boran, Sabahattin Ali, Aziz Nesin ve

---

[65] Dokuyan, *a.g.m*, s. 156.

[66] Erol Tuncer, *1946 Seçimleri*, TESAV Yayınları, Ankara, 2008, s. 27.

[67] Fehmi Akın, *Türkiye'de Çok Partili Dizgeye Geçiş Sürecinde Demokrat Parti-Cumhuriyet Halk Partisi İlişkileri*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004, s. 64.

[68] Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar...*, s. 354.

Levent Şahverdi Arşivi

Niyazi Berkes"in adı geçti. Derginin ilk sayısı yeni tartışmaları da beraberinde getirdi. Adındaki "G" harfi orağa benzetildi[69], Bayar ise derginin ilgili bir tarafı olmadığını beyan etti. Bu beyanını *"Kemalizmden başka herhangi bir ideoloji ile hiçbir alakam yoktur."* sözleriyle dile getiren Bayar, diğer yandan da yeni partinin kuruluşunun müjdesini verdi.[70] Böylelikle İnönü'nün beklentisiyle paralel olarak yeni sol tandansla herhangi bir ilgisi olmasının önüne geçilmiş ve Sovyetler ile ilişkilendirilebilecek ihtimaller engellenmiş oluyordu.

Muhaliflerin kendilerini savunmaya geçtikleri esnada, *Tanin* ve *Cumhuriyet* gazetelerinde halkın muhalefete aldanmaması yönünde çağrıda bulunan yazılara yer verilmesi, kalemde başlayan tartışmaların eyleme dönüşmesine neden oldu. 4 Aralık sabahı binlerce üniversite, yüksekokul ve lise öğrencisi, *Tan* gazetesinin binasını basarak binayı tahrip etti. *Tan* gazetesi binasının ardından *Yeni Dünya* ve *La Turquie* gazeteleri ile Berrak Kitabevi'ne de zarar veren grup, en son CHP il binasının önüne gelerek tezahüratta bulundu.[71] Tan olayının arkasında iktidarın olduğuna dair çeşitli görüşler ve gerekçeler ileri sürüldü. Yürüyüş için resmî izin alınmamasına rağmen yürüyüşün herhangi bir polis engeline takılmaması ve İnönü'nün göstericilerin şiddet içeren eylemlerine yönelik kınama içerikli bir açıklamada bulunmaması, iktidarın rolü olduğu yönündeki iddiaları daha da güçlendirdi. İktidarın böylesi bir olayı neden destekleyebileceğine dair S. Sertel ise iki neden öne sürdü: Muhalefetin *"ilerici"* güçlerle olası işbirliğini engellemek ve antikomünist bir tutumun benimsendiğini göstererek Amerika'nın desteğini sağlamak.[72] Bu iddialardan anlaşılacağı üzere CHP iktidarı, muhalefetin yükselen gücünün ve popülerliğinin farkına vardı ve olayları kendi lehine çevirmeye çalıştı. Tan olayının arkasında gerçekten de iktidarın olduğunu gösterecek somut deliller olmamakla birlikte, bu ihtimalin şüphesi bile halk arasındaki desteği hızla artan Bayar grubunun bir sonraki dönem Türk siyaseti için önemini gösterir niteliktedir.

---

[69] Akın, *a.g.m*, s. 355.

[70] Akın, *a.g.m*, s. 356.

[71] *A.g.m*, s. 357-358.

[72] Sabiha Sertel, *Roman Gibi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, s. 314.

Levent Şahverdi Arşivi

Çok partili düzene geçerken iktidarın takındığı tavır ve attığı adımlar olayların asıl nedenlerini veya perde arkasının anlaşılmasını sağlamaktan ziyade yeni partinin sisteme dâhil olmasının ardından CHP yönetiminin benimsediği stratejilerin ve yürüttüğü politikaların anlamlandırılması adına önemlidir. Dörtlü Takrir'in ortaya çıkışı ve akabindeki süreç, İnönü'nün desteğine rağmen iktidarın alternatif bir partinin varlığı yönünde ciddi endişeleri olduğunu göstermektedir. Ayrıca 23 yıllık tek parti yönetiminden sonra kalıcı ikinci bir seçeneğin halk arasında nasıl karşılanacağını tahmin etmekte zorlandığını da ortaya koymaktadır. Henüz kurulmamış bir partinin dahi CHP iktidarını tehdit edebilecek boyutlara ulaşmasını engellemeye çalışan bir anlayışın, alternatif bir partinin güçlenmeye başladıktan sonra bir hayli ihtiyatlı ve şartlar dâhilinde değişken tutumlar sergilemesini beklemek akıl dışı olmayacaktır. Bu nedenle bu bölümden itibaren olayların neden-sonuç ayrıntısına değinilmesinin yanı sıra, bunların din-siyaset ilişkisini değerlendirmeye alabileceğimiz görüş, eylem ve politikalara nasıl yansıdığının da analiz edilmesi gerekmektedir.

7 Ocak 1946 tarihinde kurulan DP, Türk siyasetine hem yeni umutlar hem de yeni kaygılar getirdi. Bu kaygıların ilki, DP'nin oluşumu ve sonunun da önceki denemelerle benzer olacağı düşüncesidir. Kuruluş gününde parti tarafından basına yapılan açıklamada, şartların önceki dönemlerden farklı olduğu; Atatürk'ün de zamanında ikinci bir partinin varlığını gerekli gördüğü vurgusu yapılarak DP deneyiminin farklı olacağı mesajı verilmiştir. Bayar'ın danışıklı eylemin bir "hafiflik" göstergesi olduğunu ve bu zaafı teklif ya da kabul edecek hiçbir grubun olmamasını ve halkın da böyle bir duruma tahammül gösteremeyeceğini belirten sözleriyle de *"danışıklı dövüş"* düşüncelerinin önü kapatılmıştır.[73]

Parti programında öncelikli olarak dikkat çeken hususlar siyasî ve iktisadi eşitlik, vatandaşların siyasete geniş kitleler halinde ve aktif bir şekilde katılımı, meslek zümreleri arası yardımlaşma ve dayanışma, laiklik, hürriyet, eğitimde birlik, bütçe denkliği, vergi düzenlemeleri, memur alım ve gelişimlerinin düzenlenmesi, tek dereceli seçim sistemi, gizli oy-açık tasnif, güvenli seçim, üniver-

[73] Erkan Şenşekerci, *Türk Devriminde Celal Bayar (1918-1960)*, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 193.

Levent Şahverdi Arşivi

site-siyaset ilişkisi[74] ve liberalleşmedir.[75] DP'nin kuruluş ilkeleri göstermektedir ki parti kurucuları, rejimin değil tek parti iktidarının müdahaleci tutumunun karşısında olduklarını göstermeye çalışmışlardır.

[74] *A.g.e*, s. 194.

[75] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler...*, s. 668.

Levent Şahverdi Arşivi

Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde İnönü Dönemi ve Din-Siyaset İlişkisi

DP'NİN KURULUŞU, CHP karşısında alternatif bir seçeneğin ortaya çıkmasının yanı sıra, CHP'nin kuruluşundan itibaren savunduğu görüşlerde ve politikalarda yumuşamaya gitmesine de yol açmıştır. CHP'nin artık rakibinin olması, partiye verilen oy desteğini artırmak ya da en kötü ihtimalle var olanı korumak amacıyla halkın nabzının tutulmasını gerekli kılmıştır. Bu noktada, yol gösterici en büyük etken ise yeni partinin önerilerine ve vaatlerine halkın gösterdiği tepkinin ölçülmesi olmuştur.

DP'den önceki deneyimlerinin sonlandırılmasında gösterilen gerekçelerden en önemlisi, ilgili dönemlerdeki oluşumların şeriat yanlısı tavırlarından veya şeriat taraftarı olan kitlelerce desteklenmesi nedeniyle rejimi tehdit edebileceği endişesidir. DP kurucuları durumun fazlasıyla farkında olduklarından parti programlarında laiklik vurgusu yapmayı ihmal etmedi. Bu yüzden, programın 14. maddesini laikliğe ayırarak laiklik, dinin siyasete hiçbir şekilde karıştırılmaması ve dinî değerlerin anayasal düzende etkisinin olmaması şeklinde tanımlandı. Diğer yandan ise dine karşı baskıcı bir tutum sergilenmeyeceğinin mesajı olarak da dinî hürriyete önem verdiklerini belirterek dinî eğitim kurumlarıyla ilgili düzenlemelerin yapılması gerektiği ilave edildi.[76]

Hem CHP hem DP laiklik ilkesini benimsemiş olduklarını ifade etseler de CHP yönetiminin daha öncesinde hayata geçirdiği uygulamalarla DP'nin betimlediği laiklik anlayışı karşılaştırıldığında, aynı prensibe başka açılardan baktıkları anlaşılmaktadır. Türkiye'de laikleşme yönünde atılan adımlar anlatılırken belirtildiği üzere Cum-

[76] Akın, *Türkiye'de Çok Partili...*, s. 79.

Levent Şahverdi Arşivi

huriyet'in başlangıcından itibaren Kemalist laikliğin temel hedefi modern, Batı tarzı, homojen ve merkezi bir ulus-devlet yaratmaktı ve bu hedefin ana kaynağı ise laik bir sistemdi. Bu doğrultuda bulunulan girişimler, şer'i idarenin ve dinî olguların hâkim olduğu Osmanlı yönetiminin ardından yeni devlette sancılı dönemlerin de başlangıcı oldu. Hatta laiklik anlayışı kimi zaman yönetimle halkı karşı karşıya getirdi. Yeni rejime karşı çıkarılan isyanların en şiddetlileri arasında dinî emellere dayananlar da oldu. Alternatif sesleri ve eskiye dair herhangi bir uygulamaya dönülmesini engellemek adına Hükümetin laiklik yönünde takındığı kararlı ve sert tutum, 1930'lara gelindiğinde CHP'nin otoriter rejimine ve hatta despotizmine dönüştü. Bu nedenle, laiklik mevzusu çok partili düzene geçişte iktidarın bilhassa dikkat ettiği başlıca unsurlar arasında yer almıştır.

İlk olarak 1929 ekonomik bunalımının yaşanması ve ardından II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle iktisadi meselelerin Türk yönetimi ve halkının ana problemi olması, dinî ve ideolojik tartışmaların tamamen geride bırakılmadığını DP süreciyle yeniden gözler önüne serdi. Atatürk inkılaplarının laik temelde olmasından ötürü din-siyaset ikileminin devrin merkezi tartışması hâline gelmesi, yeni dönemde gündeme gelen ilk olgunun din olması sonucunu doğurdu. 1946 yılından itibaren CHP ve yeni kurulan DP arasındaki ana çekişme konularından birinin, dinin Türk hayatındaki yeri ve rolü olduğu gözlemlenmektedir. Din-siyaset ilişkisinin CHP-DP rekabetindeki önemi, muhalefet partisinin yükselmesine karşılık CHP'nin laiklik yönünde önceki yıllarda attığı adımlardan bazen ödün vermek zorunda kalmasıyla daha da ön plana çıkmıştır.

Dinin yeniden siyasetin gündemine oturmasında DP'nin tutumunun ötesinde, daha önce detaylı bir şekilde bahsedildiği üzere Soğuk Savaş atmosferinin de etkisini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Dünya politikasının Türk siyaseti üzerindeki yansımasının belki de ilk tezahürleri, ABD'nin Sovyetler karşısında din olgusuna vurgu yapılması gerektiğini dile getirmesiyle başladı. 1945 yılında Sovyetler Birliği'nin Türkiye Cumhuriyeti'nden üs istemesi üzerine ABD'nin İsmet İnönü'ye *"SSCB'nin en büyük düşmanı dindir. Dini ön plana almazsanız size yardım edemeyiz."*[77] şeklinde bir

[77] Ergün Poyraz, *Kanla Abdest Alanlar*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2003, s. 96.

Levent Şahverdi Arşivi

söylemde bulunduğuna yönelik iddia da bir nevi Türkiye'nin ABD kanadında yer almayı tercih etmesi sonucunda izlemesi gereken politikaların alt metnini de göstermektedir. İbrahim Arslanoğlu'na göre İnönü'nün 1930'larda izlediği dine karşı otoriter tutum da DP muhalefeti boyunca gösterdiği daha ılımlı tavır da kendisine ait olmaktan ziyade emperyalizmin dayatmalarının ürünüdür. Arslanoğlu'nun deyimiyle inançlara yönelik gösterilen baskıcı tutumların amacı, ihtiyacı kamçılamakken Soğuk Savaş dönemi stratejisi ise gölgede kalmış ve gün yüzüne çıkmayı bekleyen bu ihtiyacı kullanmak için Batı bloğu ülkelerinde alt yapı oluşturmaktır.[78] Zaten Gültekin Sümer'in de ifade ettiği gibi din olgusu, Amerikan politik kültürünün mihenk taşlarından biri olarak Soğuk Savaş'ın ideolojik dayanağını oluşturacak fikirlerin şekillenmesinde elit kesimi etkilemiş ve amaçları doğrultusunda ilerlemelerini kolaylaştırmıştır.[79] ABD'nin dış politikasını uygulamada yaşadığı kolaylığın başka açıdan bakıldığında dış politikasının kapsamında olan ülkelerin siyaset-din ilişkisine bulunduğu katkıdan kaynaklanmakta olduğu yorumu yapıldığında, Türkiye'nin de bu doğrultuda hareket ettiğini tahmin etmek güç değildir.

Daha DP'nin kurulmasından bir-iki yıl öncesine kadar 1930'lardaki tutumunu devam ettiren CHP yönetiminin çok partili düzene geçişle beraber tavrında kayda değer bir değişikliğe gittiği düşünüldüğünde, ABD'nin Türk siyaseti üzerindeki etkisi mantık örgüsü içinde kabul edilebilir bir çıkarımdır. Buna mukabil, 1940'ların ortalarında Türkiye'de hâlâ daha dinî içerikli olduğu düşünülen eserler yasaklanmaya devam etti. 28 Mart 1944'te, Basın Yayın Umum Müdürlüğü *"Türkçe Kasideler ve Mevlid-i Şerif Duası"* başlıklı bir ilahi kitabının yasaklanması önerisinde bulundu.[80] Kitabın yasaklanması yönündeki talebin gerekçesi *"Şiilik propagandasını andırmak, halkın dinî neşriyata olan rağbetini istismar etmek ve hurafelerle menfaat temin*

[78] İbrahim Arslanoğlu *"Türkiye'de Din ve Siyaset İlişkisi"*, w3.gazi.edu.tr/~iarslan/dinsiyaset.doc, Erişim Tarihi: 03.07.2016.

[79] Gültekin Sümer, "Amerikan Dış Politikasının Kökenleri ve Amerikan Dış Politik Kültürü", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt: 5, Sayı:19, 2008, s. 131.

[80] Hasan Gümüşoğlu, "Modernizmin Din Politikaları Üzerindeki Etkisi ve İtikad Açısından Sonuçları (Cumhuriyet'in İlk Yıllarıda)", *Ekev Akademi Dergisi*, Sayı: 57, 2013, s. 302-303.

Levent Şahverdi Arşivi

etmek"[81] olarak gösterildi. Burada üzerinde durulması gereken konu kitabın içeriğinin, yazarının veya maksadının ne olduğundan ziyade demokrasi söylemlerinin dile getirildiği ve dünya sisteminin demokratik prensiplerle yeniden oluşturulmaya çalışıldığı bir dönemde vicdani özgürlükleri sınırlamak adına idari ve yasal düzenlemelerin uygulamaya sokulmak istenmesidir. Bu baskıcı tutum yalnızca belli bir kesime yönelik olmakla kalmayıp her türlü dinî muhtevanın yazın hayatında yer bulmasını engellemeye çalışmakla devam etmiştir. Buna karşılık, dini değerleri aşağılayan, rencide eden yayınlara da yasaklar getirildiği bilinmektedir. Örneğin Almanca yayınlanan Der Koran-İslam'ın Mukaddes Kitabı adlı eser, Allah'a ve Peygambere hakaret içerdiği gerekçesiyle yasaklanmıştır.[82]

1945 yılında gazetelerin dinî herhangi bir neşriyata yer vermemesi için Matbuat Umum Müdürlüğü tarafından gönderilen yazıda, dinden bahseden bölümlere yer verilmemesi gerektiği belirtildi. İster tarihî ister temsili isterse de görüş belirtmek amaçlı olsun hiçbir sebeple dinî içerikli neşriyata müsaade edilmeyeceği yazılmış ve bu yazıdan önce yayımlanmaya başlayan din konulu yazı dizilerinin ise son 10 gün içinde sonlandırılması istenmiştir.[83] CHP iktidarı, belki de bu hamlesiyle demokrasiye giden süreçte dinin muhalefet oluşumu içinde kullanılmasını engellemeyi amaçlamıştır. Neşriyatta dinî içeriğe müsaade edilmesinin muhalefetin din kisvesi altında destek talep etmesinden çekinilmiş olması, önceki deneyimler göz önüne alındığında muhtemeldir. Ancak yine de demokrasi sloganı üzerinde dururken antidemokratik uygulamalar içine girilmesi CHP'yi tutarsız bir tavra bürümüştür. ABD'nin İsmet İnönü'den dini ön plana çıkaran politikalar benimsenmesini beklediği aynı yıl, aslında hükümetin din konusunda bir yumuşama niyetinde olmadığı anlaşılmaktadır.

Bu durum, ABD'nin Türkiye'den beklediği politikaya aslında ters düşmektedir. Dinî söylemlere ve eğilimlere karşı Türk yönetiminden gözle görülür bir yumuşama talep edilirken basında böyle

---

[81] Cemil Koçak, *Tek Parti Döneminde Muhalif Sesler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 81.

[82] Mustafa Yılmaz ve Yasemin Doğaner, Cumhuriyet Döneminde Sansür (1923-1973), *Siyasal Kitabevi*, 2007, Ankara, s. 84-85.

[83] Eşref Edip, *Kara Kitap*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2012, s. 63.

Levent Şahverdi Arşivi

bir kısıtlamaya gidilmesinin birkaç nedeni olabilir. Birincisi, Cumhuriyet ilân edildiğinden beri tüm reform ve politikalar yukarıdan aşağıya, yani yönetimin isteği ve kontrolüyle gerçekleştirildi. Laiklik yönündeki uygulamalarda aynı şekilde devlet kontrolü altında tutuldu. Bu nedenle dine yaklaşımda herhangi bir yumuşamaya gidilecekse de bunun hükümetten bağımsız, kitlesel ve sosyal bir hareket şeklinde olması istenmemiş olabilir. Sadece siyasî retorikte bir yumuşama planlanmış olması mümkündür. İkinci olarak daha önceki çok partili düzen girişimlerinden elde edilen tecrübeye istinaden muhalif partilerin şeriat yanlısı grupların merkezi olması hatta din menşeli ayaklanmalara kadar gitmesi gibi olumsuzlukların yaşanmasından dolayı aynı olayların tekrar yaşanmasının önüne geçilmek istenmiş olabilir. Ayrıca, 20 yıldır devletin din konusunda göstermiş olduğu aşırı hassas ve sert tutumdan bir anda vazgeçmek, hükümet ve devlet kurumları için de kolay olmayacaktır. Belli bir zaman geçip hükümet yeni tutumunda kararlılık göstermediği sürece, kurumlar da uzun süredir benimsenen politikalarından ödün verememiş olabilir.

Son olarak ise Türkiye'nin de ABD'ye karşı yeteri kadar güven duymadığı iddia edilebilir. ABD'den gelecek yardım konusunda şüphelerin olması ve Sovyetlerle olan ilişkilerin bozulmaması yönünde temkinli adımların atılmaya çalışılması, o dönem San Francisco'da bulunan Türk delegasyonunda yer alan Nihat Erim'in sözlerinden anlaşılmaktadır. Erim, ABD ile görüşme yapan kurulda bulunan bir isim olarak Türkiye'nin yardım isteğine ABD'nin olumlu cevap vermediğini, ülke savaştan çıktığı için deniz aşırı bir bölgeye yardımda bulunamayacaklarını ve bu nedenle Türkiye'nin Sovyetler ile anlaşmasını önerdiklerini yazdı.[84] Dolayısıyla Türkiye'nin aldığı cevap doğrultusunda, kuruluşundan itibaren uygulamaya koyduğu politikalardan bir anda vazgeçecek atağı gösterememiş olması beklenmeyen bir gelişme olmayacaktır. Bu durum, ABD'nin Türkiye'den din talepleri konusu ile bir çelişki oluşturmaktadır.

DP her ne kadar programında dinî hürriyetler üzerinde durmuş olsa da mevcut iktidar din konusunda bir yumuşamaya gitmeden

[84] Nihat Erim, "Dış Politika Sorunları", *Yön*, Sayı: 156, 1979; Aktaran: Doğan Avcıoğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e*, 4. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1979, s. 1598.

Levent Şahverdi Arşivi

radikal açıklamalarda bulunmak istemedi. CHP'nin laiklik anlayışına zıt düşecek fikirleri gündeme getirdiğinde söylemlerinde düzeltmeler yapma gereği hissetti. 14 Şubat 1946 tarihinde, Prof. Kenan Öner'in il başkanlığında DP İstanbul örgütünün kurulmasından sonra Öner, *Tasvir*'e verdiği mülakatta, dini öğretim hakkında görüşlerini dile getirirken dinsizlik ile laikliğin ayrımını yapıp dini suiistimal edenlere fırsat vermeden toplumun dinî eğitim ihtiyacının karşılanmasının en doğru karar olacağını savundu. Ancak bu ifade CHP yönetimini rahatsız ederken Alaattin Tiritoğlu, Öner'in bu konuda DP'nin sözcülüğünü yapmamış olmasını dilediğini belirtti.[85] Bunun üzerine Öner, *Tasvir*'e bir açıklama metni göndererek *"halkın dinî tedrisatına yol açmak"* ifadesini *"halkın dinî tedrisatını rencide etmemek"* olarak değiştirdi.[86]

Dinin siyasî hiçbir söylemin konusu olmaması ve din kisvesi etrafında örgütlenmenin önüne geçilmesi amacıyla CHP, 10 Mayıs 1946'da gerçekleşen 2. Olağanüstü Kurultay'ında tavrını bir kez daha net bir şekilde gösterdi. İnönü, konuşmasında dinî oluşumların sadece tepkisel olarak değil yasal olarak da karşısında duracaklarını belirtti. Sınıf çıkarları dikkate alınarak kurulmak istenen parti ve örgütlere yasal yolla engel olunmayacağını ifade eden İnönü, kanunen karşısında oldukları partilerin ve oluşumların dış güçlerin menfaatlerini tatmin etme amacını benimseyenler olduğunu söyledi ve bu maksatla dinin siyasî emellere aracı olmasının önüne geçmede gösterdikleri çabayı devam ettireceklerini belirtti.[87]

İnönü'nün bu mesajının arkasında iki ana düşünce olduğu tahmin edilebilir. Birincisi, yeni partinin kurulmasının ülkede dinî değerleri siyasetin aracı hâline getirme eğiliminde olan gruplara gözdağı vermektir. Serbest Cumhuriyet Fırkası, Atatürk'ün talebi doğrultusunda danışıklı bir şekilde kurulmuş olmasına rağmen kısa sürede laiklik karşıtı kişilerin örgütlenme noktası hâline geldi ve şeriat yanlısı propagandaların halkın arasında hızla yayılmasına farkında olmadan ortam hazırladı. Benzer olayların tekrar yaşanmasını önlemek düşüncesiyle İnönü, proaktif bir tutum sergileme

[85] Kenan Öner, *Siyasî Hatıralarım ve Bizde Demokrasi*, Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1948, s. 15-16.

[86] Öner, *a.g.e*, s. 16.

[87] Akın, *a.g.e*, s. 163.

Levent Şahverdi Arşivi

yoluna gitmiş olabilir. İkincisi ise CHP'nin o döneme kadar tepkiyle karşılaştığı iki önemli grup bulunmaktadır: Toprak ağaları ve din adamları. Bu iki grup, DP'nin kurulmasının ardından kendilerine CHP'nin karşısında durabilecekleri bir yer bulabildi ve halkı yönlendirerek partinin oy potansiyelini arttırmaya çalıştı.[88] Bu yüzden İnönü, üstü kapalı bir şekilde din adamlarının daha geri planda kalması gerektiklerini söylemeye çalışmış olabilir.

Diğer yandan, ortada inkâr edilemez bir gerçek bulunmaktadır ki o da DP'nin daha sahneye çıkamadan oyundan çekilmesini önlemek adına oy potansiyelini arttırması gerektiğidir. 23 yıldır siyasetin içinde olan, Atatürk'ün partisi olarak görülen ve tecrübesiyle yarışa bir hayli önden başlayan CHP karşısında hezimete uğramamak, akıllıca davranarak yayılmasının en kolay olduğu adresleri belirlemek durumundadır. Bu yönde yapabileceği en mantıklı hamle ise zaten hâli hazırda var olan CHP'ye muhalif olanlara yönlenmek olacaktır. Bir başka deyişle İnönü'nün ve CHP'nin tavrı ne olursa olsun din adamlarını kazanmaya ihtiyacı vardır. Bu ihtiyacı giderirken de kapatılma tehdidiyle karşılaşmamak için oldukça dikkatli davranması gerekmektedir.

1946 seçimleri, DP'nin yeni kurulmuş olmasına karşın CHP'yi zorlayabilecek potansiyeli elde etmiş olması, CHP'nin toplumun hiçbir kesimini küstürmemesi gerektiği gerçeğini ortaya koydu. Ayrıca, bir sonraki seçimlerde DP'yi hafife almaması gerektiğini de anladı. Seçimlerin kazanılmasının ardından, CHP'li Recep Peker'in kurduğu hükümet programında vicdani hürriyetler ile parlamentonun otoritesi arasındaki dengeyi koruyacak bir politika yürütüleceği belirtildi. Bir yandan dinî görüşlerin açıkça ifade edilip yazılabileceği bir ortam sağlanırken diğer yandan da bu serbestliğin ülkenin düzenini ve huzurunu bozmayan, siyasetin zedelenmesine izin vermeyen ve devletin siyasî ve idari gücünü sarsmayan bir şekilde yürütüleceği yer aldı.[89] Böylece din ve vicdan hürriyetinin ön plana çıkarılacağı düşüncesi yerleştirilmek istendi. Bu durum şunu akla getirmektedir. Demokrasinin uygulamaya başlanması oyun, oyun hesaba katılması ise halkın, halkın gündeme gelmesi halkın istek

[88] Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, Cilt. 2, Cem Yayınevi, İstanbul 1973, s. 555.

[89] Nuran Dağlı ve Belma Aktürk, *Hükümetler ve Programları (1920-1960)*, TBMM Yayınları, Ankara, 1988, s. 119.

Levent Şahverdi Arşivi

ve taleplerinin gündeme gelmesi demektir. Yani Cumhuriyetin modernleşme uygulamalarında yukarıdan aşağıya doğru şeklindeki bakış açısından kaynaklanan ve halkın pek de dikkate alınmaması noktasındaki düşünce yapısının artık işlememeye başlaması etkili olacaktır. Nitekim bir sonraki seçimde halkın din ve diğer konulardaki taleplerinin demokrasi ve seçim kazanma endişeleri ile CHP tarafından da dikkate alındığı ortaya çıkmaktadır.

DP cephesinde ise seçimlerden sonra CHP'nin sergilediği davranışlar, muhalefet üyelerini tatmin etmemiş olacak ki 7 Ocak 1947'de yapılan DP Birinci Büyük Kongresi'nin temasını, hürriyetler ve önceki yönetimden kaynaklı kısıtlanmalar oluşturdu. Yani delegeler, taraftarı oldukları özgürlüklerin önündeki en büyük engelin CHP yönetimi olduğunu dile getirerek eleştiri oklarını iktidara çevirdi. Samet Ağaoğlu, DP'nin var oluş sebebini hürriyetlerin şahıs idaresi, zümre hâkimiyeti ve keyfi politikalar yüzünden kısıtlanması olarak ifade etti.[90] Kısıtlandıklarını düşündükleri hürriyetleri madde madde sıralamasalar da her bir delege, farklı konulardaki görüşlerini dile getirerek hem kendilerinin hem de halkın genelinin pek çok alanda daha demokratik bir ortamın beklentisi içinde olduğunu belirtti. Özellikle bir delegenin *"50-60 sene sonra camilerimize girecek kimse bulunmayacak. Üç çocuğum var. Fakat korkuyorum ki, öldüğüm vakit arkamdan Fatiha okutturan bulunmayacak"*[91] yönündeki şikâyeti, diğer parti delegeleri tarafından büyük destek gördü. Dinî yaptırımların rahatlatılması hakkında herhangi bir öneride bulunulmamasına rağmen, bu konunun ileride tartışılacak maddeler arasına alınacağı anlaşıldı.

DP'nin muhalefet yıllarında din-siyaset ilişkisi üzerine asıl dönüm noktasının 17 Kasım 1947 günü Ankara'da toplanan CHP 7. Olağan Büyük Kongresi olduğunu söylemenin yerinde bir tespit olacağı düşünülmektedir. Ilımlı kanat ile radikal grubun fikirlerinin çatışması şeklinde ilerleyen kongrenin nihayetinde, ılımlıların görüşlerinin benimsenmesine karar kılındı ve bu durum yıllardır süregelen bazı anlayışlarda değişikliklere gidilmesine yol açtı. Değişikliğe uğrayan ilke ve politikalar pek çok alt başlıkta toplanabilecek olsa da burada üzerinde durulması istenen asıl alan,

[90] Akın, *Türkiye'de Çok Partili....*, s. 164.

[91] Akın, *Türkiye'de Çok Partili....*, s. 165.

Levent Şahverdi Arşivi

laiklik kavramının içeriği olacaktır. Kongrenin CHP nazarında laiklik algısı üzerinde herhangi bir etkisinin olup olmadığı ve algıda söz konusu bir değişiklik var ise bu değişikliğin hangi doğrultuda olduğu hususu hakkında değerlendirme yapmak isabetli olacaktır. Binnaz Toprak, çok partili düzenin din-siyaset ilişkisinde öncesinde izlenen rotanın tam tersi bir yönlenmeye neden olduğu kanaatindedir. Toprak'a göre 1923 ve 1946 arasındaki süreçte devlet, dini denetlerken 1946'dan sonra din, siyasal iktidarı şekillendiren önemli bir faktör hâline gelmiştir.[92] Bahsi geçen rol değişiminin arkasında yatan en büyük nedenin ise partilerin oy kaygısı olduğu düşünülmektedir. Halkın kısıtlı da olsa seçim yapma hakkına sahip olmasıyla beraber istekleri siyasîlerce daha fazla dikkate alınmaya başlanmış ve belki de öncesinde tartışmaya dahi kapalı olabilecek dinsel-kültürel istekler parti içi değerlendirmelerde masaya yatırılmaya başlanmıştır. Oturumun sonunda Tahsin Banguoğlu, konuşmaların müspet çıkarımlarını i) din tedrisatı yapılsın, ii) din müesseselerine bakılsın ve iii) din adamları terfih edilsin şeklinde üç ana başlıkta toplamıştır.[93]

Dini reformlarda ıslahat yapılması meselesini parti grubuna taşıyan birtakım olaylar yaşandı. O sıralarda varlığı hâlâ devam eden Müstakil Grup, ülkenin genel meseleleri üzerine hazırladığı 17 Nisan 1945 tarihli raporun Din İşleri Reisliği bölümünde bazı mütalaalar öne sürdü. Raporda dinî meseleler üzerine önemli noktalara değinildi. Bunlardan ilki, laiklik prensibine dayalı bir devlette Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yer almasının din ve dünya işlerinin tam anlamıyla ayrılmasına uymayacağıdır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yerine Dil Kurumu ile aynı esas ve uygulamada başka bir kuruluşun oluşturulması ve bu yeni kuruluşun devlet teşkilatından çıkarılarak halka mal edilmesi önerildi. Grup ayrıca dinin millîleştirilmesi yönünde de oldukça iddialı yorumlarda bulundu. Kur'an'ın ve dinî uygulamaların öz Türkçeye uyarlanması, ibadet yöntem ve sürelerinin yeniden belirlenmesi, ibadethanelerin Türk geleneğine uygun bir şekilde düzenlenerek halkevleriyle benzer tarza bürün-

[92] Binnaz Toprak, "Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi", *Türkiye'de Siyaset: Süreklilik ve Değişim* (Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay Eds.), Der Yay., İstanbul, 1997, s. 392.

[93] *CHP Yedinci Kurultay Tutanağı*, Ankara, 1948, s. 466.

Levent Şahverdi Arşivi

dürülmesi, din adamlığı vasfını hatırlatacak her türlü simgenin kaldırılması ve dinî kıyafetlerin her şartta yasaklanması ortaya konan düşünceler arasındadır.[94]

10 Mayıs 1946 tarihli CHP II. Olağanüstü Kongresi'nde sunulan rapor, parti içinde sert tepkilere neden olmuş ve yukarıda belirtilen maddelerin daha sonrasında muhalifler tarafından CHP'ye karşı kullanılmasına yol açmıştır. CHP tarafından kontrol altında bir muhalefetin oluşturulması amacıyla kurulan Müstakil Grup'un, CHP'nin o zamana kadar uygulamaya soktuğu en önemli devrimlerine eleştiri mahiyeti taşıyacak bir önergede bulunması, partide bir iç hesaplaşmanın yapılmasını tetikledi. Öne sürülen mütalaalardan 3, 4 ve 5. madde haricindekilerin laiklik ilkesini zedelememesi bakımından ise mülahazaların devlet eliyle tanziminden ziyade yeniliklerin faydalı görüldüğü şartlarda din ulemasının önayak olmasıyla gerçekleştirilebileceği önerildi. Kongrenin asıl amacının DP'nin hızlı yükselişini durdurmaya çalışmak olduğu düşünüldüğünde, DP'nin halk arasında kısa sürede büyük destek bulması bir bakıma dinî reformlara bağlanmış gibi gözükmekte ve CHP'nin bu konudaki algısına büyük oranda zarar vermektedir. Sonuç olarak ise Kurultay, Müstakil Grup'un feshedilmesi kararını aldı.

Müstakil Grup'un faaliyetlerine ve varlığına son verilmesi, dinî reformların tartışılmasını engellememiştir. Gün geçtikçe artan tartışmalar, basında yer bulacak noktaya gelmiştir. Alay Müftüsü Hasan Feyzi Akıncı, 7. Kurultay'dan yaklaşık bir ay önce 31 Ekim 1947 tarihli Selamet dergisindeki yazısında, Türkçe ezan uygulamasının hatalarını dile getirmiştir. Akıncı'nın başlatmış olduğu bu dalga Ömer Rıza Doğrul ve Eşref Edip gibi isimlerce takip edilmiştir. Doğrul ve Edip, Akıncı'nın yaklaşımının birkaç seviye daha ötesinde bir yazı kaleme alarak Arapça ezan yasağını anlamsız bir uygulama olarak nitelemiştir. Doğrul, Türkçe ezanın dinin doğasına ters olduğunu belirtmiştir. Doğrul'a göre ezanın Türkçe okunmasına karşı bir tutum sergilemek, siyasî bir meseleden ziyade uygulamaların dinî muhteva ve usullere uygunsuzluğunu eleştirmektir. Zira ezanı Türkçeleştirmeye çalışmak, gereksiz bir zorluğun içine girmek olduğu gibi topluma ve devlete herhangi bir

[94] Dücane Cündioğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e...*, s. 136-137.

Levent Şahverdi Arşivi

fayda da sağlamamaktadır. Ezanın okunmasına dair asıl meselenin Arapça tartışması olmadığına vurgu yapan Doğrul, ezan dilinin Arapça değil *"İslamca"* olduğunu ifade ederek pek çok medeniyeti bünyesinde barındırdığına dikkat çekmeye çalıştı. Aynı zamanda dinin manevi bir his olmasına vurgu yaparak Arapça anlaşılmasa bile İslam'a uygun bir şekilde okunmasının insanların ruhlarına işlediğinden ve bu nedenle de Allah-u Ekber'in İslamca olmasından ötürü aynı zamanda Türkçe olduğundan bahsetti[95].

Dinî reformlara yöneltilen eleştirilerin giderek artması CHP'yi, uygulamaya konan devrimleri revize etmeye itti. Mahmut Goloğlu'na göre çok partili yeni siyasî sisteme CHP'nin adapte olması hususunda 7. Kurultay büyük öneme sahiptir. Kurultayı, yıllardır tek başına iktidarlık yapmış ve yönetimin tek hâkimi statüsüne alışmış, neticede alternatif siyasî, toplumsal ya da kültürel hiçbir oluşuma mahal vermemiş bir partinin tek yönetim, tek adam anlayışından sıyrılıp çok partili cumhuriyete, yani demokratik uygulama çabalarının göstergesi olarak değerlendirdi.[96] Toplantı tutanaklarından edinilen bilgilere bakıldığında CHP yönetimi, 1947 Kurultayı'nda dine karşı daha özenli ve müsamahalı bir üslup kullanmaya gayret etmiş; laiklik tartışmaları sırasında sert çıkışlara ve bölücü söz dalaşlarına müsaade etmemiştir.

7. Kurultay, CHP'nin Cumhuriyet'in ilânından itibaren müdahil olduğu toplumsal alandan yavaş yavaş kendini çekmeye başlayacağının en açık ifadesi oldu. Temmuz 1946 seçimlerinden sonra her ne kadar CHP tekrardan iktidara gelmiş olsa da iktidarda kalmanın eskisi kadar kolay olmayacağı anlaşıldı. İktidarı kaybetme korkusu, CHP'ye nazaran çeşitli sosyal gruplardan temsilcilere sahip DP'nin etki alanını arttırmasının önüne geçilmesi için CHP'de siyasî ve toplumsal politikalarda değişikliğe gidilmesine neden oldu. CHP, çok partili sistemin ilk iktidarı olarak bir yandan demokratik değerlerin toplum içinde yerleşmesinin baş sağlayıcısı görevini üstlendi; diğer yandan da hedef kitlesi ve seçmen gruplarındaki çeşitliliği arttırabilmek gayesiyle halkın tepkilerine dayalı bir siyasetin yolunu

[95] Cündioğlu, *a.g.e*, s.138.

[96] Mahmut Goloğlu, *Demokrasiye Geçiş 1946-1950*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1982, s. 56.

Levent Şahverdi Arşivi

tuttu.[97] Şerafettin Turan'ın değerlendirmesine göre CHP'nin başlıca stratejisi, *"özgürlükçü demokrasi ve liberal ekonomi ile karşılarına çıkan Demokrat Partinin kozlarını elinden almak;"*; böylelikle DP'nin CHP karşısında mühim bir alternatif olmadığı imajını yaratarak CHP'nin halkın beklentilerine cevap verebilecek potansiyelde olduğunu gösterip yüzünü muhalefete çeviren seçmenlerin DP'ye giden oylarını geri kazanmayı planlamaktı.[98]

DP'nin güçlenmesini engellemek adına CHP'nin benimsediği strateji bahsi beraberinde, yıllardır üzerinde titizlikle durulan Kemalist ideolojinin getirilerinden ve Atatürk devrimlerinden ödünleri getirdi. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, ikili parti düzeninin CHP tarafındaki etkilerini aksettirirken devrimcilik ve laiklik ilkelerini ne derece özümsediği saptanamayan milletvekillerinin DP'nin CHP karşısındaki en sağlam silahını "halkın manevi yönüne değinmek" ve dini de kapsayan bir "millî ahlak" vurgusu yaparak bu anlayışa ters uygulamaları eleştirmek olarak niteleditiklerini belirtti. Bu silahın zamanla partinin en üstteki isimlerinden en alt kademesine kadar tüm partililerin benimsediği bir görüş olduğunu belirten Karaosmanoğlu, bu durumun laiklik ve radikal devrimcilik prensiplerini öne süren CHP'nin de reaktif bir şekilde *"dümenini soldan sağa çevirmeye"*[99] başladığını iddia etti. Bu iddianın göstergesi olarak da okullarda din dersi verilmesinin kabul edildiğini, Köy Enstitülerinin kaldırılmasını ve eskiden uygulanan imam okullarının artmasına sessiz kalınmasını örnek verdi. Bu gelişmelerin tek sebebini de bir sonraki seçimlerde halkın oy desteğini kaybetmemek olarak değerlendirdi.[100]

7. CHP Kurultayı da aslında Karaosmanoğlu'nun değindiği şartların oluşmaya başladığının sinyallerini taşırken, CHP'nin soldan sağa doğru bir eğilim göstermesi en başından beri gerek siyasî gerekse de entelektüel çevre tarafından pragmatik bir hamle olarak görüldü. Bir başka deyişle CHP'nin, dinin siyasî ve toplumsal alandaki etkisi konusunda izlediği sert tutumu belli oranda yumuşat-

---

[97] Taner Timur, *Türkiye'de Çok Partili...*, s. 67-68.

[98] Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 4. Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999, s. 233.

[99] Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1984, s. 192.

[100] *A.g.e.*, s. 192.

Levent Şahverdi Arşivi

ması, CHP'nin fikir yapısında kökten ve samimi bir değişme yaşamasından çok yeni düzene karşı savunma mekanizması geliştirdiği düşüncesi yaratmıştır. Kısacası CHP, iç ve dış dinamiklere kayıtsız kalamadı. Bu hissiyatın belli bir zümrenin algısı olarak sınırlı kalmadığı halk tarafından da hissedilmiş olacak ki 1950 seçimlerinde CHP, 27 yıllık iktidarını DP'ye kaptırdı.

Samimiyeti tartışılır bir konu olmasına rağmen din-siyaset ilişkisinde yeni bir sayfanın açılmasına taban hazırladığından, CHP'nin dine olan yaklaşımındaki dönüşümün siyasî ve toplumsal hayatta yaptığı değişikler Türk siyasetinde önem teşkil etmektedir. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile ideolojiden en fazla nasibini alan zemin eğitim alanı olduğu için yumuşama politikasının ilk sinyalleri de eğitim alanında verilmeye başlandı. Parti programının sekizinci kısmında açıklanan millî eğitim politikasındaki bazı ayrıntılar önceki dönemlerle kıyaslandığında, CHP'nin ılımlı tavrının hukukî retorik üzerinden hissettirilmeye başlandığı anlaşılmaktadır. İlk maddede değinilen CHP ilkelerinin (6 ok) çıkarılması ve yerine *"Türkiye Cumhuriyeti'nin dayandığı esaslara bağlı yurttaş yetiştirmek"* ifadesine yer verilmesi,[101] CHP yeniden iktidarda olsa dahi artık tek başına bütün kültürel ve sosyal hayatın düzenlenmesinde söz sahibi olamayacağını göstermektedir. Cumhuriyet'in ilânından itibaren yerleştirilmeye çalışılan milliyetçilik düşüncesi, çok partili döneme kadar eğitim politikasının da başat unsurları arasında yer almışken önceki programlarda üzerinde durulan "millî karakter" kavramının programdan çıkartılarak ilgili maddenin *"Tarihimizin ilham ettiği millî karakteri ve millî geleneğimize uygun bir ahlâkı her vasfın üstünde tutmak ve mutluluğu millete hizmette aramak"* şeklinde düzenlenmesi, gelenek temeline dayalı bir eğitim sisteminin benimseneceğine işaret etmektedir.[102]

---

[101] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler...*, s. 593.

[102] Birgül Bozkurt, "Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte CHP ve Eğitim Sistemindeki Gelişmeler (1946-1950)", *ÇTTAD*, Cilt: 9, Sayı: 20-21, 2010, s. 219. Eğitim politikasında dikkati çeken bir diğer değişiklik ise Köy Enstitülerinin etki ve yetkisini sınırlayacak düzenlemedir. Programdan köy okulları ile ilgili bölüm çıkarılmış; şehir, kasaba ve köylerde ilköğretim programında tüm çocuklar için beraberliğin sağlanacağı söylendi. Böylelikle Köy Enstitülerinin köylere mahsus bir düzenlemeden geçirilmesinden vazgeçildi. Eğitim programında birlik uygulamasının vurgulanmasının temel sebebi, eğitimde herhangi bir ayrılığın olması ve

Levent Şahverdi Arşivi

II. Dünya Savaşı sonrası, Batı bloğuyla yakınlaşma içine giren Türkiye için komünist düşünce ve kurumları bünyesinde barındırdığına dair bir haberin yayılması, kabul edilebilir bir gelişme değildir. ABD kanadında yer almanın sonucu olarak Sovyetler Birliği'nin savunucusu olduğu her türlü görüş ve uygulamadan vazgeçmek gerekirdi. Diğer yandan CHP'nin çok partili düzenin gelmesiyle geçmişte yaptığı her şeyi bir anda silip atması, halkın gözünde imaj kaybına uğramasına neden olabilirdi. Bu yüzden, kaldırılması Soğuk Savaş atmosferi içinde yerinde olabilecek siyasî, sosyal ve yasal düzenlemelerin altyapısının hazırlanıp halka unutturularak arka plana itilmesi daha mantıklı bir hamle olacaktı. Bu doğrultuda CHP yönetimi, Köy Enstitülerini bir anda kaldırmak yerine hem artan eleştirileri bir nebze azaltmak hem de enstitülerin kaldırılmasının zeminini hazırlamak adına programda bazı değişikliklere gitti.[103] Zaten DP'liler de mevcut durumu, kendi avantajlarına kullanmaktan kaçınmadı. Köy Enstitülerini komünizm simgesi ve Hasan Ali Yücel'i de komünist ideolojinin enstitü tabanındaki mimarı olarak göstererek pek çok enstitü hakkında komünist ihbarlar ortaya çıkarmaya başladı.[104] Enstitü bünyesinde görev alan kişilerin hatıralarına bakıldığında o dönemde dile getirilen eleştirilerin aksine enstitülerin komünizm destekçisi bir tavrı bulunmadığı da anlaşılmaktadır. Köy Enstitülerinin bazı çalışanları da "çizilen her orak ve çekicin, yırtılan her bayrağın enstitü öğretmenleri veya öğrencilerinin faaliyeti olduğu iddia edilerek ihbarda bulunulduğu-

bunun bir sorun teşkil etmesi değildi. Köy Enstitülerinin anti-komünist çevrelerce komünizmi güçlendirecek uygulamalar olduğu iddia edilmesinden ötürü solda yumuşama, sağa yanaşma stratejisi gereği etkinliğine son vermek için yapılan bir girişimdi. 1945 yılından sonra Köy Enstitülerine yönelik eleştiriler artmaya başlamıştı. Fevzi Çakmak, Millî Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'i komünist grupları enstitüde korumakla suçlarken Emin Sazak da enstitülerde ahlak dışı faaliyetlerin yürütüldüğünü ve verilen eğitimin kültür düzeyinin bir hayli düşük olduğunu dile getirerek enstitüleri ağır bir dille eleştirdi. Bu tepkiler üzerine Başbakan Recep Peker, 1946 yılında Yücel'in görevine son verdi. Bozkurt, *a.g.m.*, s. 219; Volkan Payaslı *"Belleklerde Bir Çınar: Düziçi Köy Enstitüsü"*, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Sayı: 21, 2015, s. 340.

[103] Birgül Bozkurt, "Türkiye'de Çok Partili...", s. 220.

[104] Fevzi Çakmak, "Kuruluşundan Kapatılışına Kadar Türkiye Büyük Millet Meclisi İçerisinde Köy Enstitülerine Yönelik Muhalefet", *ÇTTAD*, Cilt: 6, Sayı: 15, 2007, s. 235.

Levent Şahverdi Arşivi

nu" belirtmişlerdir.[105] Köy Enstitüleri üzerinde önemli muğlaklıklar olmasına karşılık, mevcut düzen çerçevesinde önemli bir tehdit olarak görülen komünizmle devletin herhangi bir kurumunun ilişkilendirilmesi, CHP yönetiminde hoşnutsuzluk oluşmasına neden olmuştur.

Parti programında dönemin şartlarına izafeten kavramsal birtakım değişikliklerin yapılması, hassas konulardaki sert söylemleri yumuşatmakla kalmamış; somut değişikliklere de yol açmıştır. 1946 sonrası CHP iktidarında da öngörülen netice doğrultusunda somut adımlar atıldı. Eğitim politikalarının izleneceği programda öne sürülen ılıman tutum, kısa sürede meyvelerini vermeye başladı. Somut uygulamalara değinmeden Soğuk Savaş siyasî kültürünün, çok partili sistemin ve DP'nin varlığının CHP'nin eğitim politikaları gündeminde nasıl bir değişikliğe neden olduğu incelenmelidir. Din-siyaset ilişkisi kapsamında 1946 sonrası CHP eğitim politikaları değerlendirildiğinde, öne çıkan noktalardan ilki önceki dönemlerde tartışmaya dahi kapalı olabilecek hususların parti içi müzakerelere dâhil edilmeye başlanmasıdır. Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren laiklik yönünde atılan adımlar kapsamında, din eğitiminin eğitimin bütün kademelerinden dışlandığı göz önünde bulundurulduğunda, din-eğitim entegrasyonunun CHP toplantılarına taşınması beklenilir bir durum olmamaktadır. Ancak 1947 yılından itibaren CHP delegeleri tarafından din derslerinin resmi eğitim programına eklenmesi veya özel dershaneler aracılığıyla okutulmasına yönelik görüşler belirtilmeye ve çalışmalar yapılmaya başlandı.[106] Özellikle çok partili düzene geçilmesiyle beraber demokratikleşme yönünde bir eğilimin sergilenmesi, din öğretimi konusundaki isteklerin de dile getirilmesini kolaylaştırdı.[107] Bireysel özgürlükler bağlamında din öğretimi düzenlemelerinde değişiklik yapılmasına dair beklentiler, 1947 yılında yapılan CHP'nin 7. Kurultayı'nda da Din Eğitimi ve Öğretimi ile ilgili sıkıntılar kapsamında tartışıldı. Böylelikle okullarda din eğitimi yasağının yumuşatılması durumu yeniden

[105] Pakize Türkoğlu, *Tonguç ve Enstitüleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2007, s. 563.

[106] *A.g.e.*, s. 563-564.

[107] Halis Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi*, M.Ü.İ.F. Yayınları, İstanbul, 1999, s. 85.

Levent Şahverdi Arşivi

gündeme getirildi.[108] DP'nin iktidara gelişine kadar din eğitimi konusunda radikal adımlar atılmasa da CHP'nin itinayla gündem dışı bıraktığı bu konu, çok partili sisteme geçişten itibaren partinin önemli meselelerinden biri hâlini aldı.

CHP yönetiminin din eğitimi ve din dersleri hususunda kısmi yumuşamaya gitmesinin siyasî, akademik, yazın hayatı çevreleri ve halk tarafından yapılabilecek yanlış yorumların malzemesi olmasını önlemek amacıyla Ocak 1947 CHP Divanı'nda, konuyla ilgili net bir karara varılmıştır. Alınan karar çerçevesinde, gizli öğretim veya Arap harfleriyle öğretim yapılmasına daha önce olduğu gibi müsaade edilmeyeceği ve Cumhuriyet rejiminin temel ilkelerinden olan laikliğin en ufak bir bozulmaya maruz kalmasına mahal verilmeyeceği noktasında görüş birliği olduğuna dair tebliğ yayımlanmıştır.[109] *Ulus* gazetesinin 2 Mayıs 1947 tarihli haberine göre CHP'nin din eğitimi tartışmalarını tamamen kapatmadığı; okul sınırları dışında kalmak, her açıdan hükümetin kontrolünde olmak kaydıyla özel eğitim kanunları dâhilinde ve Millî Eğitim Bakanlığı'nın izniyle Türkçe harflerle verilecek bir din öğretiminin hükümetin görevi olduğunu savunduğu; bu doğrultuda hükümetin çalışmalarını sürdürdüğü anlaşılmıştır. Hükümet bu konu hakkında yaptığı incelemeler neticesinde *"özel din öğretimi"* gerekliliklerini belirleyerek taslağı CHP Divanı'nda onaya sunmuştur. Divanın taslağı onaylamasıyla medeni haklardan faydalanabilen vatandaşların 789 sayılı Maarif Teşkilatı Kanunu'nun 4. maddesi gereğince Bakanlıktan izin almak kaydıyla İslamiyet'in inanç sistemi ve ibadet esasları hakkında bilgi vermek amacıyla çocuklar için din bilgileri dershanelerini açmasına izin verilmiştir.[110]

Özel din öğretimi politikasının ardından CHP iktidarı, daha popülist bir yaklaşımı benimsemek durumunda kaldı. Savaş sonrası demokrasi taleplerinin artmasıyla beraber, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren savunulan devlet kontrollü halkçılık anlayışı yerini, halk odaklı popülizme bıraktı. Bu çerçevede hükümet, sadece kendisinin halk için uygun ve faydalı gördüğü politikaları uygulamaya

[108] Mehmet Ali Gökaçtı, *Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam Hatipler*, İletişim Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 168.

[109] Birgül Bozkurt, "Türkiye'de Çok Partili...", s. 222.

[110] *Ulus*, 3 Temmuz 1947.

Levent Şahverdi Arşivi

koymakla kalmadı; halkın beklentilerini de siyasî gündemine almaya başladı. Aslen bu tarz bir popülizm, Cumhuriyet'in ve Kemalist düşüncenin temel ilkeleriyle ters düşmemektedir. Ancak halktan ve muhalefetten gelen talepler din eğitimi konusunda olunca önceki laiklik anlayışının sorgulanmasına neden oldu. Daha doğrusu CHP iktidarı, sınırlarını kendisinin belirlemiş olduğu laiklik anlayışından ödünler vermek zorunda kaldı. Eğitim ve popülizmin birleştiği nokta, halkın öğretim taleplerinin devlet okullarında uygulamaya konulması sonucunu doğurduğu için verilen ilk tavizler beraberinde ileri aşamalarını da getirdi. Bu kapsamda, 15 Şubat 1948 tarihinde, ilkokullarda velilerin yazılı izninin olması şartıyla seçmeli din dersleri konuldu. Alınan karar gereği, din derslerinin ders zamanları dışında verilmesi; ders programlarının ve yazılı kaynakların Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanması ve Millî Eğitim Bakanlığı'nca onaylanması; dersleri verecek kişilerin ilkokul öğretmenleri arasından seçilip seçimde Millî Eğitim Bakanlığı'nın yetkili olması; köy okullarında ise Köy Enstitülerinin hazırlık sınıfı öğrencilerine verilmesi düzenlendi.[111] Kararın sağladığı serbestlik sonucunda, 1949-1950 eğitim-öğretim döneminde ilkokulların 4. ve 5. sınıflarında okumakta olan 414.477 öğrencinin sadece %1'ini temsil eden 2.797 Müslim ve 3.002 gayrimüslim öğrencinin velisi, Din Bilgisi dersi talebi için başvuruda bulunmadı.[112] Kanunun yürürlüğe girdiği tarihten sonraki eğitim-öğretim yılında Din Bilgisi dersine olan ilginin bu denli büyük olması, Türk halkının bu konudaki beklentisini, o zamana kadarki ideoloji gereği bastırdığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

10 Haziran 1948 tarihinde göreve başlayan II. Hasan Saka Hükümeti zamanında belirlenen eğitim politikasının odak noktası, demokratik eğitim oldu. Hükümetin eğitim alanında yapmayı öngördüğü düzenlemelerin temel hedefi ise ülkenin çağdaşlaşma ve kalkınması kapsamında sağlıklı bir yol alabilmesini halk iradesine dayandırarak gerçekleştirme amacı olarak ifade edildi. Bu nedenle

---

[111] *Ulus*, 20 Şubat 1948.

[112] İsmet Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1966, s. 31. Ayrıca bazı Alevi öğrencilerin aileleri de Din Bilgisi eğitimi isteğiyle okul müdürlüklerine dilekçe vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tahsin Banguoğlu, *Kendimize Geleceğiz*, Derya Dağıtım, İstanbul, 1984, s. 100.

Levent Şahverdi Arşivi

kanuni çerçevenin, sosyal ve siyasî hayattaki demokratik anlayışın okullarda verilen eğitim-öğretime de yansıtılmasına önem verileceği belirtildi.[113] Yedi aylık görev süresi boyunca hükümet, öncelikle ilköğretim kurumlarında din derslerinin okutulması konusunda çalışmalara yöneldi. Hükümetin Millî Eğitim Bakanlığı sorumluluğunu üstlenen Tahsin Banguoğlu, daha önce CHP tarafından oluşturulan din komisyonunda yer almış bir isim olduğundan, bu konuda yapılacak çalışmalara yabancı değildi. Şubat ayında kabul edilen seçmeli din dersi hakkındaki düzenleme bir yıl sonra Şubat 1949'da ilkokullarda 4. ve 5. sınıflarda haftada ikişer saat olmakla *"program dışı ve ihtiyari"* vasfıyla verilmeye başlandı.[114]

Seçmeli din dersi kararının ardından, halkın imamlık ve hatiplik hizmetine yönelik ihtiyacını karşılamak amacıyla 13 Aralık 1948 tarihinde İstanbul, İzmir, Ankara, Seyhan, Erzurum ve Diyarbakır vilayetlerinde İmam Hatip Kursu açılması yönünde karar alındı.[115] Vatandaşın eğitimli din adamına ihtiyaç duyduğu kanaatine varan CHP, din eğitimi komisyonunun bulunduğu okul önerisini, kurs şeklinde uygulamaya soktu. Kursları kurma yetkisi, özel şahsiyetlere bırakılmadı; laiklik ilkesinin zedelenmemesi adına devlet elinde kaldı.

Din eğitimi alanında yapılan düzenlemeler zamanla ilk ve orta öğretim boyutundan ileriye taşınmıştır. 16-20 Ocak 1949 tarihlerinde toplanan CHP Divanı'nda gündeme gelen İlahiyat Fakültesi açılması yönündeki talep, din eğitimi komisyonunca tartışılmaya başlanmıştır. Divan'a bu konuyu taşıyan Hamdullah Suphi Tanrıöver, bir İlahiyat Fakültesi ihtiyacının Türkiye'ye özgü değil tüm medeni toplumlara yönelik olduğunu ifade etmiştir. Laiklik ile dine önem veren uygulamaların bir arada ilerleyebileceğini savunan Tanrıöver, örnek olarak da Fransa'da ve Amerika'da devlet kontrolü altında açılan İlahiyat Fakültelerini göstermiş ve ülkenin yabancı

[113] Erdoğan Başar, *Millî Eğitim Bakanlarının Eğitim Faaliyetleri (1920–1960)*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2004, s. 412.

[114] Muhammet Şevki Aydın, *Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme ve İstihdamı (1923-1998)*, Akabe Kitabevi, 2000, Ankara, s. 51.

[115] *Ulus*, 14 Aralık 1948, s. 1-3.

Levent Şahverdi Arşivi

ideolojilerden, özellikle komünizmden arındırılması için millî bilincin din ile desteklenmesi gerektiğine inanmıştır.[116]

Tanrıöver'in bu önerisinin milletvekilleri tarafından alkışlarla onaylanması, mevcut beklentilerin de dinî ihtiyaçların laiklik çerçevesinde kısıtlanmaması yönünde olduğunu göstermektedir. Divan'daki tartışmalardan iki yıl sonra CHP Programında İlahiyat Fakültesi açılması öngörüldü ve Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1949-1950 öğretim yılında faaliyete geçti.[117] Banguoğlu, Fakülte'nin açılmasında rol oynayan faktörün halkın beklentileri olduğu yönünde bir açıklamada bulundu. İlahiyat Fakültesi'nin açılmasında toplumdan ve muhtelif görüşlerden gelen taleplerin etkili olduğu ve bu beklentinin heyet tarafından da makul görüldüğü için Fakülte'nin kurulma kararının alındığı belirtildi.[118]

Okullarda seçmeli din dersi hizmetinin sağlanması, İmam ve Hatip Okullarının yeniden açılması ve din eğitiminin Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ile yükseköğrenim mertebesine taşınması, din öğretimine yönelik 1930'lardaki otoriter tutumun aksi yönde değişmesini sağladı. Açılan kurumlar devletin resmi kurumlarına bağlanıp ders içerikleri merkezi kontrolden geçse de din eğitimi konusunda her türden eğitim merkezleri oluşturulmasının önü açıldı. 1949 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın denetimi altında olmak şartıyla Kur'an kursları açıldı.[119] İlk kez uygulamaya sokulan başka bir düzenleme ise hacca gitmek isteyenlere 1948 yılında döviz verilmesi oldu.[120]

Eğitim alanında yapılan ılımlı düzenlemeler, kartopu gibi büyüyen talepler kümesine dönüşmeye başladı ve 1930'lardan itibaren yavaş yavaş sönen beklentileri yeniden alevlendirdi. 1940'ların sonuna gelindikçe önüne geçilmesi mümkün olamayacak tartışmalar ve tepkiler cereyan etti. Yeni siyasî sistemin sağladığı hürriyet

---

[116] Metin Toker, *Tek Partiden Çok Partiye (1944-1950)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990, s. 170.

[117] Fakülte Ankara Üniversitesi kuruluş kadroları hakkındaki 5239 sayılı Kanun'a ek olarak, Millî Eğitim Bakanlığı'nca hazırlanan kanunla kurulmuştur. "Ankara Üniversitesi Kuruluş Kadroları Hakkındaki 5239 Sayılı Kanuna Ek Kanun", *Resmî Gazete*, 10.06.1949/7229.

[118] İsmet Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi*..., s. 28-29.

[119] Filiz Meşeci Giorgetti ve Betül Batır, *İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı Döneminde Eğitim Politikaları*, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, Sayı: 13-14, 2008, s. 38.

[120] Fehmi Akın, "Türkiye'de Çok Partili....", s. 225.

Levent Şahverdi Arşivi

havasının cesaretiyle iktidarın önceki uygulamaları, açıkça ve ciddi bir şekilde eleştirilmeye başlandı. Eşref Edip de yazılarında bu özgürlük ortamından istifadeyle o ana kadar dile getirilememiş düşüncelerin açıklanması yanlısı oldu. Edip, Türkçe ezan okunmasının dinî boyutundan öte, kavramsal bir yanılgıya da neden olduğunu belirterek *"Tercümenin doğru olmadığı öteden beri malum bir keyfiyettir. Fakat müfritlerin, diğer hürriyetlere olduğu gibi laiklik nikabı altında dine karşı baskıları devam ettiği müddetçe kimse bu hususta söz söylemeye, ilmi ve lisanî bir tenkit bile yapmaya cesaret edemiyordu"* şeklindeki ifadesiyle tek parti döneminden arta kalan sancıların şiddetini daha da arttırdı. "Hakiki demokrasinin" inkişafı üzerine din üzerindeki baskıların azaldığını ve demokrasi kıstaslarına uymayan haksız muamelelerin düzeltilmesi gerektiğini belirten Edip, ezan meselesinin bir an önce bahis mevzuu edilmesini talep etti.[121]

CHP iktidarına tepkiler önceleri fikre fikirle cevap yöntemiyle gösterilmeye başlansa da din-siyaset meselesinin yaratmış olduğu gerginlik, fiilî reaksiyonlara dönüştü. *"Tanrı emirlerini yerine getirip peygamberin ahlakını temsil etmek"* amacıyla hareket eden Ticani tarikatı, M. Kemal Pilavoğlu önderliğinde çeşitli eylemler yapmaya başladı. Ancak tarikatı asıl tehdit unsuru hâline getiren *"Heykel puttur."*, *"Laiklik dinsizliktir."*, *"Hilafeti kaldıran Atatürk mel'undur."*, *"Türkçe ezan küfürdür"*[122] sloganlarıyla Cumhuriyet'in ilkelerine karşı örgütlenip teokratik yönetimin kurulması yönünde çalışmalar yapması oldu. Bu tarikat, umuma açık alanda ezanın Türkçe okutulmasını protesto etmek için Arapça ezan okuyup tekbir getiriyordu.[123] 4 Şubat 1949 günü tarikata mensup iki kişi, Meclis'te Arapça ezan okuma eylemi yaparak Arapça ezan yasağına ve yasağın çıkış noktası olan Kemalist rejime başkaldırdılar.[124] Dinî hassasiyetlerin bu şekilde Meclis'e taşınması, din konusunun sosyal ihtiyaçlara dayalı birtakım zararsız düzenlemeler talebinden çıkıp mevcut yönetim sistemine ve iktidara karşı örgütlü ayaklanmanın yaratabileceği endişesini doğurdu.

---

[121] Dücane Cündioğlu *"Meşrutiyet'ten..."*, s. 132.

[122] Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin...*, s. 415-416.

[123] Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı*, Simavi Yayınları, İstanbul, 1991, s. 203.

[124] *Hürriyet*, 5 Şubat 1949, s. 1; *Cumuriyet*, 5 Şubat 1949, s. 1.

Levent Şahverdi Arşivi

Din meselesi, zaten var olan görüş ayrılıklarını toplumun her kesiminde görülmesi muhtemel olan kutuplaşmalara itmeye başladı. Aşırı dini grupların giderek yaygınlaşması, sıkı laiklik taraftarı olan aşırı sol bir grubun da tepkilerini dile getirmelerine sebep oldu. Ticani eyleminin hemen akabinde 23 Şubat günü yapılan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bütçe görüşmeleri, Meclis'teki kutuplaşmayı iyice belirginleştirdi. Diyanet İşleri Başkanı'nın kürsüye çıktığı sırada CHP kanadından Dr. Ahmed Hamid Selgil, *"Mademki Diyanet İşleri Başkanı izahlarda bulunacak, lütfen şu ciheti de açıklasınlar."* diye sözüne başlayarak yaklaşık % 95'i Müslüman olan Türk milletinin kutsal kitabı Kur'an'ı kendi dilinden ne zaman okuyacağını sorarak Kur'an'ı yabancı bir dille Arapça metniyle okumak ve öğrenmek istemediğini belirtti.[125] *Ulus* gazetesindeki köşesinde Falih Rıfkı Atay, Arapça ezanı manasız bulan kişilere cevap mahiyetinde bir yazı kaleme aldı. Yazısında, Türkçe ezanın bir din meselesinden ziyade kültür konusu olduğunu öne sürerek, millî bir kimlik oluşturmada başarılı olunabilmesi için Atatürk ve onunla aynı düşünceleri paylaşan yenilikçilerin toplumun hem dilde hem de kafada millileşmesi ve Arap kültüründen uzaklaşması doğrultusunda hareket ettiklerini beyan etti.[126]

Cumhuriyet reformlarına karşı gelmek isteyen gruplar çok partili düzeni fırsat bilmiş olsalar da DP, kuruluşundan itibaren rejim ve Atatürk karşıtı oluşumların merkezi hâline dönüşmemek adına çaba gösterdi ve bunu parti programında da belli etti. DP programı ekonomik ilkeler ile kişisel hak ve özgürlükler yönünden CHP'nin programına oranla daha liberal bir görünümde olsa da CHP anlayışından çok uzak bir örgütlenme olmadığı kanaatini oluşturdu.[127] Ne yazık ki DP, muhalif topluluklar tarafından CHP politikalarının tam tersinde yer almak için başvurulabilecek bir nokta olduğu düşüncesini yaratmış olacak ki 1949 yılında toplanan DP 2. Büyük Kurultayı'nda, İslamcı görüşler parti içinde varlığını hissettirmeye başladı. Bunun üzerine DP Genel Başkanı Bayar, laiklik ve dine saygı esasları arasında güçlü bir ilişki olduğunu ve partisinin dinin siyasî

[125] Dücane Cündioğlu, *Meşrutiyet'ten...*, s. 139.

[126] *A.g.e.*, s. 140.

[127] Çağlar Kırçak, *Meşrutiyetten Günümüze Gericilik, 1876-1950*, Bilar, Ankara, 1989, s. 337-338.

Levent Şahverdi Arşivi

bir propaganda aracı olarak kullanılmasının karşısında yer aldığını belirterek din-siyaset ilişkine dair aşırı olmayan fakat CHP'ye nazaran daha yumuşak bir yaklaşım getirdi. Bayar'a göre din hürriyeti diğer hürriyetlerden farklı olmamalı, bireyler istediği dine mensup olup o dinin gereklerini yerine getirebilmelidir.[128] Bu yaklaşımın uygulamaya dökülebilmesi için daha zamana ihtiyaç olduğunu vurgulayan Bayar, DP'nin hürriyetlere verdiği önem gereği, kuruldukları ilk andan beri yaptıkları gibi din konusunu her açıdan ele alıp parlamentoda tartışacaklarını belirtti.

Bayar'ın görüşlerinden de anlaşılacağı üzere din-siyaset meselesi, çok partili düzenin doğal bir neticesi olarak özgürlük istekleri ile paralel olarak belirginleşmektedir. Bayar, CHP'nin 1946'dan sonra yaptığı belli başlı düzenlemelerin bu doğal neticeyi daha görünür hâle getirdiğine dikkat çekti. CHP'nin çok partili sistemin getirilerini öngörerek farklı bir din siyaseti gütmeye yöneldiğini ileri sürdü. Bayar'ın açıklamasına dayanarak yapılacak çıkarımlardan biri de DP yerine hangi parti kurulursa kurulsun din-siyaset ilişkisinin tartışılması konusunda daha elverişli bir ortamın yaşanacağıdır. Bu çıkarıma rağmen, kendisi partisinin bu ilişkide tartışmanın hangi tarafında yer aldığı ve ileriki dönemlerde tutumunun nasıl şekilleneceği hakkında net bir bilgi vermedi.

Siyasî rekabetin ülkeye girmesiyle bazı konularda yaşanacak değişimlerin farkında olan tek taraf, DP olmamıştı. Hikmet Bayur, CHP'nin de demokratikleşme girişimlerinin yaratabileceği atmosferin farkında olduğunu, bu nedenle de göstereceği yumuşamayla beraber İslamcı sesleri karşısına alma niyetinde olmayıp kendi ekseninde toplamak için manipülatif hazırlıkları da çoktan yaptığına değinmektedir. Bu görüşünün destekçisi olarak da CHP iktidarının cuma vaazlarında verilecek mesajları belirlemesini dile getirdi ve şu ifadeleri kullandı:[129]

> *Laik geçinen bugünkü Cumhuriyet Halk Partisi, 1946'dan beri dini pek güzel siyasaya alet etmektedir. Camilerde, cuma vaazında vaizle ve bazen de bizzat müftüler Kur'an'ın bazı ayetlerini ve ezcümle Nisa Suresi'nin 59'uncu ayeti olup "Ey Mü'minler! Allah'a*

[128] Nazmi Sevgen, *Celal Bayar Diyor ki*, Tan Matbaası, İstanbul, 1951, s. 216.

[129] Hikmet Bayur, "Atatürk ve İnönü Devirleri", *Kudret*, 9 Şubat 1949.

Levent Şahverdi Arşivi

itaat edin, Peygamber'e itaat edin, içinizden emir sahibi olanlara da.." diye başlayan ayeti, hükümete itaat etmeyen muhaliflerin ve onlara uyanların cehennemde yanacakları yolunda tefsir edip durmaktadırlar.

Bayur'un, CHP'nin bir ideolojiyi temsil etmekten çok iktidarını devam ettirmeyi amaçladığını savunduğu anlaşılmaktadır. Demokrasi bağlamında yapılan çalışmaların ise tamamen halkı avutmak adına olduğunu iddia eden Bayur, din münasebeti sebebiyle partinin karşısında yer alabilecek grupları da yine kendi zaafları ile kontrol altında tutarak Kur'an ayetlerini kendi lehine tefsir ettirme seçeneğine başvurmaktadır. Görünen odur ki CHP yeni düzende, rekabete önde başlamak amacıyla hem muhalif beklentiler doğrultusunda bazı değişiklikler içine girme hem de bu değişiklikler sonucu muhaliflerin CHP'den vazgeçmelerini engelleme stratejileri geliştirmektedir. Dış politikasına bağlı olarak dönüşüme girmesinin kaçınılmaz olduğunun bilincinde olan CHP, hukukî ve siyasî yollardan devam ettiremeyeceği otoritesini manevi açıdan sağlamaya çalışmıştır.

DP fikrî hürriyet ortamının yaratılması için çabalayıp, CHP de reaktif önlemler alma yolunda ilerlerken her iki tarafın da gerek söylemlerinde gerek polemiklerinde değinmeden geçemedikleri, halkın beklentisinin aslında hangi konu ve aktörlere işaret ettiği, tartışılması gereken başka bir mevzudur. Bu tartışmanın siyasî rekabete oranla daha zayıf kalmasının neden olduğu rahatsızlığı Ömer Rıza Doğrul şu şekilde ifade etmiştir:

Acaba halk niçin bu cereyana taraftar olmuyor ve niçin bu yoldaki gayretleri beğenmiyor? Millî hayatı alakalandıran büyük küçük her meselede, halk, başvurulacak en kesin hakemliğe merci olduğu hâlde, nedense bu halkı doğrudan doğruya alakalandıran bu meselede, hiç kimse halkın ne dediğini ve ne istediğini anlamaya ehemmiyet vermiyor.[130]

[130] Cündioğlu, *a.g.e*, s. 149.

Levent Şahverdi Arşivi

Doğrul, CHP'nin yaptığı düzenlemeleri işaret ederek demokratikleşme bahanesiyle atılan adımların aslında CHP'nin önceki zihniyetinden çok da farklı olmadığını anlatmak istemiştir. Vurgulamaya çalıştığı benzerlik ise nasıl ki CHP iktidarı modernleşme bağlamında getirdiği radikal reformlarda halkın nabzını tutmadıysa, şimdi aksi yönde eylemlerinde de halkın taleplerine kulak vermeyerek halk için iyi olanı, halktan daha iyi bildiği edasıyla hareket etmesidir. Doğrul, halkın din, iman ve mukaddesat konularında duyarlı olduğu ve bu konulara modernizm kisvesi altında hiç kimsenin müdahale etmesini istemediğini ancak demokratik yeniliklerin bile hâlâ bu alanda olmasının halkın beklentilerine duyulan saygının boyutlarını ortaya koyduğunu ima etmiştir.

1946 sonrası devlet-din ilişkileri üzerine CHP iktidarının politikalarını yeniden şekillendirmesi, sadece İslam'ı politik bir mesele hâline getirmekle kalmayarak diğer dinlere olan yaklaşımın da göreceli yumuşamasına neden olmuştur. Buna karşılık, II. Dünya Savaşı'nın siyasî, askerî ve ekonomik sıkıntılarının gayrimüslim topluluklara da yansıtılması ve hatta bazı uygulamalarda Türk-Müslüman nüfusun durumuyla kıyaslandığında Rum, Ermeni ve Yahudi vatandaşlara karşı ayrımcılığın yapıldığı iddiaları[131] ortaya atılmıştır.

---

[131] Bu noktada hususi olarak üzerinde durulması gereken dört temel sorun bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, okullar sorunudur. 1937 yılında her azınlık okuluna bir Türk müdür yardımcısı atanması, 1938'de patrikhanelerle okulların doğrudan ilişki kurmasının sakıncalı bulunarak Kültür Bakanı Saffet Arıkan tarafından engellenmek istemesi ve 1946 yılına kadar özel işletme muamelesi yapılarak okullardan gelir vergisi tahsil edilmesi azınlıkların okullar konusundaki sıkıntılarını arttırmaktadır. İkinci olarak Yirmi Kur'a İhtiyatlar Olayı ayrımcılık tartışmalarını yeniden gündeme getirmiştir. II. Dünya Savaşı sırasında 25-45 yaş grubundaki gayrimüslim erkeklerin amele taburuna alınarak yol, inşaat ve köprü işlerinde kullanılması gayrimüslimler tarafından ticari hayattan uzaklaştırılmaları ve kendilerine güven duyulmaması olarak yorumlanmıştır. (Bkz. Rıfat N. Bali *"Yirmi Kur'a İhtiyatlar Olayı"*, *Tarih ve Toplum Dergisi*, Sayı: 179, 1998, s. 4-18.) Azınlıklar ve yönetim arasındaki ilişkilerin gerilmesine sebep olan bir başka uygulama ise Varlık Vergisi'dir. Gayrimüslimlere, Müslümanlara göre daha fazla vergi tahakkuk ettirildiği ve vergi tahakkuk edenlerin ancak %7'sini Müslümanların oluşturduğu belirtilmektedir. (Bkz. Rıdvan Akar, *Aşkale Yolcuları-Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları*, Belge Yayınları, İstanbul, 1999, s. 223.) Son olarak ise Vakıflar Sorunu ele alınmaktadır. 28 Haziran 1938 tarihli 3513 sayılı yasa ile getirilen tek mütevelli heyet sistemi gereğince azınlık vakıfları yöneticileri Vakıflar Genel Müdürlüğü

Levent Şahverdi Arşivi

Bu nedenlerle CHP iktidarı gayrimüslimlerle olan ilişkilerini yeniden gözden geçirmek zorunda kalmıştır. 1945 yılında siyasî hayatta rekabet dönemine girilmesi kararının verilmesi, azınlıklar içinde bir dönüm noktası olmuştur. Birden fazla partinin çeşitli vaatlerle oy yarışına girmesi, özellikle İstanbul'daki azınlıkların oylarını da önemli hâle getirmiştir. Diğer partiler karşısında iktidar koltuğunu korumak isteyen CHP de azınlık haklarına yönelik girişimlerde bulunmaya başlamıştır.

Azınlıkların desteğini almaya yönelik yapılan ilk girişimler, öncelikle onların da siyasî, askerî ve idari hayatta ayrımcılık yapılmadan rol alabilecekleri vurgusunu yapmaya yöneliktir. İlk etapta, azınlıkların yönetimden beklentilerinin daha iyi iletilmesi ve CHP içinde azınlık temsilcilerine yer verilerek azınlıkların oy desteğini sağlamak amacıyla 21 Ekim 1946 tarihli CHP belgesinde, azınlıkların partiye üye olabilecekleri belirtildi. Avner Levi'nin *Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler* adlı eserinde belirtildiği üzere, azınlıklara ayrıca yedek subay olabilme ve silah taşıma izni verildi.[132] Rum cemaatinin sorunlarının tahlilinin yapılması için İstanbul Bölge Müfettişi Sadi Irmak'a rapor hazırlama görevi verildi, parti üyesi Avukat Kaludis Laskaris'in Rumların sorunlarına dair görüşü parti genel sekreterliği aracılığıyla Başbakanlığa rapor hâlinde iletildi. Bu raporlara cevap olarak 1946 yılında Adliye Vekâleti'nin Başbakanlık'a sunduğu yazıda *"eşitlik"* kavramı doğrultusunda azınlıklara tanınması gereken haklar hakkındaki önerileri şunlardır: Rum vatandaşların memur olabilmesi; 1924 yılında Baro'dan atılanların geri dönmesi; emlak alım-satımında Rum-Türk ayrımı yapılmaması; vakıf mütevellileri-

---

tarafından belirlenmeye başlanır. Rum ve Ermeni azınlıkları temsilen bu azınlık gruplarından avukatlar, Ankara ile görüşmelere başlamasına rağmen Yahudi kesim, bu girişimlere katılmaz. Girişimler sonucu temsilcilerin gerçekleştirmeye çalıştığı amaçlar ise kısaca tek mütevelli sisteminin ve vakıflar üzerindeki mukataa vergisinin kaldırılması, Heybeliada Ruhban Okulu binasının cemaatte kalması, İmroz-Bozcaada Rum okullarında yeniden Rumca öğretilmesi ve Papa Eftim kontrolüne geçen kiliselerin Rumlara iadesi olarak özetlenebilir. (Patrikhanenin 1946 öncesi dile getirdiği istekler ve temel azınlık sorunlarının ayrıntıları için bkz. Elçin Macar, *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.)

[132] Avner Levi, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 153.

Levent Şahverdi Arşivi

nin cemaat tarafından seçilmesi; kilise, okul, hastane ve yetimhane gibi kurumlara mukataa vergisi tarh olunmaması; Rum okullarına atanan öğretmen ve müdür yardımcılarının maaşlarının cemaate ödettirilmemesi.[133]

CHP iktidarı, azınlıklara karşı sosyal ve kültürel alanlarda da Cumhuriyet'in ilânından itibaren benimsediği ideolojisini etkisiz kılacak imtiyazlarda bulundu. 1930'lu yıllardan beri azınlıkların en çok şikâyetçi olduğu konular arasında yer alan *"mülhak vakıf"*[134] statüsü kaldırıldı. 1935 yılında yürürlüğe giren 2762 sayılı Vakıflar Kanunu kapsamında, cemaatlere ait vakıfların tüzel kişiliklerinin kaldırılması ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün vesayeti ve denetimi altına girmesi ile bu vakıflar *"mülhak vakıf"* statüsüne tabi tutulmuştu. 1949 yılında bu statüden çıkarılmış ve aynı yıl söz konusu kanunda yapılan değişiklikle *"Cemaatlere ve esnafa mahsus vakıflar bunlar tarafından seçilen kişi ve heyetlerce idare edilir."* ve *"İlgili makamlarla Vakıflar Genel Müdürlüğünce teftiş edilirler."* hükmü getirildi.[135] Böylelikle vakıflara yönetici seçme hakkı tanınarak tüzel kişilik vasfıyla örtüşen yönetimde özerklik verildi.

Sosyal ve kültürel faaliyetlere getirilen hürriyetler neticesinde, Ermeni cemaati bu tarz faaliyetlerle cemaatleri arasındaki dayanışmayı sağlamak maksadıyla 1947 yılında dernekler kurmaya başladı.[136] Ermeni okulları mezunları tarafından kurulan bu dernekler, 1950'li ve 1960'lı yıllarda sayılarını arttırdı. Derneklerin kuruluşuna zemin hazırlayan gelişmelerden bir tanesi, 1946 yılında Ermenice tiyatro yasağının kalkması sonucu Ermenice oyunları sahneleyecek kurumlara olan ihtiyacın doğmasıdır. Dernekler, Ermeni tiyatro hareketine destek verdi ve bu desteğe Hagop Ayvaz'ın yayımladığı, Ermenice tiyatro dergisi *Kulis* (1946-1996) de katıldı.[137]

---

[133] Elçin Macar, *Cumhuriyet Döneminde...*, s. 180-181.

[134] Vakıflar Kanunu'nun 6. maddesi şöyledir: *"Mülhak vakıflar, Anayasaya aykırılık teşkil etmeyen vakfiye şartlarına göre Meclis tarafından atanacak yöneticiler eliyle yönetilir ve temsil edilir. Vakıf yöneticileri kendilerine yardımcı tayin edebilirler. Mülhak vakıf yöneticilerinde aranacak şartlar ile yardımcılarının nitelikleri yönetmelikle düzenlenir."*

[135] Günay Göksu Özdoğan ve Ohannes Kılıçdağı, *Türkiye Ermenilerini Duymak: Sorunlar, Talepler ve Çözüm Önerileri*, TESEV Yayınları, İstanbul, 2012, s. 100.

[136] Günay Göksu Özdoğan- Ohannes Kılıçdağı, *a.g.e.*, s. 100.

[137] Sevan Ataoğlu, "Dar Alanda Kısa Paslaşmalar", *Görüş Dergisi*, Türkiyeli Ermeniler Sayısı, 2001, s. 105.

Levent Şahverdi Arşivi

Ayrıca, gayrimüslim temsilcilerin etkin rol aldığı ve azınlık sorunlarının açıkça dile getirildiği partilerin kurulmasına izin verildi. Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi (TSEKP) bu bağlamda dikkat çeken bir partidir. Dr. Habil Amato ve İstefo Papadopulos gibi isimlerin kurucuları arasında yer aldığı TSEKP, kişisel hak ve hürriyetler ile farklılıklar konusunda parti programında azınlıklıklara geniş bir bölüm ayırarak azınlıkların çoğunlukta olduğu topluluklarla eşit muamele görmesi, azınlıkların kendi millî kültürlerini serbestçe yaşaması ve Meclis'te nisbi oranda temsil edilmesi gerektiğini savundu.[138]

Çok partili dönemde din-siyaset ilişkisinin yeniden inkişafının azınlık boyutunda ele alınması gereken bir diğer önemli konu ise Fener Rum Patrikhanesi'nin yeni adayının belirlenmesidir. Patrik adayının belirlenme süreci, CHP iktidarını din olgusunda yumuşamaya iten dış faktörler meselesine ışık tutmaktadır. 1946 yılında Rum Ortodoks Patriği olan V. Maksimos, zamanla solcu eğilimleri olduğu, komünizmi desteklediği, Sovyet yanlısı tutumları, Rus Ortodoks Kilisesi ile yakın ilişkileri ve ruhsal rahatsızlığı olduğu düşünceleriyle ABD yönetimini rahatsız etti, Türkiye ve Yunanistan, ABD'nin isteği üzerine yeni aday aramaya başladı.[139] Soğuk Savaş ideolojisi göz önünde bulundurulduğunda ABD'nin yeni patrik adayından beklediği temel iki özellik olacaktır: Antikomünist ve güvenilir olması. Bu özellikler doğrultusunda ABD'nin Türkiye'ye önerdiği isim, Kuzey ve Güney Amerika Başpiskoposu Athenagoras'tır. Türk-Amerikan yönetimleri arasındaki mutabakata göre Athenagoras'ın isminin belirlendiği, dönemin Millî Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu'nun 1986 yılında *Yeni Haber* gazetesine verdiği mülakattan anlaşılmaktadır. Banguoğlu'nun ifadesine göre konuyu Bakanlar Kurulu'na Başbakan Şemsettin Günaltay getirmiş ve bakanların bazılarından gelen itirazlara rağmen Başbakan, Athenagoras'a karşı gerekli önlemlerin bizzat kendi tarafından alınacağını belirterek Kurul'dan zımni onay almış ancak bu karar yazılı bir belgeye dönüştürülmemiştir.

---

[138] Özgün Erler Bayır, "Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Solda Partileşme", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 45, 2011, s. 59.

[139] Elçin Macar, *Cumhuriyet Döneminde...*, s. 188.

Levent Şahverdi Arşivi

Şemsettin Günaltay, 18. Türkiye Hükümeti'nin başbakanlığına getirilirken düşünülen, büyük bir ihtimalle CHP'nin din konusunda takındığı nispeten yumuşak tavrı uygulamaya sokması oldu. Çünkü Günaltay'a hükümeti kurma yetkisinin verilmesi din ve siyaset meselesinin önemli bir açılımı oldu. Günaltay'ın kişiliği ve laiklik konusundaki görüşleri, bu açılımı anlamada yardımcı olmaktadır. Akademisyen kimliğinin yanı sıra ılımlı, siyasî ve kültürel konularda liberal, din meselelerinde ise muvazeneli ve hoşgörülü[140] bir kişiliğe sahip olmasıyla tanınıyordu. Hükümet programında sosyal hayatla ilgili Cumhuriyet ilkelerine bağlı kalmakla beraber vicdan hürriyeti ve din bilgisi hakkı[141] gibi savunuları eklemesi de din-siyaset ilişkisinde açılımı sağlayabilecek bir karakter olduğunu göstermekteydi. Diğer yandan da din kisvesi altında bağnaz ve batıl düşüncelerle halkı etkilemeye çalışacak kişi ve görüşlere de müsaade edilmeyeceğine dikkat çekmekteydi.[142] Günaltay'ın laiklik kavramı hakkındaki açıklamalarına bakıldığında ise özellikle tek parti dönemi anlayışından daha yumuşak bir çizgide ilerlediği görülmektedir. Bireysel ve sosyal hayattaki dinî meselelere müdahale eden bir devlet rolü yerine, dünyevi meselelerle sınırlı kalan bir devlet ve laiklik anlayışından yanaydı. Bu düşüncesini ise şu sözleri ile ifade etmekteydi:

> *"Laiklik bir devletin laik Meclisinde hiçbir dinin esası hakkında hiçbir ferdin konuşma hakkı yoktur. Biz burada, din kurucu bir heyet değiliz. Devletin siyasî, içtimai, idari, iktisadi ve kültürel esaslarını ve milletin müdafaası vasıflarını düşünmek ve nizamlamakla mükellefiz."*[143]

Günaltay böylece, laiklik prensibinin dinî konulara müdahil olamayacağını savunmaktaydı. Bu nedenle Günaltay gibi bir ismin seçimlere giderken başbakan görevine getirilmesi, CHP iktidarının dinin varlığını korumak adına teminat sağlayacağı düşüncesini halka

---

[140] *Vatan*, 6 Şubat 1949.

[141] *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Sayı: 163.

[142] Yaşar Özüçetin, "M. Şemsettin Günaltay'ın Hayatı, İlmi, İdari ve Siyasî Faaliyetleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 38, 2015, s. 424.

[143] *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, VIII. Dönem, İçtima:3, c. 16/2, s. 451.

Levent Şahverdi Arşivi

aşılama niyeti olarak yorumlanabilir. Ayrıca Günaltay'ın başbakan seçilmesi, din ve siyaset açısından önemli bir açılımdır.

Bu dönemde din eğitiminin sağlıklı olabilmesi, dinin aslının araştırılması amacıyla İlahiyat Fakültesi açılmıştır. Günaltay, toplum için dinin gerekliliğini yazılarında savunduğu gibi başbakanlığı döneminde ise icraatı ile ortaya koymuştur. Ancak asırlar boyunca yanlı itikat ve inançların halkın görüş ve düşünce ufkunu sınırlandıracağı endişesini de taşımıştır. Günaltay, gerek din eğitiminin yapılması konusunda gerek Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında 2800 Sayılı Kanun'a dair olan 3665 sayılı ek Kanun ile dinin tarifinde olduğu gibi topluma yönelik ahlaki, vicdanî ve fazilet olarak vatandaşlarda görülmesi beklenilen erdemlerin gerçekleşmesini sağlamak istemiş ancak bu yerine getirilmeye çalışılırken asırların dimağlarda bıraktığı yine kendi deyimi ile kof, yosun tutmuş hurafelerin, batıl inançların tehlike olabileceği endişesini de taşımıştır. Zihnî gelişime engel olmaması şartıyla 10.6.1949 tarihli Türk Ceza Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesi hakkında kanun içerisinde bulunan 163. maddenin de yer alması, onun yukarıda endişe ettiği görülen gerekçe ile söz konusu dönem için bir anlam kazanmıştı.[144]

Athenagoras'ın seçimiyle ilgili konuya geri dönülecek olursa kendisiyle alakalı bir diğer tartışmalı konu ise vatandaşlık meselesidir. Fener Rum Patriği'nin Türk asıllı olması şartı arandığından CHP Genel Sekreteri, Emniyet Müdürü İhsan Sabri Çağlayangil'den Athenagoras adına bir kimlik çıkartılması talebinde bulunmuş ve Athenagoras, Türk vatandaşı yapıldıktan sonra Patrik seçilebilmiştir.[145] 1 Kasım 1948 tarihinde I. Athenagoras'ın Kutsal Meclis (Sen Sinod) tarafından seçilmesinin ardından ilk dönem Cumhuriyet uygulamalarının aksi bir karar alınarak bir ay sonra 6 Aralık'ta, 8374 sayılı kararname ile yeni Patrik'in mabet dışında dinî kıyafetini giymesine izin verilmiştir. Gerekli tüm yasal prosedürler sağlandıktan sonra, 26 Ocak 1949'da Truman'ın *"Mukaddes İnek"* isimli özel uçağıyla Athenagoras, ABD'den Türkiye'ye geldi.[146] Taç

[144] Yaşar Özüçetin, "M.Şemsettin Günaltay'ın Hayatı, İlmi, İdari ve Siyasî Faaliyetleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 38, Haziran 2015, s. 446.

[145] İhsan Sabri Çağlayangil, *Anılarım*, Yılmaz Yayınları, İstanbul, 1990, s. 340-341.

[146] *Yeni Sabah*, 26 Ocak 1949.

Levent Şahverdi Arşivi

giyme töreninden bir ay sonra Athenagoras, Cumhurbaşkanı İnönü tarafından makamında kabul edildi.[147]

Athenagoras'ın Patrik olarak seçilme süreci değerlendirildiğinde bu hamlenin Türk dış politikası ve ABD'nin Soğuk Savaş stratejisinin öngördüğü bir operasyon olduğu görülmektedir. ABD'nin Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin seçimlerine bu denli müdahil olmasının başlıca sebebi, II. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Rus Ortodoks Patrikhanesi ile ortak hareket ederek halk desteğini artırmak isteyen Stalin'in bu politikası paralelinde, Kilise üzerindeki baskıları azaltması ve böylelikle Kilise'nin Sovyet ve komünizm karşıtı faaliyetlerinden vazgeçmesidir.[148] Bu sıralarda Stalin de çeyrek asırdır boş duran Rus Patrikhanesi'ne yeni bir patrik seçerek din ve siyasetin en önemli hamlelerinden birini yaptı. Stalin'in emri üzerine, 4-8 Eylül 1943'te, yeni patrik Rus Ortodoks Kilisesi'nin başına geçti ve bazı bölgelerdeki kiliseler tekrardan Patrikliğin kullanımına tahsis edildi.[149] Bu nedenle Rum Kilisesi'ne ABD'nin desteklediği bir adayın gelmesi, Rus Kilisesinin yeni Patrik'i etkisi altına almasını engelleyecek ve Ortodoks kiliseler arasında Amerikan karşıtı bir birleşme olmayacaktı.

Gelişmeler Türkiye tarafından ele alındığında ise savaş sonrası yeni bir dış politika gütmeye ve Batı ile ilişkilerini yakın tutmaya çalışan bir devletin yönetimi olarak CHP iktidarı, Sovyet tehdidinin önüne geçmek ve Marshall yardımlarından faydalanmak adına Kemalist ideolojiden ödün vermek zorunda kaldı. Dolayısıyla 1940'lardan sonra din alanındaki gelişmeler, daha büyük ölçekte iki kutup arasında cereyan eden bir durumu arz etmektedir. Yeni Rus patriğinin "Tüm Rus ve Moskova Patriği" unvanını taşımaya başlamasıyla hedeflenen amaç, "Rusya" kelimesi yerine "Rus" kelimesinin kullanılması ve doğal olarak Ukrayna'yı ve Beyaz Rusya'yı da içine almaktı. Bu ülkeler yoluyla SSCB, Batı'ya doğru genişleyecekti.

---

147 *Ulus*, 5 Şubat 1949.

148 Salim Gökçen, "Fener Rum Patrikhanesinin Hukukî Statüsü ve Heybeliada Ruhban Okulu'nu Açtırma Girişimleri", *Atatürk Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, s. 194.

149 Şir Muhammed Dualı, "Rusya Federasyonu'nda Din Eğitimi Meselesi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2013, s. 225.

Levent Şahverdi Arşivi

Patrik seçimlerini müteakiben Stalin, yeni patrik ve kilise üst yöneticileriyle bir araya gelmiştir. Görüşme sırasında Stalin, Rus Ortodoks Kilisesi'nin üzerine, SSCB'nin uluslararası ilişkileri bakımından ikili ilişkilerinin geliştirilmesinde önemli ölçüde görevler düştüğünü belirterek bir bakıma kiliseye yeni bir misyon yüklemişti. Bu çerçevede Rus Ortodoks Kilisesi'nin 1945'ten itibaren dış politikada etkin bir rol üstlendiği görülmektedir. Devletin desteğini arkasına alan Rus Ortodoks Kilisesi'nin ilk icraatı, İstanbul Patrikliğini ikinci plana iterek Moskova Patrikliğini ekümeniklik (evrensellik) statüsüne yükseltme girişimi olacaktı. Öyle ki Sovyetlerin İkinci Dünya Savaşı'ndan galip olarak ayrılması ve bu süreçte Baltık devletlerinin, özellikle de Balkanların Sovyet ordusunca kurtarılması, Rus Ortodoks Kilisesi'ne bu coğrafya ile ilişkileri geliştirmek açısından tarihi bir fırsat sunacaktı. Jeopolitik nedenlerle ortaya çıkan bu fırsatı iyi değerlendiren kilise, zaman kaybetmeksizin hem Balkanlar hem de Ortadoğu coğrafyasında bulunan kilise yetkililerini ziyaret ederek ikili ilişkilerin geliştirilmesine önem vermiştir. Bu sürece önem veren Rus yönetimi, başta Antakya ve İstanbul Patrikliği olmak üzere birçok Ortodoks kilisesine maddi yardımlar sağlamıştı. Ancak Moskova'nın bu politikası Batı dünyasını endişelendirmiş ve Sovyet karşıtı politikaların hızlanmasına neden olmuştur. Bu çerçevede Moskova Patrikliğiyle iyi ilişkiler içerisinde olan İstanbul Patriği V. Maksimus, Sovyet yanlısı olmakla suçlanarak görevinden uzaklaştırılmış ve yerine ABD'nin desteklediği Kuzey ve Güney Amerika Başpiskoposu Athenagoras, İstanbul Patriği olarak seçilmiştir. İstanbul patrikliğinde meydana gelen yönetim değişikliği, akabinde politik değişikliğe yol açmış ve nihayetinde Moskova'nın ortaya koyduğu ekümenlik politikası sekteye uğratılmıştır.[150]

1940-1950 arasındaki 10 yıllık sürenin CHP iktidarı açısından tamamen iç ve dış dinamiklere göre şekillenen istikrarsız politikalar ve öngörü bakımından zayıf hesaplamalarla geçtiği görülmektedir. 1940-1945 arası büyük oranda savaş öncesi otoriter yönetimin devamı niteliğinde bir tutum sergileyen CHP yönetimi, olası muha-

[150] Şir Muhammed Dualı, "Rus Ortodoks Kilisesinin Siyasî Tarihi", *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 2, Mayıs-Ağustos 2013, s. 84-87.

Levent Şahverdi Arşivi

lif kanalların önünü kapatmıştı. Kapatamadığı noktalarda da siyasî ve yasal gücünü kullanarak herhangi bir açıdan etkili bir güç hâline gelme potansiyeline sahip grupları köşeye sıkıştırmak için yeni düzenlemeler getirdi. Aynı anda faşist hükümetlerin yönetimde olduğu devletler tarafından çevrelenen bir konumda, tarafsızlığını ve toprak bütünlüğünü korumaya çalıştı. Bu nedenle yönetimin ülke içi ikiliğe karşı en ufak tahammülünün olmaması beklenen bir neticedir. Nitekim savaş şartlarının sona ermesi ve demokratik devletlerin galip gelmesinin ardından İnönü, demokratikleşme ve çok partili düzen için gereken adımları atan ilk isim oldu ve partisinden gelebilecek bunun tersi bir görüşe karşı da duruşunu bozmadı. Yine de tüm bu gelişmeler, CHP ideolojisinde gerçekçi bir dönüşümün olduğunu iddia etmek için yeterli değildir.

Dinin ağırlıklı politik faktör hâline gelmesinin hem Türkiye içinde hem de ABD kanadında vicdani hürriyetleri garanti altına alma gayesinden ziyade komünist bloğa karşı etkili bir silah oluşturma çabalarının ürünüdür. Olaylar örgüsünün mantıksal çerçevede incelenmesinin de ötesinde bu görüşü desteleyecek somut göstergeler de bulunmaktadır. İlkokullarda din dersi seçeneğinin getirilmesi, halkın beklentilerine cevap olarak yapıldığı belirtilse de CHP iktidarı, verilecek derslerin içeriğini Cumhuriyet'in ilk yıllarında ülkede yerleştirmeye çalıştığı modern rasyonalist İslam modeline uygun olarak oluşturdu. Bernard Lewis, konuyla ilgili komisyon tarafından hazırlanan ders kitabının Mekke ve Şam'daki Müslümanların dahi anlayamayacakları ölçüde modern bir İslam anlayışını içerdiğini söylemektedir.[151] Böylelikle CHP iktidarı, aslında halkın öğrenmek istediği dinî muhtevayı değil kendisinin halktan öğrenmesini beklediği dini sundu. Yani yönetim özünde halk ve din arasındaki temasın ne ölçüde olacağına dair önceki dönemlere ait görüşünü değiştirmedi. Öte yandan ABD açısından da din, siyasî emellerin bir aracı olarak kabul edildi. 1 Kasım 1965'te Athenagoras, *Yeni Gazete*'ye verdiği bir mülakatta, şu sözleriyle tüm sürecin bir ABD politikası olduğunu açıkça dile getirdi: *"Ben Truman doktrininin dinî bölümünü teşkil etmekte idim."* ABD, Marshall Planı halkasına dâhil edeceği devletlerin demokratik yönetim ilkelerini kabul etmesini

[151] Bernard Lewis, *Islamic Revival in Turkey*, International Affairs, 1952, s. 41.

Levent Şahverdi Arşivi

istiyordu ancak ülkelerin iç ve dış politikalarına olan müdahalesi göstermektedir ki demokrasinin hiçbir zaman özümsenmesinden yana olmadı. Yalnızca kendi kontrolünde ilerleyen ve Adam Przeworski'nin *"partilerin seçimleri kaybettiği sistem"*[152] olarak tanımladığı minimal demokrasi şartlarının var olmasını istedi. Böylece ABD'nin dış politika unsurlarına uygun hareket eden parti seçimleri kazanacaktı.

CHP yönetimi, 23 yıldır iktidarda olan tecrübeli bir kadroydu. Tecrübeyle sabit olarak katılımcı ve rekabetçi bir siyasal yaşama geçişin beraberinde siyasî ve sosyal ne gibi sorunları getireceği yönünde tahminleri olmalıydı. Önceki deneyimlerde yaşanan dinî kaynaklı sosyal çalkantıların tekrardan yaşanmaması için bu sefer tedbirli olması gerektiğinin farkındaydı. Şüphesiz gelinen noktada, tek parti döneminin toplumsal düzendeki eşitsizlik ve adaletsizliklerini çözüme kavuşturamamıştı.[153] Bu çözümsüzlüğün 1940'ların sonunda *"volk İslam'a"* (halk İslam'ı) dönüş isteğini ortaya çıkardığını ileri süren Şerif Mardin, *"Var olan ancak baskı altında tutulan potansiyel canlandırılmaya başlamıştır"*[154] şeklinde bir yorum yapmıştır. Mardin'in bu görüşüne F.W. Frey,*"Denilebilir ki, tencereye örtülmüş kapak o tarihte kaldırıldı ve bazıları yahninin bir kısmının hâlâ fokurdamakta olduğunu görünce şaşkınlığa ve paniğe kapıldı"*[155] sözleriyle destek verdi. Halk dindarlığının tek parti dönemi otoritesine rağmen kaybolmadığı aşikârdır ama Frey'in söylediği gibi bazı kesimlerin bu durumu beklenmedik bir hadise şaşkınlığında karşıladığını iddia etmek zordur. Çünkü Kemalist ideolojinin temsilcisi ve kurucu parti vasfını hiçbir zaman kaybetmeyen CHP dahi din-laiklik, din-siyaset ilişkisine dair bakış açısını yumuşatmıştır. Kurucu ideolojiden vazgeçmek pahasına böylesine bir değişikliğe gidilmesi, aslında CHP'nin fokurdamakta olan yahninin yaklaşık bir öngörüsünü

[152] Adam Przeworski, *Democracy and the Market*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991, s.10.

[153] İştar Gözaydın, *Diyanet: Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 27.

[154] Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1969, s. 115.

[155] Frederick W. Frey, "Education", R.E. Ward ve D.A. Rustow (eds.) *Political Modernization in Japan and Turkey* içinde, Princeton University Press, Princeton-New Jersey, 1964, s. 223.

Levent Şahverdi Arşivi

yaptığını ve bu fokurdamanın kendisine alternatif bir oluşum içinde değil de kendi tenceresinde kontrollü bir şekilde gerçekleşmesi adına bir dizi faaliyete geçtiğini tezahür ettirmektedir.

Demokratikleşmenin inisiyatifinden faydalanarak muhalefetten ve siyasetten gelecek olan dinî direncin net bir analizini yapamasa bile CHP'nin en azından kendi oluşumu içindeki dalgalanmaların farkında olamayacağını düşünmek, partinin uzun süreli siyasî geçmişini hafife almak olacaktır. 1946'da Meclis'te yapılan tartışmalarda "dini eğitim" lehine görüş bildiren pek çok hükümet üyesi oldu.[156] Parti içi desteğe rağmen 1946'dan 1950'ye doğru ilerledikçe CHP'nin yumuşama düzeyi de ilerlemek zorunda kaldı. Kurulan hemen hemen her yeni siyasî parti, halk arasındaki dinî dirence değinme ihtiyacı duydu. Bu süre zarfında kurulan 24 siyasî parti ve kuruluşun çoğunluğu, programlarında ananelerin önemi ve din olgusuna yer verdi; bu konuları siyasî arenaya taşımaya çalıştı.[157] Buradan anlaşılacağı üzere, din-siyaset ilişkisi tartışmaları kapsamında CHP'nin rakibi oldukça fazlaydı.

Bu rakiplerden tartışmasız en etkilisi de DP'dir. DP, seçim kampanyalarında ve retoriğinde İslami değerleri ve geleneksel kır hayatını meşrulaştırmaktaydı. Her ne kadar Mardin'e göre bu meşrulaştırma süreci, DP'nin dinî değerleri seçim meydanlarında *"simgesel ve kültürel bir aksesuar"* şeklinde kullanmaktan öte olmasa da[158] CHP'ye karşı giderek büyüyen bir muhalefetin oluşmasına büyük katkıda bulunuyordu. 1948 yılına gelindiğinde, muhafazakâr akımın yükselişi siyasî sahnede daha da önemli hâle geldi. Bu yükselişi Menderes'in kendi söylemlerinde de görmek mümkündür. 22 Nisan 1949'da Adana Ünal Sineması'nda yapılan DP toplantısında Menderes, partisinin din ve laiklik anlayışı üzerine şu ifadeleri kullandı: *"Halkımızın dinî hislerini tahrik etmeyi bir politika mevzuu yapmak isteyenler, hakiki vicdan hürriyeti ve laiklik prensiplerinin aksine hareket ediyorlar demektir."*[159] Bu ifadeler, Cumhuriyet Halk Fırkası iktidarının, DP ve din yaklaşımlarına yönelik eleştirilerine Adnan Menderes'in de din-siyaset ilişkisi üzerinden cevap verdiğini göstermektedir.

---

[156] İştar Gözaydın, *Diyanet*..., s. 28.

[157] *A.g.e.*, s. 31.

[158] Şerif Mardin, "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics", *Daedalus*, Cilt: 102, Sayı: 1, 1973, s. 187.

[159] Şükrü Esirci, *Menderes Diyor ki!* Demokrasi Yayınları, İstanbul, 1967, s. 181.

Levent Şahverdi Arşivi

Dini reform istemiyle DP'den ayrılan bir grubun Millet Partisi'ni (MP) kurarak parti programına *"Parti din müesseselerine ve millî ananelere hürmetkârdır."* ibaresini eklemesi, din olgusunu iyiden iyiye siyasî konjonktürün parçası hâline getirdi. 1949 yılına gelindiğinde MP'nin hızlı yükselişi, hem CHP hem de DP'yi oldukça endişelendirdi. Temel endişelerden biri de MP'nin iki partiden daha fazla oy alarak iktidara sahip olmasıydı.[160] Hatta iki parti bu yükselen yeni partiyi kapatmaya yönelik çeşitli planlar içine girdi. Dönemin Başbakanı Şemsettin Günaltay ise Celal Bayar ile görüşerek MP ve irtica arasındaki olası ilişkiden şüphelendiğini ifade edip parti hakkında yaygınlaşan "komünist" veya *"gerici"* söylentilerin önlenmesi adına ceza kanununda değişiklikler yapılmasını onayladığını belirtti.[161] Tarık Zafer Tunaya'ya göre MP, daha İslami ve muhafazakâr bir nitelik taşısa da programının 12. maddesinde din işlerinin tamamen devletten ayrılmasını işaret eden bir laiklik anlayışını benimsediğini belirttiği için II. Meşrutiyet'in getirdiği İslamcılık anlayışını temsil etmemektedir.[162] Dini, siyasî unsur olarak kullanan partiler ve dinî dirençlerini göstermek için uygun şartları arayan halkın oluşturduğu iç dinamiklere karşı CHP yönetimi de stratejik itidal sürecine girdi.

Dönemin şartları mercek altına alındığında ortaya çıkan tablo şu şekilde özetlenebilir: Komünist Sovyet bloğunun yayılmacı politikası karşısında yalnız kalmış ve alternatif bir birliğin mensubu olma ihtiyacı duyan bir Türkiye, ABD ile yakınlaşmalar sonucu Amerikan dış politika kültürüne uyum sağlamaya ve demokratik sistemi ülkede uygulamaya çalışan bir CHP iktidarı, hürriyet ortamından faydalanarak kendilerine temsil alanı yaratma gayesi taşıyan ve iktidar mücadelesine girmeye hazırlanan muhalifler, Cumhuriyet'in getirdiği laiklik ve milliyetçilik düşüncelerinin ürünü olan hızlı reformların ve radikal değişimlerin neticesinde baskılanmış bir halk... Böylesine bir tablonun tarafı olan herhangi bir birimin tamamen şeffaf ve sağduyulu davranmasını beklemek güçtür. Diğer

---

[160] *Mareşal Fevzi Çakmak Açıklıyor: Mustafa Kemal Paşa'yı Kurşuna Dizilmekten Nasıl Kurtardım?*, Derin Tarih, İstanbul, 2016, s. 113.

[161] *Mareşal Fevzi Çakmak Açıklıyor...*, s. 113.

[162] Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 14.

Levent Şahverdi Arşivi

yandan çok partili düzen Türkiye için yeni bir fikir olmamakla beraber önceki deneyimlerin ve beklentilerin aksine başarısızlıkla sonuçlandığı da göz önünde bulundurulduğunda CHP, DP ve vatandaş kesimlerinin her birinin pragmatik yaklaşımlarla dönemin şartlarına göre hareket ettiği kanaatine varmak yerinde bir çıkarım olacaktır. Çok partili sisteme geçişin ardından CHP'nin din konusundaki sert tutumlarında belli oranda bir yumuşamaya gittiği aşikârdır. Ancak stratejideki bu değişim kapsamında gerçekleştirilen düzenlemelerin CHP iktidarının sonunun gelmesine engel olamadığı göz önünde bulundurulduğunda, din-siyaset münasebetinin DP muhalefet döneminde hem CHP hem de DP açısından zamanın şartlarına ayak uydurmak adına kullanılmış bir olgu olduğu görülmektedir. Maksadına bakılmaksızın din-siyaset ilişkisinin Türkiye gündeminin kaçınılmaz bir maddesi hâline gelmesiyle bu hususta tartışmaların 1950 seçimlerinden sonra DP'nin iktidar olmasıyla daha da alevleneceğini öngörmek çok zor değildir.

Levent Şahverdi Arşivi

Üçüncü Bölüm

1950-1960 Yılları Arasında Türkiye'de Din ve Siyaset İlişkisi

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

Demokrat Parti'nin İktidarında Dini Politikalar

1950 yılında DP iktidara gelene kadar yaşanan siyasî süreçte, yönetimin hep tepeden inme anlayışla belirlendiği görülmektedir. Başka bir deyişle demokrasi, halktan gelen istekler doğrultusunda değil yönetenlerin demokrasiyi algılama biçimlerine göre müsaade ettiği sınırlar çerçevesinde gerçekleşmiştir. DP'nin iktidara gerçek anlamda bir seçimle gelmesi ve halktan almış olduğu destek, halkın yaşanan bu sürece bir tepkisi olarak yorumlanabilir.[1] Yaşanan bu seçim, birçok kaynakta *"kansız ihtilal, beyaz ihtilal, karşı devrim"* gibi isimlerle kavramlaştırılmaya çalışılmıştır.[2] DP yetkilileri bu duruma kayıtsız kalmamış ve dini konularda halktan gelen talepleri gerçekleştirmeye çalışmıştır.

Adnan Menderes'in seçim öncesindeki beyannamede ve başbakanlığa gelmesiyle birlikte hükümet programında kullanmış olduğu *"Millete mal olmuş inkılâplarımızı mahfuz tutacağız."* ifadesi, yeni kurulan hükümetin uygulamayı planladığı din ve siyaset politikası hakkında önemli ipuçları ortaya koymaktaydı.[3]. Başbakan Menderes, aynı konuşmada partinin din konusuna olan yaklaşımını izah etmek üzere daha açık ifadelere de yer verdi. Gerçek laikliği

---

[1] Mehmet Cem Şahin, "Demokrat Parti Dönemi Türkiye'sinde Din, Siyaset ve Eğitim ilişkileri." *Toplum Bilimleri Dergisi*, C. 6, Sayı:12, 2012, s. 31-54.

[2] Süleyman İnan, *Demokrat Parti Dönemi 1950-1960*, (Ed) Süleyman İnan ve Ercan Haytaoğlu, *Yakın Dönem Türk Politik Tarihi*, Ankara, 2011, Anı Yayıncılık, s. 117-145.

[3] Sabahattin Nal, "Demokrat Partinin 1950-54 Dönemi Din Siyaseti." *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 60, Sayı: 3, s. 137-171, 2005; Uyanık, N. "Demokrat Parti Dönemi Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Kurulu Kararları Üzerine Bir Değerlendirme." *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya, 2015, C. 1, Sayı:37, s. 85-114,

Levent Şahverdi Arşivi

"dinin devlet siyasetiyle hiçbir ilgisi bulunmaması ve hiçbir din düşüncesinin kanunların tanzim ve tatbikinde müessir olmaması" şeklinde tanımlayan Başbakan, din dersleri ve din adamı yetiştirme meselelerinde de adımlar atacaklarını belirtti. Yapılan yenilikler ve değişiklikler bu söylemlere paralel olarak gerçekleştirildi. Ayrıca DP'nin 7 Ocak 1946'da kabul edilen tüzük ve programında, *"demokrasi esaslarına en uygun devlet şeklinin Cumhuriyet"* olduğu (1. madde) belirtilmekle beraber milliyetçilik anlayışının tarih, kültür ve ülkü birliğine dayandığı, din ve ırk farkı gözetilmediği de ifade edilmiştir (13. madde). 14. maddede de laikliğin devletin din ile hiçbir ilgisinin bulunmaması ve hiçbir din düşüncesinin kanunların düzenlenme ve uygulanmasında etkin olmaması, laikliğin din aleyhtarlığı şeklindeki yorumunun reddedilmesi, din özgürlüğünün tanınması, dinî eğitim ve din adamlarının yetiştirilmesi için bir ilahiyat fakültesi kurulması, dinin siyasete alet edilmemesi ve buna hoşgörü gösterilmemesi şeklinde bir yaklaşım söz konusudur.[4]

Din konusunda yapılanlar arasında Arapça ezan yasağının kaldırılması; din derslerinin yeniden programlarda yer alması; imam hatip okullarının yeniden açılması; radyo programlarında Kur'an yayınlarının başlaması; cami, imam hatip okulu ve Kur'an kursu yapımında hızlı artış, önemli bir yer tutmaktadır.[5]

14 Mayıs 1950 tarihinde ilk defa gizli oy, açık tasnif ve tek dereceli seçim yapıldı. Bu seçim sonucunda, 1923'ten beri iktidarı tek başına elinde tutan CHP hüsrana uğradı. Bu sonuçların üzerine parti içinde bunalım ve çalkantılar baş göstermeye başladı. Bu döneme gelinene kadar yaşanan süreci anlamak için dönemin öncesinde yaşanan ve bu döneme kadar uzanan sonuçları doğuran siyasî olayları iyi analiz etmek gerekmektedir.

16 Şubat 1950'de Milletvekili Seçimi Kanunu'nun kabulüyle her il, bir seçim çevresi olarak kabul edildi; tek dereceli, gizli oy ve açık tasnif içeren seçimin yönetim ve yargı gözetiminde gerçekleştirilme-

---

[4] Mustafa Albayrak, *Türk Siyasî Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*, Phoenix Yay., Ank., 2004, s. 65.

[5] Ergün Aybars, *Atatürkçülük ve Modernleşme: Ulusal, Laik, Sosyal Hukuk Devleti*. Ercan Kitabevi, İzmir, 2000; Ali Dikici, "İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 2010, C. 10, s. 77-104.

Levent Şahverdi Arşivi

si garanti altına alındı. Denetim sadece yargı ve yönetime değil aynı zamanda seçmene de açıldı. Bu seçimden önceki 27 yıllık tek parti dönemiyle kıyaslandığında, her ne kadar mevcut seçim sisteminin arazları olsa da gerçek anlamda demokratik ve özgür bir seçim ortamı, kanunla muhafaza altına alındı denilebilir.[6] Seçim Kanunu'nun kabul edilmesinden hemen sonra 24 Mart 1950'de TBMM, seçim kararı aldı ve takip eden bir ay içerisinde yani 24 Nisan 1950'de DP, milletvekili aday listelerini açıkladı. Bu listeye göre bir şair, bir veteriner, bir kimyager, bir vaiz, bir müftü, üç işçi, dört sanayici, beş eczacı, 12 eski milletvekili, 12 maliyeci, 18 gazeteci, 19 akademisyen, 20 mühendis, 23 subay, 37 milletvekili, 52 doktor, 55 tüccar, 56 çiftçi, 69 memur, 88 avukat olmak üzere toplamda 478 aday gösterildi.[7] DP, Hakkâri dışında bütün illerde aday gösterdi. Ayrıca yedi bağımsız aday da DP listelerinden seçime girdi.

Aday listelerinin açıklanmasının ardından seçimlere katılacak partiler seçim beyannamelerini belirledi. Önce CHP 27 Nisan 1950'de, ardından DP 8 Mayıs 1950'de seçim beyannamelerini açıkladı. Seçim yaklaştıkça propagandalar arasındaki farklar da ortaya çıkmaya başladı. CHP'nin daha önceki dönemlerden kalan aşırı özgüveni sebebiyle ve 1946 benzeri bir müdahale beklentisinden dolayı propagandalarında daha zayıf kaldığı gözlendi. Bu durum zamanın gazetelerine de aynı şekilde yansıdı.[8] 1950 seçimlerinde partilerin düzenlemiş oldukları seçim kampanyaları, 1946'ya nazaran çok daha hareketli geçti. DP için propagandalardaki en önemli sorun partinin adı oldu. *"Demokrat"* kelimesinin telaffuzunda zorlanan vatandaşlar bu kelimeyi *"Demir Kırat"* olarak değiştirdi. Millet bu kavramı siyasî literatüre kendi yaşadıkları doğal süreçle eklediğinden dolayı kendilerine has bir ifade olarak kabullendi. Aslında milletin bu yakıştırmayı yapabilmesi dahi 1950 seçimlerini milletin gözünde çok farklı bir yere taşıdı. Bu seçimlere kadar gerek tek partili düzenin doğal bir sonucu olarak gerekse de devlet merkezli poli-

---

6 Süleyman Güngör, "14 Mayıs 1950 Seçimleri ve CHP'de Bunalım.", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2010, C. 21, s. 193-208.

7 *Cumhuriyet*, 25.4.1950.

8 Necati Aksanyar, "Demokrat Partinin Din Politikalarının Türk Basınında Yansımaları 1950-1954", *Akademik Bakış Dergisi*, 2007, C. 11, s. 1-30.

Levent Şahverdi Arşivi

tika geliştirme sürecine bağlı olarak vatandaşların söylemlerine ve katılımına fazla önem verilmemiş olması, halkın bu seçimlere olan bakış açısını önemli ölçüde etkiledi. 21 Temmuz 1946'daki seçimlerde yaşanan "hile ve baskılardan dolayı" vatandaşlar bu seçimi tam olarak idrak edememişti. Şehir merkezlerinde dolaşmalarına dahi izin verilmeyen ve hor görülen köylülerin ayağına kadar giden siyasî parti temsilcileri, kendilerini onlara beğendirme çabası içine girdi. Her iki seçimi de görmüş ve tecrübe etmiş olan halk aradaki farkı hissetti ve mevcut durumdan hoşnut oldu.[9]

Diğer yandan CHP, 1950 seçimlerine 1949 yılında hazırlanmaya başladı ve bu amaç doğrultusunda parti içerisinde bir komisyon kurdu. Bu komisyonun amacı parti çalışmalarının halk tarafından daha iyi anlaşılmasını sağlamaktı. Komisyon çalışmalarının sonucunda bir rapor hazırladı. Raporda halkın ihtiyaçlarının sağlanmasının öncelikli olduğu birçok kere vurgulandı. Pratik ve hızlı bir çözüm olarak vatandaşa tohumluk ve kredi verilmesi, tarımla uğraşan vatandaşın ürünlerinin yüksek fiyatla devlet tarafından satın alınması önerildi. CHP, muhalefetin hızlı bir biçimde yükselişini önlemek amacıyla yeni bir Seçim Kanunu hazırladı. Çiftçiye traktör dağıtılması, memurlara ikramiye ve vergi indirimi gibi konuların yanında, kısmi af yasası çıkarıldı. Toplumun huzurunu kaçırdıkları düşünülen aşırı sağ ve sol siyasî gruplar üzerinde baskı kuruldu ve gerekli hâllerde tutuklamalar gerçekleştirildi. Muhafazakâr kesime de hitap etmeyi amaçlayarak türbelerin açılmasına izin verildi. 1 Mart 1950 tarihinde, 1925'ten beri yürürlükte olan kanunda yapılan değişikliklerle tekke ve zaviyeler açıldı.[10] Bunların yanında CHP, kendi tüzüğünde de değişiklik yaparak7. Olağan Kurultay'da milletvekili adaylarının %70'e kadar olan kısmının seçmenler tarafından belirlenmesine imkân verdi. Geriye kalan %30'luk kısmın ise genel merkez tarafından belirlenmesi kararı alındı. Bu yapılacak seçimin gizli oyla yapılması kararlaştırıldı. Bu seçime, ön seçim adı verildi. Milletvekili aday seçimindeki bu değişiklik, adaylık için başvuru sayısını arttırdı. 14 Mayıs 1950 günü yapılan seçimin sonuçlarının açıklanması, bu sebepten gecikti. Bu gecikme, parti içinde

[9] Burçak, *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş-1945-1950*, s. 133.

[10] Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*, Ankara, Bilgi Yay., 1976, s. 62.

Levent Şahverdi Arşivi

tartışmalara yol açtı. Hatta bazı kesimler gecikmenin arkasında hile olabileceği kuşkusunu yaşadı.[11] CHP, seçim kampanyalarını tek kişi üzerinden yürüttü. Bu kişi, doğal olarak İsmet İnönü'ydü. Yapılan seçim çalışmalarında seçimi CHP kaybederse ülkenin sıkıntıya düşeceğini, diktatör diye suçlanan İnönü'nün eğer diktatör olsa il il gezmeyeceğini, ayrıca İkinci Dünya Savaşı'na girmekten ülkeyi İnönü'nün kurtardığı vurgulandı.

DP propaganda çalışmalarına hızlı başladı ve kırsal bölgelere daha fazla önem verdi. DP, iktidar emelini ortaya koyan bir şekilde 1950 genel seçimlerini bir dönüm noktası olarak değerlendirdi. DP'nin seçim kampanyasını millet vurgusu üzerinden yapması, siyasî açıdan gözü yeni açılan vatandaşları bu partiye daha da yakınlaştırdı. Ayrıca 1946 yılında kurulan ve muhalefette görev yapan DP, dört yıl boyunca hükümete karşı vatandaşların görüşlerini savunduğundan halkın yanına gittiğinde daha bir yakınlık gördü ve daha sıcak karşılandı. DP, milletvekili aday tespitinde CHP benzeri bir yol izledi fakat vatandaşın lehine bazı farklılıklar bulunmaktaydı. Milletvekili adaylarının %80'i illerde, %20'si genel merkez tarafından belirlenecekti.[12] Vatandaş tarafından belirlenecek olan kısmın CHP'nin belirlediği orandan fazla olması dikkat çekti. Bununla birlikte daha önceden belirlenen tarihte sonuçların ilân edilmesi vatandaş tarafından olumlu karşılandı. 24 Nisan 1950 günü belirlenen aday listeleri duyuruldu.

Türkiye çok partili düzenin ikinci genel seçimlerine doğru ilerlerken din-siyaset münasebeti, siyasî arenada daha fazla hissedilir oldu. Partiler, propaganda konuları arasına dini meseleleri de eklediler. MP, dinî hürriyetlere özgürlük sağlanması ve devletin dine müdahale etmesinin önünü açan laiklik ilkesinin yeniden gözden geçirilmesi yönündeki görüşleriyle bir nevi din eksenli bir politika gütmekteydi.[13] Din meselesini propagandalarına dâhil eden tek taraf ise MP değildi. CHP ve DP de din konusunda çeşitli vaat ve söylemlerde bulunmaktaydı. Özellikle CHP'nin dinî etkiye sahip kişilerin aday gösterileceğini belirtmesi ve seçim gününün belli olduğu

[11] Kerem Ozan Girgin, *Türkiye Seçim Tarihi*, Sokak Kitapları, İstanbul, 2013, s. 85.

[12] *A.g.e*, s. 86.

[13] Sinan Yıldırmaz, "1950 Seçimleri ve Propaganda", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı: 6, 2004, s. 146.

Levent Şahverdi Arşivi

gün önemli kişilerin türbelerinin açılabileceğine dair açıklamada bulunması,[14] muhalefet kanadında CHP'nin dinî siyasete alet ettiği[15] yönünde iddialarda bulunmasına neden oldu.[16] Hatta CHP'nin özellikle kırsal kesimden oy toplayabilmek adına bazı şeyhlerle yakınlaştığı öne sürüldü.[17] Din-siyaset ilişkisinin iyice görünür hâle gelmesi ise CHP'nin devlet görevlisi bazı imamlara camilerde parti yararına vaaz verdirme ve din kitaplarında CHP propagandası yapma istekleriyle gerçekleşti.[18] CHP ile ilgili bu eleştirilerin yaygınlaşmasının karşısında DP, daha temkinli bir politika izleyerek millî birlik, dinin siyasete alet edilmemesi, irtica ile mücadele ve laiklik ilkesinin korunması gibi kavramların üzerinde durmaktaydı.[19]

DP'nin seçim sloganı dahi milletle ilgiliydi: "Yeter! Söz Milletindir!". Ayrıca "millet" sadece seçmen olarak değil milletvekili aday adayı olarak da bu seçimlere çok fazla ilgi gösterdi. Örneğin sadece Elazığ'da milletvekili adaylığı için 600 kişi başvuru yaptı.[20] Bu seçim sadece vatandaşlar açısından değil basın ve yayın açısından da yenilik ve ilklere şahitlik etti. Bir önceki seçimlerde radyodan sadece CHP propaganda yayını yapmışken bu seçimde DP ve MP de yayın yapabildi. Buna ek olarak ilk kamuoyu yoklaması ya da seçim anketi diye tabir edebileceğimiz araştırma, Vatan gazetesi aracılığıyla ilk defa bu seçimde yapıldı. Gazetenin yaptığı ankete 5386 kişi katıldı. Katılanların %56,44'ü DP'ye, %11,4'ü CHP'ye ve % 23,52'si ise karışık oy[21] kullanacağını ifade etti.[22] Halkın seçime

---

[14] Nadir Nadi, "Başlarken", *Cumhuriyet*, 29 Ocak 1950.

[15] "Şayanı Hayret Bir Vesika, CHP Dini Siyasete Alet Etmektedir", *Vatan*, 10 Ocak 1950.

[16] Hakkı Uyar, "1950 Genel Seçimleri Üzerine Bir Analiz Denemesi", *Uluslararası Türkiye Cumhuriyeti Sempozyumu*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, 22-24 Ekim 2008, s. 5.

[17] Haluk Durukal, "Doğu Anadolu'da Her İki Parti Ateşle mi Oynuyor", *Cumhuriyet*, 29 Nisan 1950, s. 5.

[18] "Isparta'da Garip Bir Hadise", *Cumhuriyet*, 6 Mayıs 1950.

[19] *Zafer*, 20 Nisan 1950.

[20] Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2013, s. 114.

[21] Karışık oy kullanmadan kasıt, seçmenler bir partiye oy verip aynı zamanda başka partiden herhangi bir adaya da oy verebilirdi. Bunun sonucunda o bölgeden partisi kazanamasa dahi bazı adaylar milletvekili olabilirdi. M. Serhan Yücel, *Demokrat Parti*, Ülke Kitapları, İstanbul, 2001, s.72.

[22] *A.g.e*, s. 73.

Levent Şahverdi Arşivi

%89 civarı bir katılımla iştirak etmesi zaten bu durumun somut bir göstergesi olarak tarihe geçti.

Yeni seçim kanunundaki bir diğer önemli husus ise dönemin siyasî tarihinde belki de en önemli değişiklik olarak kabul edilebilecek olan seçim sistemi hakkında yapılan değişikliktir. Dünyada genellikle uygulanan iki seçim sistemi bulunmaktadır. Bu sistemler, nispi ve çoğunluk temsil seçim sistemleridir. Nispi sistemde bir seçim bölgesinde alınan oy oranlarına göre adaylar seçilir. Çoğunluk sisteminde ise bir seçim bölgesinde en fazla oyu alan partinin tüm adayları seçilmiş sayılır. Her ikisinin de birbirine üstün yanları bulunmaktadır. Çoğunluk sistemindeki temel mantık, seçilen hükümetin kuvvetli çoğunluğa dayan bir hükümet kurması ve istikrarsızlık olmamasıdır.[23] DP'nin nispi temsil ısrarına rağmen CHP'nin itirazlarıyla çoğunluk temsil sistemi kabul edildi. CHP bu yaptığı stratejik hatayla kendi seçim kaderini belirledi. CHP, sahip olduğu özgüvenle çoğunluk sisteminin kendilerine fayda sağlayacağını ve seçimden kesin galibiyet beklediğini açıkça belli etti.[24] Fakat seçim sonuçları bu beklentiden çok daha farklı oldu.

1950 genel seçimi incelendiğinde iki güçlü siyasî parti olan CHP ve DP öne çıkmaktadır. DP ekonomi alanındaki durgunluk politikasını eleştirdi, halka dönük bir kalkınma programı vaat etti. Daha önce yurt çapında aydınlara uygulanan baskılara ve aydınların özgürlüklerinin kısıtlanmasına tepkiyle ortaya çıktı. CHP ise seçim çalışmalarında, muhafazakâr toplum gruplarına karşı seçim öncesindeki uygulamalarda da değinildiği üzere laiklik, orman kesimi ve gecekondu yapımı konularında tavizler veriyordu. Hatta bu konuda sınırlı bir af kanunu bile çıkardı. Toprak Kanunu'nda değişiklikler yapıldı ve bu değişiklikler büyük toprak sahiplerini memnun etti. Tüm bunlara rağmen parti içerisindeki huzursuzluk havası devam ediyordu. CHP'deki seçim telaşı bir sene öncesinden başlamıştı ve seçimlere altı ay kala Millî Şef İnönü, yurt gezilerine çıkmaya başlamıştı. Konya ilinde zayıf olduklarını hisseden partililer İnönü'yü buraya davet ettiler. İnönü uzunca bir konuşma yaptı ve sözlerini şu şekilde sonlandırdı: *Allahaısmarladık Konyalılar*. İnönü'nün bu

[23] Burhan Kuzu, *Bugünkü Seçim Sistemimiz ve Bazı Öneriler*, Anayasa Yargısı, 1999, C. 16, s. 254-293.

[24] Avni Doğan, *Kurtuluş Kuruluş ve Sonrası*, Dünya Yayınları, İstanbul, 1964, s. 63.

Levent Şahverdi Arşivi

sözüne muhalifler bile şaşırdı. O güne kadarki konuşmalarında *"Allah"* kelimesini ağzına almayan İnönü, seçimi kazanmak için elinden geleni yapmaktaydı.[25]

16 Mayıs 1950 Salı günü seçim sonuçları bütün açıklığıyla belirlenmiş durumdaydı. Kullanılan oyların dağılımı ve Meclis'e yansıyan milletvekili sayıları, Tablo 1'de verilmektedir:

Tablo 1: 1950 Seçimleri Oy ve Milletvekili Dağılımları[26]

	DP	CHP	Millet Partisi	Bağımsız	Toplam
Oy Oranı (%)	52,68	39,45	3,11	4,76	100
Milletvekili	408	69	1	9	487
Oy Sayısı	4.241.393	3.176.561	250.414	383.282	8.051.650

Tabloya bakıldığında DP, CHP, MP ve bağımsız adayların milletvekili kazandığı görülmektedir. Oy oranları incelendiğinde DP'nin %52,68, CHP'nin %39,45, MP'nin % 3,11 ve bağımsız adayların %4,76 oranında oy aldığı görülmektedir. Oy oranlarıyla milletvekili sayıları karşılaştırıldığında, ortaya bir uyumsuzluk çıkmaktadır. DP ve CHP arasında toplam genel oyun %14'ü kadar fark olmasına rağmen milletvekili sayısı 347 sandalye kadar fark etmektedir. Başka bir deyişle DP, %52,68 oy oranı olmasına rağmen Meclis'teki sandalyelerin %85,42'sini elde etti. Meydana gelen bu uyumsuzluk, seçimden hemen evvel değiştirilen seçim sisteminden kaynaklanmaktadır. Nispi sistem yerine çoğunluk temsil sistemi tercih edilmiş ve ortaya bu sonuç çıkmıştır. Seçim sonuçlarının açıklanmasının ardından CHP, pek de alışkın olmadığı bir süreçle karşı karşıya kaldı. Yeni seçim kanununu hazırlarken aslında bu durumun hiç de farkında olmayan CHP, kendi sonunu hazırladı denebilir.[27] 1950 seçimleri olaysız, sessiz ve ağırbaşlılık içerisinde tamamlandı. 14 Mayıs 1950, Demir Kırat'ın demokratik devrimi olarak tarihe

[25] Girgin, *a.g.e*, s. 75.

[26] https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/secim_sorgu.genel_secimler, 25/09/2016 tarihinde erişilmiştir.

[27] Sinan Yıldırmaz, "1950 Seçimleri ve Propaganda", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 2004, C. 6, s. 131-157.

Levent Şahverdi Arşivi

geçti.[28] Ülkemizin şaibesiz ilk seçiminde, DP'nin "Yeter söz milletindir!" sloganı halk nezdinde kabul gördü ve sandıktan çıkan sonuç milletin yüzünü güldürdü.[29] DP'nin kuruluşu ve iktidara gelişi halkın gözünde bir hak olduğu kadar milli bir harekettir.[30] Velidedeoğlu'na göre 14 Mayıs 1950 günü DP iktidara geldiğinde tüm ülkede II. Abdülhamid'in 1908'de hürriyeti ilân ederek tam 33 yıl sonra, rafa kaldırdığı anayasayı yürürlüğe koyduğu günlerin coşkun havası esiyordu. Herkes birbirini kutluyor; sokakta rastlaşan ahbaplar kucaklaşıp öpüşüyorlardı. Bütün kasaba ve köylerde davullu-zurnalı bayram yapılıyordu[31].

Seçimlerin kazanılmasının ardından Genel Başkan Celal Bayar'ın başkanlığında toplanan DP Genel İdare Kurulu, alınan karar gereği bir tebliğ yayımlamış ve ülkede huzur ve sükûnetin korunması, diğer partilere karşı saygı gösterilmesi adına her şeyin yapılmasını istediğini belirtmiştir. Seçim sonuçlarının belli olmasının ardından *"Devri Sabık"* korkusu, CHP içerisinde oluşmaya başlamıştı. Fakat Bayar bu tartışmalara asla yorum yapmadı ve DP içerisinde de bu konuşmalara izin vermedi. Onun düşüncesine göre artık Türkiye, Millî Şef'in diktatörce devlet kapitalizmi sistemiyle değil DP iktidarının karma ekonomi modeliyle yönetilecekti. İkinci toplantısını yine Celal Bayar başkanlığında yapan DP Genel İdare Kurulu, ikinci bir önemli beyanname daha yayımladı. Beyannamede şu ifadeler, dikkat çekti:

> *"Milletvekilliği seçimlerinin kati olarak belli olduğu şu anda reyini büyük olgunlukla kullanmış olan aziz Türk milletine şükranlarımızı arz etmeyi şerefli bir vazife biliriz. Demokrat Parti deruhte etmek üzere bulunduğu vazifenin mesuliyetini, mazhar olduğu bu sevgi ve itimadın büyüklüğüyle mütenasip olarak hissetmektedir. Demokratik sistemin tesisini memleketimizde gaye edinen partimiz,*

[28] Süleyman İnan, *Muhalefet Yıllarında Adnan Menderes*, Liberte Yayınları, Ankara, 2006.

[29] İsmail Benek, "Said Nursi'den Menderes'e mesajlar", *Sivil Toplum Akademisi*, 2009, C. 5, Sayı: 11, s. 187-200.

[30] Samet Ağaoğlu, *Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri Bir Soru*. Baha Matbaası, İstanbul, 1972, s. 10-11.

[31] Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Türkiye'de Üç Devir*, Sinan Yayınları, İstanbul, 1972, s. 216.

Levent Şahverdi Arşivi

iktidar değişmesinin vatandaşlar arasında hiçbir suretle huzursuzluk sebebi teşkil etmemesine, büyük bir dikkat sarf etmektedir. Partililer arasında aynı milletin evlatları olmanın ve müşterek yurtta kader birliği yapmış bulunmanın icaplarına göre hareket etmeyi ve siyasî fikir ve kanaat ayrılıkları ne olursa olsun, bütün vatandaşlar arasında sevgi ve güveni hâkim kılmak suretiyle hakiki millî birliği bir hürriyet nizamı içinde tahakkuk ettirmeyi, memleketi idare mesuliyetinin ilk ve en zaruri şartı olarak kabul ediyoruz."

Beyannamede ayrıca 1950 seçimlerinin bir önceki seçimlerin aksine millî iradenin serbestçe hareket edebilmesini güvence altına alacak şartlarda gerçekleştirildiği belirtildi. DP, seçimlerdeki bu başarının partinin kuruluşundan beri ilke edindiği dürüstlük, anlayış ve tedbir esaslarına dayanan politikasından kaynaklandığını beyannamede bilhassa vurgulayarak, CHP'nin de bu seçimlerle beraber artık millet idaresinin gücünü kabul ettiğinin altını çizdi. CHP'nin 1950 seçimlerinden elde ettiği sonucu ve benimsediği tutumu, yeni devletin kuruluşundan itibaren iktidarda olan bir partinin demokratik seçim esaslarının ve neticelerinin farkına varmasını ülke lehine büyük bir gelişme olarak değerlendirdi. CHP'nin durumunun değerlendirilmesinin ardından, DP iktidarından yana olmayan halkın da kendisini ve haklarını güvence altında hissetmesi için azınlık görüşlerin de saygı göreceğine dair partinin hassasiyetle davranacağı belirtilen beyanname, şu cümlelerle devam etti:

"Bu esasların tatbikata konulabilmesinde ve millet iradesine dayanan bir idarenin bütün nimetlerinden memleketin faydalanabilmesi gayesinin gerçekleşmesinde, yegâne istinadımız aziz Türk milletinin devamlı müzahereti olacaktır."[32]

Buradaki ifade ve beyanlardan anlaşıldığı üzere Bayar, devri sabık derdinde değildir. Tam aksine devletin yönetiminde önemli değişimlerin olacağı dönemden önce, geçiş aşaması sayılabilecek olan bu kısmı son derece demokratik bir şekilde idare etmesini bildi. Nitekim hâlen Cumhurbaşkanlığı görevini yürütmekte olan İnönü,

[32] Girgin, *a.g.e*, s. 103.

Levent Şahverdi Arşivi

15 Mayıs 1950 Pazartesi günü Bayar'ı Çankaya Köşkü'ne davet etti. Bu davete icabet eden Bayar, basına şu açıklamayı yaptı:

> *"Cumhurbaşkanı'nı dün ziyaret ettim. Hükümetin mesuliyetlerinin devredilmesi teklifinde bulundular. Teklif hakkındaki görüşlerimizi bu sabah bildirdik. Anayasaya göre yeni Meclis açılıncaya kadar hükümetin vazifeye devam etmesinin lazım geldiğini görüştük. Zaten kısa bir zaman için derhâl mesuliyetleri devir almaya lüzum yoktur. Cumhurbaşkanı bu görüş üzerine, Başbakan Günaltay'a hükümet Pazartesiye kadar vazifesine devam edecektir." talimatı vermiştir.*[33]

Yeni hükümet görevi devralana kadar DP, Sümer Sokak'ta yer alan genel merkezinde toplantılara devam etti. Adnan Menderes ve Celal Bayar'ın görüşmesinde Menderes, Fuad Köprülü'nün Başbakan olması için ricada bulundu ve partililerin isteğinin bu doğrultuda olduğunu ifade etti. Menderes'in bu teklifine karşılık Bayar, "Fuad Bey tecrübeli bir arkadaşımız, ondan Dışişlerinde yararlanmayı uygun görüyorum.", dedi. Menderes sessizliğe devam ederken Bayar, *"Kabineyi kurmak için sizi görevlendiriyorum, şu andan itibaren Başvekilsiniz Adnan Bey."* şeklindeki ifadesiyle teklife cevabını vermiş oldu.[34]

Kendisi o günlerin olaylarını anlatırken DP'nin kuruluşunda arkadaşlarıyla mutabık kaldığı *"kuvvetli hükümet"* felsefesini sıkça dile getirdi. Ancak Bayar, işlerin sadece Başvekilin atanmasıyla bitmeyeceğinin de farkındaydı. Bayar'a göre önemli olan güçlü bir hükümetin kurulmasıydı. Çünkü güçlü bir hükümet demek, parti ve hükümet arasında yaşanabilecek anlaşmazlıklarda istikrarının sürdürülebilmesi demekti. Dolayısıyla hem hükümetin hem de partinin tek elde olması gerekmekteydi. Hükümet ve parti arasında herhangi bir rekabet ya da çatışma olmaması ve hükümetin istikrarının korunabilmesi için siyasî kuvvetleri bir yerde toplamak faydalı olacaktı.

---

[33] İsmet Bozdağ, *Zaferlerle ve Şereflerle Dolu Bir Hayat Celal Bayar*, Tercüman Tesisleri, İstanbul, 1986.

[34] Girgin, *a.g.e*, s. 104.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu nedenle parti başkanlığını da Adnan Menderes'e verdi. Adnan Menderes hem başbakan hem de DP genel başkanı oldu.[35] Celal Bayar'ın vermiş olduğu bu karar, İnönü'nün yürütmüş olduğu Millî Şef döneminin sona erdiğini gösteren bir karar olarak yorumlanabilir. Çünkü İnönü hem parti genel başkanlığı hem de cumhurbaşkanlığı vazifesini aynı anda yürüttü. Genel kurulların büyük çoğunluğuna da başkanlık etti. Celal Bayar bu kararla yürütmenin önünü açtı. Parti ve hükümet arasında doğabilecek olası karışıklıkları öngörülü bir tutum sergileyerek engelledi. Ayrıca hükümeti Menderes'e teslim ederek genç partiyi şahsın egemenliğinden ve gölgesinden çıkardı, demokrat bir lider tavrı ortaya koydu.

22 Mayıs 1950 Pazartesi günü TBMM'nin açılmasıyla yeni milletvekilleri yeminlerini etti ve Meclis başkanlığına İçel Milletvekili Refik Koraltan seçildi. Bu seçimin ardından Celal Bayar, büyük çoğunluğun oylarıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin üçüncü ve ilk sivil Cumhurbaşkanı olarak seçildi. Bayar, Cumhurbaşkanlığı tezkeresini aldıktan sonra TBMM Başkanlığına şu tezkereyi kaleme aldı: *"TBMM'nin yeniden seçilmesiyle Şemsettin Günaltay Hükümeti'nin vazifesi hitam bulunduğundan yeni Bakanlar Kurulunun teşkiline, İstanbul Milletvekili Adnan Menderes'in memur edilmiş olduğunu arz ederim. (22 Mayıs 1950)"*. Adnan Menderes ilk kabinesini güven oylamasına sundu ve oylamaya katılan 282 vekilin tamamının oylarını alarak oy birliğiyle göreve başladı[36].

Tezkerelerin onaylanmasının ardından 29 Mayıs 1950 günü saat 15.00'te başlayan oturumda, Başbakan Menderes kürsüye çıktı ve hükümet programını okudu. Konuşmasının başlangıcında uzun süredir yönetimde olan iktidarın değişmesinin ülkede hiçbir maddi ve manevi huzursuzluğa ortam yaratmaması ve özellikle *"devri sabık"* düşüncesinin yayılmamasının öncelikleri olduğunu belirtti. Ayrıca seçim beyannamelerine sadık kalarak Türk milletine mal olmuş devrimleri devam ettireceklerinin sözünü verdi[37].

Menderes sözlerine, Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren benimsenen inkılâpların sonuçlarının korunacağını belirterek

---

[35] Yücel, *a.g.e*, s. 487-490.

[36] İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, Gülşah Erdem Efe, *Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, TBMM Tutanakları, 2013, C. 2, s. 750-761.

[37] *A.g.e.*, s. 750-761.

Levent Şahverdi Arşivi

devam etti. Anayasada sözü edilen *"vatandaş hak ve hürriyetlerine ve millet iradesine dayanan istikrarlı bir devlet nizamının"* da sağlanması ve sürdürülmesi adına değişiklikler yapılacağının ve planlanan değişimlerin halka arza edileceğinin sözünü verdi. Bahsi geçen değişikliklerin birincil sebebinin ise Anayasanın kuvvetler birliği esasına dayanması olarak izah etti. Kuvvetler birliği anlayışının vatandaş hak ve hürriyetlerini korumaya uygun ve yeterli olmadığına değinen Menderes, neticede gelinen noktanın millet hâkimiyetinin yerine tek parti hâkimiyeti olduğunu vurguladı. Dolayısıyla tek parti döneminden kalan uygulamaların terk edilmesi gerektiğini açıkça söyleyerek görüşünü destekler nitelikte basına yönelik kanunları, ceza kanunlarını ve Memur Muhakeme Kanunu'nu örnek verdi. Bu kanunları antidemokratik bulan Menderes, benzer diğer mevzuat ve uygulamalarla beraber yeniden düzenleyerek halka arz edeceklerini belirtti.[38]

Okunan hükümet programının bu kısımlarında vurgulanan demokrasi, hak, hürriyet, millet iradesine dayanan istikrarlı bir devlet nizamı gibi ifadeler DP'nin seçim beyannamesinde belirtmiş olduğu beyanatlarla örtüşen ifadeler olarak öne çıktı. DP'nin demokrasi ve hak söylemlerinden sınırsız özgürlüğün anlaşılmaması gerektiği ise konuşmanın devam eden kısmında sol örgütlenmelere karşı benimsenen tutumun açıklanmasında görüldü. Batı dünyasında (özellikle kapitalist ülkelerde) sergilenen tavırla uyumlu olarak aşırı solun din karşıtı olması fikrinden hareketle hükümet programında bu yönde ifadeler yer aldı. İnkılâpların korunması düşüncesiyle ilişkili olarak aşırı sol hareketler, ülke birlik ve bütünlüğünü bozacak faaliyetler olarak nitelendirildi. Bu nedenle hükümetin öncelikli amacının aşırı solcu hareketlerin kökten yok edilmesi olacağını belirten Başbakan Menderes, bu konuda yasal tüm önlemlerin alınacağının bilhassa üzerinde durdu. Aşırı sol oluşumların irtica ve ırkçılık yanlısı düşünceleri aracı olarak kullanıp bunların arkasında gizlenerek faaliyet yaptıklarını söyleyen Menderes, hükümetin bu tarz örgütlenmelere karşı tüm yasal önlemleri alacağını ifade etti. Aşırı sol hareketlerin demokrasi, hak ve hürriyetler kapsamında değerlendirilmemesi gerektiğini belirtti.

[38] *A.g.e.*, s. 750-761.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu hareketlerin soyut bir ideolojiden ziyade yıkıcı emeller barındırdığını da sözlerine ekledi. Bu sebeple bu faaliyetlerin varlığına izin vermenin *"bütün hürriyetleri kan ve ateşle yok etmek"* maksadına imkân vermek olarak değerlendiren Menderes, aşırı sol görüşlerin destekçilerini *"ajan"* olarak nitelendirdi ve yargılanmaları için gereken şartların açıkça ve kesin bir şekilde tespit edilmesi gerektiğine inandı. Aşırı sol cereyanların önünü kesmek için de hiçbir suretle mizah veya siyasî tenkit iddiasıyla varlığını devam ettirmeye çalışan örgütlenmelerin eylemlerine izin verilmeyeceğini söyledi. Din-siyaset ilişkisi bakımından Türkiye Cumhuriyeti kurulduğu andan itibaren tartışmalı bir konu olan laikliği ise din kavramının siyasetle alakadar olmaması ve herhangi bir dinî düşüncenin yasal düzenlemelerde etkili olmaması şeklinde tanımlayan Başbakan, bu hususta din dersleri ve din adamları yetiştirmekle görevli yüksek müesseseler kapsamında gerekli görülen tüm adımların ivedilikle atılacağını belirtti.[39]

Hükümetin kurulmasını ve ilk dinî icraatların yapılmasını takiben CHP ve DP arasındaki tartışmalar alevlenmeye başlamıştı. Kahramanmaraş Milletvekili Abdullah Aytemiz daha önce verilen bir soru önergesine cevaben Maarif Vekili Tevfik İleri'ye şunları söylüyordu:

> *"Din müessesesi tam 27 sene Türkiye'de yasaklandı, okullardan din dersleri kaldırıldı. Hatta çocuklarına din dersi vermek isteyenler takip edildi. Laiklik din karşıtlığı değildir. Partimiz din özgürlüğünü en doğal haklardan saymaktadır. Dâhil bulunduğumuz Birleşmiş Milletler Anayasası da buna amirdir. Fakat hakikatte ekalliyetler, bütün dinî haklarından istifade ettikleri hâlde, bu toprağın öz malı olan Türk milletinden bu haklar esirgenmek istemektedir."*

Maarif vekili Tevfik İleri'nin vermiş olduğu şu cevap, partinin din konusundaki görüşlerini ortaya koyar niteliktedir:

> *"Memleketimizde Hristiyanlar, Museviler dinlerinin icaplarını yerlerine getiriyorlar da Müslümanlar getiremiyorlardı, sözleri*

[39] Yeşilyurt, *a.g.e*, s. 157.

Levent Şahverdi Arşivi

doğru değildir. Bu itham eski iktidarın devrine ait olsa gerektir. Bugün bütün memleketimizde gerçekten bilgili din adamlarına ihtiyaç pek çoktur. Bilgili din adamlarının ortadan kaldırılmasına ve yeni bilgili din adamlarının yetiştirilememesine, 27 senelik iktidar sebep oldu. Biz bu işe adeta yeniden başlıyoruz. Gericilikten ve hurafeden azade din adamları bulmaya ve yetiştirmeye gayret ediyoruz. Bu mevzuda iki düşmanla karşı karşıyayız. Biri fisebilillah dinsiz olanlar, diğeri de Müslümanlığın ne kadar ilerici bir din olduğunu bilmeyenler. Biz, bu ikincileri, geri kafalı ve cahilleri cehaletten kurtarmaya çalışıyoruz. Fakat birincilere fisebilillah, dinsiz olanlara karşı yapılacak bir şey yoktur."[40]

Bu soru ve cevaptaki üsluptan, iki parti arasındaki gerginleşmenin boyutu ve odak noktası çıkarımı yapılabilmektedir. Bu tür tartışmalar gün geçtikçe sertleşmeye başladı ve toplumun içerisinde infiale sebep oldu. 22 Kasım 1952 tarihinde Vatan gazetesi başyazarı olan A. Emin Yalman'a yönelik suikast düzenlenmiş; bunun üzerine iktidar, özellikle İslami kesimin bir daha bu tür girişimlerde bulunmasını engellemek amacıyla bazı tedbirleri uygulamaya geçirmiştir. Dini bu tür amaçlarına alet etmek isteyenlerin bulunduğuna dikkat çekmek ve vicdan hürriyetinin önemine değinmek amacıyla Menderes bir açıklama yapma gereği gördü.[41] Gerilimin ve suçlamaların had safhaya ulaştığı dönemde 4 Mart 1953'te Adnan Menderes, Başbakanlıkta yaptığı basın toplantısında, ülkedeki tüm dinî itikat ve imanların hiçbir siyasette kullanılmaması konusunda bütün partilerin birleşmesi ve iktidara yardımcı olması gerektiğini dile getirdi. *"Rey avcılığında kullanmak hususunda, partilerin birbirleriyle yarışı, memlekete felaket getirebilir. Bu bahiste, partilerin çok dikkatli olmalarını, tekrar ikaz ederim"*[42] şeklindeki ifadesiyle bu konunun gündemdeki önemine değindi. Memleketteki "din" temelli tartışmaların geldiği boyutun bir tehlike arz edeceği yapılan demeçlerden anlaşılmaktadır.

---

[40] Cemal Anadol, *Türk Siyaset Tarihinde Demokrat Parti*, Yeni Kuvayı Millîye Yayınları, İstanbul, 2004, s. 63.

[41] İştar, B. Tarhanlı, *Müslüman Toplum "Laik" Devlet*. Alfa Yayınları, İstanbul, 1993, s. 75.

[42] Ali Fuat Başgil, *27 Mayıs İhtilâli ve Sebepleri*, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1966, s. 60.

Levent Şahverdi Arşivi

Dünyada etkin olan siyasî düşünceye DP de uydu ve aşırı sola karşı din siyasetine önem vererek çoğunluğun desteğini sağladı. DP'nin din üzerine olan hassasiyetinin ve bu hassasiyetin siyaseten etkili sonuçlar doğurmasının temelinde, Türkiye'de ve dünyada yaşanan sosyal değişimle birlikte siyasî tutumların da etkisi olduğu görülmektedir. Ülkemizde 1950'li yıllarda köyden kente doğru yaşanan yoğun göçler, toplumsal ve siyasî anlamda dinî konuları etkin hâle getirmiştir. Ancak bu dönemde Türkiye'de köy oranı yüksek olup köylüler muhafazakâr bir kimliğe sahipti. 1950'lerden sonra Türkiye'de ekonomik politikaların yeniden yapılandırılması sonucu artan büyüme oranları ile birlikte köyden kente önceki dönemlere oranla yoğun bir iç göç başlamıştı. Toprakların büyük arazi sahiplerinin elinde toplanması, büyük çiftliklerin kurulması ve tarımın hızlı mekanizasyonu, kırsal alanlarda insanların topraksız ve işsiz kalmasına neden olmuş ve bu insanlar kente göç etmeye başlamıştı.[43] Köy ve köylünün sosyolojisi göz önünde bulundurulduğunda köylü nüfus muhafazakârdır. Bu durum, DP dönemi din-siyaset münasebetine başka bir boyut kazandırmıştır. Hem köydeki büyük toprak sahibi muhafazakâr kesimin desteği sağlanmış hem de kentteki muhafazakâr seçmenin sayısı artmaya başlamıştır.

1946 yılında çok partili hayata geçişle birlikte rekabet başlamış oldu ve din konusu siyasetle ilişkilendirilmeye başlandı. Bu tarihten itibaren din konusunda siyaset değişikliği yapan ilk parti CHP oldu. Hatta yapılan bu değişiklikleri, sonradan taviz olarak değerlendirdiler. Bazı türbelerin[44] açılması, imam-hatip kurslarının ve ilahiyat

[43] Ceren Çoban, "Different Periods of Internal Migration in Turkey from the Perspective of Development", *American International Journal of Contemporary Research*, Cilt: 3, Sayı: 10, 2013, s. 61.

[44] Bakanlar Kurulu, iki kararla 20 türbenin açılmasını öngördü. Birinci kararla İstanbul'da Fatih Sultan Mehmet, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman, II. Sultan Mahmut, Mustafa Reşit Paşa, Barbaros Hayrettin Paşa, Mimar Sinan, Gazi Osman Paşa; Ankara'da Hacı Bayram; Bilecik'te, Ertuğrul Gazi; Bolu'da Akşemseddin; Bursa'da Osman Gazi, Orhan Gazi, Çelebi Mehmet (Yeşil Türbe); Çanakkale'de, Gazi Süleyman Paşa; Kırşehir'de Âşık Paşa; Konya'da Selçuklu Sultanları, Nasreddin Hoca; Şanlıurfa'da Süleyman Şah türbeleri ve ikinci kararla Fatih Haziresindeki Gazi Osman Paşa Türbesi'nin açılması kararlaştırılmıştır. Cezmi Bayram, *Türk Milliyetçiliği: Tarihi Seyri, Yeni Hedefleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013, s. 65.

Levent Şahverdi Arşivi

fakültelerinin açılması, ilkokul öğretim programlarına din dersi konulması gibi kararlar CHP zamanında alınan kararlardandır.[45] DP'nin muhalefet yıllarında başlayan bu süreci, iktidara geldiği ilk zamanlardan beri devam ettirmesi partinin propaganda ve hükümet programlarını açıklamasından sonra beklenen bir durumdu. İktidara geldiğinde ilk iş olarak henüz ikinci ayda, ezanın Arapça okunmasının önündeki yasağı kaldırdı. Bu kararı, radyodan dinî program yayın yasağının kaldırılması kararı takip etti. Arap harfleriyle eğitim yasağı kaldırıldı ve Kur'an kurslarının önü açılmış oldu.

Adnan Menderes'in dönemin Zafer gazetesi başyazarına Arapça ezan meselesine ilişkin yaptığı açıklama şu şekildeydi[46]: *"Her taassup cemiyet hayatı için zararlı neticeler doğurur. Cemiyet hayatında esas değişikliklerin yapılabilmesi evvela taassup zihniyetinin yıkılmasına bağlıdır. Bu hakikatin iyice kavranmış olması neticesidir ki, büyük Atatürk birtakım hazırlayıcı ön inkılâplara başlarken taassup zihniyetiyle mücadele etmek lüzumunu hissetmişti. Ezanın Türkçe okunması mecburiyeti de böyle bir zaruretin neticesi olarak kabul edilmelidir. Zamanında çok lüzumlu olan bu mecburiyet ve tedbir diğer tedbirlerle birlikte bugünün hür Türkiye'sine zemin hazırlanmıştır. Ezanın Türkçe okunmasına mukabil cami içinde bütün ibadet ve duaların din dilinde olması garip bir tezat teşkil eder gibi görünür. Bunun izahı arz ettiğim gibi geçmişteki hadiselerin hatırlanmasına ve taassup zihniyetine karşı mücadele zaruretin kabul olunmasına bağlıdır. Aradan bunca yıllar geçtikten ve vaktiyle zaruri görülen tedbire artık ihtiyaç kalmadıktan sonra, bunda ısrar bu sefer vicdan hürriyetine karşı bir taassup teşkil eder. (...) Hükümet olarak ezan meselesi hakkında görüşümüz bundan ibarettir. Ancak kanuni hükümlerle de alakalı olan bu meselenin gerek prensip gerekse grubumuzca lüzum görüldüğü takdirde kanunda değişiklik yapmak bakımından Meclis Grubumuza arzı ve Grubumuzca alınmış karara göre hareket olunması pek tabiidir."*

Elazığ Milletvekili Şevki Yazman, Arapça ezan ve kıyafet konusundaki yasak veya kısıtlamalara değinerek bunların giderilmesi gerektiğini söylemiştir[47] MP Grubu adına söz alan Kırşehir Milletvekili Osman Bölükbaşı ise din ve vicdan hürriyetini tehdit eden

[45] Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 254.

[46] "Menderes'in Başyazarımıza Verdiği Mühim Beyanat", *Zafer*, 5 Haziran 1950.

[47] Albayrak, *a.g.e.*, s.185-188.

Levent Şahverdi Arşivi

her ne ise ona karşı mücadelede hükümete destek vereceklerini ancak din hürriyetinin yalnızca Arapça ezan okunmasıyla mümkün olmayacağını dile getirmiştir. Din alanında tam özgürlüğün sağlanması için bu işlerin hükümet değil cemaatler eliyle yürütülmesi gerektiğini, parti programlarının 7. ve 12. maddelerine atıfla "dini esaslara dayalı cemiyet" kurulamamasının din hürriyetinin olmadığının bir göstergesi olduğunu zikretmiştir.[48] DP'nin ilk dönemlerinde Diyanet İşleri Başkanlığı, inkılaplara ve rejime yakın yaklaşımlar sergilemiştir. Hatta Sünni İslam çizgisine zıt uygulamaları da bulunmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı Nurculuk, Bahailik ve Ticanilik gibi cemaatlerin faaliyetlerini yetki alanı dahilinde takip etmiştir. 1951 yılında DP, Diyanet İşleri Başkanlığı'na ayrılan bütçe oranını arttırarak tepki çekmiş ve bu uygulama, diğer partiler tarafından antidemokratik bulunmuştur. Buna karşılık cemaatler de din hizmetlerinin devletten bağımsız cemaatler aracılığıyla yürütülmesi gerektiğini savunmuşlardır.

İşte bu çerçevede, önce 13 Haziran 1950 günü yapılan DP parti grubunda mesele görüşülmüş; Arapça ezan ve kamet konusundaki kısıtlamaların kaldırılmasına ilişkin TBMM'ye bir yasa önergesi verilmesi oy birliğiyle uygun bulunmuştur.[49] 16 Haziran 1950 günü DP Kayseri Milletvekili İsmail Berkok ve 13 milletvekilinin, ayrıca Tokat Milletvekili Ahmet Gürkan'ın verdikleri yasa teklifleri, CHP grubunun da muhalefet etmemesinden istifadeyle[50] TBMM oturumuna katılan DP ve CHP milletvekillerinin oybirliğiyle kabul edilmiştir.[51]

1950 öncesinde CHP tarafından başlatılan girişimler, DP'nin başa gelmesiyle yoğunlaştırılmış bir şekilde büyük bir hızla gerçekleştirilmeye başlandı. DP, iktidara gelmesiyle bunun işaretini hükümet programını okurken zaten vermişti. Kendisinden önce yapılan devrimleri "millete mal olmuş" ve "millete mal olmamış" şeklinde ikiye ayırdı. Adnan Menderes'e göre artık tutan ve tutmayan olmak

---

[48] *TBMMTD*, Dönem IX, C.1, B.59, O.2, s.104-110.

[49] "Ezan Üzerindeki Tahdit Kaldırıldı", *Zafer*, 14 Haziran 1950.

[50] "Ezan Tasarısı Bugün Görüşülecek", *Cumhuriyet*, 16 Haziran 1950. "*Meclis, Arabca Ezan Yasağını Kaldırdı*", *Cumhuriyet*, 17 Haziran 1950.

[51] Faik Ahmet Barutçu, *Siyasî Hatıralar*, C.2, s.1019.

Levent Şahverdi Arşivi

üzere iki çeşit devrim vardı.[52] Seçim sonuçlarının ezici bir üstünlükle olmasından dolayı Demokratlar, din ve din eğitimi konusunda daha özgürlükçü bir tutum sergiledi. Ancak bu tutum yanlış yorumlanmamalıdır. Zira buradaki amaç, dini ve din eğitimini Osmanlı döneminde yetişmiş tarikat şeyhlerine bırakmamak ve bunun yanında devlet denetiminin en fazla olduğu yerlerde yani devlet okullarında ve programlı şekilde bir uygulamaktır. Cumhuriyetin ilk yıllarında bu konuda yaşanan olaylar şunu göstermektedir ki din eğitiminin şeyhler tarafından yapılması ve devlet denetiminden uzak olması, hem kişilere bağlı fanatik grupların oluşmasına hem de laik devlet anlayışı içerisinde bu gruplara düşman grupların oluşmasına sebep olmuştur. Bu şekilde meydana gelen karşıt gruplar, sonuçları tamir edilemez durumlar meydana getirmiştir.[53] DP'nin bu tutumu, muhafazakâr Müslümanların gözünde devlete karşı sempati kazandırdı ve devleti bir önceki dönemle kıyaslandığında daha meşru hâle getirdi. Böylelikle İslam, şeyhler tarafından değil yeni Cumhuriyet'in laik temellerine uygun şekilde devlet imkânlarıyla öğrenime sunuldu. Devlet, toplum, din ve siyaset ekseninde düşünüldüğünde hem devlet hem onu yöneten siyasî grup hem de toplum, din konusunda memnun edildi ve bunun sonuçları bir sonraki yerel ve genel seçimlerde de etkisini gösterdi.[54]

14 Mayıs 1950 tarihli genel seçimle başa gelen DP'nin aradan bir ay gibi kısa bir süre geçmesine rağmen din konusundaki sözlerini resmi olarak uygulamaya geçirmesi, 1954 yılındaki bir sonraki seçimde, ezici bir çoğunlukla seçimi kazanmasını sağladı.[55] 1950 seçimlerinden sonra din konusunda yapılan Arapça ezan yasağının kaldırılması uygulaması, radyodan dinî yayın yapılması, 1951'de imam-hatip okullarının açılması, din derslerinin ilkokul ve 1956'da ortaokul programlarına dâhil edilmesini takiben 1959'da İstanbul'da açılan Yüksek İslam Enstitüsü, İslamcı çevreler ve geniş halk

[52] Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı*. Simavi, İstanbul, 1991,s. 299.

[53] Şaban Sitembölükbaşı, *Türkiye'de İslam'ın Yeniden İnkişafı: 1950-1960*, İSAM, Ankara, 1995,s. 75.

[54] H. Bayram Kaçmazoğlu, *Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartışmaları*. Doğu Kitabevi, İstanbul, 2012, s. 89.

[55] Ahmet İlyas, "1950-1960 Yılları Arasında Gerçekleşen Genel Seçimlerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi Açısından Değerlendirilmesi", *Turkish Studies*, C. 9, Sayı: 4, 2014, s. 563-575.

Levent Şahverdi Arşivi

kitleleri tarafından DP'yi İslamiyet'i kurtaran parti olarak kabul ettirdi.[56] DP, dini alandaki icraatlarının laiklik karşıtı şeklinde algılanmasını önlemek ve toplumu kutuplaştırmamak için 25 Temmuz 1951 tarihinde *"Atatürk'ü Koruma Kanunu"* çıkardı. Aşırılığa kaçan gazete ve dernekler kapatıldı, bunlara üyeliği olanlar partilerden ihraç edildi. Aşırılığa kaçan dinî kesimlere mesaj vermek amacıyla MP de kapatıldı.[57] Tüm bu çalkantılar içerisinde seçim zamanı gelmişti.

[56] Sevgi Kocaçimen, *Demokrat Parti Döneminde TBMM'nde Laiklik Tartışmaları*, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya, 2008, s. 75.

[57] https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/secim_sorgu.genel_secimler 25/09/2016 tarihinde erişilmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

Arapça Ezan Yasağının Kaldırılması

ATATÜRK, laikliğin benimsenmesinden sonra, Anayasa hükümlerine göre dil meselesi olarak gördüğü ezanın Türkçeleştirilmesini istedi ve 30 Ocak 1932 tarihinde İnönü kabinesi zamanında, bütün yurtta ezan Türkçe okunmaya başladı. Türkçe ibadet çalışmalarının bir adımı olan Türkçe ezan, Fatih Camii'nde ikindi vakti Hafız Rıfat Bey tarafından önce Arapça, daha sonra Türkçe olarak okundu. Türkçe ezan ertesi gün diğer minarelerden de okunmaya başladı. Bu süreç, Kadir Gecesi'ne tesadüf eden günde, Ayasofya Camii'nde Türkçe Kur'an ve ezan okunmasıyla zirveye ulaştı. 4 Nisan 1932 tarihli Cumhuriyet gazetesi halkın bu durumu coşkuyla karşıladığını yazdı.[58] Okunan Türkçe ezanın metni şu şekildedir:

"Tanrı uludur
Tanrı uludur
Tanrı uludur
Tanrı uludur
Şüphesiz bilirim ve bildiririm: Tanrı'dan başka yoktur tapacak
Şüphesiz bilirim ve bildiririm: Tanrı'dan başka yoktur tapacak
Şüphesiz bilirim, bildiririm: Tanrı'nın elçisidir Muhammed
Şüphesiz bilirim, bildiririm: Tanrı'nın elçisidir Muhammed
Haydi namaza, haydi namaza
Haydi felaha, haydi felaha
Tanrı uludur, Tanrı uludur
Tanrı'dan başka yoktur tapacak."

Başlangıç itibariyle ibadet dilini Türkçeleştirme çalışmaları, halkın söylenenleri anlamasını sağlamak ve bu konuda şeyhlere veya başka kişilere danışmadan özgürce ibadetini gerçekleştirip dinini

[58] Dikici, *a.g.m.* s. 77-104.

Levent Şahverdi Arşivi

anlamasına imkân sağlamak olan bu hareket, daha sonraları siyasî bir malzeme olarak kullanıldı ve tarafların halkı kutuplaştırmasına sebep oldu. Atatürk döneminde Arapça ezan "resmen" yasaklanmadı. 2 Haziran 1941 tarihinde 4055 numaralı yasa ile Arapça ezan yasağı kanunlaştırıldı. O dönemde Arapça ezan yasağı, laiklik ilkesinin bir tamamlayıcısı olarak görülmekteydi[59] ve bu düşünceyle söz konusu adım atıldı. Daha sonraları, Türk ve dünya siyasetindeki değişmelerle birlikte içinden çıkılmaz bir sorun hâline geldiği söylenebilir.

DP iktidara geldikten sonra CHP'nin de müşterek oylarıyla ezan bugünkü okunuş şekline döndü. Aslında Arapça ezan konusu DP daha iktidara gelmeden önce gündeme alınan bir konuydu. Arapça ezan istekleri karşısında DP'nin önde gelen isimleri, yasağın kaldırılmasına yönelik yolu kapatmadı. Toker'in aktarımından[60] hareketle Bayar, Menderes ve Köprülü'nün Arapça ezan konusundaki görüşleri anlaşılmaktaydı:

> *Bayar, ...kaşlarını bir daha havaya kaldırır ve susardı, o konuda sfenks gibiydi; [Adnan] Menderes, olayı tatlı bir şekilde geçiştirirdi. Ne evet, ne hayır. Ama hayırdan ziyade evetten yana olduğunu gene de belli ederdi, Fuat Köprülü, daha babacandı "Canım hele bir iktidara gelelim, hâllederiz bu işleri, siz bize güvenin. Biz sizin arzularınızın gerçekleştiricisi olacağız." diye ağızlara bal çalardı.*

DP, bir bakıma Arapça ezan yasağının kaldırılmasını daha iktidara gelmeden gerçekleştirilmesi planlanan girişimler arasına aldı. Hatta yasağın kaldırılması DP'den aday yerel yöneticiler tarafından seçim vaadi olarak verilmişti. Bu nedenle, DP iktidara geldiği ilk andan itibaren halk, bu konuda hükümete taleplerini iletmeye başladı.[61]

---

[59] Esma Torun, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Laiklik Uygulamaları: Değişimin İlk İşaretleri" *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. 8, Sayı:29, 2002, s. 143-158.

[60] Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı...*, s. 49.

[61] *A.g.e.*, s. 50.

Levent Şahverdi Arşivi

Arapça ezan yasağının kaldırılacağı yönündeki haber, DP iktidara geldikten bir ay sonra *Zafer* gazetesi tarafından verildi.[62] Gazetede "*Arapça ezana müsaade ediliyor.*" başlığının atılmasının ardından, başka gazetelerden çeşitli görüşler gelmesi gecikmedi. 6 Haziran 1950 tarihli *Ulus* gazetesinde Zeki Gençosman, yasağın kaldırılmasını Atatürk inkılaplarının çekiştirilmesi olarak değerlendirerek bu durumdan dolayı ümitsizlik yaşadığını dile getirdi. Aynı gün Safa Coşkun, *Akşam Postası*'nda Menderes'in açıklamasından ötürü dehşete düştüğünü ifade ederek bu kararın Mareşal Fevzi Çakmak'ın cenazesinde tekbir getiren kitleyi mutlu etmekten öte olmayacağını yazdı. Arapça ezana müsaade edilmesini riskli bir karar olarak değerlendiren Coşkun, bu kararın ardında bazı grupları hoşnut etme düşüncesi olduğunu iddia etti. Benzer bir şekilde, Yavuz Abadan ise yasağın kaldırılmasının laiklik ilkesi ile örtüşmeyeceğini savundu.[63] Arapça ezana müsaade edilmesinin bazı kitlelerin tercihlerinde değişiklik yaratmayacağını ileri süren görüşler de bulunmaktaydı. Ahmet Emin Yalman'a göre ibadet dili değiştirilse bile insanlar ana dillerini kullanmaya devam edeceklerdi.[64]

Büyük Türk devriminden ödün verildiği tartışmalarını beraberinde getiren Arapça ezan konusunun görüşülüp kanunlaşması ve basındaki yankıları geniş yer tuttu. Konu, önce iktidardaki DP'nin Meclis Grubunda görüşüldü. Grup, 13 Haziran 1950 Salı günü saat 15.00'te, Eskişehir Milletvekili Abidin Potuoğlu'nun başkanlığında toplandı. Grup, toplantının açık mı kapalı mı olacağı hususunda usul görüşmesi yapıp açık olmasına karar verdikten sonra ezanın Arapça okunması konusundaki görüşmelere geçildi. Başbakan Adnan Menderes, ezanın yeniden Arapça okunacak olmasının verdiği memnuniyetin nedeninin, "önceki hükümet döneminde getirilen uygulamanın faydasız ve laiklik ilkesine karşı olmasından kaynaklandığı" şeklinde açıklamıştır.

---

[62] *Zafer*, 5 Haziran 1950. Başbakan Adnan Menderes, gazetenin başyazarı Faik Fenik'e özel bir açıklama yaparak Arapça ezana müsaade edileceğini belirtti. Zamanında ezanın Türkçe okutulmasına karar verilmesinin dönemin zaruri ihtiyaçlarına cevap vermek için, inkılap düşüncesiyle atılan bir adım olduğunu dile getiren Menderes, böyle bir zorunluluğa artık gerek kalmadığını ifade etmiştir.

[63] *Ulus*, 7 Haziran 1950.

[64] *Vatan*, 8 Haziran 1950.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu düşüncenin Yüksek Heyet tarafından da uygun bulunduğunu belirten Menderes'in ardından, DP Ankara Milletvekili Sadri Maksudi Arsal, Arapça ezan yasağı üzerine yapılan tartışmaların laiklik kavramının yanlış anlaşılmasından doğan bir durum olduğunu belirtti. Sadri Maksudi, laikliği devletin bir niteliği olarak tanımlayarak *"Lâyık devlet, demek hiçbir ferdin ne vicdan sahasına ne de dinî zümrelerin işlerini tanzim etmelerine müdahale etmemek demektir. Lâyık fert yoktur, anayasadaki manada lâyık devlet vardır."* şeklindeki ifadeleriyle devletin sosyal hayatta dinî inanç ve uygulamalara karışmaması gerektiğini dile getirdi. Sadri Maksudi'nin tanımından hareketle devletin bireylerin inanç ve ibadet usullerine müdahalesinin laiklikten öte bir anlayıştan ileri geldiği anlaşılmaktadır. Atatürk inkılapları ile ters düşecek herhangi bir eylemde bulunulmayacağını belirten Sadri Maksudi, DP'nin gelişim yolunda benimsediği politikayı şu cümlelerle ifade etti:

> *"Atatürk'ün eserlerine sadakatten başka bir şey yapmıyoruz. Şayet terakki yolunda atacağımız hamleler inkılâplarımıza mani olacak taassubane ve mürteciane bir surette hareketler olursa Büyük Millet Meclisinin şu muhterem demokrat azaları onlara sed çekecek tedbirleri almaktan asla geri kalmayacaktır. Biliyoruz; Memleketin istiklâlini temin etmesi, kiyafet Kanunu, harf Kanunu muhteviyatı bakımından mükemmel, anayasamız ve Atatürk'ün milletin istikbali hakkındaki direktifleri ebediyen yaşayacak esaslardır."*[65]

Demokratlar bir yandan Atatürk inkılaplarının önemine vurgu yaparken diğer yandan da modernleşme maksadıyla alınan bazı tedbirlerin de geçici mahiyette olduğunu belirterek Atatürk'ün düşünce ve tavsiyeleri ile ilişkilendirilmemesi gerektiğinin altını çizdi. Bu bağlamda, geçici nitelikte kabul edilen girişimlere türbelerin kapatılmasını örnek gösteren Maksudi, savındaki haklılığına kanıt olarak da CHP iktidarının son dönemlerinde türbelerin kapatılmasına yönelik görüşte yaşanan değişikliği ve türbelerin açılması kanununun kabulünü gösterdi. Benzer şekilde, ezan meselesinin de Atatürk inkılaplarıyla aynı doğrultuda değerlendirilmesinin Atatürk'ün fikir

[65] *T.B.M.M, Meclis Tutanakları 1950-1954*, Cilt: 1, 2013, s. 353-354.

Levent Şahverdi Arşivi

ve projelerini büyütmek değil küçültmek olacağı görüşünü savundu. Bu nedenle Arapça ezan yasağının kaldırılması taraftarı olan DP vekilleri, bu düşüncelerinin Türkçe düşmanlığı olarak algılanmaması gerektiğini belirtti.

Konu Meclis'e taşındığı anda, ezan yasağının suç hâline dönüşmesini getiren kanun maddesini Ceza Kanunu'na koyan CHP bile yasağın kaldırılması teklifini desteklemiş ve o günlerde partinin sözcülük görevini yürüten Cemal Reşit Eyüboğlu kürsüye çıkıp Arapça ezan okumanın cezai yaptırımının kaldırılmasının karşısında durmayacaklarını söyleyerek tasarının partilerin ortak kararı ve uygulaması olarak kabul edilmesi gerektiğini dile getirmiştir.[66] Sonuç itibariyle Kanun, tüm partilerin desteğiyle Meclis'ten geçmiştir.

CHP'nin Arapça ezan yasağının cezai boyutunun kaldırılması meselesine muhalif bir tavır sergilemeyeceğini belirtmesi, hem sol hem de sağ cepheden olumlu tepkiler aldı. CHP'nin konuya olan yaklaşımı, bir bakıma tek parti iktidarı döneminde izlediği baskıcı politikaların halkta muazzam bir memnuniyetsizlik yarattığını fark eder niteliktedir. Dönemin konjonktürünün de bu baskıcı politikaları devam ettirmeye elverişli olmadığını görmüş ve bu nedenle tavrında yumuşamaya gitmiştir.

Arapça ezan meselesi hakkındaki konuşmayı Meclis'te özellikle Sadri Maksudi'nin yapması, DP'nin tutumu hakkında fikir vermesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Sadri Maksudi, yeni devletin kuruluş aşamasında Atatürk tarafından Türkiye'ye davet edilmiş ve erken dönem modernleşme projelerinin pek çok bölümüne önemli katkıları olmuş bir ilim insanıdır. Görev aldığı projeler değerlendirildiğinde, aslında Cumhuriyet dönemi Türkçülük akımının etkili temsilcileri arasında kabul edilmektedir. Atatürk'ün önsözünü yazdığı, 1930 yılında yayımlanan *Türk Dili İçin* adlı kitabı Türk Dil Kurumunun kurulmasında etkisi olan kaynaklardan biridir.[67] Ayrıca bu kitabında, Türk dilinin gelişmesinde diğer Türk lehçelerinin etkisini

---

[66] *T.B.M.M, Meclis Tutanakları 1950-1954*, Cilt: 1, 2013, s. 182.

[67] Gönül Pultar, "Sadri Maksudi Arsal'ın Türkiye'deki Politik Faaliyetleri." Y. G. Abdullin, F. Y. Gaffarova, M. Z. Zakiyev, R. F. Möhemmetdinov, R. M. Emirhanov (Editörler), *Sadri Maksudi (29-39)*. Kazan: Tatarstan Fenner Akademiyas, 1996, s. 75.

Levent Şahverdi Arşivi

gösteren önemli görüşler de ileri sürdü.[68] Gönül Pultar, Maksudi'nin Türk Tarih Kurumu'na olan katkılarını ise *"millet inşa eden tarihçi"* ifadesiyle dile getirdi. Aldığı hukuk eğitimiyle Türk tarihini bir araya getiren Maksudi, Türkiye'de Türk Hukuk Tarihi disiplininin temellerini atan kişi oldu. Sadri Maksudi gibi bir bilim insanın dahi Arapça ezanın geri gelmesine destek vermesi, DP'nin iktidara geldiği ilk zamanlardaki girişimlerinin Cumhuriyet ilkelerinden sapmak için değil aksine daha demokratik bir ortam sağlama amacıyla yaptığını gösterdi. Diğer yandan da hükümet, bu yollarla aslında benimsenmemiş olan Türkçe ezan meselesini siyasî gündemine dâhil etti.

DP Meclis grup toplantısında Maksudi'den sonra söz alan Afyonkarahisar Milletvekili Kemal Özçoban ise laiklik kavramının tanımı üzerinden CHP iktidarının laiklik yolunda atmış olduğu adımların aslında teoriye uygun olmadığını belirtti. Laikliğin din ve devlet işlerinin ayrılması olarak kabul edildiği takdirde, devletin dini muhteva ve uygulama biçimleri üzerine herhangi bir malumatta bulunmasının laiklik doğrultusunda atılmış bir adım olmayacağını belirtti. Cumhuriyet'in laiklik düşüncesi ile esasında *"teokratik rejim esaslarından sıyrılmış"* olmasını gerçekleştirmeye çalıştığını belirten Özçoban, dolayısıyla inanç ve dinî kaynakların yeni devletin birlik ve bütünlüğünü bozmak için kullanan kişi ve grupların önlenmesi çabasını haklı buldu. Bu nedenle teokratik rejimin bu tarz manipülasyonlara açık olmasının tehlikeli olduğunu öne sürerken diğer yandan da bu endişe ile aşırı veya yanlış yollara başvurulmasının da haddini aşan bir uğraş olduğunu ifade etti. Alınan bazı kararları laiklik maksadından sapmış olarak değerlendirmesinin nedeni ise aşırı tedbirlerin zamanla laiklik kavramının İslam düşmanlığı olarak algılanmasına neden olduğunu belirtti. Bu durumu, *"İslâm dininin esaslarına, merasimlerine o kadar el sürüldü ki..."*şeklinde dile getirdi. CHP iktidarının 1923'ten sonra laiklik yönünde attığı adımlara yönelik *"Lâyıklık, din ile dünya işini ayırmak olduğuna göre niçin dinî esasları kanun çerçeveleri dâhiline almak isteniyor?"* sorusunu yönelten Özçoban, dinî merasimlerin tehdit ve tayin edilmek istendiğini iddia etti.[69]

---

[68] Ahmet Bican Ercilasun, *Türkiye'deki Türk Dünyası Aydmlarma Genel Bir Bakış*. Erciyes Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi Yayınları, C. 2, 1996, s. 193-196.

[69] *Meclis Tutanakları 1950-1954*, Cilt: 1, s. 353-354.

Levent Şahverdi Arşivi

Afyonkarahisar Vekili konuşmasına, *"Şimdi asıl mesele şudur; ezan nedir arkadaşlar?"* sorusuyla devam ederek *"Ezan demek, Müslümanları ibadete çağırmak demektir. Bunun Türkçeleştirilmesi veya Arapça okunması meselesi değildir, ibadeti tam ve kâmil manasıyla yerine getirmek demektir."* şeklinde devam ederek Arapça ezanın, cami içinde okunan Arapça kametlerden farklı olmadığını belirtti ve Arapça ezan yasağı hakkındaki kanunu manasız bulduğunu söyledi. Bu nedenle DP iktidarının din işlerine müdahale etmemesini önerdi. Ancak dinin istismar edilerek menfaat elde etmeye çalışan düşüncelerin vuku bulması hâlinde Büyük Millet Meclisinin bu tarz yobaz düşüncelere engel olması gerektiğini söyledi. Bir başka deyişle Özçoban da Maksudi'nin görüş ve önerilerine katılarak Arapça ezan yasağının kaldırılması tarafında yer alırken laiklik prensiplerinin de sıkı sıkıya korunacağı düşüncesinde olduğunu ifade etti. Özçoban'ın konuşmasından da anlaşılacağı üzere DP iktidarının maksadı irticaya mahal verebilecek hareketlerin önünü açmak değil aksine dinî malumatlarda şekli gerekliliklerin serbestliğini sağlayarak kişilerin dinî hürriyetlerini güvence altına almak ve irtica girişimlerinin önünü kapatmak oldu. Aslında, Arapça ezanın laik devlet anlayışına uygun görülmediği için serbest bırakıldığına dair bir görüşün altı çizildi.

DP Zonguldak Milletvekili Cemal Kıpçak, diğer vekillerden farklı olarak ezan meselesinin nihayetinden ziyade, bu konuda karar alma sürecinin nasıl olması gerektiği hakkında düşüncelerini dile getirdi. Bu konunun sadece Meclis grup toplantısında tartışılarak karara varılmasını uygun bir yöntem olarak görmeyen Kıpçak, Arapça ezan meselesinin halkla bir araya gelerek tartışılması gerektiğini öne sürdü. Bu konunun toplumun tümünü ilgilendirdiğini ifade ederek *"Açık celsede arkadaşların fikirlerini efkâr umumiyeye belirtmeye çalışması bir vazifedir."* şeklinde bir değerlendirme yaptı. Ancak salonda, Meclis'te konuşulması yönünde seslerin yükselmesi üzerine, hiç değilse alınan kararın nedeninin açıkça vatandaşla paylaşılmasını önerdi.

Konu üzerine söz alan DP Adana Milletvekili Sinan Tekelioğlu ise Arapça ezan uygulamasının Cumhuriyet'in ilânından sonra her şeyi Türkçeleştirme politikasının bir aşaması olarak denendiğini ancak zamanla dinî kaidelerin bu projeye dâhil edilmesinin mümkün olamadığının görüldüğünü söyleyerek Atatürk'ün de sağ olsaydı bu düşünceyi savunacağına inandığını ifade etti. Gerekçe

Levent Şahverdi Arşivi

olarak da Atatürk'ün öncelikli düşüncesinin yapılan inkılapların millet tarafından hazmedilmesi olduğunu söyledi. Tekelioğlu ayrıca dinî kavramların ve deyişlerin Türkçe ve Arapça okunmasının aynı manaya gelmediğini belirterek dinin esas dilinde kalmasının önemini vurguladı. Tanrı ile Allah'ın birbirleri yerine kullanılmasının doğru olmadığı üzerinde duran Tekelioğlu, tarihî yazılarda pek çok tanrıya rastlandığını söyleyerek *"Allah-u Ekber"* ifadesinin *"Tanrı uludur"* cümlesi ile değiştirilmesinin bahsi edilen Tanrı hakkında belirsizliğe neden olacağını iddia etti. Müslümanların ibadet yeri olan camide, yine İslami esaslara uygun bir şekilde ezanın Arapça okunması gerektiğini söyleyerek halkın da beklentisinin bu doğrultuda olduğunu belirtti.

Müslümanlara Arapça ibadet yasağı konurken Hıristiyanların ölüm haberini çan sesi ile vermesini dinler arasında eşitsizlik olarak değerlendiren Tekelioğlu, sela okunmasının engellenmesini adaletsiz buldu.[70] 1932 yılında sadece ezan ve kamet değil Salat-ü Selam da Türkçeleştirildi. Salanın Türkçe okunması yönündeki karar, dönemin Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Efendi (Börekçi) tarafından 6 Mart 1933 tarihinde müftülüklere duyuruldu.[71] Kararın duyurulduğu 730/265 sayılı yazıda aynı zamanda üç farklı şekilde Türkçe sela örneği de iletildi.[72] Aslında Arapça ezan, kamet ve sela tartışmalarının altında dinlerin sosyal ve yasal statülerinin mukayesesi durumu da yatmaktaydı. Dinî baskıların azaltılarak insanlara vicdan ve ibadet hürriyetinin tanınmasını isteyen siyasetçiler ve aydınlar, bu taleplerini diğer dinlerin imkânlarını göz önünde bulundurarak da yaptı. Baskıların daha çok Müslümanlara yönelik olduğunu düşünenler, bir yandan da bu eşitsizliği çözme gayesi içine girdi.

Meclis grup toplantısında genel görüşün Arapça ezan yasağının kaldırılması yönünde olması üzerine Başkan, Ceza Kanunu'nun 526. maddesinin kaldırılmasını vekillerin oyuna sundu ve teklif, ittifakla kabul edildi. Teklifin kabul edilmesi üzerine Başkan uygulamanın yürürlüğe girme tarihi hakkındaki görüşünü ise şu şekilde belirtti:

---

[70] *Meclis Tutanakları*, Dönem: IX, Cilt: 1, s. 183.

[71] Sibel Ercan, "Yerel Basına Göre İzmir'de 1930'lu Yıllarda Laiklik Uygulamaları", *ÇTTAD*, Cilt: 11, Sayı: 23, s. 44.

[72] *A.g.m*, s. 45.

Levent Şahverdi Arşivi

"Şimdi arkadaşlarımız tarafından izhar olunan bir temennileri vardır. O da bu kanun Ramazan'dan evvel kesbi katiyet etmesidir. (Alkışlar, bravo sesleri) Münasip görürseniz bunu Hükümetten ayrıca rica edelim." (Rica ediyoruz sesleri)[73]

Böylece Grup tarafından ezanın Arapça okunmasını yasaklayan hükümlerin kaldırılması kararı alındı. Meclis'e sunmak üzere Adalet Bakanlığı'nın hazırladığı tasarının gerekçesini ise dönemin Başbakanı Adnan Menderes, vicdan özgürlüğünün dokunulmazlığı, haklara saygı, din serbestisi, vatandaşları dinî hürriyetlerinden mahrum etmeme ve dinî gerekliliklerin herhangi bir kanuni yaptırımla cezalandırılmasının laikliğe karşı olması olarak gösterdi.[74]

Menderes, ayrıntılı açıklamasında laikliği, din ve devlet işlerinin ayrılması, birbirlerinin işlerine müdahil olmaması ve dinle devletin birbirlerine karşı tamamen tarafsız kalmaları olarak tanımladı. Bu yüzden de laikliğin devletin, ibadetin icra şekline taalluk etmesi manasına gelmediğini belirtti. Menderes ayrıca süreç içinde eski zihniyet ve ananelerin getirmiş olduğu görüşlerde muazzam bir ilerlemenin gerçekleştiğini belirterek yasal tedbirler almanın artık yerinde olmadığını ifade etti. Arapça ezan yasağının yeni devletin yalnızca laiklik ilkesi ile değil demokrasi düşüncesiyle de örtüşmediğini savundu. Yasağı, Müslüman Türk halkının nedensiz bir şekilde ruhani huzurunu bozan bir kanun olarak değerlendiren Menderes, böylesine bir uygulamanın demokratik şartlarla asla örtüşmeyeceğini söyledi. Bu nedenle yasağın kaldırılmasının kanunun bozduğu manevi huzuru geri getireceğini iddia etti. Menderes, çoğunluğun rahatını sağlamanın yanında, Anayasa'da belirten laiklik prensibiyle uyumlu bir düzenleme yapmak ve temel hak ve özgürlükler kapsamında ele alınması gereken din hürriyeti üzerindeki baskıları kaldırma isteğinden ötürü TCK'nin 526. maddesinde belirtilen ezan ve kametlerin Arapça okunma yasağının kaldırıldığını ifade etti.[75] Adalet komisyonu gelen başvuruyu inceledi ve konu hakkında bir rapor hazırladı. Hazırlanan raporun sonuç kısmında ise Menderes'in

[73] *Meclis Tutanakları*, Cilt: 1, 1950-1954, s. 353-354.

[74] Mustafa Zengin, *İbadet Dilini Türkçeleştirme Çabası Olarak Türkçe Ezan Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, 2015, s. 94.

[75] *A.g.t*, s. 97.

Levent Şahverdi Arşivi

ileri sürdüğü gerekçelere harfi harfine katılarak tasarıya oybirliğiyle katıldığını belirtti.

Adalet Komisyonu'nun bu raporu hakkında Meclis Genel Kurulu'nda görüşmeler gerçekleştirildi. Başbakan Adnan Menderes, Arapça ezan yasağının kaldırılması hususunun Meclis'te müzakere edilmesini arz etti. Başbakanın talebi üzerine Meclis Başkanı, Türk Ceza Kanunu'nun 526. maddesinin değiştirilmesi hakkındaki tasarının raporunun Adalet Komisyonu tarafından yazıldığını, kabul edildiğini ve dağıtıldığını belirterek üzerinden 48 saat geçmemesi nedeniyle gündeme alınmadığını ifade etmiş; Başbakan'ın konuyu gündeme getirmesi üzerine meselenin ivedilikle tartışılmasını Kamutaya (Kurultaya) teklif etmiştir. Konu hakkında Meclis'e yazılı teklifler geldi ve bu teklifler oylamaya sunuldu. Bu gelişmelerin üzerine CHP adına Trabzon Milletvekili Cemal Reşit Eyüboğlu söz aldı ve konu hakkındaki görüşlerini açıkladı. Eyüboğlu, ezanın Türkçe okunmasını gerektiren uygulamanın *"millî devlet"* politikası kapsamında Türkçenin kullanımını toplumun her alanına yayma düşüncesiyle getirildiğini söylemiş, ancak bu konuyu siyasî bir tartışmaya dönüştürmeyeceklerini çünkü millî bilincin bu konuyu kendiliğinden çözeceğine inandıklarını belirtti. Bu nedenle Arapça ezan meselesinin TCK'dan çıkarılmasına CHP'nin karşı çıkmayacağını ifade etti.[76]

Alınan bu kararda CHP'li vekillerin de imzası vardır. Ancak zaman içerisinde İnönü, ezan dilinin değiştirilmesi olayını siyasî malzeme konusu yaptı. Bu değişimi, irticai bir faaliyet olarak dile getirdi. Hatta daha ileriye giderek Celal Bayar'ı irticanın başı şeklinde niteleyerek ağır ithamlarda bulundu. Hâlbuki Bayar, bu konuda herhangi bir emrivaki yapmadı. Bu karar, DP'nin ve CHP'nin müşterek oylarıyla alındı. Bunun doğal bir sonucu olarak da Cumhurbaşkanı, bu kararı onayladı.[77] Bütün kınamaların muhatabı olan Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Atatürk'ün inkılâplar konusundaki tutumu üzerinden bu konuya açıklık getirmeye çalıştı. Atatürk'ün temel prensipleri arasında inandığı fikirlerini zorluklarına bakılmaksızın başarıya ulaştırma adına yasal yolla uygulamaya koyma olduğunu belirten Bayar, Şapka ve Kıyafet Kanunu'nu bu fikirlere örnek olarak

[76] *Meclis Tutanakları*, Cilt: 1, 1950-1954, s. 360-361.

[77] Girgin, *a.g.e.*, s. 104-107.

Levent Şahverdi Arşivi

gösterdi. Ancak dil-tarih çalışmaları ve Türkçe ezan uygulaması gibi kesin inanca varamadığı düşünceleri de Atatürk'ün deneme yoluna gittiğini söyledi. Aslında Bayar bu sözleriyle Arapça ezan yasağının bir nevi ülkenin bu konuda nabzını yoklama maksatlı bir proje olduğunu belirterek gelen tepkiler, yasal süreçler ve hukukî sıkıntılar neticesinde gelişimi askıya alınan bir düşünce olduğunu belirtti. Arapça ezan yasağının hukukî boyutunu ise Türk Ceza Kanunu'nun 526. maddesi üzerinden şöyle açıkladı:[78]

> *"Bazı yerlerde ezanı Arapça okumaya devam edenler çıkmış, bunlar hakkında savcılar kovuşturma yapmışlar ve mahkemeler, Türk Ceza Kanunu'nun 526. maddesi gereği bu sanıkları mahkûm etmişlerdir. Fakat Temyiz Mahkemesi devrimleri korumak için konmuş bu 526. maddenin Arapça ezan okuma konusunda gerektiği kadar açık olmadığı gerekçesiyle mahkemelerin verdiği kararları bozmuştur. Atatürk daha 1935-36'larda, İslam dinine getirmek istediği reformla, laik devlet fikrini zihninde bastıramadığı için, işi bu noktada bırakmış ve daha ileriye götürmemiştir."*

Bayar, aynı konuşmasının devamında Atatürk'ün laik devlet düşüncesi ile sosyal hayata getirdiği düzenlemelere, İnönü hükümeti tarafından yasal bir kimlik kazandırıldığını belirtti. DP'nin iktidara gelmesiyle beraber yeniden gündeme gelen Arapça ezan yasağı, hükümetin de hızlı bir şekilde eyleme geçmesi gerektiğini düşündüğü konular arasına girdi. Arapça ezan yasağı konusu, 1950 yılında DP Meclis Grubunda ele alındı ve büyük çoğunluğun onayı ile yasağın kaldırılması kararlaştırıldı. Kaldırılma gerekçesi olarak ise Arapça ibadet hususunda yaşanan bazı ikili uygulamalar gösterildi. Caminin içinde *"Allahuekber"* ifadesinin kullanılmasına karışılmazken ezanın Arapça okunmasının suç olarak değerlendirilmesinin tutarlı bir politika olmadığı düşünülmeye başlandı. CHP iktidarı döneminde takınılan bu tutarsız yaklaşımın Arapça ezan uygulamasının yarım kalmış bir proje olarak değerlendirilmesine neden olması kaçınılmazdır. DP'nin öne sürdüğü en etkili gerekçe

[78] *A.g.e.*, s. 157.

Levent Şahverdi Arşivi

ise bu tezat durumun ne laik ne de demokratik yönetim anlayışına uyduğu görüşü oldu[79].

Arapça ezan yasağının kaldırılması ve dinin millîleştirilmesi politikasından vazgeçilmesi düşüncesinin nedenlerinden bir diğeri de Soğuk Savaş dönemiyle beraber etki alanı gittikçe artmaya başlayan komünist ideolojiyle de mücadele etmektir. Hele ki Türkiye gibi askerî ve siyasî olarak Batı bloğunda yer bulmaya çalışan ülkeler için komünizm, sorgusuz engellenmesi gereken bir düşman oldu. Tekelioğlu bu bağlamda, aşırı sağcı ve aşırı solcu olarak belirlenen maddelerin de ele alınması gerektiğini belirterek mevzu maddelerin İslam akidelerine birer gem vurmaktan başka bir şey olmadığını ifade etti. Kanunda solculuktan da sağcılıktan da bahsederken dinin ortaya koyulmasını adaletsiz bir uygulama olarak değerlendirerek bu kanunun neticede, İslam'a yönelik pek çok engeli barındırırken Masonluk teşkilâtının kurulmasına müsaade ettiğini iddia etti. Hiçbir dinin anayasal çerçevede baskıyla karşı karşıya kalmayı kabul etmeyeceğini, böylesi bir tutumun ve kanunun *"kıpkırmızı komünist koktuğunu"* söyledi.[80] Tüm bu konuşmalar, DP iktidarının ilk dönemlerinde de dinin siyasî emeller doğrultusunda yönlendirilen bir olgu olduğunu savunacak görüşlere de zemin hazırlar mahiyettedir.

Yasağın kaldırılması beraberinde, zamanında bu yasaktan ötürü ceza alan din adamlarının durumunu da tartışmaya açtı. Bu konuda, DP Ankara Milletvekili Talat Vasfi Öz söz aldı ve mahkemeye intikal eden temyiz davalarının tekrardan gözden geçirilmesini istedi. 1941 tarihinde Ceza Kanunu'nun 526. maddesinin değiştirilmesiyle *"Arapça ezan ve kamet okuyanlar"* teriminin kullanılması, din adamlarını suçlu konumuna sokarak cezalandırılmasını imkân dâhiline aldı. Kanunun tadili üzerine din adamlarının da salahiyetinin sağlanması arz edildi.

16 Haziran 1950 tarih ve 5665 sayılı Kanun ile Türk Ceza Kanunu'nun 526. maddesi kaldırıldı. Bu maddenin kaldırılmasıyla birlikte Arapça ezan yasağı da kalktı.[81] Yürürlükten kaldırılan madde, 17

---

[79] *A.g.e.*, s. 158.

[80] Çakmak, *A.g.m.*, s. 153-186.

[81] Seçil Akgün, "Türkçe Ezan", *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, C. 13, Sayı: 24, 1980, s. 105-113.

Levent Şahverdi Arşivi

Haziran 1950 tarih ve 7535 sayılı Resmî Gazete'de şu şekilde yer aldı:[82]

> *"Salahiyetli makamlar tarafından adlî muameleler dolayısıyla yahut âmme emniyeti veya âmme intizamı veya umumi hıfzıssıhha mülâhazasiyle kanun ve nizamlara aykırı olmıyarak verilen bir emre itaat etmiyen veya bu yolda alınmış bir tedbire riayet eylemiyen kimse, fiil ayrı bir suç teşkil etmediği takdirde, bir aya kadar hafif hapis veya 150 liraya kadar hafif para cezasiyle cezalandırılır. Şapka iktisası hakkındaki 671 sayılı Kanunla Türk harflerinin kabul ve tatbikına dair 1353 sayılı Kanunun koyduğu memnuiyet veya mecburiyetlere muhalif hareket edenler 3 aya kadar hafif hapis veya 30 liradan 600 liraya kadar hafif para cezasiyle cezalandırılır."*

Cumhurbaşkanı tarafından kanunun onaylanmasının ardından Başbakanlık Müsteşarı'nın Anadolu Ajansı'na bir tebligat göndererek kanunun 17 Haziran 1950'de Resmi Gazete'de yayımlanacağını ve kanunun ikinci maddesi gereğince de aynı tarihte yürürlüğe gireceğini ifade etti.[83] CHP döneminde halkın büyük tepkisini çeken bu yasağın kaldırılması ve bu yasakla ilgili geçmişe yönelik cezaların kaldırılması, halkın gözünde bir nevi dinî bir zafer olarak algılandı. 1954 yılı seçimlerinden önce seçim çalışmaları sırasında Menderes ile birlikte gezen gazeteci Emin Karakuş'un DP'nin birtakım politikalarını eleştirmesi üzerine aracın şoförü gazeteciyi uyararak "DP ezanı yeniden Arapça okuttu ya bundan sonra ne yaparsa yapsın destekleriz!" ifadesini kullanmıştır.[84] Bu algıyla birlikte DP, siyasî statüsünü kuvvetlendirdi.[85] Bu yasak, toplum nezdinde o kadar büyük yara açtı ki CHP safları bu karara itiraz dahi etmemişti.[86] Hatta tam sayısı bilinmemekle birlikte İsmet İnönü ve birkaç milletvekili hariç, CHP vekillerinin çoğu karara destek verdi.[87]

---

[82] *A.g.m.*, s. 105-113.

[83] Şahin, *A.g.m.*, s. 31-54.

[84] Emin Karakuş, *İşte Ankara*, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1977, s. 167.

[85] *A.g.m*, s. 31-54.

[86] Ergün Aybars, *Atatürkçülük ve Modernleşme*, Zeus Kitabevi, İzmir, 2006, s. 75.

[87] Ali Dikici, *"İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi..."*, s. 95.

Levent Şahverdi Arşivi

Radyoda Kur'an Yayınları

KURULUŞUNDAN itibaren tek parti döneminde yaşanan ve halk cephesinde neden olduğu huzursuzluğun, boyutu artan sorunlara yönelmeye ve bu sorunların çözüme kavuşturulması adına politika ve söylemlerine yön veren DP, bilhassa iktisadi ve dinî meselelere odaklandı ve bu meseleler üzerine önerilerini kamuoyuna açıkladı. Siyasî arenada değindiği konuların çoğunu, bu problemlerin giderilmesi oluşturdu. CHP iktidarının son dönemlerini iyi analiz etmiş ve halkın en çok hangi konulara hassasiyet göstereceğini iyi tartmış bir parti olan DP, bu tutumundan dolayı toplumun çeşitli kesimlerinden büyük destek görmüş ve çok partili sistemin ikinci seçimlerinde iktidarı elde etmiştir. DP'nin iktidara geldiği anda ele aldığı ilk mesele ise yukarıda izah edildiği üzere, 1932'den beri Türkçe okunan ve Arapça okunmasının cezai yaptırımları olan ezanın orijinal dilinde okunmasını sağlamak olmuştur.

Cumhuriyet döneminin ilk dönemlerine baktığımızda, 1927-1950 yılları arasında radyo kullanılarak dinî yayın yapılmadığı görülmektedir. Çok partili dönemin başlamasıyla DP'nin din meselesine olan özgürlükçü tutumu, beraberinde halkın din ve dinî unsurlar üzerine çeşitli taleplerini beraberinde getirdi. Bu taleplerden bir tanesi de radyoda dinî yayın yapılması yönünde oldu. Halkın beklentilerini karşılamak adına, DP iktidarı 5 Temmuz 1950 tarihinde radyodan dinî yayın yapılmasını engelleyen yasağı kaldırdı. Bu karar neticesinde İstanbul ve Ankara Radyolarında Kur'an okutulmaya başlandı.[88] İlk Kur'an yayınını ise Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki yaptı.[89] Arapça ezan yasağının kaldırılmasının ardından cuma sabahları Ankara Radyosu'ndan Kur'an yayını ve akabinde mevlit yayınları yapılmaya başlandı.[90]

---

[88] Mehmet Şanver, *TBMM Tutanaklarına Göre Türkiye'de Din Eğitimi*, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1: 333-348.

[89] "Diyanet radyosu yayına başladı." *t24*, 9 Temmuz 2013. http://t24.com.tr/haber/diyanet-radyosu-yayina-basladi,233971

[90] Esra Keloğlu İşler, *Demokrat Partinin Halkla İlişkileri Üzerine Bir İnceleme: İletişim, Kuram ve Araştırma Dergisi*, 2007, s. 111-128.

Levent Şahverdi Arşivi

Hükümetin aldığı karar gereğince Ramazan ayında haftanın üç günü (Pazartesi, Çarşamba, Cuma) akşam saatlerinde; geri kalan aylarda, haftada bir kez olmak üzere Cuma sabahları, radyoda Kur'an okutuldu.[91] A. Hamdi Akseki'nin camilerde yapmış olduğu bazı konuşmalar da radyo yayını şeklinde verildi. Örneğin 21 Aralık 1950 günü *"Mevlid-i Nebevi"* sebebiyle Hacı Bayram Camii'nde yaptığı konuşma, radyoda yayınlandı.[92]

Diyanet İşleri Başkanı, DP dönemi ile gelen radyodan dinî yayın konusuyla ilgili destekleyici görüşlerde bulundu. Radyonun genel bir haberleşme aracı olmasından hareketle Kur'an dinlemek isteyen insanlara önemli bir hizmet sunduğunu dile getiren Akseki, bu hizmetin aynı zamanda sapkınlıkları olan kişileri de terbiye etmede yardımcı olduğunu düşündüğünü belirtti.[93] Radyo yayınlarını yazılı neşriyatta desteklemek için de DP'nin yönergesiyle Diyanet İşleri Başkanlığı, *Radyoda Dinî ve Ahlaki Konuşmalar* adlı bir kitap çıkardı.[94]

Bu yayınların yapılması halkın beklentilerini sonlandırmadı, aksine radyo yayının çeşitlendirilmesi yönünde talepler geldi. Halkın yanı sıra Meclis üyeleri de radyodaki yayına, dinî içerikli konuşmaların da eklenmesi isteğinde bulundu. Hem vatandaşların hem de siyasîlerin dinî konuşma konusunda ısrarcı olması üzerine 1953 yılında ilk kez Ankara Radyosunda *"Din ve Ahlâk Saati"* programı yapılırken 1954 yılı itibariyle radyodan dinî konuşmaların yapılmasına müsaade edildi.[95] Bu konuşmaların yer aldığı yayınlar toplum tarafından ilgi ve beğeniyle karşılandı.[96] Arapça ezan meselesinin çözüme kavuşturulması ve radyo yayınlarında Kur'an okunmasına ve dinî konuşmaların yapılmasına izin verilmesinden sonra, tartışmaya alınan bir diğer konu ise ilkokullarda din eğitimi oldu.

---

[91] *A.g.e.*, s. 410.

[92] Necati Aksanyar, "Demokrat Parti Din Politikalarının Türk Basınında Yansımaları", *Akademik Bakış*, Sayı 11, 2007, s. 13-14.

[93] *A.g.e.*, s. 14.

[94] Esra Keloğlu-İşler, *a.g.e*, s. 119.

[95] Medine Sevim, "Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Öğretimi Kronolojisi" (1923'den Günümüze)", *DEM Dergisi*, Sayı: 2, 2015, s. 67.

[96] Mehmet Şanver, *a.g.m*, s. 333-348.

Levent Şahverdi Arşivi

1954 Seçimleri Sonrasında Demokrat Parti ve Din Politikaları

1954 SEÇİMLERİ, Türkiye açısından yine birçok ilke tanıklık etti. DP ilk defa iktidar partisi olarak seçime girerken CHP de ilk defa muhalefet partisi olarak seçime girdi. CHP bu seçimde, daha önceki seçimlerden farklı olarak hemen seçim öncesi olağanüstü bir kurultaya giderek tüzük değişikliği yaptı. Buradaki amaç, partinin gerekli gördüğü zamanlarda diğer muhalefet partileriyle işbirliği yapabilmesini sağlamaktı.

MP'den istifa edenlerin açıklamaları ve yaşanan bir rapor hadisesi üzerine savcılık soruşturma başlatmadan önce basın da harekete geçmiştir. Vatan gazetesi başyazarı Ahmet Emin Yalman, MP'deki istifalar için *"İleri Bir Fikrin Zaferi"*, MP için de *"Şer Cephesinde Can Çekişme"* başlıklarıyla makaleler yazarken,[97] Nihat Erim de MP'deki hadiseleri Ulus gazetesinde "rejim meselesi olarak"[98] değerlendirmiştir. MP'li İzzet Mühürdaroğlu da Hikmet Bayur'un "mason ve din düşmanı olduğunu" kaleme almıştır.[99]

Soruşturma ilerledikçe hadiselerin belirginliği artıyordu. İstanbul il teşkilatında hilafet taraftarları ve Mecelle taraftarları şeklinde gruplaşmalar tespit edildi. Daha sonra rapor hadisesinde de raporun partide bölünme olmaması için yakıldığı ortaya çıktı.[100]

MP Genel Başkanı Dr. Mustafa Kentli, yaşanan hadiseler üzerine bir beyanname yayımlamıştır. Yayımlanan bu beyannamede, partiden istifa edenlerin partiyi irtica ile suçlayıp Türk kanunlarına göre suç sayılan fiil ve hareketler isnat ettiklerini belirterek MP'nin kuruluşundan bu yana iki farklı iftiraya uğradığını ifade etmiştir.

---

[97] *Vatan*, 01-02 Temmuz 1953.

[98] *Ulus*, 01 Temmuz 1953.

[99] *Ulus*, 03 Temmuz 1953.

[100] *Ulus*, 06 Temmuz 1953.

Levent Şahverdi Arşivi

Atılan iftiraların birincisinin İnönü'ye suikast komplosu, ikincisinin ise yukarıda belirtilen hadiseler olduğunu belirtmiş ve adlî mercilerin duruma müdahale etmesi gerektiğini vurgulamıştır.[101] Ankara Cumhuriyet Savcılığı, bu hadiseler üzerine 4 Temmuz 1953'te soruşturma başlatmıştır[102].

6 Temmuz 1953'te MPGenel Merkezi'ne Emniyet tarafından baskın düzenlendi[103]. Adnan Menderes DP grup toplantısında, MP'liler için şunları söylüyordu: *"Dindar başka, mürteci başkadır. Dinle alakası olmayan bu adamlar mürtecidir. Dini siyasete alet etmek sureti ile iktidara gelmeye çalışmaktadırlar"*.[104]

MP davası 4. Sulh Ceza Mahkemesi'nde görüşülmeye başlandı. Savcı bu partiyi, din devletini geri getirmeyi amaç edinmekle suçlayarak partinin kapatılmasını istedi. MP üyelerinin reddi hâkim talebini, 3. Asliye Ceza Mahkemesi reddetti. Hâkim Memduh Balamir davadan çekildi ve yerine 3. Sulh Ceza Mahkemesi hâkimi Emin Gebizlioğlu bakmaya başladı. MP, Üçüncü Sulh Ceza Mahkemesi tarafından 27 Ocak 1954'te kapatıldı.[105]

Ardından 10 Şubat 1954'te kurulan Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP), bir bildiri yayımlayarak muhalefetle işbirliği teklifinde bulundu. CHP bu bildiriye olumlu cevap verdi ve işbirliği görüşmeleri başladı. CMP'nin her ilde yarı yarıya aday istemesi teklifine karşı CHP'nin %30 kontenjanda diretmesi sonucu anlaşma sağlanamadı. CMP kendisini bu seçimlerde CHP'den daha şanslı görüyordu.[106]

Meclis tatile girmeden evvel birçok yasa çıkardı ve CHP muhalefet olarak bu yasaları eleştiri yağmuruna tuttu. İktidar seçime girmeden evvel seçim yasasıyla ilgili değişiklikler yaparak seçmen kütüklerinin daha detaylı ve dikkatli biçimde düzenlenmesi, seçim sonuç listelerinin birer nüshalarının siyasî partilere verilmesi, Yüksek Seçim Kurulunun (YSK) oluşumu ve denetimin bu kurula verilmesi gibi yenilikler getirildi. Oluşturulan YSK'ya beşi Danıştay

---

[101] *Millet*, 03 Temmuz 1953.

[102] *Ulus*, 05 Temmuz 1953.

[103] *Cumhuriyet*, 08 Temmuz 1953.

[104] *Yeni Sabah*, 08 Temmuz 1953.

[105] *Yeni Sabah*, 23-26 Ekim 1953; *Yeni Sabah*, 28 Ocak 1954; *Ulus*, 08 Temmuz 1953; *Millet*, 09 Temmuz 1953.

[106] Metin Toker, *DP'nin Altın Yılları 1950-1954*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990, s. 133.

Levent Şahverdi Arşivi

ve beşi Yargıtay'dan olmak üzere toplam 10 üye seçildi ve kurul oluşturuldu.[107] 1954 yılı seçimleri için tarih olarak 2 Mayıs belirlendi ve seçimlere katılmak üzere şu dört parti listelerdeki yerini aldı: DP, CHP, 40 ilde CMP ve 19 ilde Türkiye Köylü Partisi (TKP). Yine bu seçimlerde milletvekilli adaylığı başvurusunda bir rekor kırıldı. Sadece DP'den ve CHP'den aday olmak isteyenlerin yapmış olduğu başvuru sayısı 14 bin civarıydı.[108] Bu başvuru sayısı, seçmenin de katılımının fazla olacağı şeklinde yorumlanmaya müsait bir rakamdır. Seçim kampanyalarına bakıldığında CHP kampanyasını, üç ana konu üzerine yoğunlaştırdı: İsmet İnönü, DP ile Adnan Menderes'in partizanlığı ve ekonomik konular. DP'nin seçim kampanyasında ise dört yıllık iktidar dönemindeki hizmetleri vardı. Bu dönemde yapılan yol, köprü, baraj, liman ve köylere götürülen içme suları kampanyada ön plana çıkmaktaydı. Köylüyü çiftçi yapan tarım politikaları, DP'nin yine köylüler tarafından seçimde büyük destek göreceğinin bir göstergesi olmuştu. Bu icraatların yanı sıra DP Kore Savaşı, dış politika, petrol ve yabancı sermaye konularındaki icraatlarıyla ilgili kampanyalar yürüttü. Yürütülen kampanyaların içerikleri ve etkisi, bu kampanyalar için harcanan miktarlarla doğru orantılı olarak meydana geldi. CHP Genel Merkezinin seçim sonrası hazırladığı rapora göre CHP 158 bin lira harcama yaparken DP 1,5 milyon lira harcama yaptı.[109] Bir önceki seçimde olduğu gibi bu seçimde de Vatan gazetesi bir anket yaptı. Yapılan bu kamuoyu araştırmasına göre DP %59,9 oyla birinci olurken, CHP %25,2 oranla ikinci parti oldu. Bu iki partiyi, %14,5 oranla karışık listelere oy vereceğini söyleyen seçmenler takip etti. Seçime giren diğer iki parti olan CMP ve TKP'nin toplam oy oranı ise %0,4 'te kaldı. Bu anket, yine 1950 seçiminde olduğu gibi basının seçime olan ilgisini göstermektedir.

İsmet İnönü, CHP'nin bu seçimde CMP ile işbirliği yapması taraftarıydı. İnönü, *"İktidardakilerden daha yobaz değillerdir. Ötekiler ilkesiz gericilerdir, berikiler ilkeli. Bizim ilkemiz de, demokrasinin kurulması ve korunmasıdır."* şeklinde bir değerlendirme yapıyordu. İnönü'nün

---

[107] Mustafa Albayrak, *Türk Siyasî Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*, Phoenix, Ankara, 2004, s. 75.

[108] Yücel, *a.g.e.*, s. 28.

[109] Rıfkı Salim Burçak, *On Yılın Anıları, 1950-1960*, Turhan Kitap Evi, Ankara, 1998, s. 45.

Levent Şahverdi Arşivi

amacı, MP'nin seçimlerde CHP'ye "dinsiz parti" diye saldırmasını önlemekti.[110] CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek ise Konya'da verdiği seçim nutkuna ezan okunurken ara vermiş, İmam-Hatip okullarının sayısını arttıracaklarını vaat etmişti.[111] CMP ileri gelenlerinden Osman Bölükbaşı da yaptığı seçim konuşmalarında Menderes'e yükleniyor, hükümeti eleştiriyor, CHP ile seçim işbirliği yapamamış olsa da yer yer İnönü'yü övüyordu.[112]

1954 seçimleri DP'nin iktidar partisi, uzun yıllar Türkiye'yi yönetmiş CHP'nin de muhalefet partisi olarak katıldığı ilk seçimlerdi. Toplumun, seçmenler açısından bakıldığında icraatları iktidardayken görülmüş iki parti arasında tercih yapacağı ilk seçimdi. DP seçim stratejisini ekonomik başarılarını halka anlatmak ve CHP'nin eleştirilerine cevap vermek üzerine kurarken ideolojik konumlanışını *"millî irade"* kavramı üzerine oturtmaktaydı. CHP ise hayat pahalılığına, kahve gibi ürünlerin piyasada bulunamayışı üzerine vurgu yapsa da özellikle Petrol Kanunu ve Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu üzerinden meseleyi ideolojik boyuta taşıyor, Türkiye'nin bağımsızlığının tehlikede olduğunu söylüyor ve meseleyi bir rejim meselesi hâline dönüştüren bir dil kullanıyordu.[113]

1954 seçimleri ile 1950 seçimleri arasındaki bir diğer benzerlik ise seçim propagandalarında din olgusunun yeniden ön plana çıkmasıdır. Yukarıda izah edildiği üzere seçimlerden önce MP, propagandalarında din, mezhep ve tarikatları konu edinmesi yüzünden 27 Ocak 1954 günü kapatıldı.[114] MP'nin kapatılmasının üzerine, kurucusu Osman Bölükbaşı ve arkadaşları birkaç hafta sonra CMP'yi kurdu. CMP'nin Demokratların iktidarına karşı CHP'ye önerdiği işbirliği teklifinin kabul edilmesi ise CHP'nin CMP tarafından gerçekleşebilecek olası "dinsiz parti" saldırılarını önleme çabası olarak değerlendirildi.[115] DP zaten 1950'de iktidara geldiğinden beri dinde yumuşama adına çeşitli politikaları (Arapça ezan yasa-

[110] Faik Ahmet Barutçu, *Siyasî Anılar 1939-1954*, Millîyet Yayınları, 1977 İstanbul, s. 559.

[111] *Yeni İstanbul*, 16 Nisan 1954.

[112] *Yeni İstanbul*, 21 Nisan 1954.

[113] Ensar Yılmaz, "1954 Seçimlerinin Önemi, Öne Çıkan Özellikleri ve Siyasî Sonuçları", *E-journal of New World Sciences Academy*, Volume: 5, Number: 4, 2010, s. 550.

[114] Feroz Ahmad ve Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi: 1945-1971*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1976, s. 118.

[115] Faik Ahmet Barutçu, *Siyasî Anılar 1939-1954*, Millîyet Yayınları, İstanbul, 1977, s. 559.

Levent Şahverdi Arşivi

ğının kaldırılması, İmam Hatip Okullarının ve Kur'an kurslarının açılması, Kürt şeyhlerine itibarlarının geri verilmesi) uygulamaya koydu. 1954 seçimlerine doğru ise özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki oy potansiyelini korumak ve daha da arttırmak için bölgede etkileri giderek artan şeyhlere kaynak akışı sağladı.[116] Böylelikle çok partili düzenin üçüncü genel seçimlerinde de din-siyaset arasındaki menfaate dayalı ilişkinin etkisi kırılamadı.

Seçim sonrası ortaya çıkan sonuçlar, seçim öncesinde Vatan Gazetesi'nin yapmış olduğu anketten elde edilen sonuçlarla benzerlik göstermekteydi. Yukarıda da belirtildiği üzere Vatan Gazetesi'nin yaptığı ankette, seçmenlerin % 59,9'u DP'ye, % 25'i CHP'ye, % 14,5'i karışık aday listesine, % 0,4'ü CMP'ye ve TKP'ye oy verecekleri sonucuna ulaşılmıştı. 1954 Genel Seçim sonuçları, Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2: 1954 Seçimleri Oy ve Milletvekili Dağılımları[117]

	DP	CHP	CMP	HP	Toplam
Oy Oranı (%)	48,6	41,4	6,5	3,5	100
Milletvekili	424	178	4	4	610
Oy Sayısı	4.497.811	3.825.267	604.087	321.471	9.043.772

Tabloya bakıldığında %58,4 oy oranıyla DP'nin en çok oy alan parti, CHP'nin %35,1 oy oranıyla ikinci sırada olduğu görülmektedir. CMP ise %5,3 oy oranıyla üçüncü parti oldu. Bağımsız adaylar %0,6 oy alabildi. Bu oranlarla milletvekilleri sayıları karşılaştırıldığında, 1950 seçimlerinde olduğu gibi bir uyumsuzluk olduğu görülmektedir. DP 503, CHP 31, CMP 5 ve bağımsızlar 2 vekil çıkardı. Aldığı %58,4 oya rağmen Meclisin %92,98'ini DP vekilleri oluşturdu. Buradaki uyumsuzluğun sebebi, seçim sisteminin çoğunluk temsil sistemi olmasıdır. 1954 seçimlerinde nispi temsil sistemi

[116] Nezahat Altuntaş, *Türkiye'de Etnik Kimlik Farklılaşmasında Din-Mezhep Etkisi ve Siyasete Yansıması*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, 2002, s. 100.

[117] YSK "1950-1977 Yılları Arası Milletvekili Genel Seçimleri", *http://www.ysk.gov.tr/*, 01.10.2016 tarihinde erişilmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

uygulanmış olsaydı DP 281, CHP 211, CMP 32, TKP 18 milletvekiline sahip olacaktı.[118] 1950 seçimleriyle karşılaştırıldığında DP'nin oylarını arttırdığı, CHP'nin ise oylarını düşürdüğü görülmektedir. Kayıtlı seçmen sayısının 10.262.063 olduğu, bu seçmenlerden 9.095.617'sinin oy kullandığı, seçime katılımın %88,6 olduğu bu dönemde CHP, oy sayısını bir önceki seçime oranla arttırdı fakat bu artış, DP'ninki kadar olmadı. Bir önceki genel seçime göre seçmen sayısında 1.142.532 artış olmasına rağmen CHP bu artıştan sadece 44.845'inin oyunu alabildi. Diğer taraftan DP ise bu artıştan 921.965 seçmenin oyunu alarak bir önceki seçimdeki başarısının üzerinde oy aldı ve Meclis'teki sandalye sayısını 416'dan 503'e çıkardı.

1954 seçimleri, DP için ilk seçim sayılabilir çünkü 1950 seçimleri her ne kadar DP için bir zafer sayılsa da aslında CHP ve tek parti dönemine olan tepki daha ağır basmaktaydı. Bu tepki, 1950'de DP'yi iktidara taşıdı. 1954 seçimlerinde ise halk DP'yi iktidarda görerek tercih yaptı. Her iki partiyi de iktidarda gören halk tercihini, DP'den yana kullandı. Bu açıdan bakıldığında 1954 seçimleri için gerçek anlamda demokratik olan ilk seçim demek yanlış olmaz.[119] CHP'ye göre ise 1950 seçimleri milletin yapmış olduğu bir hataydı ve bu hata, 1954 seçimlerinde düzeltilecekti ama CHP açısından sonuçlar bu yönde olmadı. CHP yine muhalefette kaldı.

3 Mayıs 1954 tarihli Millîyet gazetesinin gazeteci Sami Önemli tarafından hazırlanan *"Vatandaş Oyunu Kullanıyor"* haberi şu şekildedir:[120]

> *"Dün bütün yurtta mebus seçimleri yapıldı. Seçimler her yerde büyük bir sükût ve olgunluk içinde cereyan etti ve vatandaş hiçbir tesire kapılmadan oyunu kullandı. Seçimleri takip eden yabancı müşahitler bu olgunluğun dünyanın pek az yerinde görüldüğünü söylemekte müttefiktirler. Bu seçimlerde Türk demokrasisi yeni ve mühim bir imtihan verdi ve bunda büyük bir zafer kazandı."*

---

[118] Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları: DP'nin Altın Yılları: 1950-1954*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990, s. 93.

[119] Ensar Yılmaz, "1954 Seçimlerinin Önemi, Öne Çıkan Özellikleri ve Siyasî Sonuçları", *Humanities Sciences*, C. 5, Sayı: 4, 2010, s. 541-551.

[120] http://gazetearsivi.millîyet.com.tr/GununYayinlari/DLwxBRVuUD5uKTHXCbFk1g_x3D__x3D_ 01/10/2016 tarihinde erişilmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

Aynı sayfada bir vatandaşın oy kullanışının muhtelif sahnelerden oluşan fotoğrafları yer almaktadır. Haberde ayrıca vatandaşların emniyet ve huzur içerisinde hiçbir istenmeyen olay yaşanmadan oylarını kullanarak seçme haklarını özgürce kullandığı belirtilmiştir.

14 Mayıs'ta açılan Meclis, tartışmaların ardından Celal Bayar'ı yeniden Cumhurbaşkanı olarak seçti. Cumhurbaşkanı Celal Bayar, seçim sonuçlarını tebrik etmek için Adnan Menderes ve DP'lileri yemeğe davet etti. Bu yemekte seçim sonuçlarıyla ilgili görüşlerini ifade etti. Bu görüşleri ifade ederken en çok üzerinde durduğu konu, devletin kilit noktaları olarak yorumladığı makamlarda memur olarak bulunanların istifa edip CHP'den vekillik için seçime girmeleridir. O zamanki kanun, seçimi kaybeden bu memurların görevlerine iadelerine imkân tanıyordu fakat bu durum Bayar'a göre çok yanlıştı. Bu önemli kademelerde bulunan kişilerin tarafgir olarak ortaya çıkması devlet mekanizmasının işleyişinde aksamalara sebep olacaktı. Bu yüzden bu kişilerin tasfiye edilmesi gerekiyordu. Çünkü Bayar'a göre halk, CHP'nin sandalye sayısını bir önceki seçime göre azaltarak bu mesajı vermişti. *"Artık bundan sonra ince demokrasiye paydos!"* diyerek yeni kabinenin çizmesi gereken yolu tayin etti.[121] 1954-57 dönemi DP'nin en tartışmalı ve en fırtınalı yılları oldu. Bu dönemin en önemli olayları arasında 6-7 Eylül olaylarını, ispat hakkını, Hürriyet Partisi'nin kuruluşunu ve 29 Kasım 1955'te toplanan DP grup toplantısını saymak mümkündür. 1950 seçimiyle CHP'den alınan iktidar, millete geçti ve millet, siyasette baş aktör oldu. Fakat 1954 seçimlerinden sonra DP oligarkları milleti siyasî aktörlükten figüranlığa indirdi.[122] Bu dönemde partinin yeni bir havaya büründüğü ve en kuvvetli olduğu dönemde hatalar yaptığı, hatta kendi geçmişi ve bünyesine uymayan bir yola girdiği söylenebilir.[123] Seçimde, diğer partilerin yanında yer alan memurlar hakkındaki tutumlarının yanında Kırşehir ile ilgili yaşanan olaylar, bu değişen tavrın en büyük göstergeleri olarak sayılabilir. Kırşehir, 1954 seçimlerinde CMP'ye oy verdiği ve bu seçim bölgesinden CMP birinci parti çıktığı için 30 Haziran 1954'te çıkarılan bir kanunla ilçeye dönüştürüldü. Emekli sandığı ve devlet memurları

[121] Çoban, *a.g.e*, s. 73.
[122] İştar, *a.g.e.*, s. 45.
[123] Başgil, *a.g.e.*, s. 58.

Levent Şahverdi Arşivi

kanunlarında değişiklik yapıldı. Bu kanunla ilgili görüşme talep eden CHP yetkilileri, Menderes'ten randevu dahi alamadılar.

Genel seçimlerden altı ay sonra yapılan yerel seçimlerde de benzer sonuçlar ortaya çıkarak DP, CHP'ye oranla çok büyük üstünlük sağladı. Ağustos 1954'te, Kıbrıs sorunu gündeme geldi. Bu sorunun çözümü için taraf olarak davet edilen Türkiye'nin de katıldığı Londra Konferansı gerçekleşirken, Atatürk'ün Selanik'te doğduğu ev ve Türk konsolosluğu arasında bir bombalama eylemi gerçekleştirildi. Buna ek olarak, 6 Eylül'de İstanbul Beyoğlu'nda toplanan kalabalık Rumlara, Ermenilere ve Musevilere ait evleri ve iş yerlerini tahrip etmeye başladı. 7 Eylül sabahına kadar süren bu olaylar, dönemin önemli hadiselerindendir. Olaylar bunlarla sınırlı değildi. İstanbul'da ve İzmir'de altı aylığına sıkıyönetim ilân edildi. Yaşanan başka bir hadise ise HP olayıdır. DP'li 11 (daha sonra 19) vekil basına ispat hakkı tanınması ve bu şekilde basına kolay sansürlemenin ortadan kalkmasını sağlayan söz konusu hakkı, tekrar gündeme taşıdılar. Bu 19 üyeden dokuzu ihraç edildi, diğer 10 üye de partiden istifa etti. Daha sonra 28 vekille 20 Aralık 1955'te, HP kuruldu. Türk siyasal yaşamında 2 yıl 11 ay 5 gün faaliyet gösteren HP, 24 Kasım 1958 tarihinde Olağanüstü Kongre'de kendini feshetti ve CHP'ye katıldı.[124]

29 Kasım 1955 tarihinde yapılan DP grup toplantısı öncesinde yaşanan 6-7 Eylül olayları, dördüncü büyük kongre ortamını da iyice germiştir. Grup toplantısında çok ateşli tartışmalar oldu. Menderes'in sakin üslubuna rağmen gruptan atılan laflarla sözü sürekli olarak kesiliyordu ve kalabalık sakinleşmiyordu. Adnan Menderes siyasî yaşamının dönüm noktası sayılabilecek bir noktada çok büyük hata sayılabilecek bir karar aldı ve Bakanlar Kurulu'ndaki bakanların toptan çekildiğini ifade ederek kendisi ile ilgili kararı grubun oylarına bıraktığını belirtti. Oylama sonucunda bir iki aleyhte oy olmasına rağmen Menderes güvenoyu aldı. Bu oylamadan sonra tekrar kürsüye tezahüratlarla gelerek o meşhur sözünü söyledi: *"Arslanlar gibi insanlarsınız, siz isterseniz hilafeti bile getirirsiniz. Size layık olmaya çalışacağım."* Bazı kaynaklarda bu sözün *"Siz her şeye kadirsiniz, isterseniz anayasayı bile değiştirebilirsiniz!"* şeklinde olduğu

[124] Diren Çakmak, "Türk Siyasal Yaşamında Bir Muhalefet Partisi Örneği: Hürriyet Partisi (1955-1958)", *Gazi Akademik Bakış*, C. 2, Sayı: 3, 2008, s. 153-186.

Levent Şahverdi Arşivi

belirtilmektedir.[125] Her iki ifade de Menderes'in DP grubunun ne kadar güçlü olduğunu ifade etmek amacıyla söylediğini göstermektedir. Diğer taraftan o dönemdeki siyasetin hassas yapısından dolayı kendini kurtarma adına, zor geçen sürecin baskısı altında söylenmiş sözler de olabilir. Bu grup konuşmasının tutanakları, Yassıada'da bulunduğundan dolayı araştırmacılar birincil kaynaklara ulaşamadı.[126] Menderes'in sergilemiş olduğu bu tutum, birçok tarihçi tarafından Menderes adına bir zafer olarak yorumlansa da *"dostlarını, yol arkadaşlarını satan adam"* yakıştırmalarına da engel olamadı. Bu karmaşık ve yorucu dönemi takiben 1957 seçimlerine yorgun olarak giren DP oylarında azalma yaşadı. 1957 Genel Seçim sonuçları Tablo 3'te sunulmaktadır.[127]

Tablo 3: 1957 Seçimleri Oy ve Milletvekili Dağılımları

	DP	CHP	CMP	Bağımsız	Toplam
Oy Oranı (%)	58,4	35,1	5,3	0,6	100
Milletvekili	503	31	5	2	541
Oy Sayısı	5.313.659	3.193.471	480.249	56.393	9.043.772

Tabloda verilen seçim sonuçlarına bakıldığında %48,6 oy oranıyla DP birinci, %41,4 oranla CHP ikinci, %6,5 oranla CMP üçüncü ve %3,5 oranla HP dördüncü parti oldu. Kayıtlı toplam seçmen sayısının 12.078.623 ve oy kullanan seçmen sayısının 9.250.949 olması, halkın bu dönemi iyi analiz ettiği ve siyasîlerin tavırlarını tasvip etmediği şeklinde yorumlanabilir. 2.827.674 seçmenin sandık başına gitmemesi bunun en önemli göstergesi şeklinde değerlendirilebilir. Bir önceki seçime göre 1.816.560 seçmen artışı olmasına rağmen DP, oylarını 815.848 düşürdü. Bu seçimin en çok oy alan ama aynı zamanda en çok oy kaybeden partisi DP'dir. CHP ise bir önceki döneme göre oylarını 631.796 arttırdı. Yaşanan bu artış, DP'nin yedi

[125] Coşkuner Fedai, "Menderes ve hilafetin geri getirilmesi tartışmaları", *Demokrasi Platformu*, C.5, Sayı: 18, 2009, s. 1-22.

[126] Anadol, *a.g.e.*, Haluk Kılçık, *Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri*, Demokratlar Kulübü, Ankara, 1992, s. 118.

[127] Çoban, *a.g.m.*, s. 74.

Levent Şahverdi Arşivi

yıllık iktidarda bulunmasından kaynaklı bir yıpranma ya da CHP'nin yapmış olduğu muhalefetin başarısı olarak yorumlanabilir.

DP'de yaşanan bu kaybın sebepleri Millî Korunma Kanunu'ndaki başarısızlık sebebiyle döviz sıkıntısı doğması, 1946-50 arasında DP'nin vermiş olduğu sözleri tutamaması, ispat hakkı konusunda fazla ısrarcı ve kırıcı olması, Kırşehir olayları, aday listelerinin tanziminde yapılan hatalar, yeni yüzler ve yeni sözler isteyen halkın isteklerine duyarsız kalınması olarak sıralanabilir.[128]

1957 seçimleri sonrası, ordu ve üniversite gençliği arasında mevcut iktidara karşı memnuniyetsizlik meydana geldi. Özellikle ordu içinde yönetimi devirmeye yönelik girişimler oldu ve *"Dokuz Subay Olayı"* patlak verdi. Dokuz üst rütbeli subay bir araya gelerek Menderes ve DP'yi devirip iktidarı yeniden İnönü'ye vermek için komplo tasarladılar. Bu tasarıyı dokuz subaydan biri olan Yarbay Samet Kuşçu ihbar etti ve askerî mahkemede açılan davada arkadaşlarını ihbar etmekten dolayı 10 yıl hapis cezası aldı. Diğer sekiz subay ise delil yetersizliğinden beraat etti.[129] Van'ın Özalp ilçesinde 30 Temmuz 1943'te gerçekleşen bir olayı TBMM Tahkikat Komisyonu basına açıkladı ve zaman aşımına uğradığını ifade ederek kovuşturma yapılamayacağını ifade etti[130]. Bu olayın açıklanmasının ardından CHP taarruz niteliğinde hareketlere başladı ve yurdun muhtelif yerlerinde halkı tahrik eden konuşmalar yaparak olaylar çıkardı.[131] Bu olayları Topkapı olayları, Meclis'te çıkan olaylar, Çanakkale olayları, Konya ve Kayseri olayları takip etti. Çıkan bu olaylar, 27 Mayıs 1960 darbesine kadar uzandı[132]. Bu darbe sonucu Hasan Polatkan, Fatin Rüştü Zorlu ve Adnan Menderes idam edilirken Celal Bayar yaşından dolayı ömür boyu hapse mahkûm edildi. DP ise kapatıldı.

1950-60 arası yaşanan bu olaylar 10 yıllık dönemin siyasî görünümünü ortaya koymak açısından önem taşımaktadır. Bu dönemde

---

[128] Bulut, S., "Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960): Siyasî Baskılar ve Tahkikat Komisyonu", *Gazi Akademik Bakış*, 2009, s. 125-145.

[129] Yıldırmaz, *a.g.e.*, s. 158.

[130] Tanel Demirel, *Türkiye'nin En Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul Üniversitesi Bilgi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 118.

[131] Güngör, *a.g.m.*, s. 13.

[132] Olayların detaylı analizi için, bkz. Demirel, s. 316-317.

Levent Şahverdi Arşivi

dinî cemaatler içerisindeki en önemli gelişmeyi, Nur cemaati gösterdi. DP'nin din konusunda sergilemiş olduğu yumuşak politika Nur cemaatinin faaliyetlerini rahatça gerçekleştirmesine ortam hazırladı. Adnan Menderes, 1958 yılında Emirdağ'da bulunan Said Nursi'yi ziyaret ettiğinde Nur cemaati mensupları kendisini iki tuğralı yeşil bayraklarla karşıladı.[133] Yine aynı yıl Nevşehir Milletvekili M. H. Ürgüplü ve arkadaşları, dine ve peygambere yapılacak saldırıları önleme amacıyla Mukaddesatı Koruma Kanunu teklifinde bulundu fakat bu kanun Meclis'te kabul görmedi.[134]

Özetlemek gerekirse 1950-1960 arasındaki DP iktidarı döneminde, laiklik karşıtı bazı tutumlara tavizler verilerek bu çevrelerin oyları sağlama alındı. Aynı zamanda yine bu çevreler kontrol altında tutularak devlet mekanizmasının selameti temin edildi. Düşünüş ve yaşam tarzıyla laikliği benimsemiş olan DP üst yönetiminin bu ikili tavrı, çoğunluğu sağlayarak iktidarda kalmalarına yardımcı oldu. Diğer bir açıdan değerlendirildiğinde DP yönetimi, irticai faaliyetleri önlemek adına bir dizi önlem aldı. Bunlar arasında "Anıtkabir'in tamamlanması, Ticanilerin mahkûm edilmesi, Atatürk'ü Koruma Kanunu'nun çıkarılması, 163. maddenin genişletilmesi, dinci yayın organlarının kapatılması, bazı İslamcı yazarların tutuklanması, Bayar'ın "Atatürk yolu ve inkılaplarından ayrılanlarla mücadele edeceğini" açıklaması gibi hususlar zikredilmeye değerdir.[135]

1945-1950 dönemlerinde kurulan partilerle kıyaslandığında 1950-1960 dönemindeki partiler, daha az muhafazakâr siyaset yürütmüşlerdir denilebilir. 1950-1960 döneminde dinî açıdan aşırıya kaçan partilerin kapatılması, bu dönemin önceki döneme göre daha laik ve liberal olduğunu göstermektedir. Bu dönemde partiler dindar ve dinsiz olarak ikiye ayrılsalar bile siyasî eğilim ve hareket olarak birbirlerine yakın çizgide ilerlediler. Bu ikilemde, halkın çeşitli kesimleri nezdinde CHP, "dinsiz parti" olarak yer aldı ve din konusunda ne yaparsa yapsın bir türlü halktan beklenen ilgiyi göremedi. Yine aynı dönemde dinî söylemleri çok daha ağır basan MP gibi partiler de oldu. Ama buna rağmen MP, din konusunda

[133] Cündioğlu, *a.g.e.*, s. 117.
[134] Girgin, *a.g.e.*, s. 123.
[135] Cündioğlu, *a.g.e.*, s. 119.

Levent Şahverdi Arşivi

ağır basan politikasına rağmen başarılı olamadı; halktan umduğu desteği bulamadı. DP açısından değerlendirildiğinde, hem dinî söylemleri hem laik söylemleri hem de devlet yönetiminde gerek muhalefet gerekse iktidar tecrübesiyle rakiplerine fark atarak halkın nezdinde umduğu tepkiye nail olabildi. Bu sonuçlar şunu ortaya koydu: *"DP'nin din anlayışı CHP'ye göre daha muhafazakâr fakat MP'ye göre daha laiktir"*.[136]

DP'nin laiklik konusunda CHP'den daha az hassas olmadığı tespitinde bulunulabilir. Özellikle Celal Bayar'ın yapmış olduğu konuşmalar ve sürekli olarak irticanın ülkeyi karanlığa götüreceği yönündeki ifadeleri bunu göstermektedir. Diğer bir taraftan halkın desteğini almak için din konusunda sergilemiş olduğu yumuşak tutumla CHP'den ayrışmaktadır. DP devlet düzenine ve işleyişine zarar getirmeyecek dini davranışlara ve uygulamalara göz yumdu denilebilir. DP'nin üst yönetiminde hâl böyleyken taşra yönetimi için aynı yorumu yapmak bazı bölgelerde yanlış olacaktır. Hatta bu durumun en açık örneği DP'nin kendi taşra yöneticilerine göndermiş olduğu yazıda, bazı DP'li konuşmacıların çok evliliği, Arapça harfleri, tekke ve zaviyeleri, miras dağılımdan kadın-erkek eşitsizliğini savunan ifadeleri desteklediklerini ve bu ifadelerin DP'nin programına kesinlikle aykırı olduğunu vurgulamasıdır.[137] Bu önlemi, parti dışı tedbirler takip etti. Toplantı ve Vicdan Hürriyetini Koruma Kanunu çıkarıldı. Bunu takiben dinî açıdan aşırıya kaçan MP kapatıldı.

Din konusunda yaşanan siyasî çalkantılar, sadece Türkiye açısından bu şekilde cereyan etmedi. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından komünizme karşı din tezi, Batılı devletler tarafından kullanıldı. Komünizm, siyasî arenada en fazla kullanılan malzeme olarak ön plana çıkmaktadır. Bu sebepten dolayı halktan oy talebinde bulunmak isteyen partilerin din konusunda söylemlerde bulunmaları, dönemin gereği hâline geldi denebilir. DP'nin dinî retorik ve uygulamalara olan yaklaşımında hep aynı tutum ve yoğunluk gözlenemedi. DP, siyasî gündeme ve ihtiyaca göre tutumlar sergiledi. Bu konuda en belirgin örneklerden birisi, DP'nin İslamcı aydınlara olan yaklaşımındaki dönemsel değişmelerdir. Tek parti döneminin

[136] Bozdağ, *a.g.e.*, s. 123.

[137] Barutçu, *a.g.e.*, s. 45.

Levent Şahverdi Arşivi

sıkıntılarını yaşamış İslamcı aydınlar, DP'nin ilk iktidar yıllarında fikirlerini beyan etmede ve hükümetle ilişki içine girmede rahat etmişti. Ancak *Büyük Doğu* mecmuasında Ahmet Emin Yalman hakkında aleyhte yazıların yayımlanması, 22 Kasım 1952'de Yalman'a yönelik suikast girişimi[138] ve Ticani tarikatına mensup kişilerin Atatürk büstlerine ve heykellerine saldırması[139] gibi gelişmeler, DP'nin İslamcı aydınlara karşı sergilediği hoşgörülü tutumu olumsuz yönde etkiledi.

Menderes ve Bayar gibi DP'nin ileri gelenlerinin Malatya olayına kadar verdikleri beyanlar, partinin İslamcı aydınlara yönelik tutumunun oldukça hoşgörülü olduğunu gösterir nitelikteydi. Bu tutumun arkasındaki en belirgin nedenlerden biri de komünizmle mücadele fikriydi. *Zafer* gazetesinin 7 Temmuz 1952'deki haberine göre İslamiyet, komünizme karşı başvurulan en önemli vasıta olmakta; bu nedenle de Menderes hükümeti Diyanet İşleri Başkanlığı'na sunduğu mücadele programı çerçevesinde vaizler görevlendirmekteydi. Basında yer alan bu tarz haberler, İslamcı düşünürlerin söylem ve eylemlerinin arkasındaki hükümet desteğini göstermekteydi. İslamcı görüşlerin serbestçe dile getirilmesi Bayar'a göre herhangi bir endişe unsuru oluşturmamaktaydı. 1 Kasım 1952'de TBMM açılış konuşması sırasında (Şahsi ihtiras ya da bir siyaset taktiğiyle güya inkılaplar tehlikedeymiş gibi göstererek imtiyazlı bekçiler sıfatını takınanlar, gericilik temayülleri ile hareket edenler kadar zararlıdırlar)[140] dile getirdiği iddiasıyla hükümetin İslamcı düşünce ve düşünürlere yönelik ılıman tavrını onaylamaktaydı. Yalman'a suikast girişiminin sorgulanma sürecinde Necip Fazıl Kısakürek'in kurduğu Büyük Doğu Cemiyeti'nin (BDC) ön plana çıkması,[141] o dönemde dinî irticanın merkezlerinin İslam Demokrat Partisi (İDP) ve BDC olarak yansıtılması[142] dinî oluşumlara yönelik tavrı değiştirmişti.

---

[138] Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları: DP'nin Altın Yılları: 1950-1954*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990, s. 208.

[139] *A.g.e.*, s. 131.

[140] *Zafer*, 2 Kasım 1952.

[141] *Zafer*, 24 Kasım 1952.

[142] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler: 1859-1952*, Arba Yayınları, İstanbul, 1995, s. 744.

Levent Şahverdi Arşivi

Yalman'a düzenlenen suikast girişiminin basında yer alan haberlerce tetiklendiğine yönelik görüşler yayılmaya başladı. *Vatan* gazetesi, İslami mecmua ve gazetelerin "Ahmet Emin Yalman'ın katli caizdir, kendini öldürmeli, yok etmeli."[143] gibi tahrik edici söylemlere yer verdiğini iddia etti. Bu iddianın asılsız olmadığını gösteren bazı ifadelerin o dönemde özellikle *Büyük Doğu*'da kullanıldığını gösteren yazılar bulunmaktaydı. Abdurrahman Şeref Laç, Yalman için *"İslam'ın ve Türk'ün manevi katili olmaktan artık sesinin boğulması gereken münafık"*[144] tabirini kullandı. N. Turgut Özdemiroğlu ise *"Yalnız şuna şaşıyoruz, nüfusu bir milyonu aşkın bir Türk şehrinde nasıl yaşıyor, nasıl yaşatılıyorsun, hayret!"*[145] şeklinde bir söylemde bulunmuştu. *Büyük Doğu*'nun resmî ilânlar ile destekleniyor olması,[146] Malatya olayından sonra hükümetin bir nevi dinî irtica hakkındaki görüşlerini yeniden gözden geçirmesi gerektiğini hatırlattı.

Sonuç itibariyle aynı Meclis'te bulunan DP, CHP ve MP din konusunda tek partili döneme kıyasla daha esnek politikalar izledi. DP'nin bu dönemdeki politikaları zamanın şartlarında değerlendirildiğinde siyasî bir gereklilik olarak yorumlanabilir. Verilen bazı tavizlerin daha sonra meydana getirdiği olumsuz sonuçlar da göz önünde bulundurulduğunda, bu konuda daha denetimli çalışmalar yapılmasının önemi ortaya çıkmaktadır. 1946 yılında kabul edilen Cemiyetler Kanunu ile dernek sayılarında büyük bir artış yaşandı. Serbestçe dernek kurabilme imkânı veren bu Kanunun ardından DP döneminde kurulan dernek sayısında hızlı bir artış gözlendi.[147] Türkiye'de dernekleşme süreci ile demokratikleşme sürecinin eş zamanlı yaşandığı anlaşılmaktadır. Öyle ki DP döneminde demokrasi ve dinî özgürlüklerin genişletilmesi, din temelli dernek sayılarında da önemli artışlara neden olmuştur. Tek Parti hükümetleri

---

[143] *Vatan*, 24 Kasım 1952.

[144] *Büyük Doğu*, 20 Haziran 1952.

[145] *Büyük Doğu*, 12Ağustos 1952.

[146] O dönemde Fransa Büyükelçisi tarafından hazırlanan raporlar da bu durumu onaylamaktadır. Raporlarda belirtene göre Necip Fazıl Kısakürek, Menderes ve Samet Ağaoğlu arasında iyi bir münasebet bulunmaktaydı. Sabahhattin Nal "Demokrat Partinin 1950-54 Dönemi Din Siyaseti", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 60, Sayı: 3, s. 163.

[147] Fatih Akçeşme, "Sivil Toplum ve Türkiye Cumhuriyeti'ndeki Yeri", *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, C. 2, Sayı: 4, 2013, s. 202-225.

Levent Şahverdi Arşivi

döneminde dini özgürlükler konusunda yaşanan sorunlar, halkın din konusunda daha da hassaslaşmasına neden olmuş ve dinî derneklerin sayısı da böylelikle artmıştır. 1946 yılında bu tip dernek sayısı 11 iken bu sayının 1960 yılında, 5104'e kadar ulaştığı görülmektedir.[148] Bu sayı sadece dinî derneklere aittir. Diğer dernekler de göz önünde bulundurulduğunda kontrolün pek de mümkün olmadığı söylenebilir. Dernekler, Batı'da ifade özgürlüğü, haber alma hürriyeti, yaşama hakkı, şeffaf toplum gibi demokratik hakların korunması ve geliştirilmesi üzerinde önemli roller üstlenmiştir. DP döneminde de dernekler, Batı'dakine benzer işlevler üstlenmiştir.[149] STK'lar, önemli bir yer kaplamaktadır. Dolayısıyla DP döneminde, şeriat yanlısı gruplara bazı tavizler verilerek bu gruplar yumuşak bir siyasetle devlet sisteminin içerisine çekilmeye çalışılmış ve bu şekilde hem rejimin hem de siyasî iktidarın devamlılığını devam ettirme eğilimi sergilenmiştir.

[148] Mardin, *a.g.e*, s. 153.

[149] Hasan Kala, Üniversiteli Gençlerin Demokratik Değer Algısı-Kırıkkale Üniversitesi Ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi Örneği-Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015, s. 86.

Levent Şahverdi Arşivi

Din Eğitimi Alanında Yapılan Çalışmalar

DİN EĞİTİMİ konusunda CHP iktidarı zamanında atılan adımlar, DP hükümetleri zamanında da devam ettirildi. Okullardaki programlara din derslerinin eklenmesi ve imam-hatip okullarının açılması, bazı tartışmalara sebep oldu. Bu derslerin müfredata eklenmesini istemeyen grubun bir kısmı, laiklikle bağdaşmayacağını savunurken diğer bir kısım ise bu hareketin bilime sırt çevirme ve hurafelere taviz verme anlamına geldiğini ileri sürdü.[150] Dinî eğitimin müfredata eklenmesini isteyen grup içerisinde de iki farklı görüş bulunmaktaydı. Bir grup din eğitiminin devlet kontrolünde olması gerektiğini ve böylece aşırılığa meydan verilmeyeceğini savunurken diğer grup, bu konuyu demokrasi çerçevesinde değerlendirdi ve vicdan özgürlüğü açısından din eğitiminin tamamen serbest olması gerektiğini savundu.

DP iktidarı süresinde, dinî içeriklerin devlet eliyle halka ulaştırılmasını savunanların ne kadar haklı oldukları, daha sonraları ortaya çıkan ve kontrolsüz şeyhlere inanan toplulukların açtığı yıkımları görünce anlaşılmaktadır. Bu noktada üzerinde durulması gereken bir diğer husus da DP ile birlikte tarikatların da eğitimde aktif hâle gelmesidir.[151] Erik Jan Zürcher, DP ile dinî cemaat ve tarikatların yakınlaşmasının halkın geleneksel İslam'ı tek partili döneme kıyasla daha rahat yaşamasını sağladığını belirterek bu durumu bir uyanış olarak nitelendirmiştir.[152] Bu değerlendirmeye zemin hazırlayan temel faktörlerden biri de DP'nin cemaat ve tarikatların Kur'an kursu açmalarına ve dinî eğitim hizmeti vermeleri-

---

[150] Bülent Daver, *Türkiye Cumhuriyetinde Lâyiklik*. Son Havadis Matbaası, Ankara, 1955, s. 46.

[151] Resul Türk, "Türkiye'de Siyasal İslam'ın Örgütlenme Faaliyetleri", *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 3, s. 115.

[152] Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 340.

Levent Şahverdi Arşivi

ne müsaade etmesidir.[153] Dolayısıyla DP iktidarı, din-siyaset-eğitim üçlüsünün sosyal hayatta da hissedilmesine neden oldu.

1950 seçimlerinden sonra hükümet programını arz eden Başbakan Menderes, eğitim hakkında konuşurken tek parti döneminde yapılan düzenlemelerde değişiklik olacağının sinyallerini verdi. Demokrasinin ilkelerini içinde barındıran ve çağdaş bilimsel gelişmelerle uyumlu, ayrıntılı bir eğitim planı geliştirerek yapılan yeni düzenlemelerin ülkenin her bölgesinde eşit bir şekilde uygulanmasını sağlayacak kanun tasarıları hazırlanacağını ve bu tasarıların halkın takdirine sunulacağını ifade etti.[154]

Menderes'in konuşmasında sözünü ettiği kanun tasarıları, aslında din eğitimi konusunda yapılması planlanan değişiklikleri de işaret etmekteydi. Çünkü konuşmasında kalkınmayı sadece ekonomik iyileşme olarak görmediğini belirtti ve millî ahlakın, manevi kıymetlerin de korunması gerektiğini savundu. Bu gerekliliğin talim ve terbiye sisteminde bulunmasından söz eden Menderes *"manevi ve insani kıymetler"* ile donatılmamış bir toplumda bilimsel bilginin yaygınlaştırılmaya çalışılmasının, o toplumu bağımsız ve özgür yapacağının garantisi olarak görülemeyeceğine dair açıklama yaptı.[155] Tek parti döneminin *"sarih bir istikametten ve rasyonel bir plandan mahrum olduğu"* gerekçesi ile maarif sistemini sürekli değiştirdiğini söyleyen Menderes, yapılan düzenlemelerin katlanılan sıkıntılarla orantılı olmadığının da üstünde durdu.

Bu ifadelerle bir milletin bağımsız yaşayabilmesi için tek başına bilim ve teknikte ilerlemesinin yeterli olmayacağı, zamanın gerekliliklerinden dolayı millî ve ahlaki esaslara dayanan ve ruhani kıymetlere yer veren bir eğitim anlayışının gerekliliği vurgulandı. Ayrıca daha önceki eğitim anlayışının açık ve rasyonel olmadığı, sürekli değişikliklere ve sarsıntılara uğradığı belirtildi. DP hükümetinin eğitimi bir bütün olarak ele alacağı ve eğitimin yeni ilkelere göre düzenleneceğini bildirildi.[156] CHP'nin iktidarı döneminde seçmeli olan din dersleri, DP iktidarında 4. ve 5. sınıflardan başlayarak zorunlu hâle getirildi.

---

[153] Esra Keloğlu-İşler, *Demokrat Partinin Halkla...*, s. 120.

[154] Yeşilyurt, *a.g.e.*, s. 43.

[155] Yeşilyurt, *a.g.e.*, s. 44.

[156] Zehra Taşdöven, *Demokrat Parti Dönemi Eğitim Anlayışı (1950-1960), Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Adnan Menderes Üniversitesi*, 2013, s. 113.

Levent Şahverdi Arşivi

Eğitime en fazla önem veren hükümet olarak II. Menderes Hükümeti sayılabilir. Bu dönemin genel siyasî mücadelesi olan antikomünizm hareketleri dine yakın bir siyaseti öngörmekteydi. Bu siyaset, eğitime de yansıdı ve dönemin genel eğitim politikası, millî ve manevi değerler üzerine inşa edilmeye çalışıldı. Menderes'in hükümet programında eğitimle ilgili kullandığı ifadelerde, *"millî"* ve *"manevi"* vurgusu dikkat çekmektedir. Menderes, genel eğitim programında millî ve manevi değerleri dikkate alıp bilimsel ve pedagojik kıstasları da göz önünde bulundurarak bireylerin kişiliklerini ve ruhsal gelişimlerini destekleyecek bir düzenlemenin yapılacağını belirtti. Millî karakter ve geleneksel değerlerin gelişmediği bir toplumda bilimsel çalışmaların da özgürlük, egemenlik, hürriyet gibi kavramların gelişimini sağlayamayacağına inanan Menderes, Türk gençliğinin *"vatan"* ülküsü etrafında birleşmesini politikalarının odak noktası olarak kabul ettiklerini dile getirdi.[157]

Bu konuşmasında bahsettiği yeniliklerle öğrencilerin millî ve manevi değerler etrafında *"vatan"* ülküsü idealiyle yetiştirileceğini belirtmektedir. Aynı programda laikliğin önemine vurgu yapıldıktan sonra vicdan özgürlüğünün demokrasinin temellerinden biri olduğu ifade edildi. Hükümetin din derslerini zorunlu yapması ve tarikatların yaptığı bazı faaliyetlere göz yumması muhalefetin sert eleştirilerine sebep oldu. Bu tür davranışların laikliğe ve Atatürk devrimlerine ters olduğu belirtildi. Bu tartışmalar hükümeti bu konuda bir dizi kanun çıkarmaya mecbur bıraktı.

Bu arada CHP'nin "liberalleşen" laiklik anlayışına koşut olarak ülkede dinî bir canlanma görülmüş, camiye gidenlerin sayısı artmış, hatta hükümetin döviz vermemesine rağmen 1950'de hacca gidenlerin sayısı 9 bine ulaşmış, Cumhuriyet dönemi boyunca gizlice yaşamaya devam eden tarikatlar yeniden canlanmaya başlamıştı. Hedef kitlesi daha çok köylülerden ve esnaftan oluşan, çoğu gerçek anlamda dinci olmaktan öteye, klerikalist olarak nitelenebilecek dinî bir basın ortaya çıkmıştı.[158]

1948-1949 eğitim-öğretim yılından itibaren, CHP'nin değişen

[157] https://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP20.htm 02/10/2016 tarihinde erişilmiştir.

[158] Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev: Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 414-417.

Levent Şahverdi Arşivi

din siyaseti çerçevesinde ilkokullara seçmeli din dersleri konuldu. Program dışı okutulan bu dersler, 1950-51 öğretim yılından itibarense seçmeli olmakla birlikte programa dâhil edildi. 1951-52 ders yılından itibaren de öğretmen okullarının ikinci devrelerinin birinci ve ikinci sınıflarına haftada birer saat olmak üzere zorunlu din dersleri konuldu.[159] Bu derslere halkın büyük ilgi gösterdiği görüldü.

1954 seçimlerinin ardından açıklanan hükümet programında, eğitimle ilgili bir önceki programlardan farklı bir görüş ortaya konmadı. Bir önceki hükümetin programında belirtildiği gibi bir devletin güvenliği ve gelişmişliğinin yalnız iktisadi verilerle garanti altına alınamayacağı ifade edildi. Aynı zamanda halkın ve gelecek nesillerin manevi değerlerine sahip çıkmalarını sağlayacak bir eğitim sisteminin oturtulması gerektiği vurgulandı. Programda eğitimle ilgili bilgiler arasında, 1950 yılına kıyasla ayrılan bütçenin 1954 yılında yaklaşık iki katına ulaştığı da belirtildi. Eğitime ayrılan bütçede önemli bir artışın neticesi olarak önceki dönemlerle karşılaştırılamayacak büyüklükte adımların atılması gerektiği ifade edildi ve ileriki yılların bu gelişmelere tanıklık edeceğinin teminatı verildi.[160]

Yine bu programda millî ve manevi değerlere bağlı özgür ve bağımsız bireyler yetiştirmenin amaçlandığı belirtildi. Önceki programda uygulanan eğitim anlayışına devam edileceği ifade edildi. Dördüncü hükümet (1955) programında eğitimle ilgili bir ifade bulunmazken beşinci hükümet (1957) programında daha öncekilere nazaran daha az ifadeye yer verildi.

1950-1960 dönemi boyunca komünizme karşı din tezi kapsamında hareket eden DP, her alanda olduğu gibi eğitim alanında da din konusuna önem verdi. Arapça ezan yasağının kaldırılması, radyodan Kur'an yayınının ardından, ilkokullarda din eğitimi kararı aldı. Okullarda din derslerinin her kademede okutulmasının komünizmle mücadelede en önemli unsur olduğu DP'li vekiller tarafından çoğu kez dile getirildi.[161] Menderes döneminde millîyetçi tavırları ve din hakkındaki söylemleriyle dikkat çeken Tevfik

[159] S. Hayri Bolay-Mümtaz'er Türköne, *Din Eğitimi Raporu*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 167.

[160] https://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP21.html.02/10/2016 tarihinde erişilmiştir.

[161] Bozdağ, *a.g.e.*, s. 153.

Levent Şahverdi Arşivi

İleri'nin[162] Millî Eğitim Bakanı olmasıyla Bilim Komisyonu oluşturuldu, 4. ve 5. sınıflardan itibaren din dersleri okutulmaya başlandı. Bununla birlikte çocuklarına din dersi aldırmak istemeyen velilerin dilekçeyle okullara başvurabileceği de belirtildi.[163] CHP döneminde "sevgi, Müslümanlık ve ahlak" konularının ilkokul 4. sınıfta; "iman ve imanın şartları, Allah'a karşı kulluk görevlerimiz" bölümlerinin de ilkokul 5. sınıfta zorunlu olmamak kaydıyla program dışında tutularak okutulmasına karar verilmişti.[164]

DP hükümeti zamanında 5. Şûrada, bu dersin seçmeli olması, not karşılığının olması ve sınıf geçmede etkili olması kararı alındı. 26 Mart 1956'da halktan gelen talep doğrultusunda, din dersleri ortaokul programlarına da konuldu.[165] Ortaokul din eğitiminde, yine çocuğuna din dersi aldırmak istemeyen velilerin bir dilekçeyle bu haktan yararlanabilecekleri belirtildi. Okutulan derslerde iman, ibadet ve ahlak üzerine dinî ünitelerle birlikte Türklerin İslamiyet'in intişarına, İslam'a hizmetleri gibi konuların yer alacağı ve mümkün olduğu kadar Türkçe ifadelere yer verileceği belirtildi.

DP döneminde eğitimdeki en bariz gelişme, bu alandaki Amerikan etkisidir. DP, benimsediği eğitim politikalarıyla Amerikan modeli bir eğitim sistemini oluşturmaya çalıştı. İlköğretim ve lise kurumlarındaki eksikliklerin tespit edilmesi ve gerekli önerilerin oluşturulması adına Amerika'dan uzmanlar davet edildi ve bu uzmanların incelemeleri sonucunda hazırladıkları bir rapor da Millî Eğitim Bakanlığı'na sunuldu.[166] Raporda öğrenci, demokratik eğitim için gerekli düzenlemeler ve rehberlik hizmeti eksikliğinden bahsedildi.[167] Bunun üzerine, hükümet özel programlı lise açılması yönündeki faaliyetlerine başladı ve bu kapsamda İstanbul Atatürk Kız Lisesi ve Ankara Bahçelievler Lisesi'nde uygulama başladı. Özel

---

[162] Tevfik İleri için bkz. Abdurrahman Bozkurt, *Tevfik İleri'nin Yaşamı ve Fikirleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Dan: Doç. Dr. Ali Arslan, İstanbul, 2003.

[163] Ş. Çizmeli, *Menderes: Demokrasi Yıldızı?*, *Arkadaş Yaymları*, Ankara, 2007, s. 96.

[164] Mustafa Tavukçuoğlu, "Cumhuriyet Döneminde Din Derslerinin İlkokul Programlarındaki Yeri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, C. 6, 1996, s. 147-167,

[165] Beyza Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*. Yeni Çizgi, Ankara, 1995, s. 115.

[166] Tunay Karakök, "Menderes Dönemi'nde (1950 – 1960) Türkiye'de Eğitim", *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2011, s. 93.

[167] Mustafa Ergün, "Türk Eğitim Sisteminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 17, s. 454.

Levent Şahverdi Arşivi

programlı lise çalışmaları daha sonra Amerikan Ford Vakfı tarafından desteklendi.[168] Ayrıca bu dönemde açılan Atatürk Üniversitesi de Amerikan Land-Grant College sisteminden faydalanılarak Nebraska Üniversitesi işbirliğinde kurulmuştur.[169]

Türk eğitim sistemi üzerindeki Amerikan etkisi, bu uygulamalarla sınırlı kalmayıp din ve eğitim ilişkisine de yön verdi. 10 yıllık DP iktidarı boyunca eğitim alanında görüşlerine başvurmak üzere toplam 41 Amerikalı uzmanın incelemelerinden faydalanıldı.[170] Bu uzmanlardan bazıları hazırladıkları raporda eğitimde din faktörü üzerine de yorumlarda bulundu. Örneğin Roben Maaske, raporunda sunduğu görüşleri arasında din eğitimine değinerek dinî konular ile ilgili eğitimlerin din adamlarına bırakılmasını uygun bulduğunu vurguladı.[171] DP iktidarı döneminde sayıları hızla artan İmam-Hatip okulları ve Kur'an kurslarının arkasında eğitim sistemindeki Amerikan etkisinin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Amerika, Sovyetler Birliği üzerinden yayılan komünizm, düşünce ve politikaların önüne geçmek amacıyla Türkiye'de din eğitiminin yaygınlaşmasını tavsiye etmiş ve bu konuyu destekleyecek çok sayıda raporlar hazırlamıştır. Amerika, Türkiye'yi Sovyetlerin etki alanına sokmamak amacıyla bu tarz stratejiler üretmiştir. Türkiye'nin Amerika'nın tavsiyelerine bu denli sadık kalmasının en önemli nedeni, Amerika'nın 1947 yılında Truman Doktrini ile başlayan ve 1948-1956 yılları arasında devam eden Marshall yardımlarının etkisinde kalması olarak gösterilebilir.

---

[168] Zafer Tangülü, "Demokrat Parti Dönemi Eğitim Politikaları (1950-1960)", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 2, 2012, s. 395.

[169] Yücel Namal-Hasan Karakuzu, "Türkiye'de Üniversite Açma Politikasına Bir Örnek: Doğu Üniversitesi Fikrinden Atatürk Üniversitesi'ne", *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl: 9, Sayı: XXVII, ss. 481-517; Atatürk döneminde ise çoğunlukla Nazi Almanyası'ndan kaçan akademisyenlerle beraber Alman sisteminde üniversite reformu yapılmıştır. (Yücel Namal-Tunay Karakök "Atatürk ve Üniversite Reformu (1933)", *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, Nisan 2011, ss. 27-35; Yücel Namal "Türkiye'de 1933-1950 Yılları Arasında Yükseköğretime Yabancı Bilim Adamlarının Katkıları", *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, Nisan 2012, s. 14-19).

[170] Mustafa Şahin, *Türkiye'de öğretmen yetiştirme uygulamalarında yabancı uzmanların yeri (1923-1960)*. Doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1996, s. 77.

[171] Zafer Tangülü, Oğuzhan Karadeniz ve Sinan Ateş, "Cumhuriyet Dönemi Eğitim Sistemimizde Yabancı Uzman Raporları (1924-1960)", *Turkish Studies*, Cilt: 9, Sayı: 5, 2014, s. 1905.

Levent Şahverdi Arşivi

Demokrat Parti Döneminde Dini Kurumlar ve Hareketler

İmam-Hatip okulları ve Kur'an Kursları

DP DÖNEMİNİN din-siyaset ilişkileri bağlamında faaliyetlerden en önemlilerinden birisini de İmam-Hatip okulları ve Kur'an Kursları üzerinde yaptıkları politikalar teşkil etmektedir. DP'nin seçimlerde başarılı olmasında kuşkusuz seçimlerden önce vermiş olduğu vaatler önemli bir yer tutmaktaydı. Bu vaatlerin arasında imam-hatip okullarının yeniden açılması ve Kur'an kurslarının yeniden faaliyete başlaması da bulunmaktaydı. Bu dönemdeki vaatlerini yerine getirmek için dönemin en önemli isimlerinden biri olan Tevfik İleri, Millî Eğitim Bakanı[172] olarak görevlendirildi.

Bakan İleri, bir konuşmasında; İmam-Hatip okullarının açılmasının bir zorunluluk olduğuna değinerek bu ihtiyacın "olgun ve kültürlü" imamların yetişmesi lüzumundan kaynaklandığını belirtti. Toplumun din bilgisi ihtiyacının karşılanmasının köprü, okul ve yol gibi temel ihtiyaçları temin etmekle aynı önemde olduğunu dile getiren İleri, İslamiyet'in en pozitif hâliyle okullarda öğretilmesinin siyasetle alakası olmayan sosyal bir hizmet olduğunu ifade

[172] Tevfik İleri'nin Millî Eğitim Bakanlığı sırasında hazırlanan rapor sonucunda, din eğitimi konusunda başta Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin geliştirilmesi, öğrencilerin din kültürü ile gerekli bilgileri takviyeleri için sınıfların açılması, imam-hatip kurslarının ortaokul üzeri meslek okulu haline getirmek için çalışmalar başlar. İlkokullar için din öğretimi, kabul etmeyen veliler hariç, zorunlu olarak programa alınmıştır Ayrıca öğretmen okulları programına din derslerinin konulmasına karar verilmiştir. Faaliyet raporunda da yer alan din eğitimi ile ilgili çalışmalar Bakan İleri tarafından yapılmaya çalışılmıştı ancak İleri, yapacağı bu çalışmalar dolayısıyla her zaman eleştirilecekti. (Tuba Kaya, *Tevfik İleri ve Türk Eğitim Sistemindeki Yeri*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Ahmet Karaçavuş, Trabzon 2014 s. 170).

Levent Şahverdi Arşivi

etti. İmam-Hatip okullarında okutulacak öğretim programlarının sadece dinî konuları değil matematik, fizik, kimya ve yabancı diller gibi pozitif ilimleri de içereceğini de söyleyerek bu şekilde tasarlanmış bir programın aydın din adamları yetiştireceğini ve böylelikle "radyo dinleme" gibi aktiviteleri yapmanın günah olduğunun iddia edilemeyeceğini söyledi.[173] Bu dönemde İmam-Hatip okullarının açılmasında ısrarcı olunmasının bir diğer sebebi ise din öğretimini devlet denetimi altına alarak denetimsiz hâlde bulunan şeyhlerin ve cemaatlerin olumsuz etkilerini asgari düzeye indirmektir.

Toplumun din eğitimi konusundaki hoşnutsuzluğunun daha muhalefet yıllarında farkında olan DP, İmam-Hatip okullarının açılmasına yönelik planına öncelikle 1948 yılında Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı kursların açılmasını önererek başladı.[174] İmam-Hatip okulları açma girişimi ilk olarak CHP iktidarı döneminde başlamış ise de DP döneminde 1950-51 yıllarında, Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde dinî eğitimi tartışmak amacıyla bir komisyon kuruldu. 13 Ekim 1951'de İmam-Hatip okullarının yeniden açılması kararı verildi. Bu okullar ortaokuldan başlayarak ilk devresi dört, ikinci devresi üç yıl olmak üzere toplam yedi yıllık eğitim veren kurumlar olarak açıldı.

İmam-Hatip okulları ilk olarak Ankara, İstanbul, Konya, Kayseri, Isparta, Adana ve Kahramanmaraş'ta açıldı. Bu okullar, iki devreli olarak tasarlandı. Birinci devrede ilkokul mezunları kabul edilip dört yıl süreyle eğitim almaktaydılar. İkinci devre ise üç yıl süreliydi ve birinci devreyi bitirenler kabul edilmekteydiler. Buna ek olarak ortaokulu bitirenler bir yıl hazırlık okuyarak ikinci devreye kabul edilmekteydiler.[175] Birinci devrede dinî derslerden "Kur'an-ı Kerim ve Tecvid, Arapça, Tefsir, Akaid, Kelam, din dersleri, Fıkıh Usulü, Siyer ve Ahlak, Hadis ve Hadis Usulü" dersleri bulunurken ikinci devrede, "Kur'an-ı Kerim ve Tefsir, Arapça, İslam Felsefesi ve Kelam, Fıkıh ve Feraiz, Dinler Tarihi ve İslamiyet, Hadis ve Hadis

[173] Caner Yüce, *Demokrat Partinin Eğitim Politikası ve Cumhuriyet Halk Partisinin Muhalefeti*. Yüksek Lisans Tezi, Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2008, s. 75.

[174] Nahit Dinçer, *1913'ten Günümüze İmam-Hatip okulları Meselesi*, Şule Yayınları, İstanbul, 1998, s. 119.

[175] Halis Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi, 1920-1998*, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı*, 1999, s. 173.

Levent Şahverdi Arşivi

Usulü, Türk İslam Sanatları" dersleri bulunmaktadır.[176] 1950-1960 arası İmam Hatip okulları ve öğrenci sayıları Tablo 4'te verilmektedir:[177]

Tablo 4: 1950-60 Arası İmam Hatip okulları ve Öğrenci Sayıları

Öğretim Yılları	Okul Sayısı	Açılan Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Yeni Kayıt		Mezun
				I. Devre	II. Devre	
1951–1952	7	7	889	889		-
1952-1953	7	-	1243	714		-
1953–1954	15	8	1687	827		-
1954–1955	16	1	2072	754		229
1955–1956	16	-	2462	770	245	234
1956–1957	17	1	3041	907	272	398
1957–1958	17	-	3578	975	443	397
1958–1959	19	2	3734	957	392	426
1959-1960	19	-	4101	1115	403	426

Tabloda da görüldüğü üzere İmam Hatip okullarına talep 1950'den 1960'a kadar giderek artış gösterdi. Bunun yanında 1951'de okul sayısı yediyken 1960'a gelindiğinde 19'a kadar yükseldi.

Aslında DP'nin İmam-Hatip okulları konusundaki girişimleri, Cumhuriyet'in ilk yıllarına oranla daha yavaş ilerledi. İmam Hatip okulları ilk kez 1924 yılında, 29 yerde 2258 öğrenciyle[178] eğitim-öğretim hayatına başlamasına rağmen dört yıl gibi kısa bir süre içinde sadece İstanbul ve Kütahya İmam-Hatip okulları olmak üzere

[176] Ahmet Ünsür, *Kuruluşundan Günümüze İmam-Hatip Liseleri*. Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005,s. 139.

[177] Ruşen Çakır; İrfan Bozan; Balkan. Talu, *İmam Hatip Liseleri: Efsaneler ve Gerçekler*, TESEV Yayınları, İstanbul, 2004, s. 189.

[178] Hasan Kurt, "Anadolu İmam Hatip Liselerinin Tarihi Gelişim Süreci ve Öğrencilerinin Kelam Dersine İlişkin Görüşlerinin Değerlendirilmesi (Bartın Anadolu İmam Hatip Lisesi Örneği)", *International Journal of Social Science*, Sayı: 24, 2014, s. 76.

Levent Şahverdi Arşivi

sayıları ikiye düşürülüp 1932 yılında da fiilen resmen kapatıldı.[179] Bu nedenle DP iktidarında, İmam-Hatip Okullarının açılması hususunda okulların sayısı ile beraber devamlılıklarının sağlanmış olması da önemlidir. CHP iktidarına kıyasla DP hükümeti, okulların her geçen yıl etkisiz hâle getirilmesi yerine sayılarını ve etkilerini arttırmaya yönelik bir tutum sergiledi.

DP'nin din dersleri üzerindeki siyasî tutumları ve İmam Hatip okulları açması üç farklı düşünen grup oluşturmuştur. Bunlardan ilki dinî eğitimin devlet eliyle olması gerektiğini ve dinî eğitimin de gerekli olduğunu savunanlar, ikincisi okulları küfür yuvası olarak değerlendirip dinî eğitimin tamamen serbest olması gerektiğini savunanlar, üçüncüsü ise bu okulları bir irtica yuvası olarak değerlendirenlerdir. Bu tartışmalar arasında DP, okul ve öğrenci sayısını arttırdı. 1960 yılına gelindiğinde bu okullardan mezun sayısı 426'ya kadar ulaştı ve o yıl itibariyle okullarda 4101 kayıtlı öğrenci bulunmaktaydı[180].

İlahiyat Fakültesi ve Yüksek İslam Enstitüleri

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulüyle birlikte İstanbul'da bir İlahiyat Fakültesi (Darülfünun) kurulmuş fakat 1933 yılında öğrenci sayısının azlığı sebebiyle kapatılmıştı. 9 Mayıs 1949 günü *"din meselelerinin sağlam ve ilmî esaslara göre incelenmesini sağlamak, mesleki bilgisi kuvvetli ve düşünüşünde kavrayışı yüksek din adamlarının yetişebilmelerini sağlamak amacıyla İlahiyat Fakültelerinin kurulması"* hakkındaki tartışmalı tasarı, Meclis tarafından kabul edilerek kanun hâline geldi. 4 Haziran 1949 tarihli Resmî Gazete'de 5424 sayılı Kanun yayımlandı ve yürürlüğe girdi.[181] TBMM'de, bu kanunla ilgili CHP Kırşehir Milletvekili İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Millî Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu konuşma yaptı. Dönemin Diyanet İşleri Başkanı olan Ahmet Hamdi Akseki, 12 Aralık 1950'de Başbakanlık'a sunduğu raporda, din eğitimi veren nitelikli kurumlara ihtiyaç duyulduğunu ve mevcut olan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin ihtiya-

[179] Mustafa Öcal, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 7, 1998, s. 243.

[180] Dikici, *a.g.m.*, s. 109-111.

[181] Toker, *a.g.e.*, s. 199.

Levent Şahverdi Arşivi

cı karşılamakta yetersiz kaldığını savunmuş; bu tür kurumların açılmaması durumunda, din görünümlü kaynağı belirsiz zararlı yaklaşımların artacağını da iddia etmiştir.[182] Akseki'ye benzer bir yaklaşım gösteren Hamdullah Suphi Tanrıöver de din görevlilerin gerek eğitim anlamında gerekse maddi olarak iyi düzeyde olmadıklarını ileri sürmüştür. Tanrıöver, nitelikli din adamlarının sadece ülke ihtiyacı için değil yurtdışındaki Türkler için de gerekli olduğunu savunmuştur.[183] 1951 yılında, dönemin Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri Cumhuriyet Gazetesine verdiği röportajda, din eğitimi veren kurumların açılmasının gereklilik olduğunu vurgulamış; bu kurumların millete hitap edecek kültürlü ve bilgili din adamlarının yetiştirilebilmesi için son derece önemli olduğunu belirtmiştir.[184]

İlahiyat Fakültesi kurulmasının arkasında yatan maksadın medrese yapılanmasını diriltmek olarak algılanmaması gerektiğini belirten Baltacıoğlu, fakülte ve medrese arasındaki farkları özetleyerek konuya açıklık getirdi. Medreselerde verilen bilgilerin dogmatik ve deneysel verilere dayanmazken fakültelerin bilimsel yöntemlerle çalışarak karşılaştırma, gözlem ve açıklamalar yaptığını ifade etti. Bu nedenle medreseler öznel bir yaklaşımı benimserken fakültelerde objektif bir bakış açısının hakim olduğunu söyledi. Dolayısıyla İlahiyat Fakülteleri ile medrese kültürünü geri getirmek gibi bir maksadın bir tutulamayacağını, bu fakültenin diğer bilimsel fakültelerden hiçbir farkının olmayacağını belirtti.[185]

İlahiyat Fakültesi'nin kurulmasıyla CHP, medrese eğitiminden farklı olarak İslam ilmi çalışmalarını artırmayı; İslâm dinini, İslâm mezheplerini ve dine dair her türlü düşünceyi ve olguyu bilimsel bir perspektifle analiz edilmesini sağlamaya çalıştı. Bu doğrultuda, İlahiyat Fakültesi'nin mevcut diğer fakülteler gibi İslamiyet'i tetkik ederken yöntem ve içeriklerinde pozitif bilimin esaslarına dayanılması gerektiği düşünüldü. Baltacıoğlu, bu durumun ancak İstanbul Üniversitesi'nde açılan İlahiyat Fakültesi'nin izlediği yolla gerçekleşebileceğini belirterek fakültede İslami bilimler esas oluştururken, sosyolojik bilgilerin de yardımcı olması gerektiğini belirtti.

---

[182] İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, s. 71-74.

[183] Zorbay, *a.g.e.*, s. 42.

[184] Ünsür, *a.g.e.*, s. 155

[185] Çakmak, *a.g.e.*, s. 153-186.

Levent Şahverdi Arşivi

Dönemin Millî Eğitim Bakanı Banguoğlu ise İlahiyat Fakültelerinin Türkiye'ye has bir uygulama olmadığının üstünde durarak çoğu Batı medeniyetinde, hatta son zamanlarda Doğu ülkelerinde de üniversite bünyesinde İlahiyat Fakültelerine yer verildiğini dile getirdi. Yeni açılacak İlahiyat Fakültesi'nin modernleşmenin önünde bir engel olmadığını söyleyen Banguoğlu, Atatürk ilke ve inkılâplarından sapma endişelerinin yersiz olduğunu da cümlelerine ekledi. Ülkede önceki uygulamaların aksine iki kutuplu eğitime imkân verilmeyeceğinin de vurgusu yapıldı. Banguoğlu'na göre Tanzimat Dönemi'nden beri medreseler ve okullar aynı anda hizmet vermiş ancak bu durum, iki farklı tipte insanın yetişmesine neden olmuştu. İki farklı anlayışın ortaya çıkması, ülkede olumlu bir çeşitlilik sağlamaktan ziyade medrese-mektep rekabetini doğurdu. İlahiyat Fakültelerinin bu mücadeleyi sonlandırma düşüncesiyle hizmet vereceğini belirten Banguoğlu, aydınların bir daha önceki dönemlerdeki gibi bir rekabet içine girmelerine engel olunacağını temenni etti. İlahiyat Fakültesi'nin bilimsel bir ortamda faaliyet göstereceğini dile getirerek bu fakültelerden mezun olan din adamlarının diğer meslek grubundaki aydınlarla aynı bakış açısına sahip olacağını ifade etti.[186]

Banguoğlu'nun bu açıklamalarından yola çıkarak CHP iktidarının belki de toplumda var olan ya da ortaya çıkması muhtemel yüksek din eğitimi ihtiyacının geçmişte yaşanan hadiseler şeklinde cereyan etmesini önlemek adına bir İlahiyat Fakültesi açılması düşüncesiyle hareket ettiğini söylenebilir. Böylece din eğitimi konusunda siyasîler ve vatandaşlar arasında yavaş yavaş belirmeye başlayan beklentiler, Cumhuriyet rejiminin ilke ve inkılaplarıyla ters düşmeyeceği tahmin edilen düzenlemelerle karşılanmaya çalışıldı.

Çok partili döneme hazırlanan CHP iktidarı, bir yandan da din-siyaset ilişkisine karşı daha yumuşak bir bakış açısına sahip olan DP'nin yükselişine karşı ön almak istedi. 1946 seçimleri, bir sonraki seçimlerde din-siyaset olgusunun CHP-DP çekişmesine zemin hazırlayacağının göstergesi oldu. Bu nedenle iktidar, olası toplumsal çalkantıları meydana gelmeden önleme düşüncesiyle hem vatandaşlara CHP'nin dine karşı sert tutumunun yumuşadığının izlenimini verme hem de yüksek din eğitimi verecek bir birimi müspet ilim camiası

[186] Çakmak, *a.g.m.*, s. 153-186.

Levent Şahverdi Arşivi

içinde oluşturma çabası içine girdi. Banguoğlu bu görüşü nispeten onaylar nitelikte bir açıklama yaparak İlahiyat Fakültesi'nin bilimsel bir atmosfere sahip olacağını ve böylelikle irticai girişimlere zemin hazırlamanın aksine onları engelleme, kaldırma ve uzun vadede tamamen yok etme işlevini göstereceğini ifade etti. Gerici bir tutumu değil toplumu aydınlatıcı bir niteliği olacağını söyleyen Bakan, hurafeler üzerine kurulu anlayışların ve bu anlayışlara ön ayak olan kişilerin zamanla ortadan kalkacağını savundu.[187]

Bu açıklama, Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri iktidarın mücadele içinde olduğu irticai hareketler tehlikesinin 1940'lı yılların sonunda da devam ettiğini göstermektedir. 1930'larda yaşanan irticai hareketler gibi ayaklanmalar olmasa da hükümetin çok partili düzenin ve DP'nin varlığının getirdiği rekabet ortamından faydalanmak isteyebilecek tehlikeli muhalif görüşlerin varlığından endişe ettiği açıktır. Bu nedenle CHP, şeriat emeli olan grupların hafızalarını canlandırmamak adına halkı bilime yönlendirme gayreti içerisine girdi ve muhalif düşüncelerin DP içinde örgütlenmesini engellemeye çalıştı. İlahiyat Fakültesi'nin uzun vadede şeriat hevesli grupların odak noktası olmaması için fıkıh, tefsir ve hadis gibi İslami ilimlerin yanı sıra *"Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin derslerinden manevi bilgiler, psikoloji, sosyoloji gibi bilgiler... Edebiyat Fakültesinin lisan kursları, Arapça ve Farsça, Avrupa dillerinin"* yardımcı dersler olarak okutulmasına karar verildi. İlahiyat Fakültesi'nin yalnızca İslami ilimler mektebi olarak anlaşılmaması için de karşılaştırmalı din tarihi ve diğer dinler üzerine genel bilgiler de müfredata eklendi. Banguoğlu, Ankara Üniversitesi bünyesinde eğitim-öğretim hayatına başlayacak olan İlahiyat Fakültesi'nin İstanbul Üniversitesi tecrübesinden farklı olacağından bahsetti. Teolojinin kendi başına ayrı bir anabilim dalı olduğunu ifade eden Banguoğlu, manevi bir bilim dalı olan edebiyat ile karıştırılmaması gerektiğini öne sürerek Ankara Üniversitesi çatısı altında açılacak olan İlahiyat Fakültesi'nin İstanbul Üniversitesi tecrübesinden öğrenilen yanlışların göz önünde bulundurularak dinî bilgiler etrafında yapılandırılacağını söyledi.

[187] Çakmak, *a.g.m.*, s. 153-186.

Levent Şahverdi Arşivi

İlahiyat Fakültesinin öğretime başladığı 1949-1950 ders yılındaki programı şöyleydi:[188]

Tablo 5: 1949-1950 Eğitim-Öğretim Dönemi İlahiyat Fakültesi Ders Programı

Dersin Adı	Saat	Ders Verenler
Arapça	2	Prof. Necati Lugal, D.T.C.F. de
Farsça	2	Prof. Necati Lugal, D.T.C.F. d
Yabancı Dil (İng. Alm. Fr.)	4	D.T.C.F.'nin Yabancı Dil Bl.
Sosyoloji	2	Prof. Mehmet Karasan D.T.C.F. de
Mantık ve İlimler Felsefesi	4	Prof. Hamdi Ragıp Atademir D.T.C.F. de
İslâm Dini ve Mezhepleri Ta.	4	Prof. Yusuf Ziya Yörükan
İslâm Sanatı Tarihi	2	Prof. Remzi Oğuz Arık
Mukayeseli Dinler Tarihi	2	Prof. Hilmi Ömer Budda

Fakülte Profesörler Kurulu'nun çalışmaları sonucu, sonraki yıllar içerisinde de değişiklikler yapılarak 1953-1954 yılında yapılan program şu şekli aldı:

Tablo 6: 1953-1954 Eğitim-Öğretim Dönemi İlahiyat Fakültesi Ders Programı

I. Sınıf Dersleri	Saat	II. Sınıf Dersleri	Saat
Arapça	8	Arapça	6
Farsça	4	Farsça	2
Yabancı Dil	3	Yabancı Dil	3
Klasik Dini Türkçe Metinler	3	İslâm Tarihi	2
Kur'an ve İslâm Dini Esasları	2	Klasik Dini Türkçe Metinler	2
İslâm Tarihi	2	Kur'an ve İslâm Dini Esasları	2
		Din Psikolojisi	1
		Din Sosyolojisi	3
		Felsefe ve Mantık	1

III. Sınıf Dersleri	Saat	IV. Sınıf Dersleri	Saat
Arapça	4	Arapça	6
Yabancı Dil	2	Yabancı Dil	2
İslâm Tarihi	2	İslâm Tarihi	2
Tefsir	2	Tefsir	4
Hadis	2	Hadis	4
İslâm Mezhepleri Tarihi	2	İslâm Mezhepleri Tarihi	4
Kelâm	2	İslâm Felsefesi	2
İslâm Felsefesi Tarihi	2	Dinler Tarihi	2
Felsefe ve Mantık	3	İslâm Esasları Tarihi	2
Dinler Tarihi	2	Pedagoji	2
Din Psikolojisi	2	Tasavvuf Tarihi	2
İslâm Hukuku	2	İslâm Tasvir Esasları	1
İslâm Esasları Tarihi	2	İnkılâp Tarihi	2
Tasvir Esasları ve Fenomenoloji	1		

[188] https://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP21.htm 02/10/2016 tarihinde erişilmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

İlk kurulduğunda öğrenim süresi dört yıl ve sadece genel lise mezunu öğrencileri kabul eden bir fakülte olarak açılmıştır. Halktan gelen talep doğrultusunda, 1951 yılında İmam Hatip Liseleri açılmıştır. 1951 yılında yedi olan İmam Hatip Lisesi sayısı, 1959 yılında 19'a çıkmıştır. Bu artışla birlikte mezunların sayısı da artış göstermiş ve din eğitimi veren yeni yükseköğretim kurumlarını gerekli kılmıştır. Ayrıca lise mezunu din adamlarının ve öğretmenlerin formasyon anlamındaki yetersizliği, bu gerekliliği arttırmıştır.[189] İlkokul, ortaokul ve lisede din eğitimlerini tamamlayan öğrenciler için yükseköğretimde din eğitimi veren kurumlar zorunluluk hâline gelmiştir. Bütün bu gelişmeler, Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı dinî eğitim veren yeni bir yükseköğretim kurumunun "Yüksek İslam Enstitüsü"nün açılmasını gündeme getirdi. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tek başına bu ihtiyacı karşılamaktan uzaktı. Bu nedenle 19 Kasım 1959 tarihinde İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'nün açılışı gerçekleştirilmiştir. Enstitü, öğrenim süresi dört yıl ve yalnızca İmam-Hatip Lisesi mezunlarını alacak şekilde kararlaştırıldı. Öncelikle Fatih İmam-Hatip Lisesi binasında açılan bu okul, yedi yıl eğitim-öğretime burada devam ettikten sonra Namık Kemal İlkokulu'na taşındı.[190]

DP Döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı

29 Nisan 1950 tarihli 5634 sayılı Kanun ile birlikte Diyanet İşleri Reisliği'nin adı *"Diyanet İşleri Başkanlığı"* olarak tadil edilmiş, Şer'iyye ve Evkâf Umum Müdürlüğü'ne devredilen cami ve mescitlerin yönetimi ve cami görevlileri (Hademe-i Hayrat) kadroları, yeniden Diyanet İşleri Başkanlığı'na verilmiştir. Bu kurumun başkanlığını 1951 ve 1960 yılları arasında Eyüp Sabri Hayırlıoğlu[191] yapmıştır.

---

[189] İren Özgür, "İmam Hatip okulları: İnanç, Siyaset ve Eğitim", Kitap Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 51.

[190] http://web.archive.org/web/20130307012907/http://ilahiyat.marmara.edu.tr/sayfa/3765/fakulte/tarihçe 02/10/2016 tarihinde erişilmiştir.

[191] Halk Fırkası grubu toplantılarında yaptığı konuşmalarla cumhuriyetin kuruluşu üzerine katkıları olan Hayırlıoğlu, Ahmet Hamdi Akseki'den sonra Diyanet İşleri Başkanlığı görevine getirilmiş ve vefat tarihi olan 1960 yılına kadar bu vazifeyi yürütmüştür. Bkz. Veli Ertan, " *Eyüp Sabri Hayırlıoğlu*", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 17, İstanbul, s. 51.

Levent Şahverdi Arşivi

Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti dönemi öncesinde dahi bazı aydınlar, din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılması yönünde görüşler beyan etmiştir. O dönemin aydınlarından Ziya Gökalp'ın bu konu hakkındaki görüşleri ise şu şekildedir:[192]

> *"Taksimi amal ve ihtisas kaidesi gereğince İslam'da diyanet işleri ile kaza işlerinin ayrılmasının lüzumu vurgulanmıştır. O'na göre bu iki iş birbirinden tamamen ayrı işlerdir. Diyanet İşleri; ibadet, itikat ve ahlakla ilgili hükümleri içerir. Kaza İşleri ise tamamen sosyal, ekonomik ve siyasî konularla ilgilidir. Bu bakımdan Diyanet İşleri bir "Diyanet Nezareti'nin muntazam bir teşkilatı diniye hâlini almalıdır." diyerek bu konudaki fikrini net olarak ortaya koymaktadır. Yine zamanın önemli aydınlarından Profesör İsmail Hakkı İzmirli (1918); Diyanet kavramının lügatta "dindar olmak" manasına geldiğini, terim olarak ise "ibadat, tahtı kazaya dâhil olmayan hükümler" içerdiğini belirterek yazısını "...hülasa mütinin noktai nazarına göre verilecek hükümler ahkâmı diyaniye, kadınınkiler ahkâmı kazaiyedir."*

Gökalp bu yorumuyla din ve devlet işlerinin ayrı meseleler olduğunu ifade etti. Bu tarihten itibaren toplumun bu alışma süreci göz önünde bulundurularak adım adım bir ilerleme kaydedildi. 1921 yılındaki ilk anayasada, dinî hükümlerin yerine getirilmesi hususu TBMM'nin görevleri arasında sayıldı ve dinî devlet anlayışı muhafaza edildi. Cumhuriyetin 1924'teki ikinci anayasasının 2. Maddesinde, *"Türkiye Cumhuriyeti'nin dini İslam'dır."* ifadesi korundu. Aynı anayasada 1928 yılında yapılan değişiklikle din kavramı kaldırıldı ve devlet ilk kez anayasal olarak laik niteliğe geçiş yaptı.[193] Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'nden Diyanet İşleri Başkanlığına kadar giden sürecin başlangıç noktasındaki ana fikir, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrı tutulmasıdır. Dinin siyasetin ekseninden çıkarılması ama yine de devlet kontrolü altında kalmasını sağlamak amacıyla yürütülen bir çalışmanın sonucunda bu durumun ortaya çıktığı söylenebilir.

---

[192] Ziya Gökalp, "Diyanet ve Kaza", *İslam Mecmuası*, C. 2, Sayı: 35, 1915, s. 756-760.

[193] Abdurrahman Kaplan, *İki Devirde Bir Din Adamı, Mehmet Rıfat Börekçi*, Net Ofset, Ankara, 2011.

Levent Şahverdi Arşivi

3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen 429 sayılı Diyanet İşleri Reisliği'nin kurulmasına yönelik kanunda yer alan ilk iki madde şu şekildedir:

1- Türkiye Cumhuriyeti'nde muamelat-ı nassa dair olan ahkâmın teşri ve infazı "TBMM ile onun teşkil ettiği hükümete ait olup din-i Mübin-i İslam'ın bundan maada; itikadat ve ibadata dair bütün akam ve mesalihinin tedviri ve müessesat-ı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin makarrında (Diyanet İşleri Reisliği) bir makamı tesis edildi.

2- Şeriyye ve Evkaf Vekaleti mülgadır.[194]

Bu maddelerin sıralamasına dikkat edildiğinde önce Diyanet İşleri Reisliği kurulmuş, daha sonra Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti kaldırılmıştır. Din ve diyanet konusunda herhangi bir boşluğa mahal vermeden gerekli düzenlemelerin yapılması konusundaki hassasiyet, bu kanunda bulunan maddelerin sıralamasına dahi yansımış durumdadır. Bu kanun, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kuruluş Kanunu olarak kabul edilmektedir. Aynı kanunagöre Diyanet İşleri Reisi, Başbakan'ın teklifi ve Reisi Cumhur'un kararıyla atanacaktır. Bütçesi, Başbakanlığın bütçesine bağlı olarak belirlenecektir.

14 Haziran 1935 tarihli ve 2800 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve Vazifeleri Hakkındaki Kanun, Diyanet İşleri Reisliği'nin ilk teşkilat kanunudur. Daha sonra bazı ek kanunlar çıkarıldı ve eklemeler yapıldı fakat tüm bu kanunlar 633 sayılı Kanunun 41. maddesiyle yürürlükten kaldırıldı. 222/06/1965 tarihli 633 sayılı kanunun ilk maddesinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevi şu şekilde ifade edilmektedir: *"İslam dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek üzere; Başbakanlığa bağlı Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur."*

Kanuna göre Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yetki ve görev alanı, "din konusunda toplumu aydınlatmak" misyonuyla sınırlandırıldı. Doğrudan din işleri ile ilgili olan konularda yasama organının aldığı kararları uygulayan ya da kararlar için gerekli duyuru ve araçları sağlayan birim olmaktan öteye geçemedi. 1927 yılında hutbelerin, 1932'de ezan, sala ve kametlerin Türkçeleştirilmesi, 1934'te Ayasofya Camii'nin müzeye dönüştürülmesi gibi örneklerde karar mercii

[194] Rıdvan Nizamoğlu, "Anayasamızda Din ve Laiklik, Diyanet İşleri Başkanlığının Kuruluşu ve Laiklikle İlgisi", *Diyanet Dergisi, Sayı: 123*, 2001, s. 13-14.

Levent Şahverdi Arşivi

siyasî merkez olurken Diyanet İşleri Başkanlığı görüşüne yer yer başvurulan, kararları uygulayan ve siyasî politikaları destekleyen idari bir organ vasfını üstlendi.[195] İsmail Kara, Diyanet'e yüklenen bu görevin altında dinî veya sosyal bir amaçtan daha çok siyasî bir emel yattığını söyleyerek yönetimin kurumdan tek beklediğinin ise batıl inançlardan kurtulmuş bir inanç sisteminin yaygınlaştırılması ve devletin, Cumhuriyet ilkelerinin öngördüğü şartlarla dinî meselelerin uzlaştırılması olduğunu belirtmektedir.[196]

İnönü döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı'na yönelik birkaç düzenleme daha oldu. İlki, 1939 yılında 3665 sayılı Kanun ile beraber, kurumun taşra teşkilatlarına vaiz kadroları verilmesiyle kadro toplam sayısının 1080'den 1089'a çıkmasıdır.[197] 1946 yılında çok partili düzene geçilmesiyle beraber CHP iktidarının dine yönelik tutumundaki yumuşama, Diyanet İşleri Başkanlığı hakkındaki görüşlere de yansıdı. Bu hususta en önemli gelişmelerden bir tanesi de 1947 yılında gerçekleşen 7. CHP Kurultayı'nda yapılan bütçe görüşmeleridir. Adana Milletvekili Sinan Tekelioğlu Müslümanlara, azınlıklara tanınan imkânların tanınmadığını; Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yetkilerinin yetersiz olduğunu ve din alanında "kolları bağlı" bırakıldığını dile getirdi.[198] Çorum Milletvekili Abdülkadir Güney, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yetkilerini kısıtlı bularak işlevini yerine getirecek vasıtalara sahip olmadığının üstünde durdu. Kayseri Vekili Şükrü Nayman ise Başkanlık için ayrılan kaynakları yetersiz bularak kurum hakkında dile getirilen "iktidarsız" eleştirilerinin bu kaynak yetersizliğinden kaynaklandığını ifade etti.[199]

1949 yılında Meclis'te yapılan bütçe görüşmeleri sırasında CHP Ordu Vekili Hamdi Şarlan, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hem halka hem de aydın kesime olmak üzere iki yayın çıkarmasını önerdi. Bu yayınlar aracılığıyla herkesin gerçek dinin ne olduğunu öğrenmesi gerektiğini belirtti.[200] Bu öneri, 1949 görüşmeleri sonunda kabul

[195] İsmail Kara, "Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 18, 2000, s. 43.

[196] İsmail Kara, "Din ile Devlet Arasında...", s. 44.

[197] Nail Arslanpay, *Diyanet İşleri Başkanlığı: Kuruluşu, Çalışması ve Birimlerinin Tanıtılması 1924-1973*, Ankara, 1973, s. 15.

[198] *CHP Yedinci Büyük Kurultay Tutanağı*, Ulus Basımevi, Ankara, 1948, s. 450.

[199] *CHP Yedinci Büyük Kurultay Tutanağı*, s. 452.

[200] *TBMM Tutanak Dergisi*, XVI, 23. 2.

Levent Şahverdi Arşivi

edilmese de CHP iktidarı 1950 yılında, seçimlerden önce Diyanet İşleri Başkanlığı'na yönelik son yasal düzenlemeyi de yaptı. 29 Mart tarihinde çıkarılan kanunla Müşavere Heyeti, Müşavere ve Dinî Eserleri İnceleme Kurulu olarak yeniden düzenlendi. Bu düzenlemeye göre, kurulun kadro sayısı ve faaliyet alanı genişletildi. Aynı zamanda, Yayın Müdürlüğü kurulması öngörülerek kurumun yayın tür ve sayısının arttırılması amaçlandı.[201]

DP, din hürriyetini temel ve hukukî hürriyetlerden biri sayarak tarihi ve hukukî görüşü olarak kabul etmiştir. Partinin sözcüleri, Türk milletinin aynı zamanda bir İslam topluluğu olduğunu vurgulayarak bireylerin dininin günlük politikaya malzeme yapılmadan gereksinimlerini istedikleri şekilde ve dilde yerine getirmeleri üzerinde durmuşlardır.[202] DP üyelerine göre laikliğin bir yandan düşünce özgürlüğüne saygı göstererek diğer yandan da dinin siyasete alet edilmesine izin vermeyerek ılımlı bir şekilde uygulanması gerekmekteydi. Bu amaç doğrultusunda, devlet kontrolünde olan dinî faaliyetlerin yürütülmesi gerektiği düşüncesindeydiler. DP, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bütçesine her zaman önem verdi ve bütçenin arttırılması için gerekli çalışmaları yaptı. Örneğin 1950'de 2.912.720 Lira olan Diyanet İşleri'nin bütçesi,[203] sürekli iyileştirmelere tabi tutularak 1955'te, 15.225.497Lira'ya[204] yükseldi. Beş yılda meydana gelen yaklaşık %525 artış, DP'nin diyanet işlerine verdiği önemi ortaya koymaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı'na bütçeden ayrılan bu paranın yanında DP, din görevlilerinin teşkilatlanma ve sosyal hakları konusunda iyileştirmeler yaptı.

Diyanetle ilgili yapılan iş ve işlemler, TBMM'de konuşmalara da zaman zaman konu oldu. Menderes'in 1950 yılındaki ilk hükümet programını arz etmesinin ardından toplanan TBMM, 31 Mayıs 1950 Çarşamba günkü oturumda sıcak tartışmalara sahne oldu. Bu tartışmalarda geçen Diyanet İşleri Başkanlığı'nı İslamiyet'i devlet kontrolü altına almak için oluşturulmuş bir birim olarak tanımlayan bazı DP'liler, böyle bir kurumun varlığını Musevi ve İsevi dinlere taviz vermek olarak yorumladı. Laiklik *"dünya işi ile*

---

[201] Sitembölükbaşı, *Türkiye'de İslamın...*, s. 100.

[202] Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yay., İstanbul, 2010, s. 356-357.

[203] 01 Mart 1950 tarihli ve 7445 sayılı Resmî Gazete.

[204] 09.07.1955 tarihli ve 8943 sayılı Resmî Gazete.

Levent Şahverdi Arşivi

ahiret işini ayırmak, devletin işlerini din işleriyle karıştırmamak, ... ülke dâhilinde mevcut olan dinlerden hiçbirine imtiyaz vermemek"[205] şeklinde tanımlandı. Bu tanıma istinaden Diyanet'in varlığıyla İslamiyet'i kontrol altına alıp, kanunlarla düzenleyip, din adamlarını resmi denetim altına alırken Patrikhane'nin ve Hahamhane'nin Diyanet İşleri'nin yetkisi dışında bırakılmasını, bu birimlerin dinlerine ve mensup kişilere salahiyet vermek olarak değerlendirdiler. Dinlere olan yaklaşım arasındaki fark, DP Adana Milletvekili Sinan Tekelioğlu tarafından şu cümlelerle ifade edildi:

> *"Onlar evkaflarını ellerinde tutmuşlar, kiliseler açmışlar, hahamhane açmışlar, mektep açmışlar, din adamı yetiştirmişlerdir. Arkadaşlar, biz o kadar feci bir vaziyetteyiz ki, 20 milyon olan nüfusumuzun %85'i, hatta 90'ını teşkil eden Müslüman köylüler ölülerini yıkatıp gömdürecek adam bulamayacak hâle gelmiştir."*[206]

Konuşmalar sırasında, CHP iktidarının dinî irticanın varlığından ötürü aldığı önlemler de sorgulandı. DP vekillerince irtica ile tam olarak neyin kastedildiği anlaşılmaya çalışıldı. Din adamlarının ve dinî inançların varlığının irtica olarak algılanmaması gerektiği iddia edildi. Bu görüşe destek olarak da ilk Meclislerde dahi toplum arasında dinî saygınlığı bulunan kişilerin yer alması gösterildi. Bu nedenle irticanın varlığını sebep göstererek CHP'nin inanç ve ibadetler hususunda halkı baskıladığını öne süren DP vekilleri, insanların mensup olduğu dini dahi söylemeye cesaret edemeyecek duruma geldiklerini ifade etti. Tek partili dönemin din-siyaset ilişkisine olan tutumunun neticelerinin düzeltilmesi adına yeni hükümetten Diyanet İşleri Başkanlığının kadrodan çıkarılması istendi ve Evkaf İdaresi'nin Diyanet'e bağlanarak İslam dininin cemaat hâline getirilmesi talep edildi.

DP Milletvekili Sinan Tekelioğlu'nun yaptığı konuşma, henüz 1950 yılında Meclis'teki tarafların Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili olan görüşlerine ışık tutmaktadır. Bu konuşmada, bir önceki iktidar döneminde çoğunluğu Müslüman olan ülkede İslam adına hiçbir ihtiyacın karşılanmamasından ve hatta İslam kelimesinden dahi

[205] *Meclis Tutanakları 1950-1954*, C. 2, 2013, s. 796-971.
[206] *A.g.e.*, s. 796-971.

Levent Şahverdi Arşivi

duyulan rahatsızlıktan bahsedildi. DP ve DP vekilleri, dinî konudaki ihtiyaçları ve hassasiyetleri yüksek sesle Meclis'te dile getirdi. Devletin kontrolünde olan bir dinin laiklikle ters düşmeyeceğini savunarak laiklik tartışmalarına cevap verdi. MP Milletvekili Osman Bölükbaşı'nın Mecliste konuşmasında kullandığı ifadeler, laiklik tartışmalarına farklı bir boyut kazandırdı. Bölükbaşı, Diyanet İşleri ile ilgili önerilen düzenlemeleri destekleyerek vatandaşların vicdan ve din hürriyetinin olabilmesi için Diyanet'in Hükümetin emrinde çalışmasının devletin her daim dinî konulara müdahil olma gücüne imkân sağladığını belirtti. Hükümetin dine tahakküm etmesinin ise dinin siyasî bir malzeme olarak kullanılmasının önünü açtığını söyledi. Ayrıca, Diyanet İşleri Reisliği'nin siyasetten arındırılabilmesi için dikkat edilmesi gereken bir diğer konunun ise Başkanlık makamına siyasî geçmişe ve karaktere sahip kişilerin atanmaması olduğunu öne süren Bölükbaşı, bu durumun sonraki dönemler için de birçok sakıncasının olduğundan bahsetti. Din-siyaset ya da din-devlet arasındaki ilişkinin nasıl olması gerektiği yönündeki fikrini de şu sözleriyle açıkladı:

> *"Biz, dinin devlet işlerine karışmasını doğru bulmadığımız gibi, devletin de, din işlerine karışmasını doğru bulmuyoruz. Eğer, bu memleketin istikbali için sağlam bir temel atılmak isteniliyorsa din hürriyeti meselesi toptan hâlledilmeli ve bu mevzu, partilerin ağzından çıkmalıdır, artık. Bir daha partiler bunu ağızlarına almamalıdır. O da ancak cemaat teşkilatının kurulması ile mümkündür."*[207]

Bölükbaşı bu yaklaşımıyla din ile ilgili mevzuların siyasî arenalarda tartışılması devam ettiği takdirde, konuşmaların maksadı ne olursa olsun dinin siyasete alet olmaktan kurtulamayacağını dile getirdi. Bölükbaşı'nın altını çizdiği bir diğer konu ise iktidar olduktan sonra CHP dönemini hedef alan DP vekillerinin eleştirdikleri sabık düzenlemeler uygulamaya konurken iktidara destek vermiş olmalarıdır. Bölükbaşı, *"bir taraftan irticayı körükleyen, diğer taraftan memleketi kardeş kavgasına götürmeye çalışan tahriklerle mücadeleyi vazife bilmektedir."* cümlesini de içeren demecini okuyarak zamanında

[207] *A.g.e.* s. 972.

Levent Şahverdi Arşivi

cenazede tekbir getiren vatandaşları eleştiren vekillerin, 1950'den sonra DP çatısı altında vicdan hürriyetini savunmalarını inandırıcı ve güvenilir bulmadı.[208]

MP ve Bölükbaşı, Diyanet İşleri'ne karşıdır fakat bu karşıtlığın sebebi CHP'ninkinden bir hayli farklıdır. Bölükbaşı, devletin dine müdahale ettiğini savunmaktadır. Dinin devlet kontrolü atına girmesine karşı bir duruş sergilemektedir. DP'nin Diyanet İşleri Başkanlığı'nı savunduğu bir diğer husus ise Diyanet İşleri görevlilerinin komünizm karşıtı çalışmalar yaptığı şeklindedir.[209]

DP Döneminde İslami Hareketler ve Cemaatleşme

Cemaatleşme konusu Meclis'in içindeki konuşmalara da yansıdı ve cemaatleşmenin önünün açılması için bazı vekillerin ısrarcı olduğu gözlemlendi. Kırşehir Milletvekili Osman Bölükbaşı'nın İkinci Menderes Hükümeti programının Adnan Menderes tarafından okunmasının ardından yaptığı konuşmada, kullanmış olduğu ifadelerin bu fikri destekler nitelikte olduğu söylenebilir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulması ve desteklenmesi, kontrolsüz şekilde hareket eden cemaatlerin en fazla karşı çıktıkları reform oldu. Bölükbaşı, konuşmasında din hürriyetinin yalnızca ezanın Arapça okutulmasına izin verilerek garanti altına alınamayacağını; dinî özgürlüklerin tüm icaplarıyla tatbik edilebilmesi için cemaatleşme eğilimlerinin de önünün açılması gerektiğini söyledi. Tek parti iktidarı süresince Müslümanların din işlerine müdahale edildiğinin üstünde duran Bölükbaşı, İslami cemaat teşkilatlarının eksikliğine dikkat çekmekte ve inanç özgürlüğünün yanı sıra, halkın inançlarını sosyal hayatta uygulamaya sokma ihtiyacı duyacağını da şu sözlerle dile getirmektedir:

> *"Din hürriyeti demek, yalnız inanma hürriyeti demek değildir. İbadet hürriyeti de, telkin ve tedris hürriyeti de buna dâhildir. Uzun senelerden beri Müslümanların kendi çocuklarına bir teşkilata bağlı olarak dinî terbiye verdirmek imkânına sahip olamadıkları hepimizin bildiği bir hakikattir. Binaenaleyh, bu işlerin Hükümet nüfuzundan*

[208] *A.g.e.* s. 972-974.

[209] *Zafer*, 7 Temmuz 1950.

Levent Şahverdi Arşivi

tamamıyla uzak kalabilmesi ve bu ihtiyaçların karşılanabilmesi için cemaat teşkilatının kurulmasına müsaade etmek lâzımdır."[210]

İslami hareketler kapsamında ele alınan cemaatleşme tartışmalarında Cemiyetler Kanunu'na da atıfta bulunuldu. Kanuna göre dinî esaslara dayanan cemiyetlerin kurulmasına izin verilmemesi, din hürriyeti önündeki önemli engellerden biri olarak kabul edildi. Bölükbaşı, MP'nin bu konuya olan yaklaşımının parti programlarının 7. ve 12. maddeler üzerinden değerlendirerek manevi değerlerin toplumsal düzenin sağlanması ve korunmasında büyük rolü olması ve kolay değişebilir nitelikte olmamalarından ötürü devletin denetim sahası dışında kalmaları gerektiğini ileri sürdü. Dolayısıyla devletin ne yeni bir din oluşturabilecek ne dinî ıslahatlar yapabilecek ne toplumun ahlak kurallarını belirleyebilecek ne de toplumun manevi değer ve normlarına müdahil olabilecek bir yapılanma olduğunu kabul eder. MP'nin din-siyaset ilişkisini bu perspektiften değerlendirdiğini belirterek, partilerinin vatandaşların vicdan, itikat ve ibadet özgürlüğünü tanıdığını belirtti. Aynı zamanda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın da kaldırılmasını savunan MP, laiklik yönünde yapılan düzenlemelerin sadece özgürlük karşıtı olmadığını; antidemokratik de olduğunu iddia etti.[211]

1950-1960 döneminin temel konularından bir tanesi de irtica tartışmalarıdır. Bu konuda devlet yetkilileri ikiye ayrıldı. Bir grup, dinî konuda yapılan her faaliyeti laiklik karşıtı olarak yorumladı. Atatürk ilkelerinin bir emanet olduğunu savunarak her ne pahasına olursa olsun korunması gerektiğini savundu. Yapılan inkılaplara zarar verecek en ufak bir faaliyette bulunmak vatan hainliği olarak görüldü. Diğer grup ise demokrasinin gelmesiyle birlikte inkılapların tartışmaya açılması gerektiği ve milletin kabul ettiği inkılapların devam etmesi, kabul etmediklerinin ise kaldırılması gerektiğini savunanlardan meydana geldi.[212] Hükümet programının açıklanmasının ardından CHP tarafından gelen eleştiriler, Cumhuriyet'in

---

[210] *Meclis Tutanakları..., a.g.e.*, s. 971.

[211] Adem Çaylak, *İktidar-Muhalefet İlişkileri Bağlamında Türkiye'nin Siyasal Hayatında Osman Bölükbaşı ve Siyasal Hareketi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010, s. 173.

[212] Bekir Berk, "Millete Mal Olmayan Bir İnkılap", *Türk Düşüncesi*, 1957, s. 6-7, 26-38.

Levent Şahverdi Arşivi

kazanımlarına DP'nin sahip çıkmadığı yönünde oldu. Muhafazakâr diye nitelendirilen, o dönemde daha çok cemaat yanlısı görünen kesimin eleştirisi ise din ve vicdan hürriyeti yönündeki açıklamaların ve uygulamaların yetersiz kalmasıydı. Bazı şeyhlerin tutuklanması üzerinden hükümeti sert şekilde eleştiriye tutmuşlardı. Bu iki kutup arasında kalan DP adına söz alan Remzi Oğuz Arık'ın (Seyhan Vekili) konuşmasında yer alan ifadeler, bu durumun somut bir yansıması niteliği taşıdı.

Arık, din konusundaki yumuşamanın DP iktidarından önce CHP tarafından başlatıldığının altını çizerek DP'nin 1950'den sonra attığı adımların önceki dönem girişimlerinin ilerletilmesi maksatlı olduğunu söyledi. CHP'nin zamanında katı önlemler almasının sebebini ise o dönemki din adamlarının ve oluşumlarının klerikal (*din ve dinî oluşumların -kurum, cemaat vb.- toplumsal hayatın çeşitli kesimlerinde elde ettiği konumlarını güçlendirmeyi maksat edinen sosyal, ekonomik ve kimi zaman siyasî akım*) hedeflerinin olduğunu ve bu nedenle devletin ve rejimin bekası adına politikaların şekillendiğini belirtti.[213] Ancak CHP'nin attığı adımların yetersiz kaldığının altını çizerek DP iktidarının bu konuyu daha ehemmiyetle ve minnetle ele aldığını söyleyip ilkokullarda din dersi verilmesini zorunlu kıldıklarını ifade etti. Dinî eğitim konusundaki yumuşamaların, İmam-Hatip okullarının açılması, vaiz kurslarının başlatılması ve İlahiyat Fakültelerinin kurulması gibi kararlarla CHP iktidarı döneminde başlatılmasına rağmen, CHP'lilerin DP politikalarını aleyhlerinde kullanmasını mantıksız bulduğunu da sözlerine ekleyen Arık, cümlelerine şöyle devam etti:

> *"Bir devlet ki baştan aşağıya kadar ilköğretimi mecburi kılar ve diğer taraftan der ki: Din terbiyesi serbesttir. Bu devlet tenakuz içindedir arkadaşlar. Esasen kendi eline almış olduğu çocuklara başka kimseyi müdahale ettirmiyor; bu çocuklara ailenin din terbiyesi vermeye zaman ve imkân kalır mı? Kaldı ki, din terbiyesi orta tahsilden sonra verilemez. Orta tahsilden sonra müspet ilimle temasa gelecek olan çocuklarda, din terbiyesi denen hissin teşekkülü zordur. Bu itibarladır ki, din terbiyesini başka milletler de ilkokullarda verirler."*[214]

[213] *Meclis Tutanakları 1950-1954*, C. 2, 2013, s. 796-971.

[214] *Meclis Tutanakları..., a.g.e.*, s. 959.

Levent Şahverdi Arşivi

İlkokul müfredatına din dersi konulmasını başka ülkelerden örnekler vererek savunan DP'li Arık, bu tartışmaların başka ülkelerde yüzlerce sene önce yaşanıp son aşamada kendilerininkiyle uyumlu bir düşüncede mutabık olduklarını vurgulamıştır. Bu nedenle din eğitimi konusunda yaşanan tartışmaların Türkiye'de ilk başlarda endişe verici olmasını doğal bulmuş; zamanla o ülkelerin tecrübelerinden de istifade edilerek yapılacak düzenlemelerin bu endişeleri ortadan kaldıracağını belirtmiştir. Dolayısıyla bu süreci başlatan ilk taraf olarak CHP'nin, DP'nin aldığı kararları desteklemesi taraftan olduğunu dile getirdi.

DP vekilleri, din eğitimi konusunda çeşitli serbestlikleri getirmelerinin bir nedeni olarak da nüfusun demografik özelliklerini gösterdi. Türkiye'de mutlak çoğunluğun Müslüman Türklerden oluştuğunu ve halkın ihtiyaçlarının karşılanması konusunda din eğitiminin diğer gereksinimlerden farklı tutulmaması gerektiği ifade edildi. Gerçek demokrasinin esaslarından biri olarak halkın dinin getirileri hakkında bilgi sahibi olmak istemesinin doğal bir hak olduğu savunuldu. Böylece halk terbiyesinin de sağlıklı bir şekilde sağlanacağına inanıldı. Ayrıca halkı bu tarz ihtiyaçlardan mahrum bırakmanın da kulaktan dolma bilgiyle hareket eden fırsatçılara ortam sağladığı iddia edildi. Diğer bir deyişle din eğitimi veya din adamı gibi ihtiyaçların resmi yollarla karşılanmaması halkın bu konudaki taleplerinin sonunu getirmeyeceği için gereksinimlerin gayrı resmî yollarla karşılanması için çeşitli tarikatların kurulduğu ve toplumun manevi yönünün tatmininin de bu tarikatlara kaldığı düşünüldü. Bu durum, iktidarın gerçekleştirmek istediği amacın aksine dinin gayrı resmî, gizli ve dolayısıyla daha tehlikeli bir şekilde ülkede faaliyet göstermesiyle sonuçlandı. Arık'ın bu konudaki görüşleri literatüre şu şekilde geçmektedir:

> *"Nerede açıktan açığa hâdise yoksa nerede hürriyet yoksa elbette ki, orada gizlilik olacaktır. Bunu önlemek, onun şerrinden bu memleketi korumak için bu meselenin açık olması, dünya yüzüne çıkması, hürriyet alanına çıkması lâzımdır, işte bizim nokta-i nazarımız. Demokrat Partinin şimdi yer yer sorguya çekip şeyhlerini hapishaneye*

Levent Şahverdi Arşivi

yolladığı bu tarikatlar tasavvur edersiniz ki, muhterem arkadaşlar 9 ayda türememiş ve kök salmamıştır."[215]

Burada verilmek istenen mesaj aslında, önüne geçilmek istenen tarikatların ve gizli dinî örgütlenmelerin tek parti döneminin baskıcı politikaları neticesinde daha da yaygınlaşmış olmasıydı. Din konusunda belli bir yumuşamanın gelmesi ve en azından dinî eğitimin açık bir şekilde yapılabilmesinin daha kontrol edilebilir olduğu fikri siyasîler arasında yaygınlaştı. Ancak Arık, bu serbestliğin plansız ve acemi bir şekilde yapılmasının olumlu herhangi bir sonuç getirmeyeceğini ileri sürdü ve bu konunun enine boyuna ayrıntılı bir şekilde düşünülmesi gerektiğinden bahsetti.

Meclis'te yaşanan bu tartışmalara gazete yazarları da kendi köşeleri aracılığıyla katıldı. Nadir Nadi, 29 Ocak 1950 tarihinde *Cumhuriyet* gazetesindeki yazısında Atatürk'ün benimsediği devletçilik ve laiklik ilkelerinin 1940'ların sonuna gelindiğinde iyice zedelendiğini iddia etti ve CHP'nin ideolojik altyapısını tekrar gözden geçirmek zorunda olduğunu belirtti. Çok partili sisteme geçişle beraber, CHP'nin halka sempatik gözükmek ve oy kaybetmemek adına sosyal ve ekonomik politikalarında çok fazla bocaladığını ve bu durumun halk tarafından bir zaaf belirtisi olarak algılandığını yazdı.[216] Nadi, 22 Nisan 1950 tarihinde *Cumhuriyet* gazetesindeki köşesinde bu sefer ülkede varlığından endişe edilen irtica meselesini tartıştı. Sanılanın aksine Atatürk inkılâpları sayesinde ülkede ciddi boyutta bir irtica tehlikesi olmadığını belirterek halkın ne istediğini, dünya ve ahiret işleri arasındaki farkı ve bu farkın anlaşılmasının zararlarını iyi bildiğini dile getirdi. Halkın bilincine rağmen kötü niyetli bazı kişilerin insanların dinî ve vicdanî taraflarını sömürerek kendi çıkarları için çalışmaktan geri kalmayacağını da belirten Nadi, laiklik ilkesine vurgu yaparak siyasî amaçlarla tertip edilen din törenleri karşısında devletin hamlelerinin engellenmeye çalışılmasının doğru olmayacağını yazdı. Bir inanç merkezi olan ve Tanrı evi olarak sayılan ibadethanelerin siyasete karıştırılmasının hem Allah'a hem de halka karşı bir suç olacağını belirten Nadi,

---

215 *Meclis Tutanakları, a.g.e.*, s. 960.

216 Nadir Nadi'nin 29 Ocak 1950 tarihinde *Cumhuriyet Gazetesi*'ndeki yazısından.

Levent Şahverdi Arşivi

düzeni yeni oturan Türk halkı gibi topluluklarda bu durumun pek çok sakıncayı doğuracağını da belirtti.[217]

Nitekim din ve vicdan hürriyeti ilkesiyle yola çıkan DP dahi kimi zaman camilerin siyaset merkezi olarak kullanıldığını düşündürecek durumlara neden oldu. Hatta bazı örnekler, DP'nin aslında dinî fikir ve görüşleri koruma altına alıp insanlara kişisel hak ve hürriyetler sağlama niyetinden ziyade, halkın tek parti döneminden itibaren yönlendirilebilecek en zayıf noktası din olduğundan dine odaklanarak iktidar amacına sahip olduğu söylenebilecek hâle geldi. Bu noktada verilecek örneklerden en önemlisi CHP Niğde Milletvekili Asım Eren'in Meclis'e sunduğu sözlü soruda yatmaktadır:

> *"10.VII.1959 günü Gediz kasabasının Salur Camii Şerifinin kapısında (Demokrat Parti Ocak levhası) görülmüştür. Öteden beri aynı yerde asılı bulunan bu siyasî parti levhasının Camii Şerifle ne alâkası vardır? Niçin Camii Şerifte siyasî parti ocağına yer verilmiştir? Bu gibi hâdiselerin tekerrürüne mâni olunacak tedbirler alınacak mıdır?"*[218]

Dinin siyasete alet edilmesine yönelik şikâyetleriyle meseleyi ele alan DP'nin bu tarz olaylarla gündeme gelmesi, partinin üst yetkililerinin kontrolünde olmasa dahi dine olan yaklaşımının siyasî amaçlarla kullanılabileceğini göstermiştir. Bu iddialar üzerine önce Cumhurbaşkanı Celal Bayar irticai faaliyetlerle ilgili aşağıdaki konuşmayı yapmıştır:[219]

> *"Son günlerde, mahdut yerlerde, siyasî ve irticai bazı hareketlerin baş gösterdiği ve vakit geçirilmeden, mukabil tedbirlerin alındığı malûmunuzdur. İnkılâplarımızın ve lâik Cumhuriyet esasına dayanan bugünkü rejimin, en kudretli ve vefalı koruyucusu olan Meclisinizin bu bahiste gösterdiği yüksek hassasiyeti burada takdir ve şükranla anmak her halde, ifası lâzım gelen bir vazifedir. Arkadaşlar, ilk zamanlarda, inkılâplarımızın korunması, siyasî mahkemelerin takdirine bırakılmıştı. Bir zaruretin neticesi şeklinde ifadesi mümkün olan*

[217] Nadir Nadi'nin 22 Nisan 1950 tarihli *Cumhuriyet Gazetesi*'ndeki yazısından.

[218] *Meclis Tutanakları*, Cilt: 1, s. 687.

[219] *TBMMTD*, Dönem IX, C. 10, B. 1, O. 1, s. 4.

Levent Şahverdi Arşivi

bu fevkalâde tedbirlerin yerini, bugün kanuni müeyyidelerle, normal mahkemelerimiz almış bulunmaktadır. Eski, fevkalâde mahkemeler devrine dönmek istemeyeceğimize ve inkılâplarımızı da, behemehâl korumak azminde olduğumuza göre, Türk Adalet cihazının, memleketteki rejim ve medeni hayat istikrarının, tabii adalet kaidelerine göre, her zaman için korunacağının mümkün olduğunu göstermesi davamızın zaferi olmuştur."

DP'ye yöneltilen irticai faaliyetlere destek verme iddialarına karşılık 163. maddenin kapsamı genişletilerek dini istismar edenlere karşı önlem almaya çalışılmıştır. 163. maddenin genişletilmesiyle din ve vicdan özgürlüğüyle ilgili geriye dönüş yaşanacağı iddiaları artmaya başlamış ve bunun üzerine Başbakan Adnan Menderes meclis kürsüsünden aşağıdaki konuşmayı gerçekleştirmiştir:[220]

"Bu kanun çıktıktan sonra radyoda Kur'an okunmayacakmış, Allah adı ağza alınmayacak mı, radyoda dinî mevizeler verilmeyecekmiş, Diyanet İşleri Bütçesi Devlet bütçesinden ayrılacakmış, imam ve hatiplerin kadroları çoğaltılmayacakmış, maaşlarının artırılması artık bahis mevzuu olmayacakmış. Bütün bunların hepsi bu tasarının kesbi kanuniyet etmemesi için vicdanlar üzerinde yapılmakta olan baskıların neticesidir. Muhterem arkadaşlar, baskı dedikten sonra bir baskıya daha işaret etmek istiyorum. Küfürbazlıkta ileriye gitmek suretiyle insanları baskı altında bulundurmak da bir sanatı mûtade haline gelmiştir. Evvel yok idi işbu rivayet yeni çıktı. Siyasî mücadele sahasını bu gibi başıboş külhanbeylerinin, bu gibi siyaset derebeyliklerinin taarruzundan kurtarmak lâzım gelir. Bu bir zarureti içtimaiye haline gelmiştir."

Zamanın suikasta uğrayan gazetecisi Ahmet Emin Yalman'ın yazılarında ifade ettiği görüşleri, dönemi yansıtmaktadır. Bu yazılardan bazıları burada aynen alıntı yapılarak sunulmuştur:

"Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti, kendi azası arasında çok lüzumlu ve çok hayırlı bir münakaşa tertip etti. Gelecek cumartesi günü

[220] *TBMMTD*, Dönem IX, C. 24, B. 115, O. 4, s. 1141.

Levent Şahverdi Arşivi

cemiyet merkezinde cereyan edecek olan bu münakaşanın mevzuunu şu sualler teşkil ediyor:

1 - Din ile devletin ayrılmasını ifade eden lâikliği nasıl anlamak lâzımdır?

2 - Lâikliğin hududu nasıl ve neye göre tespit edilmek icap eder?

3 - Lâikliği kabul etmiş olan memleketimizde irtica nedir ve nereden başlar?

4 - Vicdan hürriyeti karşısında devletin vaziyeti ve vazifesi nedir?"

Din, lâiklik, irtica ve terakki mefhumları hakkında zihinlere birtakım bulanık ve müphem fikirler hâkim olduğu ve takım takım menfaat sahiplerinin bundan birer suretle istifadeye çalıştığı bir sırada bu mevzuun ilmi mahiyette bir tahlile tâbi tutulması çok lüzumludur. Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti, bunu ele almakla, kuruluşundaki başlıca gayelerden birini yerine getirmiş oluyor.

Esas itibariyle din; hakkın, doğruluğun, nefisle vicdan huzurunda mücadelenin, başkalarının hayrı için feragatin ve fedakârlığın, sevginin, samimiyetin yoludur. Allah sevgisi ve korkusu; en mükemmele ve en ideale varmak için nefsi tasfiye etmenin ve iyilik imanıyla teçhiz etmenin bir ifadesidir. İbadetler, gayeler değildir, bu yüksek hedeflere varmanın türlü türlü vasıtalarıdır. Böyle bir hedef olmadan mihaniki surette yapılan ibadetin hiçbir hayrı ve faydası yoktur.

Bu manasıyla din; cemiyet nizamının en mühim desteklerinden biridir. Ahlâklı ve feragatli olmağı hazlı ve cazip bir hâle koyan gidiştir. Hakikatte din, millîyet fikriyle ihtilâf hâlinde olmaktan başka millî varlığın dayandığı fedakârlık fikrini en tesirli bir şekilde besler. Sahası ilimden tamimiyle ayrı olduğu için ilimle ihtilâfı yoktur. En modern manasıyla hükümet fikriyle de tearuz hâlinde sayılamaz.

Fakat her iyi şey gibi, din de en eski zamanlardan beri süfli menfaat düşkünleri, tembeller, riyakârlar, haylazlar tarafından bir nüfuz ve geçim vasıtası diye suiistimal edilmiş, ulvî tarafları gözden uzak bırakılmış, taassup şekline konularak terakkiye karşı bir silâh hâline indirildi.

İstiklâl Mücadelesi sırasında Türk milleti; bağnazlık kanalıyla manipüle edildiği ve yenilik çabalarının gösterildiği bütün tarih boyunca da dinî tutuculuk, bağnazlık ve yobazlık bilim, rasyonellik

Levent Şahverdi Arşivi

ve ussal gelişimin egemenliğine direnerek çağdaşlaşma girişimlerinin önünü kestiği için inkılaba dayalı rejimi kuranlar, laiklik ilkesinin uygulanmasında aşırıya kaçtı. Dinî taassubu önlemek sevdası; bir aralık tatbikatta vicdan hürriyetinin tatili derecelerine kadar vardı.

Bu ifratın çok şükür tamiri yoluna artık girildi. Memlekette fikrî manasıyla bir huzur ve asayiş devri kurulursa, vicdan hürriyeti pek tabiî bir şekilde saygı görecek ve din müessesesi kendi sahasında hayırlı bir inkişafa kavuşabilecektir. Bugün Türkiye'de milyonlarca temiz vatandaş, lâikliğin tatbikindeki ifratların elemini duyuyor ve ahlâkî kıymetlerin bir kaynağı ve desteği diye dinî duyguların kuvvetlenmesini istiyor. İşte bu asil histen istifade etmek sevdasına düşen menfaat sahipleri derhal harekete geçti.

Bunların başında Millet Partisi bulunuyor. Bu parti; çalışmadan, müspet münakaşaların lüzum gösterdiği zahmetleri göze almadan, sırf küfür, kin ve zorbalık silahlarıyla rakiplerini ezerek ve iftiralara uğratarak kestirme yoldan maksada varmağı gaye edindi. Bunun çaresi diye de; çok hür fikirli olan programını bir tarafa bırakmış ve dinî taassup silâhına dört elle sarıldı. Seçim münasebetiyle partinin yaptığı toplantılarda inkılâp rejimine ve lâiklik fikrine cepheden hücum edilerek, bu yüzden Türkiye'de yirmi sekiz sene müddet Allah ve hak fikirlerinin fasılaya uğradığı ileri sürülmekte, fakat bir taraftan da Mareşal Fevzi Çakmak'ın hatırasına karşı milletin umumî surette duyduğu sevgi ve saygıdan istifadeye çalışılmaktadır. Hâlbuki Fevzi Çakmak, şikâyet edilen rejimin baş kurucularındandır, rejimin muhtaç olduğu kuvvet sistemini 1944'te emekliye ayrılıncaya kadar o temsil etti. Bu itibarla inkılâba ve lâikliğe dil uzatanlar, Atatürk'ten sonra en ziyade onun hâtırasına saygısızlık göstermiş olurlar. Ne söylediğini bilmeyen acemi veya ihtiraslı hatipler, hafızalarını uyuşuk tutmayı, cazip bulabilirler, fakat terütaze bütün milletin hafızasında yaşayan hakikatleri mugalataya boğamazlar."[221]

"Millet Partisi toplantılarında bu bakımdan gazetemize hücum etmek küstahlığında bulunan bazı kimseler, şu hakikatin gafilidir ki biz rejime tamimiyle bağlı olmakla beraber her türlü suiistimallerini ve ifratlarını şiddetle tenkit ettiğimiz için gazetemiz uzun yıllar kapalı kaldı. Tek parti devrinde, herkesin sustuğu sırada lâikliğin

[221] Ahmet Emin Yalman, "Terakki ve İrticaın Hududu", *Vatan*, 27.04.1950.

Levent Şahverdi Arşivi

hakkıyla tatbiki fikrini müdafaa ettiğimiz için iki aylık tatil cezasına uğradık. Münakaşa devri başladıktan sonra da vicdan hürriyetine Türkiye'de tam manasıyla hürmet gösterilmesi lüzumu üzerinde gene en ziyade biz durduk.

Millet Partisinden başka yobazlık âlemi de dinî taassup silâhını kullanarak, nüfuz ve menfaat temini için harekete geçmiş ve halkın temiz ve saf dinî hislerini istismara kalkıştı. Türk vatanının varlık ve nizam dâvasını hiçe sayan, yalnız kendi taassuplarının, ne pahaya olursa olsun, yürümesini hedef tutan ırkçılar ve faşistler de nizamı tehdit eden son hareketlerde yobazlığın müttefiki sıfatıyla hareket etti. Hâlbuki bugün Türkiye'de rejimi ve nizamı tehdit edecek her türlü hareketlerden neticede yalnız bir taraf istifade edebilir ki o da Sovyet Rusya'dır. Moskofluğun Müslüman dinine karşı tuttuğu yol; gerek Rusya'da ve gerek hariçte hak ve fazilet kaynağı diye bunu kurutmağa çalışmak, fakat yıkıcı bir taassup silâhı diye aynı zamanda buna dört elle sarılmak tarzındadır.

Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti'nin ortaya koyduğu suallere cevap ararken, bütün bu vaziyetleri göz önünde tutmak lâzımdır. Lâikliğin tefsir ve hudutlarının tayini bahsi üzerinde etraflı surette durmağı cemiyet merkezinde cereyan edecek münakaşaların sonuna bırakarak, suallere şimdilik şu umumî cevabı verebiliriz:

"1 - Lâiklikten maksat, devletin halkı uyuşturmak ve tahakkümünü yürütmek için dini bir silâh diye kullanmaması, kendi işlerini dinî işlerden ayrı tutması, aynı zamanda da din silahıyla devlet işlerine müdahaleler yapılmasına, devlet otoritesine rakip otoriteler kurulmasına set çekmesidir.

2 - Asıl sahası, ahlâkın, vicdanın, iyiye ve doğruya varmak için nefis mücadelesinin, sevgi ve feragatin ulvi ve asil âlemi olan din; kolayca bir ihtiras bataklığı hâlini alabilen siyaset sahasına hiçbir suretle indirilmemeli, aklın hâkimiyetine ve ilmin devamlı bir ilerleme hâlinde bulunan araştırmalarına karşı gelmemeli, değişen zaman ve hükümlere karşı tam bir gelişme hâlinde kalması icap eden hukukî, içtimai ve iktisadi münasebetlere bir müdahale hakkı iddia etmemelidir. Yani muayyen birtakım esaslara bağlı kalmağı icap ettiren iman âlemiyle aklın serbest âlemi arasında bir ihtilâf hâli bulunmamalıdır.

3 - Lâiklik sayesinde açılan terakki yolunda sayısız hatalar yapıldı. Fakat bir Şark ve Müslüman memleketinin terakki edemeyeceği

Levent Şahverdi Arşivi

hakkındaki vahime yıkılmış ve diğer Müslüman memleketlerin terakki ve inkişafı için ortaya iyi bir örnek konulmuştur. Aklî delillerle bu gidişin ıslahına ve hatalarının düzelmesine çalışmak her vatandaşın hakkı ve vazifesidir. Fakat siyasette, maarifte, hukukta; din ve şeriatın hâkim olması icap ettiği, tutulan terakki yolunun dine uygun olmadığı, filân ve filânın dinsiz olduğu, kendi kendilerine dinî tefsirci sıfatını veren birtakım kimselere sormadan adım atmak caiz olmadığı yani aklın hâkimiyetini tatil etmek icap ettiği iddia edildiği dakikada irtica, en tehlikeli manasıyla başlamış olur.

4 - Vicdan hürriyeti karşısında devletin vazifesi; nizama, asayişe, ahlâka, hakka karşı bir tecavüz teşkil etmeyen, başkasının vicdan hürriyetine saygısızlık ifade etmeyen, devletin umumî menfaat ve nizamın bekçisi olan otoritesini tehdit etmeyen ve dini devlete rakip bir şahsi nüfuz vasıtası diye kullanmak gibi maksatlara hizmet etmeyen vaziyetlerde vicdan hürriyetine tam bir saygı göstermek ve vatandaşların birbirinin vicdanına karşılıklı saygı göstermelerine bekçi olmaktır.

Dinin bir gereklik alâmeti olduğu fikri; maddilik silâhları sayesinde ahlâkın ve faziletin esaslarını yıkmak isteyen barbarların bir suikastı veya yarı bilgililerin bâtıl vehmidir. Fazilet kaynağı sıfatıyla din; medeniyetin en yüksek bir eseridir ve daima da öyle kalacaktır.

Öyle sanıyoruz ki dinî taassubun hususî maksatlar için âlet diye kullanılmasına razı olmayan hür fikirli insanlar, bu prensipler etrafında kolayca anlaşabilirler. Böyle bir anlaşmaya varılması da; fikri anarşi devrine nihayet vermek ve dinî müesseselerin memlekete hayırlı olacak şekilde inkişafına yol açmak bakımından mutlaka lâzımdır."[222]

Burada sunulan ifadelerden de görüldüğü üzere birinci gruba Batıcılar, ikinci gruba ise İslamcılar denebilir. DP, bu gruplardan ikincisinde yer almayı tercih etti. DP'nin kimi zaman Batıcı kimi zaman ise İslamcı olduğu, yaptığı kanunlardan ve yeniliklerden anlaşılmaktadır. Bu yüzden DP'nin halkın isteğine göre kimi zaman İslamcı olduğu, aşırı uç faaliyetlere fırsat vermemek içinse tedbir

[222] Ahmet Emin Yalman'ın anıları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Hazırlayan: Erol Şadi Erdinç, Pera Turizm ve Ticaret AŞ., Yayın No: 5, İstanbul 1970.

Levent Şahverdi Arşivi

olarak Batıcı tedbirler aldığı yorumunu yapmak yanlış olmaz. İslami hareketler ve cemaatlere karşı daha ılımlı tavır takınılan DP döneminde, üç cemaat ön plana çıkmaktadır. Bunlar Nurculuk, Süleymancılık ve Ticaniliktir.

Nurculuk

Nur cemaatinin kurucusu ve lideri Said Nursi'dir. Said Nursi, sevenleri tarafından "Bediüzzaman" olarak adlandırıldı ve daha çok bu isimle birlikte anılmaktadır. Said Nursi, Bitlis'in Hizan ilçesine bağlı Nurs Köyü'nde 1878 yılında doğdu. Çocukluğu döneminde yaşadığı çevrelerdeki medreselerde eğitim gördü. Öğrencilik döneminde kısa bir süre içerisinde temel İslam ilimlerinden 90 tane eseri ezberlemesi kendisindeki zekaya bir işaret olarak sayıldı ve bu sayede ün kazandı. Bu özelliğinden dolayı o dönemde *"Said'i Meşhur"* olarak da anıldı. Birinci Dünya Savaşı'na gönüllü olarak katıldı ve alay komutanı olarak görev yaptı. Bu görevi esnasında Rus askerlerine esir düştü ve orada iki buçuk yıl hapis yattı. Bolşevik İhtilali meydana gelirken ortaya çıkan karmaşa ortamından faydalanıp kaçmayı başardı. Geriye döndüğünde 25 Şubat 1918 tarihinde kurulan ve görevi dinî konularda sıkıntılı durumlara açıklık getirmek olan *"Darül Hikmetil İslamiye"*ye Genelkurmay'ın kontenjanından dâhil oldu. Dinî danışma merkezi konumunda olan bu kurumun herhangi bir yaptırım gücü bulunmamasına karşın dinen uygunsuz görünen durumları yazışma yapmak suretiyle gerekli kurumlara bildirmek gibi bir görevi vardı.[223]

Şeyhülislamlık, Adliye ve Polis merkezi gibi makamlarla yazışmalar gerçekleştirilirdi. Ayrıca halkın veya yabancıların sorduğu sorulara cevap vermek için komisyon olarak toplanılır ve çalışmalar yapılırdı. O dönemde Elmalılı Muhammed Hamdi, Mehmet Akif Ersoy, İzmirli İsmail Hakkı, Mustafa Sabri ve Saadettin Paşa gibi zamanın büyük âlimlerinin bulunduğu bir İslam Akademisi görevini yerine getirmekteydi. Said Nursi de Rus esaretinden dönüşünün üzerinden iki ay sonra Enver Paşa'nın teklifiyle bu kurumun üyeliğinde görev aldı. Orada bulunduğu dönemde, Anadolu'da meydana

[223] İsmail Hekimoğlu, *100 Soruda Bediüzzaman Said Nursi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014, s. 113.

Levent Şahverdi Arşivi

gelen Kuvayi Millîye hareketini isyan olarak tanımlayan Şeyhülislam'ın fetvasına karşı bir fetva hazırlayarak bu hareketi bir millî kurtuluş hareketi olarak tanımladı ve meşruiyet kazanmasına fayda sağladı. Anadolu'da başlayan millî mücadeleye destek verdi.[224]

1924 yılında Şeyh Said ayaklanmasından kısa bir süre önce Kürtçülük ve bağımsız Kürdistan yanlısı olan Hamidiye paşalarından Kör Hüseyin Paşa, Nursi'nin Erek Dağı'ndaki mağarasına gelir ve bir mendil dolusu altını kendisine vererek zekâtı olduğunu, fakire-fukaraya dağıtmasını istediğini ifade eder. Nursi ise bunu reddeder ve akrabalarına, yakınlarına vermesi gerektiğini ifade eder. Nursi'nin önerisinin ardından Kör Hüseyin Paşa, aslında kendisine danışmak için orada olduğunu, gerekli askerî malzemeyi tesis edebileceğini belirterek herhangi bir emir karşısında harekete geçebileceklerini söylemiştir. Hüseyin Paşa'ya bu hazırlıkları kiminle savaşmak için yaptığını soran Nursi, Hüseyin Paşa'nın Mustafa Kemal ve onun emrindeki askerlerle cevabını vermesi üzerine, Bediüzzaman bu teklifi sert bir şekilde geri çevirmiş ve böyle bir eylemi "vatan evlatlarına saldırmak", "aynı topraktan olan kişileri birbirine vurdurmak" olarak değerlendirmiştir.[225]

Daha sonra aynı teklifi yani Kürt hareketinin başına geçmesi teklifini Şeyh Said, yazdığı bir mektupla kendisine iletti fakat Said-i Nursi'nin cevabı yine aynı oldu ve teklifi geri çevirdi. Mektuba verdiği cevapta, Türk milletinin yüzyıllardır İslamiyet'i koruduğunu ve bu uğurda çok fazla âlim yetiştirdiğini, çokça da şehit verdiğini belirten Nursi, böyle bir görevi üstlenmiş milletin soyundan gelen kişilere silah çekilmesinin doğru olmayacağını yazdı. Mektubuna hem Türk hem de Kürt milletinin Müslüman olduğunu ve bu nedenle kardeş olduklarını ifade eden cümlelerle devam eden Nursi, kardeşin kardeşle savaşa girmesinin caiz olmayacağını, ülke içi savaşın olmaması gerektiğini söyledi.[226] Bu dönemde toplumun

[224] Vahide Şükran, *Bediüzzaman Said Nursi*, Islamic Book Trust, Kuala Lumpur, 2011, s. 98.

[225] Abdurrahman Dilipak, *İnönü dönemi*. Beyan Yayınları, İstanbul, 1989, s. 188.

[226] Şükran Vahide, Bediüzzaman Said Nursi'nin Entelektüel Biyografisi, Etkileşim Yayınları, 2013, s. 65. Mektubun aslı şu şekildedir: Yaptığınız mücadele, kardeşi kardeşe öldürtmektir ve neticesizdir. Çünkü Türk-Kürt birdir, kardeştir. Türk milleti bin senedir İslamiyet'e bayraktarlık etmiştir. Dini uğrunda milyonlarca şehit vermiştir. Binaenaleyh, kahraman ve fedakâr İslâm müdafilerinin torunlarına kılıç

Levent Şahverdi Arşivi

ihtiyacı olan tek çözümün Kur'an ve dinin gerçekleriyle aydınlanma ve feraha kavuşma olduğunu ifade etti, asıl düşmanın cehalet olduğundan bahsetti. Bu nedenle Şeyh Said'e planladıkları girişimden vazgeçmesini önerip binlerce masum kişinin ölmesine neden olmamalarını tavsiye etti.[227] Kullanmış olduğu ifadelere bakıldığında mevcut devlet yönetimi ve yönetim anlayışının dine olan mesafesine rağmen Türk milletini ayrı tuttu ve bağlılığını dile getirdi.[228] Osmanlı Devleti'nin ardından Devlet-i Aliye içerisinde bulunan etnik gruplar kendi başlarına devlet kurmak için çeşitli bölgelerde ayaklanma çıkarmakta ve yeni kurulan devletin Cumhuriyetçi fikirleriyle uyuşamayan dinî liderler bu hareketlere ya öncülük etmekte ya da bu hareketlerin içerisinde etkin olarak yer almaktaydı.

Nursi, Ankara'nın dinî hassasiyetinden memnun kalmayarak Van'a döndü ama devletin ve milletin bütünlüğünden yana tavrını muhafaza etti. Eserleri ve yaşamına daha yakından bakıldığında, siyaset ve dinin ayrılmaz bir bütünlük içerisinde yer aldığı, Osmanlı Devleti ve Hilafetin onun en büyük hayali olduğunu söylemek daha doğru olmaktadır. Fakat her Osmanlı aydının değişik gerilimlerde yaşamış olduğu ikilemi, Said Nursi de yaşar: İstanbul mu, Ankara mı? Özellikle Ankara'da Millet Meclisi kurulduktan sonra İstanbul ve Ankara'nın arası iyice açılmaya başladı. Nursi Osmanlı ve Hilafete bağlıydı fakat bu, İstanbul hükümetinin doğru yolda olduğu anlamına gelmiyordu. İngilizleri hiç sevmemişti ve bunun için birçok sebep sayabilmekteydi. Padişah'ın İngilizlere tepkisiz kalmasını, müşkül durum olarak nitelendirdi ve 1920 yılında kendisini üçüncü kere davet eden Ankara hükümetine katılmak üzere yola çıktı.[229] Ancak Cumhuriyetin yeni kurulmasından dolayı Cumhuriyetçiler tedirgin ve serttir. Din ve etnik milliyetçilik konularına sert tepkiler göstermektedirler. Şeyh Said ayaklanmasıyla ilgisi olmamasına, hatta bu ayaklanmanın karşısında durmasına rağmen 25

çekilmez ve ben de çekmem! Necmeddin Şahiner, *Son Şahitler Bediüzzaman Said Nursi'yi Anlatıyor*, Nesil Yayınları, 2011, s. 138-139'da Kinyas Kartal'ın (Van Eski Milletvekili, Meclis Eski Başkanı) ve arkadaşlarının bu hadiseye canlı şahit olduklarını ifade etmiştir.

[227] Necmeddin Şahiner, *Bilinmeyen Taraflarıyla Bediüzzaman Said Nursi*, Nesil Yayınları, 2013, s. 274-277.

[228] Said Nursi, *Tarihçe-i Hayat*, Şahdamar Yayınları, İstanbul, 2010, s. 144.

[229] Şahiner, *a.g.e.*, 86-87.

Levent Şahverdi Arşivi

Şubat 1925'te kendisini üç subayla birlikte İstanbul'a göndermişler ve oradan da İzmir'e, İzmir'den gemiyle Antalya'ya ve daha sonra Burdur'a sevk etmişlerdir.[230]

İlk sürgün yeri olan Burdur'da "Nur'un İlk Kapısı" eserini kaleme aldı. Bu eserde yer alan Nur ifadesi kendisinin de ifade ettiği gibi Nur Cemaatinin çekirdeğini oluşturmaktadır.[231] Bu eserde belirtilen konular ders başlığı altında ifade edildi ve toplam 16 dersten oluştu. Buradaki derslere ve çalışmalara aralıksız devam eden Bediüzzaman hakkında Ankara'ya sürekli rapor gitmektedir. Bu raporlar sonucunda Isparta'nın Barla kasabasına nakil emri gelir. 1926 yılının Şubat ayında 53 yaşındayken Isparta'nın Eğirdir ilçesine ve oradan da kayıkla Barla nahiyesine getirilir. Burada da çalışmalarına devam eder. 25 Nisan 1935 tarihinde gizli cemiyet kurmak suçuyla tutuklandığında 120 öğrencisi vardı ve 119 parça kendi yazdığı esere sahipti. Eskişehir'de mahkemeye çıkarıldı ve hapsedildi. Buradan da Kastamonu'ya nakledildi.[232] Burada da çalışmalarına devam etti, dersler verdi ve eserler yazdı. 20 Eylül 1943'te tekrar tutuklanarak Ankara'ya, oradan da Isparta üzerinden Denizli'ye gönderilir. O esnada bulunan 126 Nur öğrencisi de tutuklanır. Profesör Yusuf Ziya Yörükan, Necati Lügal ve Yusuf Aykut'tan oluşan heyet, eserleri (risaleleri) inceler. İnceleme sonucunda bu eserlerin tarikatçılık, cemiyetçilik yapmak amacı taşımadığı bilakis ilmi ve "imanî" konuları içeren çalışmalar olduğunu ifade eden bir rapor düzenlerler. Dokuz ay tutuklu kalan sanıklar, serbest bırakılır. Nursi 1944 yılında Emirdağı'nda oturmaya memur edilir.[233] Mahkemede yapmış olduğu savunmada kendisi ve kendisiyle aynı durumda olan kişilerin aslı olmayan gerekçelerle tutuklandığını belirtir; bu mahrumiyetin kendilerine şehadet mertebesi getireceğini dile getirir. Dinin yasal düzenlemelere konu olamayacağını söyleyen Nursi, asıl meselenin cezai yaptırımlardan ziyade "manevi bir yasakçı" yani dinî bir otoritenin gerekliliğinden bahseder. Dinin

[230] Şahiner, *a.g.e.*, gös. yer.

[231] Nevzat Kösoğlu, *Bediüzzaman Said Nursi Hayatı-Yolu-Eseri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999.

[232] Aybars, *a.g.e.*, s. 495.

[233] Colin Turner; Hasan Horkuç, *Said Nursi: İslam Medeniyetinin Kurucuları*, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 117.

Levent Şahverdi Arşivi

sadece bir inanç yolu olmadığını, davranışları da düzenleyen bir kurallar bütünü olduğunu söyleyen Nursi cinayet, hırsızlık, zina gibi ahlaksız davranışlara teşebbüs eden kişileri durdurmaya sadece kanuni cezaların yeterli olmayacağını ifade eder. Bu tarz eylemlere girenleri tespit etmenin zorluğundan bahsederek tüm suçluları yakalamak için her eve bir bekçi konması gerektiğini ancak bu mümkün olamayacağı için bu noktada dinî kitapların manevi yasakçı rolünü üstlenmeleri gerektiğine değinir. Risale-i Nur'un her evde bulunmasının cehennem korkusu vererek insanların fenalıklardan uzak durmalarını sağlayacağını ifade eder.[234]

Nur cemaati olarak adlandırılan topluluk, kendisini "Nur Talebeleri" olarak tanımlamakta ve Bediüzzaman Said Nursi'nin eserlerini okuyup yaymayı amaçlamaktadır. Said Nursi, CHP'yi bir parti olarak değil devlet mekanizmasını ele geçiren baskıcı rejimin kendisi olarak görmekteydi. Ezanın Arapça okunması yasağının kaldırılması kararını çok önemsedi. Bu yasağın kaldırılmasının DP'yi halk nazarında on kat daha güçlendirdiğini belirterek, Ayasofya'nın da yüzyıllardır devam eden kutsal durumuna tekrardan getirilmesinin gerektiğini dile getirdi. Böylece sadece İslam âlimlerinin yakınlığını kazanmakla kalmayıp, daha önce dine karşı zalim bir tutum içine girenlerin işledikleri kabahatlerin de DP'ye atfedilemeyeceğini düşündü. DP'nin aldığı kararlar ve özellikle Adnan Menderes gibi "dindar" kişilerin yükselmesi sonucu yıllardır takip etmediği siyasî gelişmeleri incelediğini söyleten Nursi, dinî meseleler hususunda "takdire şayan" adımların atılmasından ötürü din-siyaset ilişkisine dair yorumda bulunduğunu ifade etti.[235]

Said-i Nursi, devrin başbakanı Menderes'e mektuplar yazarak, devleti hatta tüm toplumu ele geçirmiş olarak kabul ettiği bir zihniyetle mücadele ettiği için tavsiyelerde bulunmuştur. Nursi'ye göre toplumun bazı bölümleri zarar görmüş, hatta yıkıma uğramıştır. Bu zararın ve yıkımın giderilmesinin tek çözümü de dinle olacaktır ve o din de İslam'dır.[236] Cumhuriyetin ilk dönemlerinde ortaya

---

[234] Dikici, *a.g.e*, s. 156.

[235] Durukal, *a.g.m.*, s. 5.

[236] Ömer Faruk Paksu, *Türk Düşünürlerin Gözüyle Said Nursî*, *Books On Nursi Studies*, 2012, s. 173; Veli Sırım, *Müslüman Düşünürlerin Gözüyle Said Nursi*, *Books On Nursi Studies*, 2012, s. 339.

Levent Şahverdi Arşivi

çıkan bu cemaat, 1950-1960 döneminde ön plana en fazla çıkan cemaattir. Diğer cemaatler gibi saldırgan bir tutum sergilememiş, aksine pasif bir direnme olarak tabir edilebilecek tutum içerisine girmiştir. Onların bu davranışı, kendilerini savunan ve kendilerine karşı çıkan iki görüş ortaya çıkarmıştır. Bazı gazetelerde savunulurken, bazı gazetelerde eleştirilmekteydiler. Bu hareketin mensupları bazen hâkim karşısına çıksalar da DP'yi savunmaktan vazgeçmedi ve kesintisiz olarak destekledi. Sadece yayın yaparak faaliyet göstermişlerdir. DP uhdesinde milletvekili olarak görev yapan bu cemaate mensup vekiller de bulundu.[237] Cemaat, yaptığı faaliyetlerle DP'nin etki alanını destekleyerek genişletmiştir. Anadolu'da dini faaliyetlerin yeniden canlanması üzerinde DP'nin politikalarını destekler faaliyetler gerçekleştiren cemaat, zamanla hedef haline de getirilmiştir.

Süleymancılık

Süleymancılık cemaatinin kurucusu Süleyman Hilmi Tunahan'dır. Aile geleneğine uygun olarak eğitim aldı, eğitiminin son safhalarında Süleymaniye ve Kuzat Medreselerinden mezun olarak Osmanlı ilmiyesinin üst kademelerine yükseldi.[238] Daha çok Kur'an kursu faaliyetleriyle öne çıkmış bir tarikattır. Süleyman Hilmi Tunahan'ın, eğitimini tamamlayan talebelerini müftülük ve vaizlik sınavlarına yönlendirmesi ve kendisinin vaizlik yapmış olması, devlete karşı bir tutum içerisinde olmadığını göstermektedir.[239] 1950-1960 döneminde diğer cemaatlerde olduğu gibi bu cemaattin mensuplarında da artış gözlendi. İlk gayri resmi yurdu 1951, ilk resmi yurdu 1952'de açmış oldukları ve çeşitli kaynaklara göre 1956 yılında 400 civarı yurt/kurs açtıkları belirtilmektedir.[240] Devletin din eğitimi için açmış olduğu İmam-Hatip okullarını laik düzenin

---

[237] *A.g.e.*, s. 340.

[238] Ahmet Akgündüz, *Arşiv Belgeleri Işığında Silistre'li Süleyman Hilmi Tunahan.* Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 86.

[239] M. Aydın, *"Süleymancılık", Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: İslamcılık.* (Ed. Yasin Aktay). İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 289; M. Kirman, *Süleymancılık: Ortaya Çıkışı, Gelişim Evreleri ve Günümüzdeki Durumu.* Demokrasi Platformu, C. 2, Sayı: 6, 2006, s. 152-153.

[240] Keloğlu-İşler, a.g.m.; A. Efe, *Gruplar Sosyolojisi*, Dönem Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Levent Şahverdi Arşivi

İslami açıdan zayıf karakterli kurumları olarak gördüklerinden bu kurumlara karşı çıktılar. Süleymancılar önce MP'yi, daha sonra ise DP'yi destekledi.[241]

Süleyman Hilmi Tunahan, 1957 yılında Bursa Ulu Camisi minaresine yeşil bayrak ve minbere kılıçla çıkma olayına karıştığı gerekçesiyle tutuklanmıştır. Bu olaylardan sonra faaliyetlerini arttıran Tunahan, bu yıllarda devlete bağlı din eğitimi veren okulların var olması ve devletin yetişmiş din adamının bulunmaması nedeniyle kendi kurslarında yetiştirdiği vaiz ve imam-hatiplerin camilere atanmasında büyük başarı göstermiştir. İmam-Hatip Liselerinin kurulmasından sonra da burada yetişen öğrencilerin Diyanet kadrolarında yer alması, Süleymancıların faaliyetlerine engel olarak görülür. Bu gibi nedenler, emeklilik ve istifalarla Süleymancıların Diyanet'teki etkisi azalmıştır. Süleymancıların faaliyetleri, 1948-1965 yılları arasında açtıkları izinli ve izinsiz Kur'an kurslarıyla kısa sürede yayılmıştır. Türkiye'deki yönetimi mason olarak niteleyen, çıkarları söz konusu olduğu zaman da faaliyetlerinin idamesi ve rahat hareket etmeleri için iktidardaki siyasî parti ve içinde yer alma gayretleri gösteren bu grup mensupları, bu girişimlerinden azami derecede faydalanma yoluna gitmektedir.[242]

Ticanilik

Mehmet Kemal Pilavoğlu, bu tarikatı ve görüşlerini Türkiye'ye yayan kişidir. Ticaniler ilk olarak 1949 yılında Ankara civarında ortaya çıktılar. DP'nin dinî yönden ılımlı tavrı bu cemaatin de mensuplarında 1950-1960 döneminde artış olmasına sebep oldu. Onları, iki önemli faaliyetleri ön plana çıkardı. Birincisi Kur'an'ın yasakladığını iddia ettikleri Atatürk heykellerine saldırmaları, ikincisi yasak olan dönemde ezanı Arapça okumalarıdır. Bu hareket, Atatürk ilke ve

[241] İsmail Çağlar, "Tevarüs Edilmemiş Gelenek: Süleymancılık", *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, C. 2, Sayı: 2, 2016, s. 1-9.

[242] Süleymancılar faaliyetlerini sürdürebilmek amacıyla ticari alanda da önemli şirketlere sahiptir. Bunlardan bazıları şunlardır: Aslan Uluslararası Nakliyat, Şahlan Transmarin Gemicilik, Tarsan Turizm, Tarım Endüstri Tesisleri, Tuna Ro-Ro Deniz Taşımacılık ve Ticaret A.Ş., Anso Soğuk Hava Tesisleri A.Ş., Güneş Gemicilik ve Tankercilik A.Ş., Fazilet Neşriyat A.Ş.'dir. (Ahmet Turan "Süleymancılık", *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 9, 1997, s. 35-39.)

Levent Şahverdi Arşivi

inkılaplarını reddetmekte ve hatta şeriata dayalı devlet istemekteydi. Cumhuriyet'in temel ilkelerini yok sayan bu hareket, yaptıkları aşırı faaliyetlere Kur'an'ı kaynak göstererek halkı kışkırtmaktaydı.[243] Bu nedenle Pilavoğlu tarafından yazılan Din Rehberi isimli kitabın dağıtılması 1949 yılında yasaklandı.[244] Ankara'da merkezi bulunan Ticani tarikatı liderlerinden Kemal Pilavoğlu, 1950 Genel Seçimlerine CHP Ankara Milletvekili adayı olarak girdi. İsmet İnönü, Şemsettin Günaltay gibi dini yönleri ön plana çıkan birini başbakan yapması, Ticani lideri Pilavoğlu'nun CHP'den aday olmasını da normalleştirmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi DP farklı bir üstünlük sağlayarak seçimi kazandı. Halk Partisi adayları ise yurdun büyük bir bölümünde kaybetti. Ankara adaylarında Pilavoğlu seçilemeyince dergâhın müritlerini de yanına alarak 1951 ara seçimlerinden önce harekete geçti. Halk Partililerin asıl amaçları, DP yönetimine gerici damgası vurarak ara seçimlerden başarıyla çıkmaktı.

Ara seçimlerin yaklaştığı günlerde Ticaniler, Kızılay'daki Zafer Meydanı'nda büyük bir gövde gösterisi yaparak ellerindeki baltalarla Atatürk heykelini tahrip ettiler. Kemal Pilavoğlu ve 10 müridi tutuklanarak Ankara Ulucanlar Cezaevi'ne götürüldü. Bu durumdan üzüntü duyan Celal Bayar ve Adnan Menderes, hükümet erkânıyla birlikte muhteşem bir kalabalığın sevgi gösterileri içinde Zafer Meydanı'ndaki Atatürk anıtına çelenk koyup müessif olayı telin ettiler. Üniversite gençliğinin bu irticai harekete karşı yapmış olduğu protesto yürüyüşüne, DP örgütü de katılarak üzerine düşen görevi fazlasıyla yaptı.[245] Ticanilerin yapmış olduğu bu hareketi zamanlama açısından değerlendirdiğimizde, TBMM'nin tatilde olduğu döneme rastlamaktadır. Meclis tatilde olduğu hâlde, Bayar'ın uyarısıyla Menderes, bütün illerin milletvekilleri, valileri ve emniyet müdürlerini bulduarak 21 Temmuz 1951 günü Meclis'e gelmelerini sağladı ve 22 Temmuz 1951'de 50 red, 5 çekimser oya karşılık 232 kabulle "5816 sayılı Atatürk'ü Koruma Yasası" kanunlaştırıldı. Ticanilerin sertlik yanlısı tutumlarını, DP yönetimi hoş görmedi. Ticaniler, Atatürk'ü Koruma Kanunu'na aykırı faali-

[243] Girgin, *a.g.e.*, gös. yer.
[244] *BCA*, 30.18.1.2, 121.83.16, 24.11.1949.
[245] Girgin, *a.g.e.*, s. 103-127.

Levent Şahverdi Arşivi

yetlerden ve hareketlerden birçok kez kovuşturma geçirdi. 27 Mayıs darbesinin ardından liderleri Bozcaada'ya sürüldü.[246]

İslamî Kuruluş ve Yayınlar

Cumhuriyet döneminde tek parti rejiminin kurulması ve çok partili döneme kadar da din ve siyaset arasındaki gergin ilişki, İslami yayınların gelişimine engel teşkil etti. İslami gazetelerin hemen hepsi, 1925 yılında gerçekleşen Şeyh Said isyanını kışkırttıkları iddiasıyla kapatıldı.[247] CHP iktidarı, dinî yayınların faaliyetlerine engel olabilme adına çeşitli kısıtlamalar getirdi. Dönemin Dahiliye Vekaleti Matbuat Umum Müdürü, 1943 yılındaki beyanatında mevcut kısıtlamalara değindi. Hükümetin her ne sebeple ve şekilde olursa olsun, ülke genelinde dinî yayın yapılıp dinî bir hava oluşturulması ve yeni nesli dinî bir zihniyetle yetiştirilmesi taraftarı olmadığını belirtti.[248]

Kısıtlamaların hukukî altyapısı ise 1931 yılında çıkarılan "Basın Kanunu" ile oluşturuldu. Böylece Bakanlar Kurulu'nda gerekli görülen yayınların basım ve dağıtımını durdurma kararı alınabilmekteydi. Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren belirli aralıklarla yayın yapan İslami neşriyatlar, tek parti döneminde faaliyet gösteremedi. İktidarın İslami çalışmalara karşı tutumu, bilimsel özellikteki İslami yayınları da olumsuz etkiledi; sınırlı kapsam ve sayıdaki konulara yönelik çok az sayıda yayın yapılabildi. Mesela, dini eserler hususunda en çok yayın yapan kurumlardan birisi olan Diyanet İşleri Başkanlığı, 26 yılda (1924-1950) 30 kitap yayımladı.[249]

Çok partili döneme geçişle beraber, tek parti döneminin katı laiklik uygulamalarında yumuşamaların başlaması ve daha demok-

---

[246] Anadol, *a.g.e.*, s. 70; 5816 sayılı Atatürk'ü Koruma Yasasının maddeleri için bkz. *Düstur*, Tertip: 3, Cilt: 32, 25 Temmuz 1951, s. 1842; *Resmi Gazete*, Sayı: 7872, 31 Temmuz 1951, s. 1713.

[247] Şaban Sitembölükbaşı, *Türkiye'de İslamm...*, s. 166.

[248] İsmail Kara, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Dinî Yayıncılığın Gelişimi Üzerine Birkaç Not", *Toplum ve Bilim*, No. 29-30,1985, s. 154.

[249] Sitembölükbaşı, *Türkiye'de İslamm...*, s. 166.

Levent Şahverdi Arşivi

ratik şartların oluşturulması çabası, düşünce ve söylem özgürlüğü önündeki engellerin kaldırılmasını sağladı. Yeni oluşturulan liberal atmosferde Türk basını, yayınlarında analiz ve eleştirilere yer vermeye başladı ve konu çeşitliliklerini de arttırabildi. Dolayısıyla belirgin bir şekilde İslami eğilim gösteren yayınlar da yeniden faaliyetlerine başladı. Öncelikli konuları arasında da yayın hayatlarına ket vuran CHP iktidarına yönelik eleştiriler yer aldı. Yeniden aktif hâle gelmelerine ve ifade hürriyetlerine kavuşmalarına imkân sağlayan son dönemin şartlarında İslam düşüncesi cereyanını yeniden oluşturmaya ve canlandırmaya çalıştı. DP'nin iktidara gelmesiyle beraber hem Osmanlı Devleti döneminden miras kalan hem de yeni kurulmuş neşriyatlar, 1950'den sonra din-siyaset ilişkisinin yazın ve yayın hayatına olan yansımalarını değerlendirmede büyük öneme sahiptir.

Sebilürreşad

Sebilürreşad, İslamcı yayınlar içinde en uzun süre yaşamış olandır. 1908 yılında *Sırat-ı Müstakim* adıyla kuruldu, dönemsel kesintilerle beraber yayın hayatına 1966 yılına kadar devam etti. II. Meşrutiyet döneminde dergi yazarları arasında Şeyhülislam Musa Kazım Efendi, Mehmet Akif, Aksekili Ahmet Hamdi, Seydişehirli Mahmut Esat, İzmirli İsmail Hakkı ve Babanzade Ahmet Naim yer aldı. İlk dönemlerinde hem geleneksellik hem de modernleşme taraftarı olan aydınların İslami düşüncelerine yer verirken sonrasında, daha çok geleneksel fikirlerin temsil merkezi olmaya başladı.[250]

Mevcudiyet gösterebildiği süre boyunca dergi, Eşref Edip tarafından yayımlandı. Eşref Edip başlarda yazılarını İttihad-ı İslam düşüncesinden yola çıkarak yazdı, Kurtuluş Savaşı döneminde ise Mehmet Akif'in dinî nitelikteki vaazlarını yayımlayarak askerlere dağıttı. Savaş dönemlerinde yayımı kesintiye uğrayan *Sebilürreşad*, Cumhuriyet'in ilânından sonra yeniden yayıma başladı ancak muhtevasını daha çok yeni devletin laiklik ilkesini topa tutan görüşler oluşturdu. Bu nedenle şeriat yanlısı cereyanlarda hedef noktası hâline geldi. 1925 yılında Şeyh Said isyanının ardından çıkarılan

[250] Zafer Toprak, "II. Meşrutiyette Fikir Dergileri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 126-127.

Levent Şahverdi Arşivi

Takrir-i Sükûn Kanunu'na istinaden, Eşref Edip'in İstiklal Mahkemesi'nde yargılanması gündeme geldi ancak *Sebilürreşad*'ın yayımının durdurulması şartıyla serbest bırakıldı. Eşref Edip, ancak 1946 yılında çok partili düzene geçmenin getirdiği demokratik ortam sayesinde *Sebilürreşad*'ı yeniden basabildi. 1948 yılında yeniden aktif hâle gelen mecmua, dönemin en çok takip edilen İslamcı dergilerinden biri oldu. 1949'a kadar haftalık, sonraki zamanlarda ise iki haftalık periyotlarla basılan *Sebilürreşad* yazarları arasında Cevat Rıfat Atilhan, M. Raif Organ, Azzam Paşa, İzzet Mühürdaroğlu gibi İslamcı geleneğin önemli temsilcileri de yer aldı[251].

Çok partili döneme geçişte din ve siyaset ilişkisi incelenirken *Sebilürreşad* mecmuasının dikkate alınması gerekli görülmektedir çünkü derginin temel konusunu din ve siyaset oluşturmaktadır. Ayrıca herhangi bir partinin yazın ayağını temsil etmemesi, Türkiye'de din-siyaset ilişkisinin gelişimini siyasetten bağımsız ancak İslamcı bakış açısından anlama bakımından katkısı büyüktür. Derginin zaman zaman parti taraftarı bir tutum sergilediği görülebilmekteydi fakat bu destek, partinin İslam dinine yapacağı hizmetle orantılı olarak şekilleniyordu.[252] Bu nedenle Meclis'te muhafazakâr görüşü ve din-siyaset ilişkisinde yumuşamayı temsil eden DP ve MP hakkında, dergide bazen olumlu yorumlara yer verilip bu partiler için dua edilirken derginin CHP'ye karşı tavrı şüphesiz hep olumsuz oldu. Bu nedenle TBMM'de meydana gelen dinî meseleler hakkındaki tartışmalara, yayınlarında sık sık yer verdi.

Sebilürreşead mecmuasının öncelikli değeri İslam oldu. İslam dininin Türkiye siyasetindeki genel durumuna ek olarak Said Nursi ve Nurcular hakkında destekçi yazılara, İslam hukuku, ibadeti ve tarihi hakkındaki bilgilere de yer verdi. Derginin savunuculuğunu yaptığı tek ideoloji İslamcılık olmayıp millîyetçi unsurlar da derginin nazarında önemli bir pozisyona sahipti. Ziya Kösemenoğlu, derginin millîyetçi değerlerini şu şekilde yansıttı:

---

[251] Sebilürreşad dergisi bağlamında çok partili hayat geçiş sürecinde din-politika ilişkilerini tetkik eden şu esere müracaat edilebilir: Fahrettin Gün, *Sebilürreşad Dergisi Ekseninde Çok Partili Hayata Geçerken İslamcılara Göre Din-Siyaset ve Laiklik*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2001.

[252] Sitembölükbaşı, *Türkiye'de İslamm*..., s. 169.

Levent Şahverdi Arşivi

"Tarih, bize ahlaksızlıkları yüzünden mahvolmuş milletleri bildirmektedir. Fakat ahlaksız bir milletin medeniyet kurarak payidar olduğu hakkında, tarihte hiçbir kayıt ve işaret yoktur."[253]

Kösemenoğlu'nun yorumundan da yola çıkarak *Sebilürreşad* İslami görüşe dayanan Türk milliyetçiliğini teşvik etmeye çalıştı. İslam'ı bünyesine dâhil eden milliyetçi akımlara da yakın durdu. Türk Ocakları 1949 yılında yeniden oluşturulurken de bu yaklaşımını gösterdi. Her ne kadar ilk başlarda ocakların içinde dine kayıtsız kişilerin yer almasından endişe etmiş olsa da Türk Ocaklarının Başkanı Hamdullah Suphi Tanriöver'in cemiyetin açılış konuşmasında dinî değerleri korumaya yönelik söylemlerde bulunması ve İslamiyet'i Türk kültürünün bir parçası olarak kabul etmesi, *Sebilürreşad* tarafından memnuniyetle karşılandı.[254]

1950'de DP'nin iktidara gelmesinin ardından TBMM'de, parti grup toplantılarında ve meydanlarda dinî hürriyetlerin sağlamasına yönelik konuşmalar ve tartışmaların artması, derginin demokratik yönetim modeline olan tavrını olumlu yönde şekillendirdi. *"Hürriyet ve Demokrasi Feyizleri"* başlıklı bir makalesinde Sebilürreşad, çok partili sisteme ve demokrasinin varlığına dair duyduğu memnuniyeti dile getirdi. Bu minnettarlığını da 1946 öncesi ve sonrası hükümet politikalarını kıyaslayarak ortaya koydu. Bu nedenle teorik altyapısını demokrasi ve İslamiyet'in ortak noktaları ve bir arada yaşaması için gereken şartlar üzerine kurdu. Ömer Nasuhi Bilmen mecmuada yayınladığı bir makalesinde, demokrasi ve İslamiyet'in ortak noktası olarak eşitlikçi yaklaşımı, millî egemenlik anlayışını, seçimle yöneticilerin belirlenmesi ilkesini ve devlet işlerinde meşvereti gösterdi.[255]

Laiklik tartışmaları kapsamında ise *Sebilürreşad*, İslami kural ve ilkelere dayanan bir yönetimden yana olduğunu belirtmekle birlikte, laiklik kavramına olan yaklaşımını da açıkça ifade etti. Laikliğin dinsizlik veya dinin devletten tamamen soyutlanması olarak

---

[253] Y. Ziya Kösemenoğlu, "Laikliğin Yanlış Tatbikatından Doğan Manevi ve Ahlaki Buhran", *Sebilürreşad*, Cilt: 1, No: 6, 1948.

[254] "Yeni Türk Ocağının Açılış Töreni", *Sebilürreşad*, Cilt: II, Sayı: 44, 1959, s. 400.

[255] Ömer Nasuhi Bilmen, "İslam'da Demokrasi", *Sebilürreşad*, Cilt: 9, Sayı: 205, 1959, s. 79.

Levent Şahverdi Arşivi

algılanmaması gerektiğini öne sürdü. Laiklik, devletin desteği ile güvence altına alınabilecek din ve vicdan hürriyeti olarak tanımlandı.[256] Laiklik gibi modern tarihin ürünü olan bir kavrama bile getirdiği açıklamadan da anlaşılabileceği üzere, mecmua geleneksel bir yapıya sahiptir ve dini kapsayan değişikliklerin de karşısındadır. Ancak demokrasinin varlığı ve desteklenmesi dahi o dönemde şeriat savunuculuğu yapmanın riskli sonuçlarını önleyemeyebilirdi. Bu nedenle bir yanda İslam'ı, diğer yanda da çağın şartlarının getirdiği modernleşme anlayışını bir arada götürebilecek fikirler geliştirmeye çalıştı. Hakkı Şenkon "*Müslümanlık Faziletli Bir Medeniyettir*" adlı yazısında ortaya konan terakki fikrinin İslamiyet ile örtüşen yanını şu şekilde belirtti:

> *"Dinimizin temeli ve Müslümanların anayasası olan Kur'an-ı Kerim, baştanbaşa manen ve maddeten yükselmeyi emir ve teşvik ile doludur. Tarih boyunca İslamiyet, yalnız bir dinden ibaret değil, aynı zamanda eşsiz bir medeniyetti. O medeniyette ruh ile dimağ, fazilet ile terakki, maneviyat ile maddi umran yan yana yürürdü."*

Mecmuanın okuyucuya vermek istediği mesaj, aslında ilerlemenin ve modernleşmenin İslami kaynak ve yöntemlerle başarılabilecek bir süreç olduğudur. Devletin gelişimine katkıda bulunabilmek için dinin varlığını yok etmek gerekmezdi. Bu görüşleri, sadece siyasîleri değil halkı da ilgilendirdiğinden, anlatımını daha anlaşılır bir üslup üzerinden şekillendirerek her kesimden insana ulaşmaya ve Türk Müslümanların sözcülüğünü yapmaya çalıştı.

Çok partili hayata geçişle birlikte 1948'de yayınlarına yine Eşref Edib'in yönetiminde devam eden Sebilürreşad, İslamcı yayın politikasını korumuş olmasına rağmen derginin siyasî duruşunda değişiklik izlenmektedir. Bu dönemde yayınlanan makaleler, yasaklı dönemin eleştirisi, Cumhuriyet rejiminin ve devletin kültür politikasının içeriğine ilişkindir. Sebilürreşad yeni rejimi benimsemektedir ancak önemli olan rejimin işleyişi ve muhtevasının hangi değerler manzumesinden yararlanacağıdır.[257] Bunu sorgulamadan

[256] "Mecburi Din Öğretimi Laikliğe Aykırı mıdır?", *Sebilürreşad*, Cilt: 4, Sayı: 89.

[257] Caner Arabacı, "Eşref Edib Fergan ve Sebilürreşad Üzerine", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, Cilt 6, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 126.

Levent Şahverdi Arşivi

önce yeni dönemin Sebilürreşad dergisi, ilk sayısında kendi misyonu ve meşruiyetini, 1908'den beri din düşmanları ile yaptığını iddia ettiği mücadeleye bağlamaktadır. Bunun devamında Cumhuriyet dönemi dine karşı baskıların ve zulümlerin arttığı; komünizmin, masonluğun büyük bir tehlike olarak ayağa kalktığı; din müesseselerinin kapılarına kilit vurulduğu dönem olarak şu sözlerle tasvir edilmektedir: *"Asıl Cumhuriyet 14 Mayıs 1950'den başlıyor. İlk reisicumhur Meclis'in intihap ettiği zattır. Asıl Cumhuriyet kanunları bu Meclis'in yapacağı kanunlardır. Bundan evvelki cumhur reisi sıfatını takanlar diktatördür, şeftir.*[258]

Derginin kültür kurucu temel söyleminin her aşamasında görülebilecek olan bu muhafazakârlık antikomünizm, anti-semitizm,[259] anti-laisizm, dil ve kültür devrimlerine muhalefet üzerinden yansıtılmaktadır. 1950'lerde Sebilürreşad dergisinin genel yayın politikası, rejimin niteliğine ve tek parti dönemi politikalarına odaklanmıştır. Eşref Edib dergide, CHP'nin dinin toplum üstündeki etkisini anlamayarak din derslerine önem vermeyerek 20 yıl boyunca ulusal vicdanı ezdiğini; bilerek veya bilmeyerek komünizm ilkelerine hizmet ettiğini; atalarımızın din ve dünya işleri arasında kurduğu düzeni bozduğunu; laiklik perdesi altında maneviyatı zayıflattığını; bunun ise siyasal irtica olduğunu yazmaktaydı.[260]

Dönemin İslami basınında DP hükümetine ilişkin tutumda zaman zaman değişiklikler de meydana gelmiştir. Bu yayınlardan olan Sebilürreşad nezdinde, başlangıçta DP hükümetine ve Menderes'e *"canı gönülden"* verilen destek konusunda, kimi zaman şüpheye de düşülecektir. "Allah'a şükredelim ki kudretli ve itidal sahibi bir hükümetimiz var da memlekette sükûn ve istikrarı temin edebiliyor." sözleriyle DP'ye olan güven, yine de teyit edilmiştir. Komünizm, Siyonizm gibi fikir akımlarına müteaddit yazılarda sert ifadeler kullanılan Sebilürreşad'da Falih Rıfkı Atay, Ahmet Emin

[258] Eşref Edip Fergan, "Hükümetin Programı ve Ezan Meselesi", *Sebilürreşad*, Cilt 4, Sayı 80, Haziran 1950'den akt.: Cengiz, Fatma Türkkan Cengiz, *Din Temelli Toplumsal Taleplerin Demokratik Süreçlere Kanalize Edilmesinin Sosyolojik Analizi (SebilürreÇad-Büyük Doğu Örneği 1945-1950)*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2003, s. 70.

[259] *Sebilürreşad*, Cilt: 9, Sayı 254, Ekim 1957, s. 54.

[260] Sabahattin Nal, "Demokrat Partinin 1950-54 Dönemi Din Siyaseti", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* Sayı: 60, Temmuz-Eylül 2005, s. 143.

Levent Şahverdi Arşivi

Yalman ve Nazım Hikmet gibi isimlere de oldukça ötekileştirici bir tavırla yaklaşıldığı görülmektedir. Ticanilik, Bahailik ve Alevilik gibi dinî yapılanmalarla ilgili olarak da çeşitli yazılar kaleme alınan Sebilürreşad'da, bundan başka sıklıkla Ortodoks Rum din adamları ile Diyanet İşleri Başkanlığı yetkilileri kıyaslanmış ve Diyanet İşleri Başkanlığı yetkililerinin kamusal alanda daha vakur ve İslam'a yakışan bir duruş sergilemeleri gerektiği dile getirilmiştir.[261] Bu yayınları dolayısıyla Sebilürreşad dergisi hakkında şikâyetler de eksik olmamıştır.[262]

Büyük Doğu

Büyük Doğu dergisi, çok yönlü ilgi alanıyla dikkatleri çeken İslamcılardan Necip Fazıl Kısakürek tarafından kuruldu. Dergi çok yönlü bir içerik anlayışını benimsedi. Günlük haberlerin yanı sıra şiir, hikâye gibi edebî ürünlere siyaset, din, tarih, hukuk gibi sosyal bilimlere ve teknoloji, tıp gibi fen bilimlerine de yer verdi. Bu nedenle de diğer İslami yayınlarla kıyaslandığında daha geniş bir yazar kadrosuna sahiptir. Hilmi Z. Ülken, H. Cahit Tarancı, Hüsnü Dağlarca, Eşref Edip, Peyami Safa, Rıza Doğrul, A. Fuat Başgil ve Osman Turan gibi yazarlar bu dergide yazdı.

Kısakürek'in daha önce yayın yaptığı, edebi bir felsefeye dayanan *Ağaç* dergisinin aksine, daha geniş bir halk kitlesine ulaşmaya çalıştı ve özellikle 1945'ten sonra başarılı oldu.[263] Halkın gündemdeki konular hakkında aydınlanması ve gelişmelerden habersiz kalmaması adına dergi, çoğunlukla haftalık olarak yayınlandı ancak bazı dönemlerde de günlük gazete gibi baskı yaptı. Gündemdeki konuları ele almanın ötesinde, Kısakürek'in siyasî fikirlerini yayma maksatlı kullanılması ve oldukça belirgin muhafazakâr kimliği nedeniyle yayına başladığı andan, 1970'lere kadar defalarca faaliyetleri durduruldu. Örneğin Mayıs 1944 tarihinde dergide, Hz. Peygamber'in "Allaha itaat etmeyene itaat edilmez." hadisinin zik-

[261] Eşref Edib, "Başbakanla bir Hasbihal", *Sebilürreşad*, C. VI., S. 145, Şubat 1953, s. 306-313.

[262] *BCA*, 490.1, 1347.478.1, 27.11.1948.

[263] Necip Fazıl Kısakürek, *Benim Gözümde Menderes*..., s. 38.

Levent Şahverdi Arşivi

redilmesi derginin kapatılmasına neden oldu. Kapatılmanın gerekçesi ise halkın yöneticiler aleyhine kışkırtılması olarak gösterildi.[264]

Hükümetin *Büyük Doğu*'nun halk üzerindeki etkisi konusunda dikkatli olmasının bir diğer sebebi ise özellikle 1945'ten sonra satışlarındaki artıştır. Kısakürek'in hatıralarına göre o dönemde dergi rekor satışa ulaşarak sadece İstanbul'da 3500 adet satmış, ülke genelinde ise 15.000 adet satılmıştır. Kısakürek derginin yakaladığı başarının nedenini düşünce şekli, sanatsal kalite ya da idealist bir yaklaşım değil Türk toplumunun daha alışkanlık kazanmadığı muhalif ortamın ve zorlama demokrasinin ilk nimetlerinden faydalanma çabası olduğunu belirtti. Dergisinin yaptığı muhalefetin rejimden ufak bir sapmanın ötesinde radikal bir ayrılma olduğunu söyleyen Kısakürek, iş olsun diye ortaya atılan karşıt görüşlere de CHP'ye duydukları düşmanlığı duyduklarını, hatta bu muhalefet teşebbüslerinin iktidar partisinden daha tehlikeli olduklarını ifade etti.[265]

1946 seçimleri bilindiği üzere şaibelerle çalkalanmış bir seçim oldu. Bu nedenle DP'nin oluşumu, Cumhuriyet'in daha önce de girişiminde bulunduğu kısa süreli çok partili sistem denemelerine benzetildi. Kısakürek'in "zoraki demokrasi" benzetmesinin arkasında yatan neden aslında budur. Dolayısıyla Kısakürek, demokrasiye karşı büyük bir antipati duydu ve demokrasinin sloganı "Hakimiyet milletindir!" prensibi yerine İslami bir kriter olan "Hakimiyet Allah'ındır!" düsturunu teklif ettiğini de makalesinde açık bir şekilde ortaya koydu.[266] Ancak bu durum bile halkın bilhassa din-siyaset ilişkisine dair muhalefet etme beklentisinin ufacık bir fırsatta ortaya çıkmasına yettiğini göstermektedir.

Büyük Doğu ilk basım yıllarında gösterdiği başarıyı sonraki yıllarda devam ettiremedi. 1951 yılında Kısakürek'in polis tarafından kumarhanede yakalanması, derginin imajını oldukça sarstı ve Kısakürek dergiyi devam ettirebilmek adına Menderes'ten maddi destek istemek zorunda kaldı.[267] Ancak Büyük Doğu dergisi, zaman

---

[264] Necip Fazıl Kısakürek, *O ve Ben*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul, 1987, s. 229.

[265] Kısakürek, *Benim Gözümde...*, s. 38.

[266] Necip Fazıl Kısakürek, *İdeolocya Örgüsü*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul, 1968, s. 253.

[267] *İslam'ın Yeniden...*, s. 175.

Levent Şahverdi Arşivi

zaman Yahudi düşmanlığı yaratacak haberler yapması yüzünden kısa süreli kapatılmalara da maruz kaldı.[268] Menderes'ten aldığı yardım sayesinde dergiyi günlük gazete olarak çıkarmaya başlayan Kısakürek, 1952 yılında hükümetten gördüğü baskı sonucu dergiyi feshetti. Ahmet Emin Yalman'ın Hüseyin Üzmez tarafından vurulmasını betimleyen Malatya olayından[269] sonra ise derginin terörizmi tahrik ettiği endişesiyle Menderes'in mali yardımı da kesildi.[270] Daha önce belirtildiği gibi Üzmez'in *Büyük Doğu*'da okuduğu yazı-

[268] *BCA*, 30.1, 58.352.8, 3.5.1956. Büyük Doğu dergisinin kapatılması ve dağıtımının yasaklanmasıyla ilgili bkz. *BCA*, 30.18.1.2, 105.29.19, 8.5.1944; *BCA*, 30.18.1.2, 121.101.13, 19.1.1950.

[269] Malatya Olayı, Vatan gazetesi başyazarı Ahmet Emin Yalman'ın 22 Kasım 1952 günü, Malatya'da "dönemin İslami basınından etkilendiği söylenilen" Hüseyin Üzmez adındaki bir lise öğrencisinin silahlı saldırısı ile yaralanmasıdır. Bu olay üzerine Başbakan Adnan Menderes, Malatya'da DP İl Kongresi sırasında yaptığı konuşmanın sonunda bu olayla ilgili bir açıklama yapmış ve ilk tepkisini dile getirtmiştir. 6 Aralık 1952'de Adana'daki konuşmasında ise "Memlekette vicdan hürriyetine tecavüz kimsenin haddi değildir... Malatya hadisesi dini türlü maksatlara alet etmek isteyenlerin, hatta toplu halde çalışma kararında olduklarını göstermiştir." diyerek hükümetin tepkisini ortaya koymuştur. (Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s. 132.) Malatya olayının aydınlatılması konusunda ise önceden ifade edildiği üzere gözler ilk olarak Necip Fazıl Kısakürek'in BDC'sine çevrilmiştir. Araştırmalar sonunda, dönemin basını bir irtica şebekesi ortaya çıkarıldığını ve bu bağlamda 15 kişinin tutuklandığını yazan haberlere yer vermiştir. Tutuklananların isimleri Fevzi Özel, Hüseyin Üzmez, İlhan Civelek, Avni Mansur (Ulus'ta Özmansur, Ayın Tarihi'nde Mansur olarak geçmektedir), Mustafa Özmansur, Hüseyin Yabacı, Musa Çağıl Diltemiz, İbrahim Kara, Fehmi Albayrak, Hafız Abdülkadir Akçiçek, Abdülvahap Arı, Şerif Dursun, Mahmut Şentürk, Muhittin Şaralıoğlu ve Osman Dursun'dur. Önce Şerif Dursun bu suikastın faili olarak görülmüşse de ifadeler sonrası Yalman'ı vuran kişinin Elazığ Lisesi son sınıf öğrencisi Hüseyin Üzmez olduğu anlaşılmıştır. Hüseyin Üzmez'in ifadesinde "Maddi ve manevi tesirleri altında bulunduğum adamlardan emir aldım. Kimi olsa vuracaktım." sözleri dikkat çekmektedir. Ahmet Emin Yalman'ın yazılarını ve karakterini sevmeyen, kökeninden dolayı da "diş bileyen" Üzmez'in maddi durumunun bozuk olduğu, gizli cemiyetin yardımlarıyla okuduğu, bu yüzden onların talimatını yerine getirdiğini söylemesi de önemli görülmelidir. Vurduktan sonra kendisine vaat edilen 120 lirayı alan Üzmez, Yalman'ı öldürmek amacında olmadığı için belden aşağı ateş ettiğini söylemiştir. Selma Çetinkaya, *"Ahmet Emin Yalman Suikastı ve Etkileri"*, *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 2016: 02 (01), s. 46.

[270] *A.g.e.*, s. 176.

Levent Şahverdi Arşivi

lardan esinlenerek Yalman'ı "Allah'ın düşmanı" olarak görmesi üzerine öldürmeye kalkışması, dergi ve irtica ilişkisi konusunda soru işaretlerini de beraberinde getirdi.[271] 1956 ve 1959 yıllarında örtülü ödenekten alınan destekle dergi yeniden aktif hâle getirilmeye çalışılsa da 1950-1960 yılları arasında derginin toplam yayım dönemi iki yılı geçmedi.

Büyük Doğu'nun laikliğe muhalefeti üstü kapalı bir şekilde ifade edilmektedir: "*Demokrat Parti iktidarı evvela hakiki manası ile laikliği yerine getirsin; ondan ötesini kanuni imkân bulursak konuşuruz.*"[272] Derginin bu cümle ile vermeye çalıştığı mesaj açıktı. *Büyük Doğu* ilk adım olarak laikliğin gerçek uygulaması demek olan din ve vicdan hürriyetinin Müslümanlara bağışlanmasını talep etti; bu gayenin gerçekleştirilmesi durumunda ise laikliğin anayasadaki konumunun tenkidini ise ikinci hedef olarak belirledi.

Büyük Doğu'nun DP'nin iktidar dönemindeki önemi, hem İslamcılık fikrini destekleyerek din-siyaset ilişkisinin yeniden şekillenmesinde etkili olmasından hem de muhafazakâr seçmenin desteğini sağlamak için Menderes tarafından parti lehine kullanılmasından kaynaklanmaktadır.[273] Kısakürek de benzer şekilde Menderes'i İslamcıların tarafına çekmeye çalıştı. Bu nedenle derginin ve fikirlerinin iktidar gözündeki pozisyonunu kamuoyu algısı oluşturmak ve buna karşılık iktidar partisinin dergi için anlamını da fikirlerini gerçekleştirmenin aracı olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır.

Hür Adam

Hür Adam, bazı kesintilerle birlikte 1950-1959 yılları arasında yayımlanmış haftalık bir gazeteydi. Derginin iki dallı ideolojisini ön sayfasının üzerindeki düsturdan anlamak mümkündür: "Millîyetçi Müslümanların hizmetinde tarafsız gazete". Bu söylemiyle, dergi Türk millîyetçiliği ile İslam'ı eşit olarak vurguladı. Cahit Tanyol,

---

[271] Altan Öymen "*60 yıl önce 60 yıl sonra*", http://web.archive.org/web/20160222115502/http://www.radikal.com.tr/yazarlar/altan-oymen/60-yil-once-60-yil-sonra-1023997/, 20 Ocak 2017 tarihinde erişildi.

[272] Necip Fazıl Kısakürek, "Evvela Laik Olmanın Çaresi", *Büyük Doğu*, 29 Temmuz 1952.

[273] *A.g.e.*, s. 176.

Levent Şahverdi Arşivi

gazetedeki sütununda bu iki kavramın Türkiye'deki ilişkisi konusunda şu ifadeleri kullandı:

> *"İslamiyet'in beraberinde getirmiş olduğu kıymetleri toptan inkâr sureti ile millî şuura kavuşacağımızı sanmak büyük bir hatadır. Bununla beraber İslamiyet, millî mizacımızın şartlarına göre bir hayli değişmelere uğramış, bazen kökü hiç de İslami olmayan birtakım itikatlar kılık değiştirmek suretiyle millîyetimizin teşekkülünde rol oynamıştır. Vatanımızı kurtarmakta, tarihimizi yapmakta, kültürümüzü yaratmakta dinin hakkını inkâr edemeyiz. Dinî olan bütün kıymetleri silkip attığımız zaman millîyetimizi hangi unsurlara dayandıracağız?"*[274]

Böylece gazete millîyet ve din kavramlarını Türkiye özelinde ayrılmaz bir bütün olarak değerlendirdi. Dini dışlayan bir millîyet inşasını ise temel unsurları eksik bir yapı olarak gördü. Bu durum, gazetenin, tek parti döneminde yerleştirilmeye çalışılan laiklik yaklaşımına karşı bir eleştiri geliştirdiğini göstermektedir.

Gazetenin önemli yazarları arasında Sinan Omur, Nazif Çetinkaya, Cevat R. Atilhan bulunmaktadır. Gazete millî ve uluslararası haberler, zamanın meseleleri hakkında yorumlar ve CHP ile komünizm aleyhtarı propagandalar içermekteydi. Özellikle CHP'ye karşı düşmanlık şu başlıklarda görüldüğü gibi belirgin bir şekilde ön plana çıkmıştır: *"Halkevlerine Vilayet Bütçesinden Ödenen Paralar" "İşte CHP'nin Yaptığı Gelir Vergisi" "Evet İsmet Efendi Hakkınız Var Zalimlerin, Katillerin, Hırsızların Hâlâ Elini Kolunu Sallayarak Gezmesinden Hakikaten Bütün Memleket Huzursuzluk İçindedir".*

1951-52 yılları arasında *Hür Adam*, İslam Demokrat Partisi'ne[275] tam destek verdi. Çünkü partinin başkanı aynı zamanda gazetenin

---

[274] Cahit Tanyol, "Din ve Millîyet", *Hür Adam*, 9 Ocak 1954.

[275] İslam Demokrat Partisi, 1951 yılında siyasetçi Cevat Rıfat Atilhan tarafından kuruldu. Parti, din ve vicdan özgürlüğünü savunmakla beraber laiklik ilkesinin uygulamada sıkıntıları olduğuna değindi. İdeolojisinin temelinde Siyonizm, Komünizm ve Masonlukla mücadele yatarken bu akımların İslamiyet'in ve Türk millîyetçiliğin düşmanları olduğunu iddia etmekteydi. 1952 yılında Yalman suikastıyla ilişkili görülerek kapatıldı. Bkz. Celil Bozkurt *"Türk Siyasetinde İslam Demokrat Partisi ve Kamuoyundaki Yankıları"*, *History Studies*, Cilt: 5, Sayı: 2, 2013, s. 79-106.

Levent Şahverdi Arşivi

de idarecisiydi. Fakat partinin kapatılmasından sonra gazete DP'ye döndü ve onu daha çok İslami bir eksene getirmeye çalıştı. Öte yandan *Hür Adam*'ın, DP hükümetini yıkmak için CHP ile işbirliği yapmakla suçladığı MP hakkında da endişeleri oldu. *Hür Adam* da DP iktidarı zamanında faaliyet göstermiş İslami eğilimli diğer yayınlar gibi iktidarı, din olgusunun siyasî hayatta yeniden güvenceye alınması adına önemli bir kanal olarak gördü.

Din Yolu

Din Yolu, 1956-1957 yılları arasında kısa bir dönem haftalık bir dergi olarak yayımlandı. Derginin editörü İsmail Hakkı Baltacıoğlu, din konusunda modern fikirlere sahipti. Bu yüzden dergi de dine modern bir bakış açısıyla yaklaştı. Neşet Çağatay, Şekip Tunç, Peyami Safa, H. Ziya Ülken, Burhan Felek, Ragıp Akyavaş ve Şerefettin Yaltkaya gibi kendisine, bu yaklaşımına uygun düşünce yazarlarına yer verdi. *Din Yolu*, yerleşik İslami düşünceyi daha modern bir zemine oturtmaya çalıştı; örneğin Kur'an'a göre kadın için tesettürün zorunlu olmadığını iddia etti. Aynı doğrultuda, hükümete verilen vergilerin zekât olarak değerlendirilebileceğini, Kur'an'ın Türkçeye tercüme edilmesi gerektiğini, mevlit okumanın iyi bir bidat olduğunu ve spor yapmanın dine aykırı olmadığını savunan görüşler de ileri sürdü.

Dergi aynı zamanda İslam'ı, Cumhuriyet döneminde Batılılaşma yolunda yapılan devrimlerle uzlaştırmaya çalıştı. Bu misyonu ise İsmail Hakkı, dindarlık ile laiklik arasında bir zıtlık görmediğini belirtip laiklikten yana tercihte bulunarak şu şekilde dile getirdi: *"İnanırlar, din işiyle dünya işini birbiriyle karıştırmazlar. Onlar için din yaşayışı kul ile Allah... arasında olan bir yaşayıştır. Onlar başkalarının inançlarını çekişme konusu yapmazlar, bu inançlara saldırmazlar."*[276] Bu yaklaşımı bakımından aslında bu çerçevede incelenen diğer dergi ve gazetelerden ayrıldı. Çünkü diğer yayınlar yapılan inkılâpların karşısında bir tutum sergiliyormuş gibi görünmelerine karşın *Din Yolu*, Cumhuriyet inkılâplarıyla dinin modernize edilmesi yönünde

[276] İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "Yeni Adam'ın Din Milliyet Anlayışı", *Yeni Adam*, Sayı: 888, 1975, s. 4 (Aktaran: Abbas Çelik, "İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Din Eğitimimiz", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 14, 1999, s. 170.

Levent Şahverdi Arşivi

bir görüşü benimsedi. İnkılâpları, dini etkisiz hâle getirmek için atılmış bir adım olarak değerlendirmektense aksine dini, milliyetçi bir ortamda perçinleyecek bir girişim olarak ele aldı.

Din Yolu, yeni gelişmekte olan dinî kurumların sorunlarıyla da ilgilenmiş ve modern düşünceli din adamları yetiştirmesini ümit ettiği din eğitimini teşvik etmiştir. Derginin yayın kadrosunun çoğu akademik unvanlara sahip yazarlardan oluştuğu için, makaleleri de genel olarak daha az hissi, diğer İslami yayınlara göre daha analitik nitelikteydi. Günlük dinî meseleler dışında dergi İslam tarihine, din sosyolojisine, kitap tenkitlerine ve şiire de yer verdi.

Müslüman Sesi

İzmir vaizi Mehmet L. Baydoğan'ın editörlüğünü yaptığı *Müslüman Sesi*, 1947-1960 yılları arasında, iki haftada bir yayım yapmış bir dergidir. Dergi aslında muhafazakâr ve gelenekçi bir İslam yaklaşımını benimseyip İslam'da reform fikrine karşı çıkmasına rağmen modern fikirler de ortaya attı. Bu fikirlere örnek olarak heykeller hakkındaki görüşleri verilebilir. Dergi, heykellerin eskiden put olarak görüldüğü, çağdaş dünyada ise bunların birer sanat abidesi sayılması gerektiğini belirtti.[277] Bu nedenle dinî kuralların aşırı tutucu bir düşünce tarzıyla uygulanmasını öngörmedi.

Dergi İslam'a yönelik gelenekçi bir yaklaşıma sahip olmasına rağmen demokrasinin de yanında yer aldı. İslam'ın demokrasinin en önemli ilkelerini bünyesinde barındırdığını belirtti, demokratik bir sistemin getirilerini de savundu.[278] Dergi hem geleneksel hem de yenilikçi görüşleri içermesiyle İslami normları benimseyen diğer dergilere göre farklılık gösterdi ancak bu özelliği dergi için avantaj değil dezavantaja dönüştü ve az okunan bir dergi oldu.

[277] Mehmet L. Baydoğan, "Tîcani Adında Maruf Tarikat Yoktur", *Müslüman Sesi*, 3 Şubat 1954.

[278] M. Rahmi Balaban, "Demokrasi", *Müslüman Sesi*, 20 Şubat 1953.

Levent Şahverdi Arşivi

Ehl-i Sünnet

Ehl-i Sünnet, hukukçu Abdurrahim Zapsu[279] tarafından yayımlanan ve İslami yayınlardan seçilmiş makalelere yer veren bir dergidir. 1947 yılında haftalık bir dergi olarak yayımlanmaya başlandığında sadece okul öğrencilerine ve eğitim seviyesi düşük köylülere dağıtıldı. Daha sonrasında iki haftada bir yayımlanmaya başladı ve daha aydın muhafazakâr Müslümanlara hitap etti.[280] 1953 yılına kadar ise aylık periyotlarla baskıya çıktı.

Mecmua Türkiye'deki dinî-politik konulara dikkat çekmeye ve hükümete Müslümanların dinî meseleleriyle ilgilenmesi için baskı yapmaya çalıştı. Bu meseleler arasında daha çok, yeni gelişmekte olan dinî kurumların zayıflığı ve yetersizliği üzerinde durdu ve bu kurumların gelişmelerini sağlamak için önerilerde bulundu. Hatta dergi editörlüğü tarafından dini yayınlar hakkında bir kanun tasarısı bile hazırlandı.[281] Bu kanun tasarısına göre din adı altında yanlış fikirlerin yayılmasını engellemek için tüm dini yayınlar, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın otoritesi altında toplanmalı ve Başkanlığın denetimine tabi tutulmalıydı.[282] Ancak tasarının Meclise sunulmasında başarılı olamadı.

Ehl-i Sünnet'in din-siyaset ilişkisi bağlamında gündeme getirdiği önemli konulardan birini de başörtüsü tartışmaları oluşturdu. Dergi, bu konuda görüş bildiren az sayıdaki gruplardan biri oldu. Tartışmayı ise üç Türk kadının Pakistan ziyaretlerinde Muhammed Ali Cinnah'ın kabrine başlarını örterek girmeleri üzerine, DP'nin yayın organı *Zafer* gazetesinin eleştirmesi başlattı. Bu eleştiriye dergi şöyle yorum yaptı:

> *"Demek ki bu yazar, bir Türk kadınının bütün hayatınca bir defacık bir İslam diyarında bile yarım saatlik bir kabir ziyaretinde dahi bir başörtü ile olsun örtünmesinden büyük bir teessür duyuyor*

---

[279] Kürt Talebe Ümit Cemiyeti ve Kürt Teali Cemiyeti'ni kurdu. Said-i Nursi'nin hem öğrencisi hem de silah arkadaşıdır. 1951'de Pakistan'a giderek İslâm Gençlik Konferansı'na katıldı. Bu gezisi sırasında pek çok İslam bilgini ile tanıştı. Bkz. *İslam Ansiklopedisi*, http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c44/c440087.pdf

[280] "Mücahedemiz", *Ehl-i Sünnet*, Cilt: 6, Sayı: 105, Ocak 1952.

[281] Sitembölükbaşı, *Türkiye'de İslam'm...*, s. 182.

[282] Abdurrahim Zapsu, "Dini Neşriyat", *Ehl-i Sünnet*, Ekim 1950.

Levent Şahverdi Arşivi

ve memleket şümulü bir inkılap meselesi yapıyor... demokrasiye uymayan milleti şahsi düşüncelerle baskı altında tutan makaleler tek parti devrinde Resmî Gazetelerde yer alırdı. Bugün milletin hakiki vekâletini alan Demokrat Parti gazetesinde yer alması bize bir tezat gibi geliyor. Zannederim ki hanımların kıyafeti, başörtüsü inkılap Kanunu mevzuu değildir ve olamaz. Başörtüsüne dil uzatmak medeni Garp ahlakına dahi uymayan gülünç ve çirkin bir geriliktir."[283]

Ehli Sünnet dergisi DP iktidarında yayın hayatını sürdürebilmek için partiden abonelik yapılması ve Millî Savunma Bakanlığı ilânlarının verilmesi gibi taleplerde bulunur.[284] *Ehl-i Sünnet* dergisi ve *Zafer* gazetesi arasındaki münakaşa dikkate alındığında, tek parti döneminin sertliğini kırma gayesinde olan DP taraftarlarının bile din ile ilgili radikal konulara hâlâ temkinli yaklaştığı görülmektedir. En azından sözlü olarak beklentilerin iletilmesine baskıcı bir tutumla yaklaşılmasa dahi başörtüsü gibi hassas konuların uygulamaya dökülmesinde tam anlamıyla serbestlik verilmedi. Bu durum ya DP'nin kendisinin de din hürriyeti konusunda sınırları nasıl belirleyeceğini planlayamamış olmasından ya da DP'nin kendi içinde de hâlâ bazı fikir ayrılıklarının bulunmasından kaynaklanmaktaydı.

Diğer İslamcı Yayınlar

1950'li yıllarda İslam'ın yayın hayatında yeniden inkişafını sağlayan diğer dergiler ise *İslam*, *Serdengeçti* ve *Allah Yolu*'dur. Bu dergiler dönemin verdiği dindar muhalif atmosferle İslamcı fikirleri yaymaya yönelik makaleleri bastı. Her ne kadar hepsinin ortak amacı İslami değer ve konulara vurgu yapmak olsa da her birinin kendine has özellikleri de bulunmaktaydı. Üç derginin de muhtevasını genellikle İslam tarihi, ibadet, inanç, dinî-siyasî gelişmeler, hadis ve tefsirler oluşturmaktaydı.

İslam dergisi 1956-1965 yılları arasında yayımlanmış aylık bir dergiydi. Diğer ikisinden farklı olarak benimsediği gelenekçi İslam yaklaşımına ek olarak akıl ve mantığa da bir hayli önem verdi.

---

[283] Selim Behçet, "Başörtüsü Meselesi ve Türk Kadınını Tanımayanlar", *Ehl-i Sünnet*, 1 Mayıs 1952.

[284] Sitembaşı, *a.g.e*, s. 153.

Levent Şahverdi Arşivi

Gelenekçi akılcı görüşün insanda bir arada bulunuşunu ise dergi yazarlarından M. Celaleddin Ökten *"Yeni İlm-i Kelam Dersleri"* başlıklı makalesinde şu şekilde özetledi: *"İnsanın kemalâtı iki türlüdür. Biri ilmî kemalât, diğeri ahlakî kemalâttır."* Dolayısıyla İslam bir yandan tıp, teknoloji, fizik ve kimya gibi ilmî bilimlerin gelişimini desteklemeli; diğer yandan ahlaki ilkelerin temelini oluşturan din olgusunu korumalıydı. Örneğin İslam dini yasaklarının tıbbi deneyimlerle desteklenebileceği iddiasında dahi bulunuldu.[285]

Serdengeçti ise 1947-1952 ve 1956-1958 yılları arasında olmak üzere iki dönem basıma girmiş aylık bir dergidir. Derginin asıl maksadını muhalif olarak gördüğü grupların politika ve eylemlerini sert bir tutumla eleştirerek Ankara'da yapılan yanlışlıkları halka duyurmak isteği oluştururken, derginin İslamcı tavrı ise derginin editörü Osman Yüksel'in deyimiyle "Allah'a, millete, vatana koşanların dergisi"[286] tabiriyle gösterildi. İslamcı fikirlerin yanı sıra milliyetçi bir karaktere de sahip olan *Serdengeçti*, daha çok milliyetçiliğe destek verdi. Savunduğu milliyetçilik anlayışını ise *"bizim milliyetçiliğimiz... Hakk'a tapan, halkı tutan bir milliyetçiliktir"* ifadesiyle dile getirdi.[287] İslamcı hemen her yayın gibi CHP anlayışının ve politikalarının karşısında duran dergi, bu çizgisini ise daha ilk sayısında yer verdiği *"Bir Nesli Nasıl Mahvettiler?"* *"Çocuklarımıza Neler Öğretiyorlar?"* ve *"Değişmeyen Zihniyet"* başlıklı makalelerinde gösterdi. Derginin sahibi olan Osman Yüksel Serdengeçti (Osman Zeki Yüksel) 1954 yılında Antalya'dan bağımsız milletvekili olarak adaylığını koymuş ancak seçilememiştir.[288]

Allah Yolu, 1952-1953 yılları arasında iki haftada bir yayımlanan bir dergiydi. *Allah Yolu* da diğer İslamcı yayınlar gibi tek parti iktidarından sonra Türkiye'deki görece özgürlük ortamından faydalanarak çıkan bir dergi oldu. Ancak diğer dergilerden oldukça farklı olarak bayilerde satılmadı, sadece abonelere postalandı.[289] "Asr-ı Saadet İslam'ını" yeniden canlandırmayı amaçladığını öne süren

[285] Fehmi Cumalıoğlu, *İslam*, Sayı: 17, Mayıs 1958.

[286] Ali Özcan, "Serdengeçti Dergisi ve Siyasal İktidarla İlişkisi", *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 3, 2014, s. 304.

[287] Osman Yüksel Serdengeçti, "Yolumuz-Bizim Millîyetçiliğimiz", *Serdengeçti*, 22 Mart 1947.

[288] Özcan, *a.g.m*, s. 306.

[289] Sitembölükbaşı, *İslam'ın Yeniden...*, s. 183.

Levent Şahverdi Arşivi

dergi, sloganı Sühreverdi'ye ait olan *"Nur sarayının kapılarını bulanlar Allah yolunda yürüyenlerdir!"* sözünü ise ön kapağının üst kısmına vecize olarak koydu.[290] Tasavvufi, edebi ve fıkhi konulara yer veren *Allah Yolu*, fıkhi konular bağlamında daha çok tek parti döneminde laiklik kapsamında yapılan inkılâplarla unutturulmaya çalışılan birçok İslami gerçeğin yeniden kitlelere öğretilmesi amacını güttü. Her sayıda Mustafa Fenni'den *"Allah Niçin İnkâr Edilemez?"* yazı dizisini yayınlamış ve bu diziyle materyalist düşüncenin dine karşı yürüttüğü propagandaya cevap vermiştir.

İslamcı Yayıncılığa Alternatif Yaklaşım: *Dinimizde Reform Kemalizm*

DP iktidarı döneminde yayımlanan her dergi, tek parti iktidarının benimsediği Kemalist yaklaşıma muhalif nitelikte olmadı. Atatürk ve İnönü dönemleri göz önüne alındığında, irticai yayın yapan dergi ve gazetelere yasaklar getirilirken benzer hassasiyetlerin DP döneminde de devam ettiği görülmektedir. DP döneminde irticai yayınlara karşı sansür uygulanırken, din karşıtı söylemleri ihtiva eden yayınlara da yasaklar getirildiği görülmüştür. Örneğin Kur'an'ı tahrif ettiği düşüncesiyle pek çok Kur'an-ı Kerim yasaklanırken dini değerlere hakaret ettiği gerekçesiyle de bir çok yayına yasak getirilmiştir.[291] Bu dergi örneklerinden en önemlileri arasında da 1957-1958 yılları arasında Osman Nuri Çerman tarafından kısa bir dönem yayımlanan *Dinimizde Reform Kemalizm* dergisi yer almaktadır. Diğer İslamcı yayınlardan oldukça farklı olarak derginin amacı, Kemalist ilkelere dayanan ve yeniden biçimlendirilen bir İslam yaratmak oldu.[292] Çerman, ulusal bir din yaratmayı teklif etti ve o dönem ülkede bulunan dinî inançların İslam'ı yanlış yönlendirdiğini iddia etti. Gelişmiş bir toplum oluşturabilmek için dinin millîleştirilmesi gerektiğini ileri süren Çerman, bu niyetini şu sözleriyle ifade etti:

---

[290] *A.g.e.*, s. 183.

[291] Mustafa Yılmaz ve Yasemin Doğaner, *a.g.e*, s. 84.

[292] *A.g.e.*, s. 183.

Levent Şahverdi Arşivi

> *"İslamiyet, bundan 1300 küsur yıl önce esasları tespit edilmiş bir dindir. Yani millî değildir. Kaideleri Arapça farz olunmuştur. Arapça hem de bundan 1300 yıl önce kullanılan Arapçayı bilmeyen bir Türk için Kur'an hiçbir şey söylemez. Üstelik 1300 yıldan beri İslam dininin esasları pek çok değişikliklere uğramış, İslamiyet doğuşundaki saflığını ve duruluğunu kaybetti."*[293]

Bu düşünce, gelenekçi İslam'ın Arap kültürünü ve değerlerini yaydığını savunmaktadır. Bu nedenle Çerman, İslam'ın Türk kültürüne uygun yorumlanmasını ve düzenlenmesini istedi. Hatta ilahi rehber olarak Mustafa Kemal'in alınması gerektiğini dahi öne sürdü: *"Ey Türk, bize bizden, Atatürk'ün izinden başka ilahi nur olabileceğine sakın aldanma, inanma, kanma."*[294] Bu nedenle dergi, daha çok Garpçı bir din anlayışına sahiptir.

Doğal olarak dergi, yayımlandığı dönemde yaygın olan İslamcı görüşlerden ve muhafazakâr çevreden ağır eleştiriler aldı. Bu eleştirilerin sonucunda, derginin benimsediği düşüncelerin tenkidi için mesele, 1958 yılında TBMM'ye taşındı ve derginin benimsediği dine yönelik bu tutumun kanun yolu ile yasaklanması istendi.

Demokrat Parti döneminde dini ve din karşıtı yayınlar yapan bazı yayın organlarına karşı uygulanan bu yasaklar, Demokrat Parti'nin dengeli politika izlemeye çalıştığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu durum, din-siyaset ilişkisinin hukukî ve sosyal normlarla sınırlandırıldığını ve siyasî beklentilerin bir aracı olmadığını da göstermektedir. Demokrat Parti politikaları ısrarla bu dengeyi korumaya çalışmasına rağmen üzerine atılan dindar kimliğinden soyutlanmaya yeterli olamamıştır.

---

[293] *Dinimizde Reform Kemalizm*, Aralık 1957, s. 4.

[294] Osman Nuri Çerman, "Millîyetsiz Dincilik de Bir Komünistlikten Başka Bir Şey Değildir", *Dinimizde Reform Kemalizm*, Ocak-Şubat 1958, s. 12.

Levent Şahverdi Arşivi

Sonuç

Cumhuriyet dönemi din politikasını ve din-siyaset ilişkisini idrak edebilmek için Cumhuriyet öncesinde, Osmanlı Devleti'nin son döneminde meydana gelen din ve siyasetle ilgili değişikleri iyi analiz etmek gerekmektedir. Osmanlı Devleti "millet" sistemine dayanan bir devlettir. Millet bugünkü anlamda etnik bir mana taşımamakta, "müminler birliği" anlamına gelmekteydi. Toplumlar "millet" esasına göre bölünüyordu ancak İslam milletinin diğer milletlere göre hem hukukî hem de idari üstünlüğüne istinat ediyordu. 19.yüzyılda Fransız İhtilalinin ortaya çıkardığı fikirlerle birlikte devlet, klasik "millet" sistemine göre "Osmanlı vatandaşlığı" yaratacak yeni bir hukukî zemin oluşturmak istedi. Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve Kanun-ı Esasi ile birlikte devlet, Müslümanlar ile Gayrimüslimlerin hukuk önünde eşitliğini ve temsil hakkını tanıdı. Ancak hem 93 Harbinin sonuçları hem de İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma politikasını terk etmesiyle birlikte, Sultan Abdülhamit döneminde "İslami" millet anlayışı yeniden ihya edildi ve halifelik unvanı daha önce hiç kullanılmadığı ölçüde kullanılmaya başlandı. Burada Almanya ile yakınlaşmanın, Almanya'nın İngiltere'nin sömürge yollarına giden yerde nüfuz kazanmaya çalışmasının ve dolayısıyla Ortadoğu'nun önem kazanmasının mühim rolü de unutulmamalıdır. II. Meşrutiyet ile birlikte Osmanlıcılık tekrar gündeme gelse de Balkan Savaşları ile birlikte Türkçülük ön plana çıktı. Bu minvalde, 19. yüzyılın bir ürünü olan İslamcılık, Türkçülük ve Osmanlıcılık fikirlerinin hepsi ilmi ve teknik açıdan Batılılaşmayı savunuyordu. Dolayısıyla bu fikir akımlarının hepsi modernistti. Bu gruplar, Batı'da olan müesseselerin Osmanlı'ya ithal edilmesini savunurken İslami terminolojiyi meşruiyet aracı olarak kullandılar. Mesela Namık Kemal, meşrutiyet ve meclis düşüncelerini İslami terminolojide yer alan müşavere ve istişare kavramlarıyla tevil etmeye çalışmıştır. Batıcılık fikri ise bu akımların ötesine geçmişti ve toptan Batılılaşma taraftarıydı. Ayrıca dinin kamusal alanın dışına çıkarılmasını savunuyordu. Türkçü akım ise dinde millileşme yanlısıydı. Cumhuriyet dönemi, bilhassa Türkçü "dinde ulusallaşma" ve Batıcı "dinin kamudan ayrılması" tezlerini miras almıştı.

Levent Şahverdi Arşivi

Özetle Osmanlı Devleti'nin son döneminde, bu fikirler çerçevesinde din-siyaset ilişkisinin dönüşmeye ve yeni haller almaya başladığı görülmektedir. Osmanlı devlet geleneğinin temelini oluşturan şer'i hükümlerin modernleşme adı altında yapılan değişiklilerle etkinliğinin azalması, din-devlet veya din-siyaset arasındaki ilişkiyle ilgili olarak siyasî düşüncelerde kutuplaşmalara yol açmış ve Cumhuriyet Dönemine kadar etkisini devam ettiren tartışmalara sebep olmuştur. Bu tartışmalar, Cumhuriyetin kurulması sonrasında da laiklik ekseninde devam etmiştir.

Laiklik, Fransa'da ortaya çıkmış bir kavram olup Türkiye'de de Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte "resmen" uygulanmaya başlamıştır. Türkiye'deki laiklik uygulaması, yukarıda izah edildiği gibi dinin kamusal alanın dışına çıkarılması ve dinin "ulusallaşması" ölçeğinde gerçekleştirilmiştir. Bu minvalde, erken Cumhuriyet döneminde laiklik uygulamasının, dinin devlet işleri üzerindeki etkisine karşı alınan tedbirlerden meydana gelen bir hâl aldığı görülmektedir. Türkiye'de, Cumhuriyet döneminin başlangıcında bu uygulamaların siyasetle sınırlı kalmadığı; eğitim, kültür, ve ekonomi başta olmak üzere hayatın her alanına dahil edildiği görülmektedir. Laiklik adına yapılan değişikliklere halkın göstermiş olduğu tepkiler sonucunda, Türkiye'deki laiklik anlayışı diğer ülkelerdekinden farklı olmuştur. Laiklik, Avrupa'da Orta Çağ'dan itibaren kilisenin bazı uygulamalarından rahatsız olan halk için farklı, Osmanlı'da din ve hayatı bir arada gönüllü olarak yaşayan halk için farklı gereksinimlerden dolayı uygulamaya konmuştur. Bu sebepledir ki Avrupa'da din karşıtlığı, Türkiye'de ise din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması anlamına gelmektedir. Ancak bu anlayış, mana ve ehemmiyeti dışında gerçekleştirilmeye çalışıldığı iddia edilen şapka inkılâbı ve Türkçe ezanın zorunlu tutulması gibi reformlar, toplumun belirli kesimleri tarafından benimsenmemiş ve beraberinde bazı tepkiler ortaya konmasına sebep olmuştur. Bu tepkiler, erken Cumhuriyet döneminin politikaları dairesinde "bastırılsa da" bilhassa çok partili hayata geçiş süreci ile birlikte söz konusu "reaksiyon" daha da eleştirel bir boyutta gündeme getirilmiştir.

Çok partili hayata kesin olarak geçiş süreci, 1946-1950 yılları arasına tekabül etmektedir. Söz konusu dönem, CHP'nin erken Cumhuriyet dönemi din politikalarını ciddi bir surette yumuşat-

Levent Şahverdi Arşivi

maya başladığı bir süreç olarak göze çarpmıştır. İlahiyat Fakültesi tekrar açılmış, bazı tekkeler tekrar faal hale gelmiş, din dersi okullara seçmeli olarak konulmuş, Kuran Kursları açılmaya başlanmış, Meşrutiyet döneminin tanınmış İslamcılarından Şemsettin Günaltay Başbakan olmuş, yine Sebilürreşad gibi tanınmış İslamcı dergiler tekrar yayımlanmaya başlanmıştır. Bu bağlamda "dini uygulamalarda liberalleşme" olarak tavsif edilebilecek bu süreç, sadece İslami müesseseler lehine değil mesela Fener Rum Patrikhanesi açısından da gerçekleşmiş ve Fener Rum Patrikhanesi, Rus Ortodoks Patrikhanesi'ne rakip hale getirilmeye çalışılmıştır. Patrikhanenin yasaklanan denize haç atma gibi birçok ritüeline tekrar izin verilmesi, bu bağlamda dikkate değer bir husus olarak göze çarpmıştır.

1946-1950 arası yaşanan ve "dini uygulamalarda liberalleşme" olarak tavsif edilen sürecin arkasında üç temel faktör bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, dünyada yaşanan Soğuk Savaş ve Türkiye'nin bu savaşta ABD'nin yanında yer alması olarak değerlendirilebilir çünkü karşısındaki bloğun başındaki Sovyetler, komünizmi temsil ediyordu. Bu noktada Batı bloğunun, komünizme karşı dini, önemli bir manevi silahlanma olarak görmesi ve komünizme karşı panzehir olarak sunması, zikredilmesi lazım gelen bir noktayı temsil etmektedir. 1949-1989 yılları arasında ABD ve SSCB'nin başını çektiği Soğuk Savaş dönemi, tamamen din yanlılığı ve karşıtlığı olarak iki kutuplu şekilde siyasete yansımıştır. Bu dönemde tüm dünyayla birlikte Türkiye de Soğuk Savaş politikalarından etkilenmiştir. Komünizm, din yanlıları tarafından dinsizlik olarak tanımlanmıştır. İnanan toplumlar, komünizme karşı dini söylemler kullanan liderlere siyasî olarak destek vermiştir.

"Dini uygulamalarda liberalleşme" olarak tavsif edilen sürecin arkasında yatan ikinci faktör ise çok partili hayata geçiş sürecinin başlamış olmasıdır. Bu süreç demokrasiye kısmen de olsa geçiş sürecidir. Birden fazla partinin seçimlere girmesi, halkın dikkate alınmasına vesile olmuştur. Zira seçmen, orta düzeyde de olsa dini hassasiyetlere sahip olan bir topluluktu. Artık CHP'nin, iktidarını devam ettirebilmesi için seçmenleri ikna etme gibi bir mecburiyeti bulunmaktadır ve söz konusu çerçevede, toplumda radikal laiklik uygulamalarına yönelik hatırı sayılır bir muhalefet yer almaktadır. Dolayısıyla bundan sonra daha demokratik olacağı düşünülen

Levent Şahverdi Arşivi

seçimlerin ve bu seçimlere katılacak siyasî partilerin burada belirtilen sosyolojik yapıyı dikkate almaları bir mecburiyet olmuştur.

Üçüncüsü ise ikincisi ile bağlantılı olarak, II. Dünya Savaşı sürecinin ülke içerisinde yarattığı iktisadi bir buhran ve toplumun çeşitli kesimlerindeki iktisadi rahatsızlık, mevcut din-siyaset denklemini de içine alarak reaksiyona dönüşmüştür. Böylece yönetim erki, bunu aşmanın bir yolu olarak dini meselelerde taviz verme siyasetini icra etmeye başlamıştır. Çok partili siyasî hayata geçiş aslında rejimi de garanti altına almak gibi bir büyük göreve dayanmaktaydı. Son savaşın oluşturduğu yıkımlarla birlikte Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren yaşanan darlık, kıtlık ve sıkıntılar halk nezdinde rejimi tartışılır hale getirmişti.

Özetle 1946-1950 yılları arasında toplumun yaşadığı düşünsel dönüşümün en belirgin sebeplerinden biri, dönemin siyasî olaylardır. Meydana gelen düşünsel dönüşüm ve siyasî olaylar, din-siyaset ilişkisi ekseninde düşünüldüğünde bütünsel bir bakış açısı sağlanabilmektedir. Bu ilişkileri toplumdan ve siyasetten uzakta tutmak demek, istenmeyen gruplar tarafından toplumun yönlendirilmesine sebep olmak demektir. Din, toplum ve siyaset hayatın içerisinde bir arada olan kavramlardır. Bu kavramların birbiriyle olan ilişkisini sağlıklı bir biçimde ortaya koyamayan siyasîler, buhran yaşamayı göze almalıdırlar. Toplumun istekleri doğrultusunda siyasî dengeleri gözeterek dini ve siyasî dengeyi kurabilen iktidarlar, karşılık olarak halkın teveccühüne mazhar olurlar. Bu meyanda 1946 tarihi ile birlikte çok partili hayata "kesin dönüş", beraberinde din politikalarında yumuşamayı da getirmiştir. İktidarının meşruiyetini halkın oylarına dayandırmak zorunda kalan muktedirler, halkın dinî konulardaki taleplerini daha fazla dikkate almaya başlamış ve çalışma içerisinde görülen uygulamalarda da görüldüğü üzere, erken Cumhuriyet döneminin "radikal" diye addedilebilecek çeşitli pratiklerinden ödün vermek durumunda kalmışlardır.

Mevcut şartlar altında 1950 yılında iktidara gelen DP, 1946-1950 arasında başlayan dinde liberalleşme sürecini hızlandırmıştır. DP ile birlikte ezanın tekrar Arapça okunabilmesi, İmam-Hatip okullarının ve Kuran kurslarının sayısının artması, İslami neşriyatın yaygınlaşması ve çalışmada da işlendiği üzere İslami cemaatlerin siyasî ve toplumsal gücünün artması, önemli örnekler olarak sunulabilir.

Levent Şahverdi Arşivi

Ancak yine de DP döneminde de "laik duyarlılığın" olduğu da dile getirilmesi lazım gelen bir husustur zira Ticani Tarikatine karşı alınan tavır ve akabinde Atatürk'ü Koruma Kanunu'nun çıkması, MP ve Türk Milliyetçileri Derneği'nin "irticai" sebeplere dayanarak kapatılması, bu yargıyı önemli ölçüde desteklemektedir. Bu noktada, her ne kadar seküler bir kimlik taşısa da Menderes'in dinî liberalleşme sürecine açık bir desteği olduğu; buna karşın Bayar'ın ise din-siyaset bağlamında erken dönem Kemalist reflekslerini gösterdiği zikredilebilir. Sonuç itibariyle 1950-1960 arasını, 1946-1950 sürecinin olağan bir sonucu olarak okumak mümkün olsa da DP dönemiyle birlikte din-siyaset denkleminde İslami hassasiyetlerin müesseseleştiği, bundan sonra Türk siyasî tarihinde yeni bir mecranın açıldığı ve etkilerinin de günümüzde devam ettiği, söylenmesi lazım gelen bir keyfiyet konumundadır. Sonuç itibariyle din-siyaset ilişkileri bağlamında çok partili hayata geçiş, Soğuk Savaş sürecinin yansımaları ya da II. Dünya Savaşı'nın yarattığı olumsuz tahribat her ne kadar etkili olsa da DP'nin kuruluşunun ve 1950 tarihinde iktidara gelişinin yadsınamaz bir etkisi olduğu çalışmanın ulaştığı sonuçlardan birisidir. Her ne kadar "laiklik" uygulamalarında "yumuşama" eğilimi, 1946 CHP'sinde görülmeye başlanmış olsa da Arapça ezanın tekrar okunabilmesi, dini yayınlarda yaşanan niceliksel patlama ya da hükümet erkânının söylem ve eylemleri, DP'yi bu noktada özgül bir konumda tutmaktadır. Bu durumun oluşmasında, uluslararası konjonktürün de etkisiyle dinin "komünizmle mücadele" perspektifinde önemli bir kalkan olarak önem kazanması ve "dinin" söz konusu pozisyonu elde edebilmesi, unutulmaması gereken bir husus olarak not edilmelidir.

Levent Şahverdi Arşivi

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, 30.18.1.2, 105.29.19, 8.5.1944
BCA, 490.1, 1347.478.1, 27.11.1948.
BCA, 30.18.1.2, 121.83.16, 24.11.1949.
BCA, 30.18.1.2, 121.101.13, 19.1.1950.
BCA, 30.1, 58.352.8, 3.5.1956.

Resmî Yayınlar

CHP Kurultay Zabıtları
CHP Tüzüğü
Cumhuriyet Ansiklopedisi
DP Tüzüğü
Düstur (T.C. Kanunları)
Meclis Tutanakları
Nutuk
Vakıflar Kanunu
TBMM Zabıt Ceridesi
TBMM Tutanak Dergisi
Düstur

Gazete ve Dergiler

Akşam
Anadolu
Ayın Tarihi
Cumhuriyet
Hürriyet
İkdam
Kudret
Millet
Millîyet
Resmî Gazete
Sebilürreşad
Tan
Tanin
Ulus
Ulus
Vatan
Vatan
Yeni Sabah
Yeni İstanbul
Zafer

Levent Şahverdi Arşivi

Kitap ve Makaleler

Ahmad, F. (1995). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Ağaoğlu, S. (1972). *Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri Bir Soru*. İstanbul: Baha Matbaası.

Akandere, O. (2003). Bir Demokrasi Beyannamesi Olarak Dörtlü Takrir'in Amacı ve Mahiyeti. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9, 5-28.

Akar, R. (1992). *Varlık Vergisi, Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği*. İstanbul: Belge Yayınları.

Akar, R. (1999). *Aşkale Yolcuları-Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları*. İstanbul: Belge Yayınları.

Akçeşme, F. (2013). Sivil Toplum ve Türkiye Cumhuriyeti'ndeki Yeri. *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 2(4), 202-225.

Akçura, Y. (1976). *Üç Tarz-ı Siyaset*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Akder, N. (1956). Din Dersleri ve Siyaset I. *Din Yolu*.

Akgün, S. (1980). Türkçe Ezan. *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, *13*(24), 105-113.

Akgündüz, A. (1997). *Arşiv Belgeleri Işığında Silistre'li Süleyman Hilmi Tunahan*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Akın, F. (2004). *Türkiye'de Çok Partili Dizgeye Geçiş Sürecinde Demokrat Parti-Cumhuriyet Halk Partisi İlişkileri*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Akkerman, N.C. (1950). *Demokrasi ve Türkiye'de Siyasî Partiler Hakkında Kısa Notlar*. Ankara: Ulus Basımevi.

Akman, Ş.T. ve Solak Akman, İ. (2011). II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Hububat Üretiminin Vergilendirilmesi. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(2), 73-91.

Aksanyar, N. (2007). Demokrat Partinin Din Politikalarının Türk Basınında Yansımaları (1950-1954). *Akademik Bakış*, 11, 1-30.

Aksun, Z.N. (2015). *Dündar Taşer'in Büyük Türkiye'si Osmanlı Devlet Anlayışı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Aktar, A. (2013). Tax me to the end of my life!: anatomy of an anti-minority tax legislation. B.C. Fortna, S. Katsikas, D. Kamouzis ve P. Konortas (Eds.). *State-Nationalisms in the Ottoman Empire, Greece and Turkey*. Oxon: Routledge.

Aktel, Mehmet (1998), *"Tanzimat Fermanı'nın Toplumsal Yansıması"*,Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 3, s. 177-184.

Albayrak, M. (2004). *Türk Siyasî Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*. Ankara: Phoenix.

Alemdar, Y. (2014). 11. Türkiye Tefsir Akademisyenleri Toplantısı. Medya Ve Kur'an Sempozyumu. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(29).

Anadol, C. (2004). *Türk Siyaset Tarihinde Demokrat Parti*. İstanbul: Yeni Kuvayı Millîye Yayınları.

Artan, T.F. (2007). Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Laiklik. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 39, 409-423.

Levent Şahverdi Arşivi

Arabacı, Caner (2005), "Eşref Edib Fergan ve Sebilürreşad Üzerine", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, Cilt 6, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 126.

Aşıcı, A.A. (2012). İktisadi Düşüncede Çevrenin Yeri ve Yeşil Ekonomi: Karşılaştırmalı Bir Analiz, içinde Sürdürülebilir Yaşam İçin Bir Dönüşüm Önerisi: Yeşil Yeni Düzen. *Yeşil Ekonomi* (A.A. Aşıcı ve Ü. Şahin Eds.). İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.

Ata, F. (2014). Varlık vergisinin Amerikan kamuoyuna yansıması (New York Times gazetesi örneğine göre). *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11, 63-78.

Ataoğlu, S. (2001). Dar Alanda Kısa Paslaşmalar. *Görüş Dergisi*, Türkiyeli Ermeniler Sayısı.

Atatürk, Mustafa Kemal (1989). *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* (c. 3). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Avcı, G. (2012). *Adnan Menderes ve Demokrasi* (c. 1). Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları.

Avcıoğlu, D. (1973). *Türkiye'nin Düzeni* (c. 2). İstanbul: Cem Yayınevi.

Avcıoğlu, D. (1979). *Millî Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e* (c. 4). İstanbul: Tekin Yayınevi.

Aybars, E. (2000). *Atatürkçülük ve Modernleşme: Ulusal, Laik, Sosyal Hukuk Devleti*. İzmir: Ercan Kitabevi.

Aybars, E. (2006). *Atatürkçülük ve Modernleşme*. İzmir: Zeus Kitabevi.

Aydemir, Ş.S. (1960). *Menderes'in Dramı (1889-1960)*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aydemir, Ş.S. (1979). *İkinci Adam* (c. 2). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aydın, M. (2004). *Süleymancılık"*, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: İslamcılık* (Y. Aktay Ed.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Aydın, M.Ş. (2000). *Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme ve İstihdamı (1923-1998)*. Ankara: Akabe Kitabevi.

Aydoğan, E. (2014). *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi II*. Erzurum: Ata AÖF Yayınları.

Aygün, M. (2013). Türkiye'de Anti-Komünizmin Kaynakları-4: 1950'lerde Anti-Komünizmin Uluslararasılaşması ve Muhafazakâr Güçlerin Mücadeleye Dâhil Olması. *Sosyologca*, 5, 67-81.

Ayhan, H. (1999). *Türkiye'de Din Eğitim*. İstanbul: M.Ü.İ.F. Yayınları.

Aysal, N. (2009). Yönetsel Alanda Değişimler ve Devrim Hareketlerine Karşı Gerici Tepkiler 'Serbest Cumhuriyet Fırkası – Menemen Olayı'. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 44, 581-625.

Aysal, Necdet (2004), "Türkiye'de İslâmi Düşüncenin Örgütlenmesi ve Hedefleri (31 Mart Olayı'ndan DP'nin İktidara Gelişine Kadar, 1909-1950)", Yayınlanmamış, Doktora Tezi, AÜ TİTE, Ankara.

Aytaç, K. (1986). *Gazi Mustafa Kemal Atatürk: Din Politikası Üzerine Konuşmalar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Aytepe, O. (2002). Yeni Belgelerin Işığında Halifeliğin Kaldırılması ve Hanedan Üyelerinin Yurtdışına Çıkarılmaları. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*,30, 15-29.

Balaban, M.R. (1953). Demokrasi. *Müslüman Sesi*.

Levent Şahverdi Arşivi

Bali, R.N. (1998).Yirmi Kur'a İhtiyatlar Olayı.*Tarih ve Toplum Dergisi*, 179, 4-18.

Banguoğlu, T. (1984). *Kendimize Geleceğiz*. İstanbul: Derya Dağıtım.

Barutçu, Faik Ahmet (1977), *Siyasî Anılar 1939-1954*, Millîyet Yayınları, İstanbul.

Başar, E. (2004). *Millî Eğitim Bakanlarının Eğitim Faaliyetleri (1920–1960)*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Başgil, A.F. (1966). *27 Mayıs İhtilâli ve Sebepleri*. İstanbul: Yağmur Yayınevi.

Başgil, A. F. (1991). *Din ve Laiklik*. İstanbul: Yağmur Yayınları.

Bayar, C. (1986). *Baş Vekilim Adnan Menderes* (İ. Bozdağ Der.). İstanbul: Baha Matbaası.

Baydar, E. (1978). *İkinci Dünya Savaşı İçinde Türk Bütçeleri*. Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayınları.

Baydoğan, M.L. (1954). Ticani Adında Maruf Tarikat Yoktur. *Müslüman Sesi*.

Baytal, Y. (2007). Demokrat Parti Dönemi Ekonomi Politikaları (1950-1957). *Ankara Üniversitesi Türk inkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 40, 545-567.

Behçet, S. (1952). Başörtüsü Meselesi ve Türk Kadınını Tanımayanlar. *Ehl-i Sünnet*.

Benek, İ. (2009). Said Nursi'den Menderes'e mesajlar. *Sivil Toplum Akademisi*, 5(11), 187-200.

Benhabib, S. (2009). Turkey's Constitutional Zigzags. *Dissent*, 56(1), 25-28.

Berger, P. L. (2001). Reflections on the sociology of religion today. *Sociology of Religion*, 62(4), 443-454.

Berk, B. (1957). Millete mal olmayan bir inkılap. *Türk Düşüncesi*, *57*(6-7), 26-38.

Berkes, N. (2005). *Unutulan Yıllar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Berkes, N. (2013). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bilgin, B. (1995). *Eğitim bilimi ve din eğitimi*. Ankara: Yeni Çizgi.

Bilmen, Ö.N. (1959). İslam'da Demokrasi.*Sebilürreşad*, 9(205).

Bochenski, J.M. (1975). Marxism-Leninism and Religion. B.R. Bociurkiw (Ed.). *Religion and Atheism in the USSR and Eastern Europe*. Londra: MacMillan.

Bodur, H. E. (2010). Büyük Anlatılar ve Din: Modern Türkiye'ye Yansımaları. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 4(8), 33-48.

Borak, S. (2004). *Atatürk ve Din*. İstanbul: Kırmızı Beyaz Yayınları.

Boratav, K. (1982). *Türkiye'de Devletçilik*. Ankara: Savaş Yayınları.

Bozdağ, İ. (1985). *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*. İstanbul: Pınar Yayınları.

Bozdağ, İ. (1986). *Zaferlerle ve Şereflerle Dolu Bir Hayat Celal Bayar*. İstanbul: Tercüman Tesisleri.

Bozkurt, B. (2010). Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte CHP ve Eğitim Sistemindeki Gelişmeler (1946-1950). *ÇTTAD*, 9(20-21), 213-231.

Bozkurt, C. (2015). Türk Siyasetinde İslam Demokrat Partisi ve Kamuoyundaki Yankıları. *History Studies*, 5(2), 79-106.

Bozkurt, G. (1996). *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Bulut, S. (2009). Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960): Siyasî Baskılar ve Tahkikat Komisyonu. *Gazi Akademik Bakış*, 2(4), 125-145.

Levent Şahverdi Arşivi

Burçak, R.S. (1954). *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş, 1945-1950*. Konya: Burçak Yayınları.

Burçak, R.S. (1998). *On Yılın Anıları, 1950-1960*. Ankara: Turhan Kitap Evi.

Burma, I. (2010). *Taming the Gods: Religion and Democracy on Three Continents*. Princeton: Princeton University Press.

Bülbül, İ. (2006). İkinci Dünya Savaşı'nın Türkiye'de Sosyal Hayata Olumsuz Yansımaları. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 9.

Büyüktanır, T. (2002). Türk Medeni Kanunu: Değişiklikler ve Yeni Düzenlemelere İlişkin Açıklamalar. *Ankara Barosu Dergisi*, 2.

Cengiz, Fatma Türkan (2003), *Din Temelli Toplumsal Taleplerin Demokratik Süreçlere Kanalize Edilmesinin Sosyolojik Analizi (Sebilürreşad-Büyük Doğu Örneği 1945-1950)*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

Chase, W. (1987). *Workers, Society and the Soviet State: Labor and Life in Moscow, 1918–1929*. Illinois: University of Illinois Press.

Cihan, A.R. (1993). *İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları (1920-1973)*. Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.

Commins, D.D. (1993). *Osmanlı Suriye'sinde Islahat Hareketleri*. İstanbul: Yöneliş Yayınları.

Coppa, F. (2013). Pope Pius XII and the Cold War: Confrontation between Catholicism and Communism. D. Kirby (Ed.). *Religion and the Cold War*.New York: Palgrave Macmillan.

Cündioğlu, D. (2012). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Din ve Siyaset*. İstanbul: Kapı Yayınları.

Çağlar, İ. (2016). Tevarüs Edilmemiş Gelenek: Süleymancılık. *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 2(2), 1-9.

Çağlayangil, İ.S. (1990). *Anılarım*. İstanbul: Yılmaz Yayınları.

Çakır, R. Bozan, I.& Talu, B. (2004). *İmam Hatip liseleri: Efsaneler ve Gerçekler*. İstanbul: TESEV Yayınları.

Çakmak, D. (2008). Türk Siyasal Yaşamında Bir Muhalefet Partisi Örneği: Hürriyet Partisi (1955-1958). *Gazi Akademik Bakış*, 2(3), 153-186.

Çakmak, D. (2009). "Pro-Islamic Public Education in Turkey: The Imam-Hatip Schools". Middle Eastern Studies. Vol.45, No.5, s. 825-846.

Çakmak, F. (2007). Kuruluşundan Kapatılışına Kadar Türkiye Büyük Millet Meclisi İçerisinde Köy Enstitülerine Yönelik Muhalefet. *ÇTTAD*, 6(15), 221-250.

Çelik, A. (1999). İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Din Eğitimimiz. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14, 169-199.

Çelik, H. (2004). *Bediüzzaman'a göre Cumhuriyet ve Demokrasi, Türk Düşünürlerinin Gözüyle Said Nursi*. İstanbul: Nesil Yayınları.

Çerman, O.N. (1958). Millîyetsiz Dincilik de Bir Komünistlikten Başka Bir Şey Değildir.*Dinimizde Reform Kemalizm*.

Çetinkaya, H. (1997). *Kubilay Olayı ve Tarikat Kampları*. İstanbul: Çağdaş Yayınları.

Çetinkaya, Selma (2016), "Ahmet Emin Yalman Suikastı ve Etkileri", *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 02 (01), s. 46.

Levent Şahverdi Arşivi

Çizmeli, Ş. (2007). *Menderes: Demokrasi Yıldızı?*. Ankara: Arkadaş.

Dağlı, N. ve Aktürk, B. (1988). *Hükümetler ve Programları (1920-1960)*. Ankara: TBMM Yayınları.

Daver, B. (1955). *Türkiye cumhuriyetinde lâyiklik*. Ankara: Son Havadis Matbaası.

Davison, H. R.(1988), "The Modernization of Ottoman Diplomacy in the Tanzimat Period", *IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1142-1151.

Demirer, M.A. (2009). *Fatin Rüştü Zorlu Gerçeği*. İstanbul: Profil Yayıncılık.

Demirgil, D (1985). Türkiye Ekonomisi Dün-Bugün-Yarın. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün-Bugün-Yarın*, 1(1), 55.

Deniz, D. (2006). *1950 Seçimleri Demokrat Parti İzmir Propagandası*. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir.

Derin Tarih (2016). *Mareşal Fevzi Çakmak Açıklıyor: Mustafa Kemal Paşa'yı Kurşuna Dizilmekten Nasıl Kurtardım?* İstanbul: Derin Tarih.

Dikici, A. (2012). İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 10, 77-104.

Dilipak, A. (1989). *İnönü Dönemi*. İstanbul: Beyan Yayınları.

Dinçer, N. (1998). *1913'ten Günümüze İmam-Hatip okulları Meselesi*. İstanbul: Şule Yayınları.

Doğan, A. (1964). *Kurtuluş Kuruluş ve Sonrası*. İstanbul: Dünya Yayınları.

Dokuyan, S. (2014). Çok Partili Hayta Geçişte Önemli Bir Adım: Demokrat Partinin Kuruluşu. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/1, 151-169.

Dokuyan, S. (2014).Savaş Ekonomisi ve Varlık Vergisi Üzerine Bir Değerlendirme. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 23-55.

Dönmez, G. (2016). Türkiye'de Parti İçi Demokrasi Olgusunun Gelişimi. *BEÜ Akademik İzdüşüm*, 1(1), 133-150.

Dualı, Şir Muhammed (2013), "Rus Ortodoks Kilisesinin Siyasî Tarihi", *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 2, Mayıs-Ağustos, s.84-87.

Edip, E. (2012). *Kara Kitap*. İstanbul: Beyan Yayınları.

Efe, A. (2012). Adnan Mendres'in 1950-1960 Yılları Arasında Yapmış Olduğu Konuşmalarında Din ve Vicdan Özgürlüğü 'ne Bakışı ve Demokrat Partinin Uygulamaları. *Türk Tarihinde Adnan Menderes* (c. 1) (77-81). Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları.

Efe, A. (2013). *Dini Gruplar Sosyolojisi*. İstanbul: Dönem Yayıncılık.

Egerton, G. (2013). Entering the Age of Human Rights: Religion, Politics and Jurisprudence in Early Cold War Canada, 1945-1950. D. Kirby (Ed.). *Religion and the Cold War*.New York: Palgrave Macmillan.

Ercan, S. (2011). Yerel Basına Göre İzmir'de 1930'lu Yıllarda Laiklik Uygulamaları. *ÇTTAD*, 11(23), 35-56.

Ergil, D. (1981), *Millî Mücadelenin Sosyal Tarihi*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1981

Erler Bayır, Ö. (2011). Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Solda Partileşme. *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 45, 45-72.

Eroğlu, H. (1990). *Türk İnkılap Tarihi*. Ankara: Savaş Yayınları.

Levent Şahverdi Arşivi

Eroğul, C. (2014). *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*. Ankara: Yordam Kitap.

Erüreten, M. (1999). *Türkiye Cumhuriyeti Devrim Yasaları*. İstanbul: Yenigün Haber Ajansı Yayınları.

Ertan, Temuçin Faik (Ed.) (2011), Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Siyasal Kitabevi, Ankara.

Esengin, Kenan (1975), *Millî Mücadelede İç Ayaklanmalar*, 2. Baskı, Ağrı Yayınları, İstanbul.

Esirci, Ş. (1967). *Menderes Diyorki!* İstanbul: Demokrasi Yayınları.

Fedai, C. (2009). Menderes ve hilafetin geri getirilmesi tartışmaları. *Demokrasi Platformu, 5*(18), 1-22.

Fergan, Eşref Edip(1950), "Hükümetin Programı ve Ezan Meselesi", *Sebilürreşad*, Cilt 4, Sayı 80, Haziran, 20-22.

Gerçeker, M.F. (1982). *Karacabey'den Ankara'ya*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Gerger, M.E. (1991).*Bütün yönleriyle İnönü-Menderes Mücadelesi ve Demirkırat Oyunu*. İstanbul: Akbal Yayınları.

Girgin, K., O. (2013). *Türkiye Seçim Tarihi*. İstanbul: Sokak Kitapları.

Goloğlu, M. (1972). *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*. Ankara: Başnur Matbaası.

Goloğlu, M. (1982). *Demokrasiye Geçiş 1946-1950*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Gökaçtı, M.A. (2005). *Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam Hatipler*. İstanbul: İletişim Yayınevi.

Gözaydın, İ.B. (2002). Türkiye Hukukunun Batılılaşması. *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce* (c. 3) (286-297). İstanbul: İletişim Yayınları.

Gunn, T.J. (2009). *Spiritual Weapons: The Cold War and the Forging of an American National Religion*. Westport, CT: Praeger.

Gümüş, M. (2008). Anayasal Meşrûtî Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı'nın Tam Metin İncelemesi. *Bilig*, (47), 215-240.

Gümüşoğlu, H. (2013). Modernizmin Din Politikaları Üzerindeki Etkisi ve İtikad Açısından Sonuçları (Cumhuriyet'in İlk Yıllarında). *Ekev Akademi Dergisi*, 57, 295-310.

Güngör, S. (2010). 14 Mayıs 1950 Seçimleri ve CHP'de Bunalım. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *20*(21), 193-208.

Hakyemez, C. (2014). Tekke ve Zaviyeler Kanunu Çerçevesinde Alevîlik-Bektaşilik. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(25), 161-174.

Hekimoğlu, İ. (2014).100 Soruda Bediüzzaman Said Nursi, Timaş Yayınları, İstanbul.

Herzog, J.P. (2011). *The Spiritual-Industrial Complex: America's Religious Battle against Communism in the Early Cold War*. New York: Oxford UniversityPress.

Hixson, W.L. (1997). *Parting the Curtain: Propaganda, Culture, and the Cold War, 1945–1961*. New York: St. Martin's Press.

Husband, W.B. (1998). Soviet Atheism and Russian Orthodox Strategies of Resistance, 1917–1932. *Journal of Modern History*, 70, 74-107.

Inboden, W. (2008). *Religion and American Foreign Policy, 1945-1960: The Soul of Containment*. New York: Cambridge University Press.

Levent Şahverdi Arşivi

İlyas, A. (2014). 1950-1960 Yılları Arasında Gerçekleşen Genel Seçimlerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi Açısından Değerlendirilmesi. *Turkish Studies*, 9(4), 563-575.

İnan, S. (2006). *Muhalefet Yıllarında Adnan Menderes*. Ankara: Liberte Yayınları.

İnan, S. (2011). Demokrat Parti Dönemi 1950-1960. *Yakın Dönem Türk Politik Tarihi*, S. İnan ve E. Haytaoğlu (Eds.), (117-145). Ankara: Anı.

İnce, E. (2006). Köylüyü Topraklandırma Kanunu'nun Türk Siyasal Yapısının Oluşumu Üzerindeki Etkileri. *ÇTTAD*, 5(13), 59-78.

İpek, N. (2006). *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*. İstanbul: Serander Yayınları.

İzzet, M. (1969). *Millîyet Nazariyeleri ve Millî Hayat*. İstanbul: Dilek Matbaası.

Jaschke, G. (1972). *Yeni Türkiye'de İslamlık*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Kaçmazoğlu, H. B. (2012). *Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartışmaları*. İstanbul: Doğu Kitabevi.

Kafesoğlu, İ. ve Saray, M. (1983). *Atatürk İlkeleri ve Dayandığı Tarihi Temeller*. İstanbul: Bilim Kitabevi.

Kala, H. (2015). Üniversiteli Gençlerin Demokratik Değer Algısı –Kırıkkale Üniversitesi Ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi Örneği-Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, s. 86.

Kala, H. ve Kala H. (2016). Türk Dünyasında Sivil Toplum Kuruluşlarının Amaç, Faaliyet ve Verimlilik Bağlamında Değerlendirilmesi, Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi, Cilt VI, Türk Eğitim-Sen, Ankara.

Kaplan, A. (2011). *İki Devirde Bir Din Adamı, Mehmet Rıfat Börekçi*. Ankara: Net Ofset.

Kapluhan, E. (2012). Atatürk Dönemi Eğitim Seferberliği ve Köy Enstitüleri. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 26, 172-194.

Kara, İ. (1985). Cumhuriyet Türkiye'sinde Dini Yayıncılığın Gelişimi Üzerine Birkaç Not. *Toplum ve Bilim*, 29-30, 153-177.

Kara, İ. (2000). Kutuz Hoca'nın Hatıraları, Cumhuriyet Devrinde Bir Köy Hocası, 3. Basım, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Karakuş, E. (1977). İşte Ankara, Hürriyet Yayınları, İstanbul.

Karakuzu, H. ve Namal, Yücel. (2016). Demokrat Partinin İlk Yıllarında Türk Ordusu (1950-1953). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(44), 448-464.

Karal, E.Z. (1942). Namık Kemâl ve Şark Meselesi. *Namık Kemâl Hakkında*. Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Enstitüsü Neşriyatı.

Karaosmanoğlu, Y.K. (1984). *Politikada 45 Yıl*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Karaömerlioğlu, A.M. (1998).Bir Tepeden Reform Denemesi: Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun Hikâyesi. *Birikim Dergisi*, 107, 31-47.

Karpat, K.H. (2001). *Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*. Oxford: Oxford University Press.

Karpat, K. (2010). *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Karpat, K. H. (2010). *Türk demokrasi tarihi: Sosyal, Kütürel, Ekonomik temeller*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Kaya Özçelik, P. (2010). Demokrat Partinin Demokrasi Söylemi.*Ankara Üniversite SBF Dergisi*, 65(3), 163-187.

Levent Şahverdi Arşivi

Kaya, Tuba (2014), *Tevfik İleri ve Türk Eğitim Sistemindeki Yeri*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Ahmet Karaçavuş, Trabzon.

Keloğlu-İşler, E. (2007). Demokrat Partinin halkla ilişkileri üzerine bir inceleme. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, (24), 111-128.

Keskin, Y.Z. (2012). Demokrat parti iktidarı ve günümüze yansımaları. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(1), 110.

Kırçak, Ç. (1989). *Meşrutiyetten Günümüze Gericilik, 1876-1950*. Ankara: Bilar.

Kırkpınar, L. (2000).Demokrat Parti ve Muhalefet Stratejisi.*Dokuz Eylül Üniversitesi Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9(10), 85-98.

Kısakürek, N.F. (1952). Evvela Laik Olmanın Çaresi. *Büyük Doğu*.

Kısakürek, N.F. (1968). *İdeolocya Örgüsü*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.

Kısakürek, N.F. (1970). *Benim Gözümde Menderes*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.

Kısakürek, N.F. (1987). *O ve Ben*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.

Kili, S. ve Gözübüyük, Ş. (1983). *Türk Anayasa Metinleri: Sened-i İttifak'tan Günümüze*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Kili, Suna (2001), Türk Devrim Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Kirby, D. (1993). The Church of England and the Cold War Nuclear Debate. *Twentieth Century British History*, 4(3), 250-283.

Kirby, D. (2013). Britain and the Origins of the Religious War, 1944-47. J. W. Yung, E.G.H. Pedaliu ve M.D. Kandiah (Eds.). *Britain in Global Politics, Volume 2*.New York: Palgrave Macmillan.

Kirman, M. A. (2006) Süleymancılık: Ortaya Çıkışı, Gelişim Evreleri ve Günümüzdeki Durumu. *Demokrasi Platformu*, 2(6), 152-153.

Kocaçimen, S. (2008). *Demokrat Parti Döneminde TBMM'nde Laiklik Tartışmaları*. Antalya: Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları.

Kocaoğlu, B. (2007). Atatürk Dönemi Laiklik Uygulamalarına Yönelik Bazı Toplumsal Tepkiler. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2(4), 1297-1307.

Koçak, C. (1986). *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)* Ankara: İletişim Yayınları.

Koçak, C. (2011). *Tek Parti Döneminde Muhalif Sesler*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Kolaç, B. (2012). Türk Siyasî Tarihinde Demokrat Partinin İktidara Gelişinin Algılanması Problemi. *Türk Tarihinde Adnan Menderes* (c. 1). Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları.

Konrapa, Z. (1964). *Bolu Tarihi*. Bolu: Bolu Vilayet Matbaası.

Kösemenoğlu, Y. Z. (1948). Laikliğin Yanlış Tatbikatından Doğan Manevi ve Ahlaki Buhran. *Sebilürreşad*, 1(6).

Kösoğlu, N. (1999). *Bediüzzaman Said Nursi Hayatı-Yolu-Eseri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Kramer, J.M. (1980).The Vatican's 'Ostpolitik'.*The Review of Politics*, 42(3), 283-308.

Levent Şahverdi Arşivi

Kurban, V. (2014). 1950-1960 Yıllarında Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasındaki İlişkiler. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 14(28), 253-282.

Kuzu, B. (1999). Bugünkü Seçim Sistemimiz ve Bazı Öneriler. *Anayasa Yargısı, 16*, 254-293.

Leustean. L.N. (2007). Between Moscow and London: Romanian Orthodoxy and National Communism, 1960-1965. *The Slavonic and East European Review*, 85(3), 175-190.

Leustean, L.N. (2009). *Orthodoxy and the Cold War: Religion and Political Power in Romania, 1947-65*. New York: Palgrave Macmillan.

Levi, A. (1996). *Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Lewis, B. (2007). *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (çev. Metin Kıratlı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Lincoln, W.B. (1989). *Red Victory: A History of the Russian Civil War*. New York: Simon and Schuster.

Macar, E. (2003). *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (1973).Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics.*Daedalus*, 102(1), 169-190.

Marty, M.E. (1996). A Civic Religion of the American Way of Life. M.E. Marty (Ed.). *Modern American Religion Volume 3: Under God, Indivisible, 1941-1960*. Londra: The University of Chicago Press.

Marx, K.ve Engels, F. (1998). *The Communist Manifesto*. New York: Penguin Signet Classics.

Mecburi Din Öğretimi Laikliğe Aykırı mıdır?. (1959). *Sebilürreşad*, 4(89).

Meclis Tutanakları, *8(20)*, 227-281.

Menderes, A. ve Kılçık, H. (1992). *Adnan Menderes' in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri*. Ankara: Demokratlar Kulübü.

Meşeci Giorgetti, F. ve Batır, B. (2008). İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı Döneminde Eğitim Politikaları. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 13-14, 27-56.

Miner, S.M. (2002). *Stalin's Holy War: Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941-1945*. Londra: The University of North Carolina Press.

Mücahedemiz (1952). *Ehl-i Sünnet*, 6(105).

Nal, S. (2005). Demokrat Partinin 1950-54 Dönemi Din Siyaseti. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, *60*(3), 137-171.

Namal, Yücel-Hasan Karakuzu(2016), "Türkiye'de Üniversite Açma Politikasına Bir Örnek: Doğu Üniversitesi Fikrinden Atatürk Üniversitesi'ne", Tarih Okulu Dergisi, Yıl: 9, Sayı: XXVII, 481-517.

Namal, Yücel-Tunay Karakök(2011), "Atatürk ve Üniversite Reformu (1933)", *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 27-35.

_____ (2012), "Türkiye'de 1933-1950 Yılları Arasında Yükseköğretime Yabancı Bilim Adamlarının Katkıları", *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, Cilt: 2, Sayı:1, 14-19.

Neziroğlu, İ. ve Yılmaz, T. (2013). Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri. *TBMM Tutanakları, 2*, 750-761.

Levent Şahverdi Arşivi

Nizamooğlu, D. (2001). Anayasamızda Din ve Laiklik, Diyanet İşleri Başkanlığının Kuruluşu ve Laiklikle İlgisi. *Diyanet Dergisi, 123*.

Noviçev, A.D. (1997), *"1839 Gülhane Hatt-ı Hümayûnu ve Dış Politikadaki Boyutları"*, Çeviren: Darhan Hıdırali, İlmi Araştırmalar, Sayı: 5, s. 279-289.

Okumuş E. (2005). Geleneksel Siyasal Kimliğin Çözülmesinde Tanzimat (1839-1856). *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 5(1), 9-36.

Orhan, Ö. (2013). The Paradox of Turkish Secularism. *Turkish Journal of Politics*, 4(1), 29-49.

Ortaylı, İ. (1979). *Türk İdare Tarihi*. Ankara: TODAİE Yayınları.

Ortaylı, İ. (1986). Osmanlı İmparatorluğunda Millet. M. Belge (Ed.). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (s. 996-1001). İstanbul: İletişim Yayınları.

Ökte, F. (1951). *Varlık Vergisi Faciası*. İstanbul: Nebioğlu Yayıncılık.

Öner, K. (1948). *Siyasî Hatıralarım ve Bizde Demokrasi*. İstanbul: Osmanbey Matbaası.

Önsoy, R. (1986). Sened-i İttifak ve Türk Demokrasi Tarihindeki Yeri. *Edebiyat Fakültesi Dergisi, 1*(4), 25.

Özcan, A. (2014). Serdengeçti Dergisi ve Siyasal İktidarla İlişkisi.*Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 2(3), 300-316.

Özdoğan, G.G. ve Kılıçdağı, O. (2012). *Türkiye Ermenilerini Duymak: Sorunlar, Talepler ve Çözüm Önerileri*. İstanbul: TESEV Yayınları.

Özer, S. (2012). *Demokrat PartininKöylü Politikaları(1946-1960)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.

Özon, M.N. (1997). *Namık Kemâl ve İbret Gazetesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayını.

Öztürk, İ.M. (2013).İkinci Dünya Savaşı Türkiye'sinde Olağanüstü Ekonomik Kararlar: Millî Korunma Kanunu ve Varlık Vergisi.*Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32(54), 135-166.

Özüçetin, Y. (2002).Demokrasiye Geçiş, Demokrat Partinin Kuruluşu,1946 Seçimleri. H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Eds.). *Türkler* (c.16). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Özüçetin, Y. (2015). M. Şemsettin Günaltay'ın Hayatı, İlmi, İdari ve Siyasî Faaliyetleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(38), 413-449.

Paksu, Ö. (2012). Ömer Faruk. Türk Düşünürlerin Gözüyle Said Nursî. *Books On Nursi Studies*.

Parmaksızoğlu, İ. (1966). *Türkiye'de Din Eğitimi*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Payaslı, V. (2014). Tek Parti İktidarı'ndan Doğmuş Bir Denetim Organı: Müstakil Grup (1939-1946). *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 14(28), 175-197.

Payaslı, V. (2015). Belleklerde Bir Çınar: Düziçi Köy Enstitüsü. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 21, 319-356.

Peris, D. (1998). *Storming the Heavens: The Soviet League of the Militant Godless*. New York: Cornell University Press.

Poyraz, E. (2003). *Kanla Abdest Alanlar*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.

Remond, R. (1999). *Religion and Society in Modern Europe*. Malden, MA: Blackwell Publishers.

Safa, P. (2010). *Türk İnkılabına Bakışlar*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Levent Şahverdi Arşivi

Sağlam, S: (2015). Türkiye'de Toplumsal Tabakalaşma ve Toplumsal Sınıflar (1923-1960). *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 23, 287-297.

Sami, Ş. (2014). *Kamus-u Türki*. İstanbul: Kapı Yayınları.

Sarıkoyuncu Değerli, E. (2010). Amerikan Basınında Doğu İsyanları 1925-1938. *Akademik Bakış*,3(6), 97-121.

Schroeder, K. (1998). *Der SED-Staat. Partei, Staat und Gesellschaft 1949-1990*. Münih: Carl Hanser.

Seker, N. (2007). Vision of Modernity in the Early Turkish Republic: An Overview. *Historical Actual Online*, 14, 49-56.

Serdengeçti, O.Y. (1947). Yolumuz-Bizim Millîyetçiliğimiz.*Serdengeçti*.

Sertel, S. (1987). *Roman Gibi*. İstanbul: Belge Yayınları.

Sevgen, N. (1951). *Celal Bayar Diyor ki*. İstanbul: Tan Matbaası.

Shaw, S.J. (1976). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sheen, F.J. (1948). *Communism and the Conscience of the West*. New York: Bobbs-Merrill.

Sırım, V. (2012). Müslüman Düşünürlerin Gözüyle Said Nursi. *Books On Nursi Studies*.

Simon, G. (1975). The Catholic Church and the Communist State in the Soviet Union and Eastern Europe. Bociurkiw (Ed.). *Religion and Atheism*. Londra: Macmillan.

Smith, H. (1976). *The Russians*. Londra: Sphere.

Stites, R. (1989). *Revolutionary Dreams: Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution*. New York: Oxford University Press.

Sümer, G. (2008). Amerikan Dış Politikasının Kökenleri ve Amerikan Dış Politik Kültürü. *Uluslararası İlişkiler*, 5(19), 119-144.

Şahin, M.C. (2012). Demokrat Parti Dönemi Türkiye'sinde Din, Siyaset ve Eğitim İlişkileri. *Toplum Bilimleri*, 12(6), 31-54.

Şahin, M. ve Özenç, Ç. (2008).Varlık vergisi ve toplumsal etkileri. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 45(516), 87-98.

Şahiner, N. (2011). *Son Şahitler Bediüzzaman Said Nursi'yi Anlatıyor*. İstanbul: Nesil Yayınları.

Şahiner, N. (2013). *Bilinmeyen Taraflarıyla Bediüzzaman Said Nursî*. İstanbul: Nesil Yayınları.

Şanver, M. (1996). TBMM Tutanaklarına Göre Türkiye'de Din Eğitimi. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1*, 333-348.

Şenşekerci, E. (2000). *Türk Devriminde Celal Bayar (1918-1960)*. İstanbul: Alfa Yayıncılık.

Şeyhanlıoğlu, H. (2012). Adnan Menderes ve Demokrat Parti. *Türk Tarihinde Adnan Menderes* (c.1). Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları.

Şimşek, E. (2013). Çok partili dönemde yeniden din eğitimi ve öğretimine dönüş süreci (1946-1960). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 49*, 391-414.

Şimşir, B.N. (1975). *İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de "Kürt Sorunu", 1924-1938* Ankara: Dışişleri Bakanlığı Basımevi.

Levent Şahverdi Arşivi

Tanfer, V. (1990). İrtica Olayları Karşısında Atatürk. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 6(17), 307-319.

Tanyol, C.(1954). Din ve Millîyet. *Hür Adam*.

Tarhanlı, İ.B. (1993). *Müslüman Toplum "Laik" Devlet*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Taşdöven, Z. (2013). *Demokrat Parti Dönemi Eğitim Anlayışı (1950-1960)*. Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın.

Tavukçuoğlu, M. (1996). Cumhuriyet Döneminde Din Derslerinin İlkokul Programlarındaki Yeri. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 6*, 147-167.

Tayhani, İ. (2012). Kıbrıslı Türklerin Varoluş Mücadelesinde Adnan Menderes'in Yeri. *Türk Tarihinde Adnan Menderes* (c. 1). Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları.

Tezel, Y. (1986). *Cumhuriyet Dönemi'nin İktisadi Tarihi*. Ankara: Yurt Yayınları.

Thrower, J. (1992). *God's Commissar: Marxism-Leninism as the Civil Religion of the Soviet Society*. New York: Edwin Mellen Press.

Timur, T. (1991). *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Toker, M. (1966). *İsmet Paşayla On Yıl 1950-1954*. Ankara: Akis Yayınları.

Toker, M. (1990). *Demokrat Partinin Altın Yılları: 1950-1954*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Toker, M. (1990). *Tek Partiden Çok Partiye (1944-1950)*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Toker, M. (1998). *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları-Tek Partiden Çok Partiye(1944-1950)*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Tonguç, İ.H. (1946). *İlköğretim Kavramı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Toprak, B. (1997). Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi. E. Kalaycıoğlu ve A.Y. Sarıbay (Eds.). *Türkiye'de Siyaset: Süreklilik ve Değişim*. İstanbul: Der Yayınları.

Toprak, Z. (1985). II. Meşrutiyette Fikir Dergileri. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. İstanbul: İletişim Yayınları, İstanbul.

Torun, E. (2002). II Dünya Savaşı Yıllarında Laiklik Uygulamaları: Değişimin İlk İşaretleri. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 8*(29), 143-158.

Tuna, T (2002). *Adnan Menderes' in Günlüğü:Belgesel Roman; Siyasete Karışan Kan*. İstanbul: Şule Yayınları.

Tunaya, T.Z. (1991). *İslamcılık Akımı*. İstanbul: Simavi Yayınları.

Tunaya, T.Z. (1995). *Türkiye'de Siyasî Partiler(1859-1952)*. İstanbul: Arba Yayınları.

Tunaya, T.Z. (1998). *İslamcılık Cereyanı*. İstanbul: Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık.

Tuncer, E. (2008). *1946 Seçimleri*. Ankara: TESAV Yayınları.

Tunçay, M. (1999). *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*.İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Turan, Ahmet "Süleymancılık", *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 9, 1997, s. 35-39.

Turan, Ş. (1999). *Türk Devrim Tarihi*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Turan, Ş. (2000). *İsmet İnönü*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Levent Şahverdi Arşivi

Turganoğlu, S.Y. (1985). Sovyet Psikolojik Harp Tehditi. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün-Bugün-Yarın*,1(1), 65.

Turner, C. ve Horkuç, H. (2013). *Said Nursi: İslam Medeniyetinin Kurucuları*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.

Türk Ceza Kanunu'nun 526. maddesinin değiştirilmesi hakkında kanun (1950). *T. C. Resmî Gazete, 7335*, 17 Haziran 1950.

Türk İstiklal Harbi, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921), Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara, 1974.

Türkoğlu, P. (2007). *Tonguç ve Enstitüleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Uluğ, N.H. (1975). *Halifeliğin Sonu*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Uran, H. (2008). *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım(1908-1950)*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Uyanık, N. (2015). Demokrat Parti Dönemi Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Kurulu Kararları Üzerine Bir Değerlendirme. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, *1*(37), 85-114.

Uzun, H. (2013).Cumhuriyet Halk Partisinin 1946 Olağanüstü Kurultayı.*Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 13(26), 139-161.

Ünsür, A. (2005). *Kuruluşundan Günümüze İmam-Hatip Liseleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat.

Özgür, İ. (2015). İmam Hatip okulları: İnanç, Siyaset ve Eğitim, İstanbul: Kitap Yayınevi.

Özüçetin, Yaşar(2015), *"M. Şemsettin Günaltay'ın Hayatı, İlmi, İdari ve Siyasî Faaliyetleri"*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 38, s. 446.

Vahide, Ş. (2011). *Bediuzzaman Said Nursi*. Kuala Lumpur: Islamic Book Trust.

Velidedeoğlu, H. V. (1972). *Türkiye'de Üç Devir*. İstanbul: Sinan Yayınları.

Wallace, J.J. (2013). A Religious War?: The Cold War and Religion.*Journal of Cold War Studies*, 15(3), 162-180.

Weeks, A.L. (1966). Beginning the Cold War (letter to the editor). *The New York Review of Books*, 29 Aralık.

Yakovlev, A.N. (2002). *A Century of Violence in Soviet Russia*. Londra: Yale University Press.

Yalçın, O. (2012). Varlık Vergisi Kanunu ve Uygulaması. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 1(1), 313-354.

Yeni Türk Ocağının Açılış Töreni. (1959). *Sebilürreşad*, 2(44).

Yeşilyurt, S. (1997). *Bayar Gerçeği*. Ankara: SER Ajans.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yıldırım, S. (2012). Balkan Savaşları ve Sonrasındaki Göçlerin Türkiye Nüfusuna Etkileri. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 16, 75-92.

Yıldırım, S. (2016). Cumhuriyet Dönemi Nüfus Politikaları Çerçevesinde Göç ve Göç Politikaları (1921-1960). *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 24, 273-301.

Yıldırım, Z. ve Ağar, S. (2009). *Vergi Hukukunda Beyan Sisteminin Etkinliği* (c. 2). Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını.

Levent Şahverdi Arşivi

Yıldırmaz, S. (2004). 1950 Seçimleri ve Propaganda. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, (6), 131-157.

Yılmaz, M. ve Doğaner, Y. (2007). Mustafa Yılmaz ve Yasemin Doğaner, Cumhuriyet Döneminde Sansür (1923-1973), Siyasal Kitabevi, Ankara.

Yılmaz, E. (2010). 1954 Seçimlerinin Önemi, Öne Çıkan Özellikleri ve Siyasî Sonuçları. *Humanities Sciences*, 5(4), 541-551.

Yüce, C. (2008). *Demokrat Partinin Eğitim Politikası ve Cumhuriyet Halk Partisinin Muhalefeti*. Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyon.

Yücel, M. S. (2001). *Demokrat Parti*. İstanbul: Ülke Kitapları.

Zapsu, A. (1950).Dini Neşriyat.*Ehl-i Sünnet*, 85.

Ziraat Yüksek Mühendisleri Odası. (1960). *Toprak Reformu*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Zorbay, T. (2016). Demokrat Parti Döneminde Din Ve Devlet İlişkileri, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.

Zürcher, E.J. (1995). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

İnternet Kaynakları

URL-1: https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/secim_sorgu.genel_secimler 25/09/2016 tarihinde erişilmiştir.

URL-2: http://www.ysk.gov.tr/ysk/faces/HaberDetay;MyJSessionID=7YZKXv-NM8HgwlC3MmgfR7mtn5drG1p7652HqRyDlJXbs7qbGf1Lv!-780562620?training_id=YSKPWCN1_4444010921&_afrLoop=2157367290578858&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null#%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D2157367290578858%26training_id%3DYSKPWCN1_4444010921%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3Dwssq2bw07_4 01/10/2016 tarihinde erişilmiştir.

URL-3: http://gazetearsivi.millîyet.com.tr/GununYayinlari/DLwxBRVuUD5uKTHXCbFk1g_x3D__x3D_ 01/10/2016 tarihinde erişilmiştir.

URL-4: https://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP20.htm 02/10/2016 tarihinde erişilmiştir.

URL-5: https://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP21.htm 02/10/2016 tarihinde erişilmiştir.

URL-6: http://web.archive.org/web/20130307012907/http://ilahiyat.marmara.edu.tr/sayfa/3765/fakulte/tarihçe 02/10/2016 tarihinde erişilmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

TÜRKİYE'DE DİN POLİTİKALARI VE DİN-SİYASET İLİŞKİSİ

SİNAN ATEŞ

Elinizdeki bu çalışma Osmanlı klasik dönemi din uygulamalarından Tanzimat dönemine, oradan da Cumhuriyet döneminde din-siyaset münasebetlerine bir göz atarak asıl vurguyu 1946 yılından 1960 darbesine kadar geçen süreçte ortaya çıkan laiklik tartışmaları ile bunu ortaya çıkaran din-siyaset münasebetlerini devrinin kaynakları ile isabetli bir şekilde ele almakta ve konuyu aydınlatmaktadır. Böylece geçmişten günümüze bu konudaki değişme ve gelişmeler konusunda bir altyapı sağlanmaktadır. Eser günümüzde yeniden ortaya çıkan tartışmalara son verecek mahiyettedir.

Doç. Dr. Seyfi Yıldırım

THG 0183365 LEP

9 786051 556963

Levent Şahverdi Arşivi